

1-2/2011

SOUČASNÉ DĚJINY

Nekonečný příběh s náhlým koncem

Studená válka 1945-1989

SOUDOBÉ DĚJINY

XVIII / 1-2

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBE DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jiří Křestan,
Vítězslav Sommer, Jiří Suk, František Svátek, Oldřich Tůma,
Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Adrian von Arburg, Brno
Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Drážďany
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Zdeněk Kárník, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křestan, Praha
Robert Kvaček, Praha
Françoise Mayerová, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Petr Šafařík, Praha
Jiří Vančura, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autoři

Daniel Baránek (1986)

student hebraistiky a historie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, zajímá se především o dějiny Židů (židů) na Moravě a ve Slezsku v 19. a 20. století.

Csaba Békés

vědecký pracovník Ústavu dějin maďarské revoluce 1956 a současně zakladatel a ředitel Centra pro výzkum dějin studené války (*Cold War History Research Center*) v Budapešti. Věnuje se dějinám studené války v Evropě, zejména v období *détente*. Mezi jeho četné publikace patří: *The 1956 Hungarian Revolution and World Politics* (Cold War International History Project Working Paper 1996), *Cold War, Détente and the 1956 Hungarian Revolution* (CWIHP Working Paper 2002) či *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában: Tanulmány és válogatott dokumentumok* (Budapešť 1996). Je rovněž spoluautorem *The Cambridge History of the Cold War* (Cambridge 2010) a spolueditorem klíčové edice k dějinám maďarské revoluce *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents* (Budapešť 2002).

Thomas S. Blanton

ředitel Národního bezpečnostního archivu (*National Security Archive*) při Univerzitě George Washingtona ve Washingtonu, D.C. Vedle své odborné práce, soustředěné zejména na pozdější stadium studené války a roli Spojených států v ní, patří mezi přední americké obhájce svobodného přístupu k informacím. V roce 1996 obdržel cenu Jamese Madisona, udělovanou Americkou knihovnickou asociací, za „hájení práva veřejnosti na vědění“. Je autorem knihy *White House E-Mail: The Top Secret Computer Messages the Reagan-Bush White House Tried to Destroy* (New York 1995) a spoluautorem publikace o aféře Irangate *The Chronology: The Documented Day-by-Day Account of the Secret Military Assistance to Iran and the Contras* (New York 1987), dále tří edic autoritativního právního průvodce *Litigation Under the Federal Open Government Laws* a rovněž práce *Atomic Audit: The Costs and Consequences of U.S. Nuclear Weapons Since 1940* (Washington 1998). Nejnověji společně se Svetlanou Savranskou a Vladislavem Zubokem připravil k vydání fundamentální dokumentární edici o konci studené války *Masterpieces of History: The Peaceful End of the Cold War in Europe 1989* (Budapešť a New York 2010).

Jaroslav Bouček (1952)

vedoucí správního archivu Ministerstva zdravotnictví ČR, zabývá se nejnovějšími dějinami a dějinami dějepisectví, zvláště osobností historika Jana Slavíka. Publikoval monografie *Jan Slavík: Příběh zakázaného historika* (Praha 2002) a 27. 6. 1950: *Poprava Závěše Kalandry. Česká kulturní avantgarda a KSČ* (Praha 2006), připravil

také antologii ze Slavíkovy publicistiky *Iluze a skutečnost* (Praha 2000) a editoval Slavíkův *Válečný deník historika* (Praha 2008).

Antonie Doležalová (1966)

docentka na Katedře institucionální ekonomie Národohospodářské fakulty Vysoké školy ekonomické v Praze. Věnuje se dějinám hospodářské politiky v první polovině 20. století, konkrétně českému ekonomickému myšlení, fiskální a měnové politice, nacionalismu a politickému stranictví v hospodářské politice, altruismu a filantropii. Publikovala monografii *Rašín, Engliš a ti druzí: Československé státní rozpočty v letech 1918–1938* (Praha 2007) a práce *Ekonomie, filantropie, altruismus* (Praha 2008) a *Politické stranictví a ekonomický zájem* (Praha 2008).

Martin Franc (1973)

vědecký pracovník Masarykova ústavu – Archivu Akademie věd ČR a Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR a zároveň šéfredaktor časopisu pro kulturní historii *Kuděj*. Zabývá se kulturními dějinami v 19. a 20. století, zejména dějinami stravování a konzumu a dějinami životního stylu po roce 1945. Kromě řady dalších studií publikoval monografie *Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století* (Praha 2003) a *Ivan Málek a vědní politika 1952–1989 aneb Jediný opravdový komunista?* (Praha 2010).

Milan Hauner (1940)

absolvent Karlovy univerzity a Cambridgeské univerzity, od roku 1968 žije v zahraničí, nyní působí jako hostující profesor na Wisconsinské univerzitě v Madisonu. V centru jeho zájmu je druhá světová válka, moderní německé dějiny a česko-německé vztahy, mocenská politika Ruska a SSSR, vývoj střední Asie a Indie. Je autorem osmi knih, mimo jiné *What Is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today* (Boston 1990 a New York 1992) a *Czechs and Germans: Yesterday and Today* (Washington 1991), česky jako hlavní editor připravil svazek *Formování československého zahraničního odboje v letech 1938–1939 ve světle svědectví Jana Opocenského* (Praha 2000), a zejména třísvazkovou edici *Paměti 1938–1945* Edvarda Beneše (Praha 2008).

David Holloway

profesor mezinárodních dějin a politických věd na Stanfordově univerzitě v Kalifornii, zároveň zde působí jako vědecký pracovník Freemanova a Spogliova ústavu pro mezinárodní studia (*Freeman Spoglio Institute for International Studies*), jehož ředitelem byl v letech 1998–2003. Jeho výzkum se soustředí především na roli jaderných zbraní v mezinárodních vztazích, dále na vývoj vědy a technologií v Sovětském svazu a také na vazbu mezi dějinami mezinárodních vztahů a jejich teorií. Je autorem knihy *The Soviet Union and the Arms Race* (New Haven a Londýn 1983) a spoluautorem práce *The Reagan Strategic Defense Initiative: Technical, Political, and Arms Control Assessment* (Stanford 1984). Jeho kniha *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1956* (New Haven a Londýn) byla oceněna

redakcí *New York Times Book Review* jako jedna z nejlepších knih roku 1994 a byla vydána také česky (*Stalin a bomba: Sovětský svaz a jaderná energie 1939–1956*. Praha 2008).

David Hubený (1984)

odborný archivář Národního archivu v Praze, zajímá se o dějiny první republiky, okupace a protiněmeckého odboje.

Johana Chylíková (1985)

odborná asistentka Českého sociálněvědního datového archivu Sociologického ústavu Akademie věd ČR, v. v. i., v Praze, zabývá se metodologií sociologického výzkumu.

David Kovařík (1972)

odborný pracovník brněnské pobočky Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., a doktorand Historického ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se česko-německými vztahy a regionálními dějinami po roce 1945 se zaměřením na život v pohraničních oblastech Československa. Je autorem práce *Proměny českého pohraničí v letech 1958–1960: Demoliční akce v českém pohraničí se zřetelem k vývoji od roku 1945* (Brno 2006), spolu s Adrianem von Arburgem a Tomášem Dvořákem vydal publikaci *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945* (Brno 2010).

Mark Kramer

ředitel Studijního programu o studené válce na Harvardově univerzitě v Cambridge (Massachusetts) a vědecký pracovník jejího Davisova centra pro ruská a eurasijská studia (*Harvard's Davis Center for Russian and Eurasian Studies*). Dále působí jako šéfredaktor čtvrtletníku *Journal of Cold War Studies* a rovněž ediční řady *Harvard Cold War Studies Book Series*, vydávané nakladatelstvím Rowan & Littlefield v Lanhamu v Marylandu. Byl držitelem Rhodesova stipendia na Oxfordské univerzitě a kromě Harvardu přednášel též na Yaleově univerzitě v New Havenu. Za jednu ze svých četných studií, *Ideology and the Cold War*, obdržel cenu Britské asociace mezinárodních studií za nejlepší článek publikovaný v oblasti mezinárodních vztahů za rok 1999. Je mimo jiné spolueditorem dokumentární edice *The Prague Spring: A National Security Archive Documents Reader* (Budapešť 1998) a autorem publikací *Soviet Deliberations during the Polish Crisis, 1980–1981* (CWIHP Working Paper 1999) a *Soldier and State in Poland: Civil-Military Relations and Institutional Change After Communism* (New York 2000).

Robert Kvaček (1932)

profesor Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, přednáší dějiny 19. a 20. století. Publikoval řadu knih a studií, převážně k meziválečným dějinám Československé republiky v zahraničním kontextu. Společně s Dušanem Tomáškem napsal biografie *Causa Emil Hácha* (Praha 1995) a *Generál*

Alois Eliáš: *Jeden český osud* (Praha 1996 a Třebíč 2001) a publikaci o poválečném procesu s protektorátní vládou *Obžalována je vláda* (Praha 1999). Samostatně v poslední době vydal monografii *První světová válka a česká otázka* (Praha 2003) a životopisnou publikaci o Benitu Mussolinim *Dva diktátorovy pády* (Praha 2008).

Petr Luňák (1966)

diplomat a historik, zabývá se dějinami studené války a problematikou evropské bezpečnosti. V současné době pracuje v Sekci veřejné diplomacie Mezinárodního sekretariátu Severoatlantické aliance v Bruselu. Publikoval monografie *Západ: Spojené státy a Západní Evropa ve studené válce* (Praha 1997) a *Plánování nemyslitelného: Československé válečné plány 1950–1990* (Praha 2007), společně s Michalem Reimanem připravil edici *Studená válka 1954–1964: Sovětské dokumenty v českých archivech* (Brno 2000).

Jaroslav Najbert (1987)

středoškolský učitel, doktorand Ústavu českých dějin na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a spolupracovník Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze. Zabývá se česko-německými vztahy v Československu v regionálním měřítku a využitím metody orální historie při výuce československých dějin v období komunismu.

Alex Pravda

historik českého původu, ředitel Centra ruských a eurasijských studií (*Russian and Eurasian Studies Centre*) při St. Antony's College Oxfordské univerzity. Patří k předním odborníkům na politický a sociální vývoj Sovětského svazu a postsovětského prostoru od sedmdesátých let minulého století do současnosti. V letech 1986–1989 vedl Program pro studium sovětské zahraniční politiky při Královském ústavu mezinárodních vztahů (*Royal Institute of International Affairs*) v Londýně, přednášel též na Michiganské univerzitě v Ann Arbor a na Stanfordově univerzitě v Kalifornii a působil jako expertní poradce Výboru pro zahraniční záležitosti Dolní sněmovny britského parlamentu. Je mimo jiné autorem publikací *Reform and Change in the Czechoslovak Political System: January–August 1968* (Beverly Hills 1973), *Ideology and Soviet Politics* (se Stephenem Whitem, Basingstoke a Londýn 1988) a *Moscow and the End of the Cold War* (Cambridge, Massachusetts 2007).

Jan Randák (1977)

odborný asistent na Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se českými dějinami v 19. a 20. století se zaměřením na revoluční léta 1848–1849, na konstrukci národních příběhů, historických mýtů a národních hrdinů z období komunismu.

Svetlana Savranskaya

působí v Národním bezpečnostním archivu (*National Security Archive*) při Univerzitě George Washingtona ve Washingtonu jako vedoucí oddělení společných projektů s ruskými archivy a ústavy a jako editorka dokumentární databáze archivu

týkající se Ruska a bývalého východního bloku. Podílela se na řadě společných projektů Národního bezpečnostního archivu a Mezinárodního historického projektu bádání o studené válce (*Cold War International History Project*). Vedle mnoha publikovaných odborných studií je spoluautorkou *The Cambridge History of the Cold War* (Cambridge 2010), spolueditorkou dvoudílné *Encyclopedia of the Cold War* (Londýn a New York 2008) a společně s Thomasem Blantonem a Vladislavem Zubokem připravila k vydání zásadní dokumentární edici o konci studené války *Masterpieces of History: The Peaceful End of the Cold War in Europe 1989* (Budapešť a New York 2010).

Vít Smetana (1973)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., v Praze. Zabývá se dějinami mezinárodní politiky a diplomacie za druhé světové války a v první fázi války studené, zejména rolí Velké Británie a britsko-československými vztahy v tomto období. Publikoval monografii *In the Shadow of Munich: British Policy towards Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938–1942)* (Praha 2008) a spolu s Jaroslavem Hrbkem je hlavním spoluautorem dvousvazkové publikace *Draze zaplacená svoboda: Osvobození Československa 1944–1945* (Praha 2009).

Miroslav Šepták (1984)

doktorand Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se československou zahraniční politikou mezi světovými válkami, dějinami německy mluvících zemí ve 20. století, zvláště jejich politickým a stranickým systémem, a současnými česko-rakouskými vztahy.

Pavla Šimková (1986)

studuje americkou kulturní historii, politologii a anglickou literaturu na Univerzitě Ludvíka a Maxmiliána v Mnichově. Ve svém odborném zájmu se orientuje na československé poválečné retribuční a environmentální historii.

Obsah

Nekonečný příběh s náhlým koncem: Studená válka 1945–1989

Vít Smetana	Nekonečný příběh s náhlým koncem – a jeho bezprostřední důsledky pro středovýchodní Evropu <i>Nad mnohočetnými podněty z pražské konference o studené válce</i> 11
<i>Studie a eseje</i>	
David Holloway	Jaderné zbraně a studená válka 32
Csaba Békés	Studená válka, détente a sovětský blok <i>Vývoj koordinace zahraniční politiky v sovětském bloku (1953–1975)</i> 53
Alex Pravda	Politika optimismu a opatrnosti <i>Moskva a východní Evropa na konci 80. let</i> 86
Thomas Blanton	Ronald Reagan, George H. W. Bush a revoluce roku 1989 <i>Americké mýty versus primární zdroje</i> 120
Svetlana Savranskaya	Pád Berlínské zdi, východní Evropa a Gorbačovova vize Evropy po studené válce 151
Mark Kramer	Proč studená válka trvala tak dlouho? 172
<i>Diskuse</i>	
Jan Randák	Paměť a (soudobé) dějiny <i>Nejen nad třemi ročníky časopisu Paměť a dějiny</i> . . . 196
<i>Recenze</i>	
Robert Kvaček	Opožděné zamyšlení nad Brügelovými „Čechy a Němci“ 210
David Baránek	Transporty do Niska – nácvik holokaustu 215

Jaroslav Najbert	Nacistické zločiny ve východních Čechách	220
David Kovařík	Dědictví (nejen) studené války na české a rakouské periferii	225
Martin Franc	Zdařilá výprava na planetu Eden <i>Sci-fi, vesmír a utopie</i> v komunistickém Československu	233
Petr Luňák	Jaderná a biologická horečka <i>Závody ve zbrojení podle nových</i> <i>amerických publikací</i>	238
Jaroslav Bouček	Škola Annales ve francouzsko-polské spolupráci	244
<i>Kronika</i>		
Pavla Šimková	Hlasy svobody, nebo západní provokace? <i>Mnichovská konference k 60. výročí</i> <i>Rádia Svobodná Evropa</i>	249
David Hubený – Miroslav Šepták	Konference ke 150. výročí moderního parlamentarismu ve střední Evropě	257
Antonie Doležalová	Hledání cesty ke smíření <i>Mezinárodní historická konference v Pekingu</i>	261
Johana Chylíková	Výzkumy veřejného mínění v socialistickém Československu na webu	266
Milan Hauner	Psychohistorie podle Rudolpha Biniona	270
<i>Anotace</i>		273
<i>Resumé</i>		278

střed | centre

ČASOPIS PRO MEZIOBOROVÁ STUDIA STŘEDNÍ EVROPY 19. A 20. STOLETÍ

JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES OF CENTRAL EUROPE
IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES

1/2011

Ve znamení kříže

Náboženství a církve ve společnosti,
kultuře a politice 1890-2000

Tomáš W. Pavlíček

Je konverze změnou náboženství, nebo náboženskou změnou?
Možnosti a meze historického výzkumu přelomu 19. a 20. století

Martin Zückert

Staatlicher Wandel und konfessionelle
Formierung. Die Kirchen und
die deutschen Bevölkerungsgruppen
in der Tschechoslowakei nach 1918

Marek Šmíd

Čeští katolíci a prezident T. G. Masaryk
po vzniku Československé republiky

Martin C. Putna

Spisovatelé Schwarzenberg a Esterházy:
Aristokracie, modernita, literárnost
a religiozita

Róbert Kiss Szemán

Konzervatismus aneb katolické inkulturační
snahy v evropském umění nové doby a moderny

recenze, zprávy, anotace

Střed | Centre je recenzovaný časopis zaměřený na studium společnosti, kultury a politiky ve střední Evropě 19. a 20. století. Byl založen 1. 1. 2009 a vychází dvakrát ročně. Orientuje se na vydávání čísel s monotematicky propojenými původními vědeckými statěmi. Témata jednotlivých čísel jsou v předstihu zveřejňována na internetových stránkách časopisu.

Vydává Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v. v. i.

Gabčíkova 2362/10, 182 00 Praha 8, Czech Republic, www.mua.cas.cz, stred@mua.cas.cz

Nekonečný příběh s náhlým koncem – a jeho bezprostřední důsledky pro středovýchodní Evropu

*Nad mnohočetnými podněty
z pražské konference o studené válce*

Vít Smetana

Toto dvojčíslo *Soudobých dějin* obsahuje šest studií, jež jsou rozpracovanými verzemi příspěvků přednesených na mezinárodní historické konferenci „Železná opona – její spouštění, střežení a stržení: Studená válka a středovýchodní Evropa dvacet let poté“ (*Dropping, Maintaining and Breaking the Iron Curtain: The Cold War and East-Central Europe Twenty Years Later*). Při příležitosti dvacátého výročí zhroutil komunistických režimů ve středovýchodní Evropě ji ve dnech 19. až 21. listopadu 2009 uspořádal Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., ve spolupráci s Úřadem vlády České republiky a rovněž s Institutem mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy.¹ Bilančního setkání špiček světové historiografie studené války nad postupně zpřístupňovanými dokumenty a měnicími se interpretacemi se aktivně zúčastnily tři desítky historiků ze Spojených

---

1 Konání konference bylo možné díky finančnímu příspěví pana Marka Jelínka, Úřadu vlády ČR, Nadace Konrada Adenauera a Nadace Heinricha Bölla. Kromě několika zaměstnanců Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., se organizace konference zhostila Lucie Wittlichová z Úřadu vlády a také několik studentů Institutu mezinárodních studií FSV UK, z nichž je na prvním místě třeba jmenovat Kathleen Geaney a z dalších alespoň Tomáše Kristlíka a Petra Ballu.

států a jedenácti zemí z obou částí dříve rozdělené Evropy. Je jistě namístě si tuto významnou konferenci – podle vyjádření řady účastníků nejvýznamnější z těch, jež se k onomu kulatému výročí konaly – připomenout reflexí jejího průběhu a klíčových diskusí, a teprve poté nabídnout několik slov k výběru předkládaných textů a jejich specifikům.

Původ mezinárodního systému po studené válce

Konferenci zahájil 19. listopadu v podvečer ve Strakově akademii tehdejší ministr pro lidská práva Michael Kocáb osobním zamyšlením nad tím, jaké jsou pozůstatky železné opony a také limity dosažené svobody dvacet let po jejím stržení. Proti proudu času se pak vydala úvodní panelová diskuse s názvem *How Well Did the Cold War Experience Prepare for Membership in NATO and EU?*, věnovaná období, v němž se formoval post-studenoválečný svět, ve kterém žijeme dodnes – prvním měsícům a rokům, jež následovaly, a to především se zřetelem na rozšíření Severoatlantické aliance a Evropské unie. Této „soustředěné, strukturované diskuse“ – slovy jejího moderátora, mezinárodně asi nejproslulejšího historika soudobých dějin českého původu Vojtěcha Mastného (Národní bezpečnostní archiv, Washington) – se zúčastnili Anne Deighton (Oxfordská univerzita), Georges-Henri Soutou (pařížská Sorbonna), Mary Elise Sarotte (Univerzita Jižní Kalifornie, Los Angeles), Petr Luňák (Sekce veřejné diplomacie Severoatlantické aliance, Brusel – *NATO Public Diplomacy Division*) a László Borhi (Historický ústav Maďarské akademie věd, Budapešť). Akademické analýzy byly přitom konfrontovány se vzpomínkami Jiřího Dienstbiera a Alexandra Vondry – dvou pamětníků, kteří měli klíčový vliv na formování československé zahraniční politiky v letech 1990 až 1992.

Na počátku devadesátých let minulého století se na mezinárodní scéně odehrávaly zcela zásadní procesy s velmi nesamozřejmým výsledkem v podobě stabilizace regionu pozdější integrací nových členů do západních struktur.² Britská historička Anne Deighton v úvodu vzpomenula návštěvy Jiřího Dienstbiera ve Spojeném království v letech 1990 až 1992, při nichž tehdejší ministr zahraničí realisticky nežádal po Britech peníze (když opakovaně zdůrazňovali, že je nemají...), nýbrž apeloval na to, aby nezapomněli na jeho zemi a nabídli alespoň *soft power* v podobě učitelů angličtiny, obchodní výměny a dalších vazeb. Evropské společenství procházelo procesem rozšíření už od počátku sedmdesátých let; v roce 1989 se už připravovalo na přijetí Rakouska a tří skandinávských zemí, zároveň však na zcela bezprecedentní prohloubení vnitřní integrace. Bylo otázkou, jak v takové situaci zareagovat na revoluční změny ve východní Evropě. Georges-Henri Soutou však připomenul, že zejména francouzská diplomacie ani výhledově nepočítala

---

2 Tato část textu se opírá primárně o zvukový záznam diskuse pořizený dne 19.11.2009.

Premiér Jan Fischer předává 20. listopadu 2009 v Lichtenštejnském paláci na Malé Straně profesoru Williamu Taubmanovi Pamětní medaili Karla Kramáře za významný přínos k poznání moderních českých a československých dějin na mezinárodní scéně (foto Úřad vlády ČR)

s tím, že by se Evropské společenství mělo otevřít východoevropanům; prezident François Mitterrand namísto toho nabízel projekt evropské konfederace, jenž měl zahrnout Sovětský svaz, ale naopak omezit vliv Spojených států. Paříž se dlouho stavěla i proti rozšíření Severoatlantické aliance, zatímco obavy francouzských politiků z toho, že rozšíření Evropského společenství či později Evropské unie zbrzdí federalizační proces, přetrvaly prakticky po celá devadesátá léta. László Borhi zase připomněl, jak extrémně nepřipravení byli východoevropané na členství v Evropském společenství – se zkušeností z fungování pomalé a neefektivní Rady vzájemné hospodářské pomoci, založené na bilaterálních clearingových dohodách s „převoditelným rublem“ coby umělou ústřední měnou fakticky neznámé hodnoty. Naopak západní politici měli v roce 1989 z budoucího vývoje obavy všeho druhu, východní Evropu měli ve svých mentálních mapách většinou pevně zakotvenu coby součást sovětské zóny a cítili nutnost chránit i svůj trh před oním malým množstvím konkurenceschopných výrobků ze zemí východní Evropy (od kterých naopak záhy očekávali naprostou liberalizaci jejich trhu...). Maďarsko, Polsko a Československo si zasluhují kredit za sjednocení Evropy díky tomu, že z vlastní iniciativy rozpustily Varšavskou smlouvu – poté co se samy osvobodily v kontextu, který poskytl Gorbačov.

V polemice s textem Zbigniewa Brzezinského³ uvedl Petr Luňák, že ani na rozšíření Severoatlantické aliance nebylo nic nevyhnutelného: s koncem studené války tato organizace sama nevěděla, co se sebou počít, takže v reakci na panické zvěsti o jejím brzkém rozpuštění svolal v roce 1991 generální tajemník Manfred Wörner shromáždění zaměstnanců, aby je ujistil, že se o svá místa nemusejí bát. K rozšíření aliance došlo z iniciativy zemí středovýchodní Evropy, jež však nebyla přímočará. V sedmdesátých a osmdesátých letech vnímali disidenti NATO spíše jako nástroj petrifikace *statu quo* – a ještě odsun sovětských vojsk a rozpuštění Varšavské smlouvy byly spíše výrazem emancipace a znovunabytí suverenity než krokem na cestě do aliance. Americká historička Mary Elise Sarotte však připomenula, že Bonn a Washington spatřovaly v rozšíření NATO na východ jeden z prostředků jeho proměny, kterou považovaly za nezbytnou pro zachování této organizace, vzniklé v době studené války s ústředním posláním čelit sovětské hrozbě, jež byla nyní tatam... Americký ministr zahraničí James Baker sice v únoru 1990 ujistil Gorbačova, že se aliance neposune směrem na východ (což by znamenalo sjednocené Německo, ovšem pouze s jeho západní částí v NATO), avšak tento závazek mu nedal písemně a v první polovině roku 1990 naopak ministr obrany Dick Cheney, Bushův poradce pro otázky národní bezpečnosti Brent Scowcroft a další američtí činitelé vedli první diskuse o otevření aliance i pro východoevropany. Tyto debaty však pozastavila Husajnova invaze do Kuvajtu – aby se k nim vrátila až Clintonova administrativa o dva roky později.⁴

Vojtěch Mastný poté požádal oba pamětníky, zda by se mohli vyjádřit ke třem epizodám týkajícím se další existence Severoatlantické aliance. První z nich bylo vyjádření tehdejšího premiéra Václava Klause z doby krátce po podpisu smlouvy o Partnerství pro mír (1994), který při návštěvě nejvýše postaveného muže americké armády generála Johna Shalikashviliho prohlásil, že české členství v alianci závisí na tom, zda bude NATO dále existovat, na vnitřní české politice a také na situaci v bývalém Sovětském svazu. Alexandr Vondra, tehdejší náměstek ministra zahraničí, si na tuto epizodu nevzpomněl, každopádně ale vyjádřil pochybnost, že by měla větší význam. Další otázka se týkala cesty Václava Havla do Spojených států v únoru 1990, při níž československý prezident překvapil americkou diplomacii svým návrhem na paralelní rozpuštění Severoatlantické aliance i Varšavské smlouvy a na vybudování nové bezpečnostní architektury založené na Konferenci o bezpečnosti a spolupráci v Evropě. Tady Alexandr Vondra připomněl, že v osmdesátých letech

---

3 BRZEZINSKI, Zbigniew: An Agenda for NATO: Toward a Global Security Web. In: *Foreign Affairs*, roč. 88, č. 5 (září–říjen 2009), s. 2–20.

4 Viz k tomu skvělá monografie Mary Sarotte, která se – poněkud v rozporu se svým názvem – věnuje z velké části právě této problematice (SAROTTE, Mary Elise: 1989: *The Struggle to Create Post-Cold War Europe*. Princeton – Oxford, Princeton University Press 2009).

neměl disent žádnou zahraničněpolitickou koncepci, KBSE ale představovala pro část obyvatel za železnou oponou důležitý instrument, jak se dožadovat lidských práv. Improvizovaně připravený projev Václava Havla v americkém Kongresu je nicméně třeba vnímat především jako snahu vrátit Československo na mapu Západu. Navíc Československo i Polsko měly tehdy na svém území sovětské vojáky, a tak bylo třeba vyjadřovat se takticky, protože jejich odchod byl hlavní zahraničněpolitickou prioritou. Maďarsko bylo v tomto směru v lepší pozici, a tak to byl premiér József Antall, kdo jako první přišel s nápadem na členství v NATO, rychle následován československými představiteli, kteří se přidali koncem roku 1990 a počátkem roku následujícího už diskutovali se zástupci aliance o „určitých potenciálních garancích“. Rok 1993 byl rozhodující, protože Evropská unie v kodaňské deklaraci do jisté míry přijala koncept rozšíření, a ještě významnější bylo, že se americký prezident (demokrat Bill Clinton) rozhodl pro rozšíření NATO. Třetí otázka Vojtěcha Mastného se týkala Mitterrandova projektu evropské konfederace, jenž špatně skončil, a to v Praze. Alexandr Vondra prohlásil, že je hrdý na to, že společně s prezidentem Havlem patřil k lidem, kteří tento projekt zahradili. Jeho zjevným cílem totiž bylo udržet západní jádro Evropy, Sovětský svaz ponechat bez jakéhokoli tlaku a uprostřed vytvořit *cordon sanitaire*, o jehož osudu by však západoevropské vlády diskutovaly s Moskvou. To bylo podle Vondry něco naprosto nepřijatelného. Naopak pokračující americká přítomnost v Evropě a transatlantické pouto byly vnímány jako nejlepší záruka, že se takový scénář nenaplní. Jiří Dienstbier dodal ke druhé otázce, že před rokem 1989 si ani disent nedokázal představit rozpuštění Varšavské smlouvy bez simultánního rozpuštění Severoatlantické aliance a vytvoření nové bezpečnostní struktury v Evropě. Člověkem, který však nejlépe pochopil, k čemu v roce 1989 došlo, byl sovětský ministr zahraničí Eduard Ševardnadze – proto bylo možné tak rychle, během dvou měsíců, podepsat smlouvu o odchodu sovětských vojsk, a to i přes problémy, které si Ševardnadze v Moskvě způsobil, zejména u sovětské generality, ale i u váhavého Gorbačova, který odsun podporoval, avšak hrál svou politickou hru. Naopak když přijel v únoru 1990 do Prahy James Baker, byl v rozpacích z Dienstbierova prohlášení, že československá diplomacie chce rozpustit Varšavskou smlouvu tak rychle, jak jen to bude možné. Důvodem byly praktické ohledy na probíhající jednání mezi aliancí a Varšavskou smlouvou o konvenčních zbraních v Evropě a podobně. V reakci na Dienstbierovo prohlášení, že by bylo nepřijatelné, aby po rozpuštění Varšavské smlouvy zůstala aliance uzavřeným klubem šestnácti členů a aby tak obnovené demokracie středovýchodní Evropy setrvaly mimo západní struktury, navrhl Baker – podle Dienstbierových slov – vytvoření nového paktu složeného z Německé demokratické republiky (!), Polska, Československa, Rakouska (?) a Jugoslávie. Vzhledem k nesouhlasné československé reakci byla další debata o nové bezpečnostní architektuře odložena, avšak ještě v létě přijel do Prahy Manfred Wörner a soukromě prý položil československému ministrovi zahraničí otázku, již sám krátce předtím dostal ve Washingtonu, a sice zda by nebylo možné využít Varšavské smlouvy k řešení etnických problémů ve východní Evropě... Jiří Dienstbier označil představu, že by Rudá armáda řešila národnostní problémy ve východní Evropě, za fantaskní. Jasně koncepce tedy chyběly.

A tak – slovy Vojtěcha Mastného – byl v roce 1989 Mitterrandův projekt evropské konfederace vlastně nejkoherentnějším plánem, jak by měla být Evropa organizována. Na základě nově zpřístupněných dokumentů francouzského ministerstva zahraničí o něm doplnil Georges-Henri Soutou podrobnosti.⁵ Název byl nový, ale myšlenka celoevropského bezpečnostního rámce ve snaze překonat studenoválečné rozdělení nikoli: v roce 1965 s takovým konceptem přišel Charles de Gaulle. Počátkem prosince 1989 navštívil Mitterrand Gorbačova v Kyjevě a řekl mu, že pokud dojde ke sjednocení Německa (a tehdy ještě nebylo zřejmé, zda formou konfederace dvou německých států nebo v těsnější podobě), potom by se tak mělo stát v novém evropském bezpečnostním rámci. Mitterrand si realisticky uvědomoval, že k německému sjednocení dojde, pokud se proti němu razantně nepostaví Gorbačov. A tak se rozhodl zabít dvě mouchy jednou ranou: s plánem evropské konfederace jednak nabídl sovětskému vůdci realizaci jeho plánu „společného evropského domu“ (který Gorbačov poprvé představil v říjnu 1985 v Paříži) a jednak navrhl způsob, jak Německo po jeho předpokládaném sjednocení zvládnout či udržet na uzdě. Mitterrand se o to snažil skrze tři instrumenty: 1) rozvojem západoevropské integrace, nakonec s účastí sjednoceného Německa; 2) prosazováním takového sjednocení Německa, jež by zachovalo co největší míru „svébytnosti“ NDR (až do voleb v březnu 1990 věřil francouzský prezident, stejně jako mnozí jiní na Západě i v samotném Německu, že jejich výsledek nebude nutně znamenat pohlcení NDR Spolkovou republikou, ale vznik nového Německa, s novou ústavou a státní organizací); 3) myšlenkou širokého evropského bezpečnostního rámce ve shodě se Sovětským svazem a bez Spojených států (právě zde rezonoval De Gaullův koncept „Evropy od Atlantiku po Ural“). A kdo by byl v čele takového nového bezpečnostního systému? Bylo jasné, že to nebude tandem Andory s Lichtenštejnem, ale mnohem spíše Moskvy s Paříží. To by umožňovalo Gorbačovovi když už ne vybudovat „společný evropský dům“, tak alespoň hrát v novém evropském bezpečnostním systému obrovskou roli, a to i po zásadních změnách ve východní Evropě. Právě tam byl proto z pochopitelných důvodů tento návrh nepřijatelný. A zkušenost s francouzským účinkováním v evropské bezpečnosti – viděná z pohledu Prahy a zahrnující reminiscence na roky 1938, 1948 a 1968 – nedávala Mitterrandovu plánu jakoukoli kredibilitu.

Podle Anne Deighton potvrzuje kniha Mary Sarotte o roce 1989, založená na archívních materiálech, tezi předestřenou už v knize Philipa Zelikowa a Condoleezy Rice,⁶ totiž že kolaps bipolárního rozdělení byl především americko-sovětsko-ně-

---

5 Jde o sérii dokumentů z proveniencie Quai d'Orsay věnovaných německému sjednocení, která je dostupná na webové stránce http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/ministere_817/archives-patrimoine_3512/chute-du-mur-berlin-ouverture-anticipee-archives-diplomatiques_19850/index.html.

6 ZELIKOW, Philip – RICE, Condoleezza: *Germany Unified and Europe Transformed: A study in Statecraft*. Cambridge (Massachusetts) – London, Harvard University Press 1995.

Držitelé Pamětní medaile Karla Kramáře z řad účastníků konference: zleva Vojtěch Mašný, William Taubman, Thomas Blanton, Vilém Prečan, Mark Kramer a Alex Pravda (foto Úřad vlády ČR)

meckou záležitostí, zatímco se v té době vytrácela nejen francouzská, ale i britská schopnost ovlivnit události. Paradoxně tak při tvorbě nové Evropy dva z hlavních evropských hráčů nehráli příliš významnou úlohu. Dva nové díly britské dokumentace k roku 1989 jsou pro Brity poněkud smutným čtením, když na jednu stranu ukazují Margaret Thatcherovou jako premiérku schopnou prozíravě vidět chaos, jenž dopadne na obyčejné lidi, pokud se situace v Německu, v Evropě a samozřejmě i v Sovětském svazu vymkne kontrole – ale zbytek jsou nepřítis promyšlené soudy...⁷ (Na druhou stranu, jak uvedla Anne Deighton v pozdější fázi debaty, Thatcherová a celý její zahraničněpolitický tým byli na prahu německého sjednocení vystaveni plejádě zahraničněpolitických výzev, jako byly Kuvajt a Irák, Jižní Afrika, rukojmí v Libanonu a podobně, takže přetížení zde bylo skutečně vážným problémem.) Evropské společenství zatím čelilo zásadnímu dilematu, zda po roce 1989 postupovat pomalu, s cílem pokojně se vyrovnat s revolučními změnami, nebo zda historie

⁷ HAMILTON, Keith ad. (ed.): *Documents on British Policy Overseas*, sv. III/6: *Berlin in the Cold War, 1948–1990*. London, Her Majesty's Stationery Office 2008; sv. III/7: *German Unification, 1989–1990*. London, Her Majesty's Stationery Office 2009.

není na straně evropského sjednocování, a tak musí raději jednat rychleji, než by si přálo, v obavě z možných důsledků. Velmi akutní byl přitom odvěký problém diferenciacie mezi zeměmi středovýchodní Evropy: Vnímat je jako blok? Jako skupinu? Anebo přijmout jen ty nejlepší? A co s těmi slabými – zvláště pokud jde zároveň o ty největší? Je třeba ale zdůraznit, že občanům NDR byla nabídnuta jejich vlastní, speciální cesta k členství v Evropském společenství – takže od počátku existovala diferenciacie. Evropské společenství nemělo dostatečně promyšleno (a to i přes ony zmiňované předchozí případy rozšíření – pozn. V. S.), že rozšíření se týká proměny samotné této instituce, ekonomické připravenosti, ale také přijímání norem a přesvědčování druhých, že je mají přijmout – nikoli snad jako akt imperialismu, nýbrž jako „proces interní expanze“ (*process of expanding the internal*). „Toto dilema je opravdu velice silné a zdá se, že už jsme na ně zapomněli. Ale možná je to kus historie, na který bude docela dobré zapomenout,“ uzavřela Anne Deighton.

László Borhi byl k Západu, a zejména k francouzské diplomacii ještě kritičtější: V prosinci 1988 pověděl Mitterrand předsedovi maďarských komunistů Károlymu Grószovi, že Evropa patří Evropanům, a proto z ní vytlačme Američany – nejen vojensky, ale také kulturně a technologicky. Navrhoval přilákat do Evropy Japonce, aby bylo možné soupeřit se Spojenými státy! Později se pro všechny bývalé sovětské satelity stal jednoznačným cílem vstup do Evropského společenství, protože východní Evropa nebyla sama o sobě ekonomicky životaschopná. Tou dobou se Borhi coby člen poradní skupiny Strany mladých demokratů (Fidész) pro zahraniční a bezpečnostní politiku zúčastnil několika konferencí a zažil na vlastní kůži pocit frustrace z toho, jak představitelé Evropského společenství znovu a znovu opakovali, že rozšíření není možné, protože kandidátské země nejsou připraveny. Samozřejmě to byla pravda, avšak ekonomický propad na počátku devadesátých let byl v těchto zemích obrovský, srovnatelný s hospodářskou krizí let třicátých, takže ono čekání mělo být skutečně velmi dlouhé. A podíváme-li se na současnou hospodářskou situaci těchto zemí, nejspíš se tu promarnila značná příležitost. Co se týká Varšavské smlouvy, tak její rozpuštění bylo *sine qua non* pro rozšíření Severoatlantické aliance. A na druhou stranu, řečeno s Leonidem Iljičem Brežněvem: „Dobrý prostor nezůstane prázdný.“ Jinými slovy, po rozpuštění Varšavské smlouvy tu existovalo mocenské vakuum, z pohledu Západu však pro státy východní Evropy neměl být vstup do NATO přirozenou volbou. Také členům Fidész, kteří potom v roce 1999 za Maďarsko podepisovali přistoupení k alianci, bylo třeba vysvětlovat, co NATO znamená či co se praví v pátém článku Washingtonské smlouvy, protože to nevěděli. Namísto toho hovořili o KBSE, o neutralitě, o Západoevropské unii a také o regionální spolupráci – o Visegrádské čtyřce, o Pentagonále (ve snaze spojit se s Itálií – tady se vracela stará diplomacie třicátých let). Když přijel Antall v roce 1991 do Washingtonu, tak při rozhovoru s Georgem Bushem sice hovořil o terorismu jako o největší hrozbě pro západní civilizaci, podle pořízeného záznamu ale neřekl, že by chtěl Maďarsko začlenit do Severoatlantické aliance. A Bush zase neřekl, že by aliance byla možností pro východní Evropu; namísto toho zdůrazňoval regionální spolupráci. Co přivedlo Maďarsko a nejspíš i další postkomunistické země k tomu, že začaly usilovat o vstup do aliance, byla jugoslávská tragédie, genocida

a fakt, že nikdo nebyl schopen to zastavit – jen NATO. Panovaly sice obavy z reakce Ruska, nicméně Jugoslávie byla takovou zkušeností, že v podstatě neexistovala jiná možnost. Také podle Petra Luňáka byla nejstrašnější tragédie v Evropě od druhé světové války hlavním impulzem k rozšíření aliance. Zároveň však přišel v době, kdy už neexistovaly žádné jiné alternativy, protože všechny ostatní už byly vyzkoušeny: Jiří Dienstbier navrhoval v roce 1990 ustavit Evropskou bezpečnostní komisi na půdě KBSE, což Západ odmítl, protože tento projekt předpokládal rozpuštění jak Varšavské smlouvy, tak Severoatlantické aliance. Další možností bylo Evropské společenství, tam se ale členství nenabízelo... Rozšíření aliance zůstalo jednou z otevřených otázek po Bushově administrativě, která o ní sice diskutovala (ku příkladu náměstek ministra zahraničí Lawrence Eagleburger ji zmínil několikrát), zároveň však Bush při své poslední návštěvě Varšavy v létě 1992 odmítl se o ní zmínit. Naopak pro Clintona sice rozšíření NATO nepatřilo k prioritám (těmi bylo vyrovnávání s následky globalizace, kultivování vztahů s Borisem Jelcinem a snaha o zapojení Ruska atd.), nakonec se však stalo jeho největším zahraničněpolitickým úspěchem.

Podle Mary Elise Sarotte bylo důležité, že soupeření o to, jaký bezpečnostní model v Evropě zvítězí, začalo vlastně bezprostředně po zhroutilí Berlínské zdi – a tímto prizmatem je také možné sledovat události samotného roku 1989. Záhy se přitom vyhranily dva hlavní směry – model se Spojenými státy a model bez nich. Ten první přitom jednoznačně zvítězil. V jisté polemice s Anne Deighton přitom Mary Sarotte navrhla diferencovat mezi úspěšností britské a francouzské politiky, když Francouzi se při ovlivňování mezinárodních procesů nakonec ukázali velmi úspěšní. V Bonnu bylo jasné, že Německo se nemůže sjednotit bez francouzského souhlasu, protože by to bylo politicky nepřijatelné. V jistém okamžiku si Horst Teltschik, jeden z nejbližších poradců kancléře Helmuta Kohla, do svého úřadu pozval špičkového novináře z deníku *Le Monde* a řekl mu: „My, Němci, bychom se rádi sjednotili. To vás, Francouze, staví do pozice, kdy můžete žádat, co chcete, ohledně evropského sjednocení. Kdybych byl Francouz, využil bych toho.“ To nabídlo Francouzům strategii, kterou později úspěšně využili. A pokud se týká Margaret Thatcherové, v dokumentech je skutečně zachycena její téměř hysterická reakce na německé sjednocení, která ji neukazuje v dobrém světle; na druhou stranu však tuto reakci vyvažují jiná pronikavá strategická hodnocení. Britská premiérka měla tři naprosto oprávněné obavy: 1) Z pohledu Západu byl Gorbačov nejlepší možný sovětský vůdce, a proto měl být Západ velmi opatrný v tom smyslu, aby rychlým sjednocením neohrozil jeho pozici. Kdokoli by přišel po něm, znamenal by pro Západ horší variantu – bez ohledu na to, co si Thatcherová myslela o Sovětském svazu. 2) Premiérka měla obavu, že Helmut Kohl rychle sjednocuje Německo bez hlubšího zamyšlení nad možnými ekonomickými důsledky pro evropské měny, tj. že masivní půjčky na výdaje za německé sjednocení poženou německé úrokové sazby vzhůru, což bude mít vliv na ostatní evropské měny, jež byly na sebe navázány v „měnovém hadu“. A měnová krize roku 1992 ukázala, že měla pravdu – s tragickými následky pro Británii. 3) Thatcherová řekla Hans-Dietrichu Genscherovi (s Kohlem se nemohli vystát, takže bez ohledu na protokol si zpravidla povídala

s ministrem zahraničí), že pokud bude Kohlovi dovoleno hýbat s evropskými hranicemi, nastane problém v Jugoslávii. Celkově tedy i přes hysterickou reakci měla Thatcherová nejméně tři strategické důvody, aby ze sjednocení Německa pocítovala obavy.

Na dotaz amerického kolegy Williama Taubmana se Mary Sarotte ještě jednou zastavila u nesmírně zajímavé otázky amerického slibu Gorbačovovi, že se Severoatlantická aliance nerozšíří na východ.⁸ Tehdy došlo k ojedinělému rozkolu mezi Jamesem Bakerem a Georgem H. W. Bushem. Genscher totiž přesvědčil Bakera, který s ním tou dobou mluvil více než s vlastním prezidentem, že coby výraz pomoci Gorbačovovi je třeba dát mu záruky, že NATO nebude expandovat východním směrem. Baker tedy letěl v únoru 1990 do Moskvy a podle vlastního písemného konceptu a svědectví účastníků řekl Gorbačovovi, že se aliance neposune „ani o píd“ na východ. Pro Bakera jako zkušeného advokáta však šlo jen o spekulativní myšlenku, nikoli o závazek – navíc překonanou v dalších jednáních. Pro Gorbačova už to bylo méně spekulativní, nicméně coby zastávce zájmů svého Sovětského svazu tady selhal, když nedokázal vymoci tento závazek v písemné podobě. A ještě problematičtější momenty přinesl následující den (10. únor), kdy se v Moskvě objevil Helmut Kohl a použil stejná slova – navzdory přímé intervenci prezidenta Bushe, který se jej snažil od toho odradit. Gorbačov tak měl toto ujištění od amerického ministra zahraničí i německého kancléře – a to v době, kdy Washington a Bonn, jak vyplývá z dobové dokumentace, byly schopny vést Severoatlantickou alianci. Přitom sovětský vůdce toto ujištění dostal výměnou za svůj souhlas s německým sjednocením. Schůzka s Kohlem měla v tomto směru jednoznačný výsledek, když Gorbačov kancléři řekl, že se Německo může začít vnitřně sjednocovat ve smyslu ekonomické unie, měnové unie atd. Kohl k tomu také okamžitě svolal tiskovou konferenci, načež letěl domů a během několika hodin začal intenzivně připravovat měnovou unii, jež vznikla dlouho před sjednocením politickým. Problémem však je, že onen slib nerozšíření na východ byl dán ve smyslu „pouze“ gentlemanských, a nikoli právně závazných dohod.

Namísto závěrečného shrnutí zodpověděl nakonec Vojtěch Mastný dotaz historika českého původu Alexe Pravdy (Oxfordská univerzita), zda a případně kteří politici dnes obstojí jako skuteční tvůrci tehdejších událostí s promyšlenými a připravenými plány. Podle Mastného je takovým příkladem Jacques Delors, jenž předsedal Evropské komisi v nejvýznamnějším období historie evropské integrace (v letech 1985–1995), kdy Evropské společenství přijalo nejprve Jednotný evropský akt z roku 1986 a poté se proměnilo v Evropskou unii. Nakonec se ukázalo, že právě ona je

---

8 Této záležitosti věnovala Mary Sarotte krátce nato samostatnou studii: SAROTTE, Mary Elise: Not One Inch Eastward? Bush, Baker, Kohl, Genscher, Gorbachev, and the Origin of Russian Resentment toward NATO Enlargement in February 1990. In: *Diplomatic History*, roč. 34, č. 1 (2010), s. 119–140.

Svetlana Savranskaya, Oldřich Tůma a William Taubman za předsednickým stolem
(foto Vít Smetana)

tou organizací, která skutečně přivedla bývalé komunistické země zpět do Evropy. Výsledek nebyl tak dobrý a nebylo jej dosaženo tak hladce a rychle, jak by to snad šlo – nicméně je neskonale lepší, než jaká byla situace o dvě desetiletí dříve.

Peripetie studené války ve vějíři akademických interpretací

Na tento navýsost aktuální chronologický přesah období studené války navázalo v následujících dvou dnech v Lichtenštejnském paláci celkem šest tematických panelů (jež už nebyly tlumočeny do češtiny). První se zaměřil na otázku, zda soupeření o osud středovýchodní Evropy bylo primární příčinou studené války (*The Struggle for East-Central Europe as a Primary Cause of the Cold War?*). Michael Hopkins (Liverpoolská univerzita) analyzoval proměnu americké politiky od vstřícnosti vůči Sovětskému svazu takřka za každou cenu v podání Franklina D. Roosevelta směrem k Trumanovu postupnému odmítání, aby vzájemné vztahy byly jednosměrnou cestou amerických ústupků Sovětům. Následující tři příspěvky se věnovaly odlišným cestám zemí se společnou habsburskou minulostí do studené války. László Borhi přesvědčivě argumentoval proti vžité představě o Maďarsku coby „výkladní skříní“ sovětské dobré vůle, když podle něj šlo o velmi tradiční imperiální zábor. Nelze proto hledat kauzální souvislost mezi nabídkou Marshallova plánu a sověti- zací východní Evropy, když ta byla v létě 1947 už téměř pod absolutní kontrolou

Moskvy.⁹ Sám jsem ve svém příspěvku poukázal mimo jiné na to, že Československo začalo být – do značné míry zásluhou svých exilových představitelů – už před koncem války považováno, zejména v Moskvě, ale i v části politických kruhů na Západě, za baštu sovětského vlivu ve střední Evropě. Specifický rakouský vývoj od konce války ke Státní smlouvě z roku 1955 nastínil Rolf Steininger (Univerzita Innsbruck), přičemž podtrhl jeho souvislost s vývojem německé otázky.¹⁰

Po prvním panelu pozdravil účastníky konference tehdejší český premiér Jan Fischer a sedmi akademikům udělil Pamětní medaili Karla Kramáře za jejich významný přínos k poznání moderních českých, respektive československých dějin na mezinárodní scéně. Ocenění byli Vojtěch Mastný, Thomas Blanton (ředitel Národního bezpečnostního archivu ve Washingtonu), Alex Pravda (Oxfordská univerzita), Mark Kramer (Harvardova univerzita), Vilém Prečan (předseda správní rady Československého dokumentačního střediska v Praze), William Taubman (Amherst College, Amherst v Massachusetts). Za předčasně zesnulou Saki Dockrill (King's College, Londýn), jež chtěla na konferenci přednést příspěvek s názvem *The Lingering Controversy over the 'End' of the Cold War*, převzal ocenění její manžel Michael Dockrill.

V panelu věnovaném strategickému plánování a jaderným zbraním (*Plans for a Major War in Europe and the Role of Nuclear Weapons*) poukázal Timothy Naf-tali (ředitel Nixonovy prezidentské knihovny a muzea v Yorba Linda v Kalifornii) mimo jiné na to, jak významnou roli sehrávala ve studené válce prestiž, když kupříkladu sovětské generály podporovali projekt „otevřeného nebe“ (navržený na ženevském čtyřstranném summitu v roce 1955 prezidentem Eisenhowerem), ale kremelský vůdce Nikita Chruščov se postavil proti tomu v obavě, že Západ odhalí sovětskou slabost ve strategických zbraních. Podle historika irského původu Davida Hollowaye (Stanfordova univerzita) pomohly jaderné zbraně Západu vyrovnat sovětskou konvenční převahu, ovšem za cenu zvýšeného nebezpečí rozpoutání nepředstavitelně ničivé války; mezinárodní systém po skončení studené války, i se všemi svými riziky a deficity, je přeci jen mnohem bezpečnější (viz Hollowayova studie na s. 32–52). Plány Varšavské smlouvy na ofenzivní válku proti Západu, které na destruktivní potenciál jaderných zbraní jako by nebraly přílišný zřetel, zhodnotil Petr Luňák.¹¹

9 Blíže viz BORHI, László: *Hungary in the Cold War 1945–1956: Between the United States and the Soviet Union*. New York, CEU Press 2004; také viz TÝŽ: *Demokratický experiment, nebo brutální sovětizace? Maďarská cesta ke komunismu (1945–1948)*. In: *Dějiny a současnost*, roč. 29, č. 7 (2007), s. 40–43.

10 Blíže viz STEININGER, Rolf: *Austria, Germany and the Cold War: From the Anschluss to the State Treaty, 1938–1955*. New York – Oxford, Berghahn Books 2008.

11 Blíže viz LUŇÁK, Petr (ed.): *Plánování nemyslitelného: Československé válečné plány 1950–1990*. Praha, Dokořán 2008; též viz TÝŽ: *The Warsaw Pact War Plan of 1964* (Parallel History Project on Cooperative Security web page, viz http://www.php.isn.ethz.ch/collections/coll_warplan/intro_lunak.cfm?navinfo=15365).

Po dlouhá desetiletí narážely snahy rozbít studenoválečný *status quo* na protisměrné úsilí stabilizovat existující systém. Panel nazvaný *Attempts to Break the Cold War Deadlock versus Efforts to Stabilize the Existing System* zahájil symbolicky příspěvek věnovaný známé Stalinově nótě z března 1952, v jejímž případě se historici dodnes zcela neshodují, do které ze dvou zmíněných kategorií patří. Peter Ruggenthaler (Ústav Ludwiga Boltzmana, Štýrský Hradec) však na základě svého rozsáhlého archivního výzkumu v ruských i jiných fondech přesvědčivě ukázal, že nebyla míněna upřímně a neměla za cíl překonat ani rozdělení Německa, natož rozdělení Evropy.¹² Csaba Békés (ředitel budapeštského Výzkumného centra pro studium studené války – *Cold War Research Studies Center*) poté mimo jiné rozdělil studenoválečné krize na ty skutečné (jako byla například berlínská nebo karibská) a na „pseudokrize“ (v letech 1953, 1956 včetně krize suezské, 1968), jež byly podle něj vnitřní záležitostí pevně zformovaných bloků (viz Békésova studie na s. 53–85). Mark Kramer však v diskusi jeho koncept zpochybnil na příkladu událostí v NDR v roce 1953, jež měly podle něj silný explozivní potenciál i pro vztahy mezi Východem a Západem. Každopádně Dariusz Stola (Collegium Civitas, Varšava) demonstroval na mnoha příkladech, jak „stabilita“ dosažená v období *détente* posílila vliv státních struktur na každodenní život ve východním bloku. Ani rok 1968 podle Oldřicha Tůmy (ředitele pražského Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v .v. i.) neotřásl mezinárodním systémem, nicméně podobně jako roky 1953 a 1956 jej lze označit za jeden z vnitropolitických či „vnitroblokových“ civilizačních milníků. I v jeho výsledku pak Vilém Prečan našel jeden z hlavních kořenů strnulosti československé společnosti, jež byla patrná ještě po značnou část Gorbačovovy éry.

Zvláště skvělou úroveň měl panel věnovaný Německu – jeho rozdělení, přehrazení zdi napříč metropolí a opětovnému sjednocení – a rovněž paralelám s východní Evropou (*The German Question – the Pivotal Point of the Cold War*). Těm věnovala pozornost zejména Anne Deighton, přičemž odhalila postupně slábnoucí britskou schopnost ovlivnit tamní situaci, což se pak v letech 1989 až 1991 projevilo i v německé otázce. Na pohled z Paříže, především s důrazem na závěr studené války, se soustředil Georges-Henri Soutou, který upozornil mimo jiné na Mitterrandovy představy o pouze konfederovaném Německu a novém evropském bezpečnostním systému – bez Američanů. Úroveň našeho poznání o symbolu studené války, Berlínské zdi, všestranně zhodnotila Hope Harrison (Univerzita George Washingtona, Washington). Výstavba zdi znamenala pro Chruščova východisko z nouze, jakmile se ukázalo, že se mu nepodaří vytlačit Američany z Berlína. Naopak donedávna tajné archiválie v Moskvě a v Berlíně ukazují, že úloha generálního tajemníka výcho-

---

12 Blíže viz RUGGENTHALER, Peter: *Stalins grosser Bluff: Die Geschichte der Stalin-Note in Dokumenten der sowjetischen Führung*. München, R. Oldenbourg 2007.

Alex Pravda přednáší svůj referát v panelu věnovaném konci studené války (foto Vít Smetana)

doněmeckých komunistů Waltera Ulbrichta při výstavbě zdi i při následném zavádění krutého pohraničního režimu byla naprosto klíčová.¹³ Oliver Bange (Mannheimská univerzita) zhodnotil německou otázku ve strategických souvislostech bipolárního soupeření. Po většinu času působila spíše jako překážka než katalyzátor na cestě k „roku zázraků“. Teprve s německým sebeosvobozením (*self-liberation*) – v případě západního Německa postupnou emancipací spolu s *Ostpolitik* v sedmdesátých letech a v případě Německa východního sebeosvobozením v listopadu 1989 – získalo v očích ostatního světa na důvěryhodnosti německé sebeomezení (*self-limitation*), což umožnilo německé sjednocení. Právě implozi východoněmeckého komunistického režimu v mezinárodních souvislostech se věnoval Bernd Schäfer (Mezinárodní centrum Woodrowa Wilsona, Washington), když upozornil

na to, kterak spřátelené režimy v Polsku, Maďarsku a nakonec i Československu do slova podtrhly stoličku zpod nohou Ericha Honeckera a jeho soudruhů, jakkoli každý z nich jiným způsobem. V souvislosti s exodem východních Němců přes ambasádu Spolkové republiky v Praze zmínil Bernd Schäfer i bizarní návrh ohrožovaného východoněmeckého vedení, aby jejich českoslovenští soudruzi nechali obehnat budovu velvyslanectví zdi.¹⁴ V závěru svého vystoupení připomenul, že sjednocené Ně-

13 Blíže viz HARRISON, Hope M.: *Driving the Soviets up the Wall: Soviet-East German Relations, 1953–1961*. Princeton (New Jersey) – Woodstock, Princeton University Press 2003.

14 Viz PREČAN, Vilém (ed.): *Ke svobodě přes Prahu: Exodus občanů NDR na podzim 1989. Sborník dokumentů*. Praha, Československé dokumentační středisko 2009, s. 73 n., dokument č. 31 – Velvyslanec NDR Ziebart ústřednímu výboru SED a ministerstvu zahraničních věcí v Berlíně, 29.9.1989. Zde velvyslanec referuje do Berlína: „Nápad vyslovený v Berlíně, totiž postavit kolem velvyslanectví zeď, není prý pro Prahu přijatelný.“

mecko se stalo skutečností zejména díky vytrvalému tlaku „zdola“, ze strany východoněmecké společnosti, jenž trval od roku 1989 až do podzimu 1990.¹⁵

Patrně vrchol prezentace nejnovějších výsledků archivního výzkumu přinesl panel věnovaný konci studené války (*The Ending of the Cold War and the Role of East-Central Europe in the Process*). Thomas Blanton v brilantním vystoupení – prakticky nedostižném svou formou a podáním – analyzoval americkou politiku vůči Sovětskému svazu. Poukázal přitom na zásadní paradox: Ronald Reagan, navzdory své reputaci tvrdého studenoválečníka, prakticky od svého nástupu opakovaně vyzýval v rychlém sledu se střídající sovětské vůdce ke spolupráci na jaderném odzbrojování – avšak až do Gorbačovova nástupu bez odezvy. Naopak nová administrativa George H. W. Bushe – i kvůli žárlivosti na mezinárodní popularitu sovětského vůdce – vystupovala po velkou část roku 1989 vůči Michailu Gorbačovovi do značné míry z pozice „jestřábů“; odzbrojovací jednání tehdy nedostala žádný další impulz a Bush se s Gorbačovem sešel až téměř po roce v úřadě, v prosinci 1989 na Maltě, vlastně už v závěsu hlavních událostí (viz Blantonova studie na s. 120–150). Právě muži, který přinejmenším umožnil pronikavé změny v sovětském bloku, byly věnovány následující tři příspěvky. Podle Alexe Pravdy nepřikládal Gorbačov po dlouhou dobu situaci ve východní Evropě dostatečnou pozornost: v těchto zemích sice měla probíhat perestrojka, avšak Gorbačov tam nijak významně nepodpořil reformisty a jeho politika nesla všechny znaky improvizace (viz Pravdova studie na s. 86–119). William Taubman Gorbačova představil jako člověka s vizí, který jistě nechtěl jít cestou revoluční přeměny Sovětského svazu ani osvobození středovýchodní Evropy, nicméně pokoušel se o modernizaci socialismu doma i v zahraničí a současně ukončil diktát vůči svým spojencům. Začal snahou „urychlit“ sovětský ekonomický a sociální vývoj, ale v letech 1987 a 1988 se začal přiklánět ke skutečné demokratizaci a zároveň zcela proměnil sovětskou zahraniční politiku. Při tom všem byl vystaven enormním tlakům ze všech stran (a také důležitému vlivu své manželky, k nelibosti všech poradců, jak v diskusi uvedli William Taubman i Svetlana Savranskaya), což ho nejednou vedlo k zásadním chybám i iracionálnímu jednání – počínaje kontraproduktivní protialkoholickou kampaní a konče rozhodnutím nechat se do funkce prezidenta zvolit Nejvyšším sovětem SSSR, místo aby se ucházel o tento post ve všeobecných volbách.¹⁶ Podle Svetlany Savranské (Národní bezpečnostní archiv, Washington) byly sice východoevropské země klenotem sovětského impéria (řeceno s László Borhim), pro Gorbačova se ale postupně proměnily v břemeno v době, kdy se sovětská ekonomika propadala a na domácí politické

---

15 Schäferův příspěvek už byl publikován v českém překladu: SCHÄFER, Bernd: Jak podtrhnout soudruhům z NDR stoličku: Střední Evropa a zhroutil východního Německa. In: *Dějiny a současnost*, roč. 33, č. 5 (2011), s. 35–38.

16 Taubmanův příspěvek už byl otištěn v českém překladu: TAUBMAN, William: Gorbačov a konec studené války: Předběžné postřehy jeho životopisce. In: *Tamtéž*, s. 28–30.

scéně byl vystaven sílící kritice, zejména Jelcinovu tlaku zprava. Velký důraz kladl Gorbačov na projekt „společného evropského domu“: bezpečnostní struktura na kontinentě se v něm měla přetvořit takovým způsobem, že ústřední roli zaujme Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě a oba vojenské bloky, Severoatlantická aliance i Varšavská smlouva, budou rozpuštěny (viz studie Savranské na s. 151–171). Politologický pohled na počátky období přechodu k demokracii se specifickým důrazem na Slovensko nabídla na závěr Soňa Szomolányi (Univerzita Komenského, Bratislava).

V následné nesmírně zajímavé třičtvrtěhodinové diskusi mimo jiné upozornil Mark Kramer v souvislosti s hodnocením americké politiky na umění neudělat nic, jestliže se události vyvíjely z amerického pohledu správným směrem (šlo tedy o jiný druh pasivity než například v roce 1968) a aktivnější politika ze strany Washingtonu by je mohla „vykolejit“ – právě tak tehdy uvažovala řada amerických diplomatů. László Borhi poté uvedl argument naznačující, že závody ve zbrojení skutečně zatlačily Sovětský svaz do kouta: Eduard Ševardnadze totiž v roce 1988 prohlásil, že Sovětský svaz nemůže dále nést toto břemeno závodů ve zbrojení a že je proto třeba uzavřít jakoukoli dohodu se Západem. (Podle Thomase Blantona to však souviselo s celkovým ekonomickým úpadkem – sovětské zbrojní výdaje pod americkým tlakem v osmdesátých letech nerostly.) Naopak není pravdivé Bushovo tvrzení, že změnil priority studené války a postavil osud východní Evropy na první místo: ve skutečnosti se vrátil k americkému přístupu z šedesátých let, podle nějž sovětská hegemonie ve východní Evropě napomáhá evropské stabilitě. László Borhi ocitoval direktivu amerického ministerstva zahraničí z roku 1966, v níž se pravilo: „Znovusjednocení Evropy nepovede nutně k lepší budoucnosti, nýbrž k návratu marné minulosti (*futile past*).“ Podle záznamů americko-maďarských setkání z maďarských archivů byl právě takový i postoj Bushovy vlády. V případě Michaila Gorbačova Borhi zapochyboval, že by východní Evropa byla pro Moskvu břemenem. Naopak ještě dokument Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu z počátku roku 1989 stále hodnotil tuto oblast jako vojensky a ekonomicky přínosnou; navíc kupříkladu Maďarsku dlužil Sovětský svaz v roce 1989 miliardu dvě stě milionů převoditelných rublů. A jakkoli byl Gorbačov jiným vůdcem než jeho předchůdci a otevřel pro národy východní Evropy ono „okno příležitosti“, za což si jistě zaslouží kredit, během roku 1989 za zavřenými dveřmi opakoval tři zásady: 1) Varšavská smlouva musí být zachována; 2) změny se musí odehrávat v rámci socialismu; 3) nebudeme tolerovat západní intervenci – Brežněvova doktrína nemůže být nahrazena doktrínou Bushovou. Csaba Békés poté nabídl svou interpretaci toho, proč Moskva nedeklarovala politickou strategii vůči východoevropským zemím: Zprvce se nad východní Evropou nadále „vznášela“ Brežněvova doktrína, která sice nejpozději od poloviny roku 1988 neplatila, což ale nebylo veřejně deklarováno; to byla geniální taktika proti „unáhleným“ změnám, která měla pacifikační efekt na vládnoucí strany i na opozici. (Podle Svetlany Savranské se to však týkalo spíše jen disidentů, protože východoevropští vůdčové byli v letech 1988 a 1989 opakovaně informováni, že nemohou počítat se sovětským vojenským zásahem.) Zadruhé platí, že sovětskou vizí byla „regionální finlandizace“ středo-

východní Evropy, tj. vnitřní demokratizace při setrvání v sovětské sféře vlivu. Zajímavé je, že takto postavený „maximální ústupek“ ze strany Sovětů korespondoval s cílem Západu včetně Spojených států, které od poloviny roku 1988 prakticky až do konce roku 1990 v takovémto uspořádání spatřovaly maximum možného pro tyto země – osvobození zpod kontroly komunistické, ale nikoli sovětské.

V závěrečné části nazvané *Varying Interpretations of the Cold War and its Historical Importance* zazněly nadčasové reflexe studené války a komunismu. Silvio Pons (římská univerzita Tor Vergata) nastínil proces postupné dlouhodobé delegitimizace komunismu, jenž započal už v padesátých letech. Jakkoli sled rebelií ve středovýchodní Evropě nelze považovat za faktor nevyhnutelně předznamenávající rok 1989, společenské a národní reakce na sovětizaci nepochybně představovaly pro evropský komunismus trvalý zdroj zpochybňování jeho legitimacy.¹⁷ Podle Marka Kramera sám Stalin považoval svůj režim za zranitelný už v roce 1946, načež v letech 1953 a 1956 komunismus v Německé demokratické republice a Maďarsku fakticky zkolaboval. Pro téma celé konference pak byly zásadní dva následující Kramerovy soudy: 1) uvalení komunistických režimů na východní Evropu mělo klíčový význam pro vznik studené války; 2) sovětské vztahy s východní Evropou zůstaly po celou dobu trvání studené války jejím ústředním tématem (viz Kramerova studie na s. 172–196). Richard Ned Lebow (Londýnská škola ekonomie a politické vědy – *London School of Economics and Political Science*) upozornil na mnoho podnětů, jež konec studené války přinesl pro teorii mezinárodních vztahů: kupříkladu je zřejmé, že strukturální změna mezinárodního systému může být produktem, a nikoli jen příčinou jednání aktérů – v rozporu s tím, co tvrdí realistická škola. James Hershberg (Univerzita George Washingtona) se zaměřil na pozoruhodnou etapu dějin moderní historiografie, když na příkladu mezinárodních historických konferencí v Athénách v americkém Ohiu v říjnu 1988 a v Moskvě v červnu 1989 ukázal, kterak se zejména nastupující generace sovětských historiků (v čele s vycházejícími hvězdami Vladislavem Zubokem a Konstantinem Plešakovem) radikálně oprostila od tradice šíření záměrných dezinformací a zideologizovaných interpretací studené války.¹⁸ Tato zkušenost vzbudila v řadě amerických historiků

---

17 Ponsův příspěvek už byl otištěn v českém překladu: PONS, Silvio: Problém legitimacy. In: *Tamtéž*, s. 31–34.

18 Oba tehdy ještě velmi mladí ruští historikové společně publikovali v roce 1996 první syntetickou práci o sovětské zahraniční politice v úvodní fázi studené války, jež skutečně vytěžila zpřístupněné sovětské archivy (viz ZUBOK, Vladislav – PLESHAKOV, Constantine: *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev*. Cambridge (Massachusetts) – London, Cambridge University Press 1996). Zubok přidal o 11 let později skvělou syntézu o sovětské politice v celém období studené války (ZUBOK, Vladislav M.: *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press 2007). Konstantin Plešakov pak publikoval s dvacátým výročím „roku zázraků“ zdařilý esej pojednávající hlavní dějinné peripetie poválečného komunismu ve východní Evropě, s důrazem

očekávání průlomu rovněž ve zpřístupňování sovětských dokumentů, což byl společně s nadějemi, jež přinášely i v tomto smyslu antikomunistické revoluce ve středovýchodní Evropě, jeden z impulzů k založení klíčového mezinárodního projektu zkoumání studené války *Cold War International History Project*.¹⁹

Norský historik Odd Arne Westad (Londýnská škola ekonomie a politické vědy) vyzdvihl v závěrečném slovu vysokou úroveň přednesených příspěvků i konference jako takové. Současně poukázal mimo jiné na potřebu zkoumat dějiny středovýchodní Evropy skutečně v globálním kontextu. Takový apel je zcela namístě, o čemž svědčí i Westadova fundamentální práce o studené válce v globálním měřítku, jež se zabývá politikou, a zejména intervencemi dvou supervelmocí ve třetím světě a jejich vlivem na svět po studené válce. Nicméně kupříkladu Československo je v ní paradoxně pouze dvakrát zmíněno právě coby oběť sovětské intervence v roce 1968, přestože o jeho velmi aktivní úloze hned v několika regionech třetího světa nemůže být pochyb.²⁰ O mnoho lepší bilanci nenabízí v tomto směru ani nanejvýš významná třídílná cambridgeská syntéza dějin studené války, již v roce 2010 vydal mezinárodní tým předních historiků studené války (deset z nich se zúčastnilo pražské konference) a v níž se Československo jako aktivní hráč ve třetím světě objevuje pouze v jedné větě v souvislosti s prodejem zbraní Egyptu v září 1955.²¹ Jakkoli československé úloze v rozvojovém světě již bylo věnováno několik důležitých českých publikací,²² stále zde existuje široký prostor pro další český výzkum, a zejména pro publikování v jazyce přístupném mezinárodní badatelské obci i dalším zahraničním zájemcům. Zapojit by se do něj měli především mladí badatelé chtiví poznání – a to s náležitým institucionálním zabezpečením. Právě oni totiž svou účastí na pražské konferenci (kontrastující s nezájmem tolika rutinérů z řad etablovaných českých kapacit, kteří zřejmě buď všechno vědí anebo by je možná

---

na závěrečnou katarzi v roce 1989 (PLESHAKOV, Constantine: *There Is No Freedom without Bread! 1989 and the Civil War That Brought Down Communism*. New York, Farrar, Straus & Giroux 2009).

- 19 Hershbergův příspěvek už byl ve zkrácené verzi publikován v českém překladu: HERSHBERG, James G.: Příběh dvou konferencí: Konec studené války a proměna její historiografie. In: *Dějiny a současnost*, roč. 33, č. 5 (2011), s. 39–43; jeho text v nezkrácené podobě a s poznámkovým aparátem je dostupný na webových stránkách <http://dejiny.nln.cz/archiv/2011/5/pribeh-dvou-konferenci>.
- 20 WESTAD, Odd Arne: *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times*. Cambridge – New York, Cambridge University Press 2007, s. 195 a 214.
- 21 LITTLE, Douglas: The Cold War in the Middle East: Suez Crisis to Camp David Accords. In: LEFFLER, Melvyn P. – WESTAD, Odd Arne (ed.): *The Cambridge History of the Cold War*, 3 sv. Cambridge – New York, Cambridge University Press 2010, sv. 2, s. 305–326, zde s. 306 n.
- 22 ZÍDEK, Petr – SIEBER, Karel: *Československo a subsaharská Afrika v letech 1948–1989*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 2007; TÍŽ: *Československo a Blízký východ v letech 1948–1989*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 2009; ZÍDEK, Petr: *Československo a francouzská Afrika 1948–1968*. Praha, Libri 2006.

Neformální kuloáry konference v Lichtenštejském paláci. Zleva Svetlana Savranskaya, Csaba Békés, Thomas Blanton, Odd Arne Westad, Vít Smetana a David Holloway (foto Kathleen Geaney)

mezinárodní kontext příliš rušil při jejich badání o Československu...) demonstrovali svůj zájem přijímat nové poznatky a interpretace od elitní sestavy světových historiků, jež se v Praze sešla zcela ojediněle a kterou Vilém Prečan v jednom z poskytnutých televizních rozhovorů trefně označil za *crème de la crème*.

Několik poznámek k textům vybraným pro Soudobé dějiny

Rozpracované verze většiny přednesených příspěvků budou v nejbližších měsících publikovány v samostatném sborníku v ediční řadě *Harvard Cold War Studies Book Series*. Redakce *Soudobých dějin* zatím využila laskavého souhlasu několika oslovených autorů s tím, že jejich texty zprostředkuje rovněž zájemcům o četbu v češtině. Vybráno bylo šest studií, které jsme považovali za nejzdařilejší a které zároveň odrážejí zvolený název čísla – „Nekonečný příběh s náhlým koncem“ – když tři příspěvky (Davida Hollowaye, Csaby Békése a Marka Kramera) se věnují dlouhodobým rysům a trendům studené války, zatímco další tři (Thomase Blantona, Alexe Pravdy a Svetlany Savranské) koncentrují pozornost právě na onen rychlý a nejméně do léta 1989 neočekávaný konec studené války a rozpad sovětského impéria. Při výběru textů sehrál svou úlohu rovněž fakt, že *Soudobé dějiny* mají v plánu v příštím ročníku vydat číslo tematicky zasvěcené německé otázce v čase od konce

druhé světové války do pádu železné opony s názvem „Žhavé ohnisko studené války“, které by mělo nabídnout příspěvky Anne Deighton, Georges-Henriho Soutou, Petera Ruggenthalera, Hope Harrison a Olivera Bangeho.

Při práci na překladech jsme se rozhodli do značné míry respektovat terminologii zažitou v anglofonní historiografii, třebaže se některé výrazy mohou zdát z českého pohledu problematické a česká historiografie s nimi zpravidla neoperuje. Příkladem budiž „pražský puč“ coby termín označující únorové události roku 1948. V angličtině však funguje doslova jako *terminus technicus*, jakkoli asi výstižnější by byl „únorový převrat v Československu“ (viz práce Karla Kaplana). Ještě problematictější, doslova jako eufemismus pro skutečnou povahu vzájemných vztahů, může působit termín „spojenci ve východní Evropě“ coby označení pro sovětské satelity. Technicky vzato – vzhledem k existenci sítě spojeneckých smluv – to však spojenci byli. Navíc sovětské vedení, zejména v Gorbačovově éře, samo sebe přesvědčovalo, že tomu tak skutečně je, a pro ostatní země Varšavské smlouvy používalo termín *naši sojuzniki*. Za doslovný editorský oříšek lze pak označit používání termínů „východní Evropa“ a „středovýchodní Evropa“. Nakonec jsme tu rezignovali na sjednocování a respektovali terminologii, pro niž se v jednotlivých částech svých textů rozhodli sami autoři. Z politického hlediska je pro země jako NDR, Polsko, Československo a Maďarsko nepochybně přiléhavý termín „východní Evropa“, zatímco „středovýchodní Evropa“ (v angličtině *East-Central Europe*, přičemž doslovný překlad „východní střední Evropa“ je z jazykového hlediska stěžejí použitelný) je termín post-studenoválečný, jakkoli jistě přesnější z hlediska geografického. Osobně se domnívám, že autoři tak často použili právě termín *East-Central Europe* jednak s vědomím, jak mohou být lidé v této části Evropy na výraz „východní Evropa“ citliví, a současně též proto, že jsme právě tento pojem zakomponovali do samotného názvu konference. Dost možná šlo tedy i o řekněme určitou vstřícnost vůči organizátorům. Snad stojí za to zamyslet se nad významem takového konstatování: jestliže špičkoví světoví historikové tento termín použijí ve svých studiích, jež vyjdou v prestižní harvardské edici (a třeba tak učiní i v dalších svých anglicky psaných textech, kde to má vždy neskonale větší význam než v jakémkoli textu českém), potom se tento termín v mezinárodním diskurzu nepochybně „upevní“. Totéž se týká i československé problematiky jako takové, která při konferenčních jednáních určitě nebyla a ani v odevzdaných textech není poddimenzována, ba spíše naopak. Místo konání konference v tom jistě i tady sehrálo svou roli.

Přední americký historik mezinárodních vztahů Melvyn Leffler označil nedávno onu už zmiňovanou moskevskou konferenci o studené válce z června 1989 za „signální událost v historiografii studené války, pokud ne ve studené válce samotné“.²³ V určité paralele k tomuto výroku lze říci, že pražská konference o studené válce z listopadu 2009 měla tedy dlouhodobější význam přinejmenším z terminologic-

---

23 Citováno dle: HERSHBERG, J. G.: Příběh dvou konferencí, s. 43 (viz pozn. 19).

kého hlediska – ale jistě také coby zřetelný impulz ke zvýraznění Prahy na mapě světové historiografie. A jestliže historie je poznaná minulost a historiografie zprostředkovává poznatky o ní, potom lze možná z globální perspektivy – i ve světle oné nadproporční frekvencovanosti československé problematiky – totéž říci o významu československých dějin v historii jako takové. Ať tak či onak, věřím, že četba textů vybraných pro toto i chystané „německé“ číslo nabídne čtenářům příjemný, a hlavně myšlenkově podnětný zážitek.

Jaderné zbraně a studená válka v Evropě

David Holloway

V závěru druhé světové války byl Winston Churchill velmi znepokojen Stalinovou politikou ve střední a východní Evropě; především chtěl dosáhnout toho, aby se Polsku dostalo „spravedlivého údělu“.¹ Británie koneckonců vstoupila do války v reakci na německou invazi do Polska v září 1939, a nyní se Polsko nalézalo pod sovětskou kontrolou. V květnu 1945 požádal Churchill své náčelníky štábu, aby zvážili, zda by západní mocnosti mohly vyvinout tlak na Sověty hrozbou síly nebo jejím užitím. Spojený plánovací štáb válečného kabinetu ovšem spočítal, že Rudá armáda disponuje v Evropě dvojnásobnou převahou v tancích a čtyřnásobnou v pěchotě, a dospěl k závěru, že taková převaha „by jednoznačně učinila z jakékoli zahájené ofenzivy hazardní podnik“.² Náčelníci štábu hlásili 8. června Churchillovi, že nebude v silách Británie a Spojených států „dosáhnout rychle byť jen omezeného úspěchu a čelili bychom vleklé válce proti veliké přesile“.³ Uvažovaná operace dostala příznačný krycí název „Nemyslitelné“: Churchillova žádost pro náčelníky štábu totiž odrážela spíše jeho frustraci ze situace v Evropě než záměr použít ozbrojené síly proti Sovětskému svazu.

---

1 *The National Archives* (dříve *Public Record Office*), Londýn (dále *TNA*), CAB (Cabinet) 120/691, War Cabinet Joint Planning Staff, „Operation Unthinkable: Report by the Joint Planning Staff“, 22.5.1945; na s. 1 je zmínka o „spravedlivém údělu pro Polsko“ (*a square deal for Poland*).

2 *Tamtéž*, s. 5. Vojeňští plánovači přitom uvažovali, že by bylo možné postavit pro takovou válku deset německých divizí (viz *tamtéž*, s. 3 a 10). Sovětský svaz se o těchto kalkulacích očividně dozvěděl od jednoho ze svých agentů v Londýně (viz HASTINGS, Max: *Finest Years: Churchill as Warlord, 1940–1945*. London, Harper Press 2009, s. 572).

3 *TNA*, CAB 120/691, zpráva náčelníků štábů pro premiéra z 8.6.1945, s. 3.

O dva měsíce později, při obědě v Postupimi dne 23. července, byl Churchill v bujaré náladě, poté co si přečetl zprávy o týden staré zkoušce atomové bomby v Alamogordu. „Teď máme v rukou něco, co změní poměr sil ve vztahu k Rusům!“ řekl podle deníku polního maršála Alana Brooka, svého hlavního vojenského poradce. „Tajemství této výbušniny,“ pokračoval, „spolu se schopností ji použít zcela promění diplomatickou rovnováhu, která se vytvořila po porážce Německa. Teď disponujeme novou kvalitou, která změní naši pozici (přitom si mačkal bradu a chmuřil se). Nyní můžeme říci: Když trváte na tom, že uděláte to či ono, dobrá, můžeme prostě vyhodit do povětří Moskvu, potom Stalingrad, Kyjev, pak Kujbyšev, Charkov, Stalingrad (sic), Sevastopol, atd., atd. No, a kde byli Rusové!!!“⁴

V týdnech, jež následovaly po tomto pajánu na atomovou bombu, demonstrovaly Hirošima a Nagasaki, jak mocná je nová zbraň: jediný bombardovací letoun mohl nyní rozsít tolik smrti a zkázy jako dvě tisícovky bombardérů vyzbrojených vysoce explozivními „desetitunovkami“, bombami shazovanými na Německo za druhé světové války.

Churchill spojoval s atomovou bombou velká očekávání. Jak naznačují jeho poznámky z Postupimi, spatřoval v ní potenciální odstrašující prostředek a věřil, že změní poměr sil, který se v Evropě vytvářel. Bomba však neměla v Evropě žádný bezprostřední efekt a sedm měsíců po Hirošimě, 5. března 1946, pronesl Churchill svůj proslulý projev, v němž odsoudil spuštění železné opony napříč kontinentem. S tím, jak se rozvíjela studená válka, rozdělení kontinentu se prohlubovalo. Spojené státy podpořily hospodářskou obnovu západní Evropy prostřednictvím Marshallova plánu, zatímco ve východní Evropě Sovětský svaz upevňoval své panství; zvláště přelomo-

Sir Winston Churchill (1874–1965) nazval poslední díl svých válečných memoárů výstižně Triumf a tragédie. Sovětský postup na osvobozených územích ho vedl až k úvahám, zda proti Moskvě nepoužít síly. Operace dostala rovněž výstižný název: „Nemyslitelné“

4 BROOKE, Alan Field Marshal Lord: *War Diaries 1939–1945*. Ed. Alex Danchev – Daniel Todman. London, Weidenfeld & Nicolson 2001, s. 709.

vou úlohu v tom sehrál pražský puč v únoru 1948. Evropa se v rostoucí míře dělila politicky a ideologicky, což se promítalo i do hospodářské a sociální organizace.

Toto rozdělení umocnil vznik vojenských aliancí, které vytvořily bipolární bezpečnostní systém: Severoatlantická aliance byla zřízena v dubnu 1949 a Varšavská smlouva v květnu 1955 (Sovětský svaz ovšem vykonával kontrolu nad ozbrojenými silami států východní Evropy už od konce čtyřicátých let). Na počátku padesátých let se studená válka v Evropě proměnila ve vojenskou konfrontaci, když jak NATO, tak sovětský blok významně posílily své vojenské síly a zbrojní produkci. V padesátých a šedesátých letech bylo v Evropě rozmístěno na deset tisíc taktických jaderných zbraní; nejprve se k tomuto opatření uchýlilo NATO a potom Sovětský svaz. Pokud by tyto zbraně byly použity v boji, Evropa by byla zcela zpuštěna. Jakou roli tedy sehrály jaderné zbraně ve studené válce v Evropě – při jejím zahájení, udržování a završení? Anebo obecněji, jak významné byly jaderné zbraně?

Vytvoření studenoválečného pořádku

Po druhé světové válce tři hlavní státy protihitlerovské koalice – Velká Británie, Sovětský svaz a Spojené státy – demobilizovaly, jakkoli v rozdílné míře. Žádný z nich si v bezprostředně poválečném období nemyslel, že další válečný konflikt je na pořadu dne, přestože se vztahy mezi Východem a Západem zhoršovaly a propukala studená válka. Vojenská rovnováha, jež na konci světové války tolik dráždila Churchilla, byla asymetrická. Sovětský svaz ovládal východní Evropu a představoval potenciální hrozbu pro západní část kontinentu, nemohl ale přímo zaútočit ani na Spojené státy, ani na Británii. Během poslední války Američané a Britové vybudovali mohutné námořní síly, zahrnující také letadlové lodě, a svazy dálkových bombardérů. Díky tomu byly obě země po válce schopny udeřit přímo na Sovětský svaz. Jak se ovšem Churchill dozvěděl od svých náčelníků štábu, nevyrovnaly se Sovětům v pozemních silách.

Na konci čtyřicátých let se „atomová letecká ofenziva“ stala ústředním článkem vojenské strategie Spojených států; velitelství strategického letectva, založené v roce 1946, se proměnilo v kopí americké vojenské síly. Američtí vojenští plánovači však nepředpokládali, že atomová letecká ofenziva sama o sobě porazí Sovětský svaz. V květnu 1949 oznámila Harmonova komise – kterou předtím ustavili náčelníci štábu, aby zkoumala efektivitu atomové letecké ofenzivy – že ani atomový útok na sedmdesát sovětských měst by neznamenal porážku Sovětského svazu. Mohl by sice způsobit smrt dvaceti sedmi milionů lidí a zredukovat kapacitu sovětského průmyslu o třicet až čtyřicet procent, ale nezastavil by postup sovětských sil do západní Evropy, na Střední východ ani na Dálný východ.⁵ Tísňový válečný plán, jež

---

5 Viz ROSENBERG, David: *The Origins of Overkill: Nuclear Weapons and American Strategy, 1945–1960*. In: *International Security*, roč. 7, č. 4 (1983), s. 16.

schválil Sbor náčelníků štábu (*Joint Chiefs of Staff*) v prosinci 1949 a který zůstal v platnosti dva roky, vycházel z předpokladu, že atomová ofenziva se silami, jimiž tehdy Spojené státy disponovaly (asi tři sta atomových bomb), válku proti Sovětskému svazu sama o sobě nevyhraje.⁶

Sovětský svaz rovněž vsadil na atomovou bombu. Dvacátého srpna 1945 Stalin podepsal dekret, jenž proměňoval malý sovětský atomový projekt v prioritní program s cílem sestrojít sovětskou bombu co možná nejrychleji.⁷ Rovněž letecké síly nabyly v Sovětském svazu výsadního postavení, když bylo na konci čtyřicátých let vybudováno dálkové letectvo a v roce 1948 vytvořena národní protivzdušná obrana jako samostatná součást ozbrojených sil.⁸ V prvních poválečných letech však sovětská vojenská strategie nepovažovala atomovou bombu za rozhodující zbraň. Podle oficiálního zdroje „byly jaderné zbraně pokládány za výjimečně ničivé, přesto však jen pomocné prostředky v ozbrojeném konfliktu. Předpokládalo se, že hlavní strategické posláním ve válce bude náležen masivním ozbrojeným silám s konvenční výzbrojí.“⁹ Sovětská vojenská strategie značně spoléhala na zkušenost druhé světové války a důraz kladla na strategické ofenzivní operace toho druhu, jaké Rudá armáda s tak zničujícím efektem prováděla v pozdějších stadiích války.¹⁰

Zdá se, že v roce 1950 předpokládali jak američtí, tak sovětské vojenští plánovači, že příští válka by byla opakováním druhé světové války, s přispěním jaderných zbraní. Atomová letecká síla Spojených států by nedokázala zabránit Sovětskému svazu, aby vytláčil západní mocnosti z Evropy a Středního východu. Západní velmoci by se pokusily uhájit Spojené království a udržet se v severní Africe. Výsledná situace by tak byla podobná jako v letech 1942 a 1943. Spojené státy a Británie by vedly strategické bombardovací kampaně proti Sovětskému svazu a jeho silám v Evropě s cílem znovu získat opěrný bod na evropském kontinentě. Válka by byla rozhodnuta v taženích podobných operacím v Evropě v letech 1944 a 1945.¹¹

V prvních poválečných letech tedy ani jedna strana nepovažovala atomovou bombu za rozhodující zbraň; její hlavní význam byl spíše psychologický a politický než vojenský. Atomový monopol posílil ochotu Spojených států zavázat se k obraně západní Evropy, což poprvé demonstrovaly leteckým mostem do Západního Berlína

---

6 Viz POOLE, Walter S.: *The History of the Joint Chiefs of Staff*, sv. 4: 1950–1952. Wilmington (Delaware), Michael Glazier 1980, s. 161 n.

7 Viz RJABEV, L. D. (ed.): *Atomnyj projekt SSSR: Dokumenty i mat'erialy*, sv. II/1: *Atomnaja bomba 1945–1954*. Moskva, Nauka 1999, s. 11–13.

8 Viz HOLLOWAY, David: *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1956*. London – New Haven, Yale University Press 1994, s. 234–237 (české vydání: *Stalin a bomba: Sovětský svaz a jaderná energie v letech 1939–1956*. Praha, Academia 2009, s. 278–282).

9 ZOLOTAREV, V. A. (ed.): *Istorija voennoj strategiji Rossiji*. Moskva, Kučkovo pole 2000, s. 404. *Tamtéž*, s. 457 n.

11 Viz HOLLOWAY, D.: *Stalin a bomba*, s. 282–286.

Dne 29. srpna 1949 v kazašské stepi poblíž Semipalatinska Sověti provedli první pokusný výbuch jaderné bomby (foto z knihy Davida Hollowaye Stalin a bomba: Sovětský svaz a jaderná energie 1939–1956. Praha, Academia 2008

v letech 1948 a 1949 a poté v Severoatlantické smlouvě z dubna 1949. Zdá se, že atomová bomba měla dvojitý efekt na Sovětský svaz, když jej nabádala k obezřetnosti a umírněnosti, zároveň ale posilovala jeho odhodlání nevypadat slabě a vydíratelně. Stalinovou politikou bylo sestrojít sovětskou atomovou bombu co nejrychleji, a otupit tak využitelnost bomby jako nástroje americké diplomacie. Ve svých veřejných prohlášeních význam bomby zlehčoval, přitom ale dával sovětskému atomovému projektu nejvyšší prioritu.

Reakce Washingtonu na první sovětskou jadernou zkoušku v srpnu 1949 ukazuje, jaký význam pro něj atomový monopol získal coby protiváha sovětské vojenské moci v Evropě. „Jestliže jsme měli atomové zbraně a žádná jiná země je neměla,“ napsal ministr zahraničí Dean Acheson v prosinci 1949, „začalo to být považováno za mocný odstrašující prostředek proti válce a za záruku naší bezpečnosti“.¹² Vedle pokynu k vývoji vodíkové bomby a rozšíření produkce štěpných materiálů žádal

prezident Harry Truman analyzovat politické důsledky sovětského testu. Výsledný dokument – Národní bezpečnostní směrnice č. 68 (NSC-68), dokončená v dubnu 1950 – vykresloval chmurný obraz. Za kritický pro Spojené státy označoval rok 1954, kdy podle jeho odhadu měl mít Sovětský svaz dvě stě jaderných bomb, a volal po urychlené výstavbě pozemních, námořních a leteckých sil.¹³

12 *Foreign Relations of the United States* (dále *FRUS*) 1949, sv. I: *National Security Affairs, Foreign Economic Policy*. Washington D.C., United States Government Printing Office 1949, s. 612 – Memorandum by the Secretary of State, 20.12.1949.

13 NSC-68: *United States Objectives and Programs for National Security*. In: MAY, Ernest R. (ed.): *American Cold War Strategy: Interpreting NSC 68*. Boston, Bedford Books 1993.

Atomová bomba nezavinila studenou válku. Konflikt, který se zrodil mezi válečnými spojenci, měl hluboké ideologické a geopolitické kořeny. I bez bomby je obtížné si představit, že vztah mezi nimi by byl jiný než nepřátelský. Bomba se však podílela na formování konfliktu a asi i kvůli ní bylo vzájemné urovnání či dohoda těžší. A dala vzniknout též přízraku, že příští válka bude dokonce ještě ničivější než ta, kterou si kontinent právě prožil.

Jaderné zbraně a militarizace studené války

Teprve po severokorejské invazi do Jižní Koreje bylo možné splnit dalekosáhlá doporučení autorů dokumentu NSC 68. Prvního prosince 1950 požádal prezident Truman Kongres o přidělení dodatečných prostředků pro ministerstvo obrany, jež zvyšovaly vojenský rozpočet na fiskální rok 1951 z pětadvaceti miliard dolarů na dvaadvaceti miliard. „Truman chce maximální válečnou sílu,“ hlásaly druhý den *The New York Times*. O dva týdny později schválil Truman plán na zdvojnásobení amerických ozbrojených sil do roku 1952, který předpokládal obzvláště rychlé zvyšování počtu armádních divízi, svazků středních bombardérů a letadlových lodí.¹⁴ Také Británie a Francie rozhodly o opětovném spuštění rozsáhlých zbrojních programů.

Měsíc poté, co Truman oznámil zásadní navýšení zbrojních výdajů, svolal Stalin na 9. až 12. leden 1951 schůzku východoevropských vůdců do Moskvy, aby je varoval před možným útokem NATO.¹⁵ Na konci druhé světové války Stalin mnohokrát předpověděl, že nová velká válka vypukne za patnáct let či později.¹⁶ V roce 1951 byl jeho časový odhad kratší. Jak řekl východoevropským vůdcům náčelník sovětského generálního štábu generál Sergej M. Štemenko (a Stalin jeho hodnocení podpořil), Severoatlantická aliance bude připravena na válku do konce roku 1953 a socialistické země musí vybudovat své ozbrojené síly, aby nebyly zaskočeny.¹⁷ Toto načasování schůzky naznačuje, že byla do značné míry odpovědí na výstavbu

---

14 Viz LEFFLER, Melvyn P.: *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration, and the Cold War*. Stanford, Stanford University Press 1992, s. 402; *The New York Times* (2.12.1950).

15 Z tohoto jednání nebyl zveřejněn žádný zápis. Nejpodrobnější vylíčení viz CRISTESCU, C.: Strict Secret de Importanță Deosebită – Ianuarie 1951: Stalin decide narmerea României. In: *Magazin istoric*, roč. 29, č. 10 (1995), s. 15–23 (anglický překlad je dostupný na webové stránce <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB14/index.htm>); viz též TORANSKA, Teresa: *Them: Stalin's Polish Puppets*. New York, Harper & Row 1987, s. 46; KAPLAN, Karel: *Dans les archives du Comité Central*. Paris, Albin Michel 1978, s. 162–166.

16 K některým z těchto prohlášení viz HOLLOWAY, D.: *Stalin a bomba*, s. 180 (viz pozn. 8).

17 Viz PICHÓJA, R. G.: *Sovetskij Sojuz: Istorija Vlasti 1945–1991*. Novosibirsk, Sibirskij chronograf 2000, s. 31 n. Autor cituje memoáry maďarského komunistického vůdce Mátyáse Rákosiho, který byl jedním z účastníků moskevské schůzky.

Paul Nitze (1907–2004), hlavní autor klíčového amerického strategického dokumentu NSC-68, který v roce 1950 prosazoval dramatické navýšení zbrojních výdajů USA. V administrativě prezidenta Johna F. Kennedyho byl asistentem ministra obrany pro mezinárodní bezpečnostní záležitosti a v letech 1963–1967 ministrem námořnictva. Účastnil se odzbrojovacích jednání o smlouvě SALT a poté spoluzakládal „tým B“ (k němu blíže viz text Thomase Blantona)

ozbrojených sil Spojených států a NATO. Jakkoli byla velmi významná z politického hlediska, neexistuje důkaz, že by značila změnu v sovětské vojenské strategii. Klíčové bylo, že nová válka se nyní zdála jak Moskvě, tak Washingtonu mnohem bližší než bezprostředně po roce 1945, kdy obě velmoci demobilizovaly své ozbrojené síly.

Na začátku padesátých let se jak Severoatlantická aliance, tak sovětský blok pustily do masivního zbrojení. Vojenský rozpočet Spojených států se více než ztrojnásobil ze 13,7 miliard dolarů ve fiskálním roce 1950 na 52,8 miliard ve fiskálním roce 1953.¹⁸ Tyto výdaje byly mimo jiné určeny na podstatné zvýšení stavu amerických ozbrojených sil v Evropě – počet jejich příslušníků vzrostl z osm-

desáti tisíc mužů a žen, zapojených do okupačních povinností před rokem 1950, na 427 tisíc v roce 1953; až do konce studené války pak již nikdy neklesl pod tři sta tisíc.¹⁹ Také Velká Británie navýšila svůj rozpočet na obranu, a to z osmi set milionů liber v roce 1950 na miliardu sedm set milionů v roce 1953.²⁰ Sovětský svaz zbrojil s podobnou intenzitou, jak o tom svědčí zdvojnásobení počtu jeho vojáků z 2,874 milionů mužů v roce 1948 až na 5,7 milionů v roce 1953.²¹ Při zmíněné schůzce v lednu 1951 v Moskvě byla mírová úroveň ozbrojených sil „lidových demokracií“ (Polsko, Československo, Maďarsko, Bulharsko a Rumunsko) stano-

18 *Historical Tables, Budget of the United States Government, Fiscal Year 2005*. Washington, Office of Management and Budget 2004, s. 46.

19 Viz WILLIAMS, Phil: *US Troops in Europe*. (Chatham House Papers, č. 25.) London, Royal Institute of International Affairs 1984, s. 19.

20 Viz http://www.ukpublicspending.co.uk/uk_defence_spending_30.html#ukgs302.

21 Viz BYSTROVA, I. V.: *Sovetskij voenno-promyšlennyj kompleks: Problemy stanovlenija i razvitiija (1930–1980-e gody)*. Moskva, Institut rossijskoj istoriji 2006, s. 244.

vena na 1,14 milionů vojáků.²² Stejně tak se v sovětském bloku podstatně zvýšila vojenská výroba.²³

Ani západní mocnosti, ani Sovětský svaz však nedokázaly vydržet nasazené tempo zbrojení. V roce 1952 britští náčelníci štábu, v reakci na silící obavy z finančního břemene vojenských výdajů, navrhli více spoléhat na jaderné zbraně, jež by odradily Sověty od útoku na západní Evropu.²⁴ Americký prezident Dwight Eisenhower v obavě, že nadměrně vysoké výdaje na obranu oslabí hospodářství Spojených států a jejich schopnost soupeřit v dlouhodobém výhledu se Sovětským svazem, vojenský rozpočet seškrtnal.²⁵ Také Sovětský svaz provedl podstatné škrty v určitých druzích vojenské produkce (například hladinových lodí a letadel) a omezil ozbrojené síly z 5,7 milionů mužů v roce 1953 na 3,623 milionů do roku 1958.²⁶

Bez ohledu na tato krácení se rozpočty na obranu nevrátily na úroveň před korejskou válkou. Studená válka byla nyní militarizována. Napříč rozděleným kontinentem stály proti sobě obrovské armády a tato konfrontace získávala stále více nukleární ráz. Eisenhower se domníval, že západní Evropa nemůže z politických a hospodářských důvodů vytvořit pozemní a letecké síly, jež by byly schopny zastavit sovětský útok, a že tudíž NATO musí spoléhat na jaderné zbraně, aby odradily Sověty od útoku na západní Evropu. V roce 1954 začaly Spojené státy rozmísťovat v Evropě taktické jaderné zbraně, jejichž nosiči byly bombardéry, rakety krátkého doletu a dělostřelectvo. Do poloviny šedesátých let Spojené státy rozmístily v osmi evropských zemích na šest tisíc taktických jaderných zbraní, z nichž některé byly přiděleny americkým silám a jiné spojencům, s rozličným velením a kontrolními ujednáními.

Sovětský svaz v produkci a rozmísťování taktických jaderných zbraní zaostával, až během šedesátých let jich rozmístil v Evropě větší počet (zhruba do tří tisíc). V roce 1954 jich měl k dispozici pouze sto dvacet pět, v porovnání s celkovým počtem asi dvou tisíc amerických. Do roku 1960 disponovaly Spojené státy zásobou více než dvaceti tisíc jaderných zbraní, zatímco Sovětský svaz jich měl podle odhadů asi šestnáct set.²⁷ Moskva dávala přednost vývoji a rozmísťování strategických jaderných sil. Ty zahrnovaly takové systémy, jako byl střední bombardér Tu-16 či balistické rakety středního a delšího středního doletu SS-4 a SS-5, z nichž mnohé byly namířeny na Evropu.

---

22 CRISTESCU, C.: *Strict Secret de Importantă Deosobită – Ianuarie 1951*, s. 4 (viz pozn. 15).

23 TORANSKA, T.: *Them*, s. 46 (viz pozn. 15).

24 Viz BAYLIS, John: *Ambiguity and Deterrence: British Nuclear Strategy 1945–1964*. Oxford, Clarendon Press 1995, s. 126–151.

25 Klíčový je zde dokument „Basic National Security Policy“, označený jako NSC-162/2 a schválený 30.10.1953 (*FRUS 1952–1954*, sv. II/1: *National Security Affairs*. Washington, United States Government Printing Office 1984, s. 578–597).

26 Viz BYSTROVA, I. V.: *Sovetskij vojenno-promyšlennij kompleks*, s. 244 (viz pozn. 21).

27 NRDC *Archive of Nuclear Data* (viz <http://www.nrdc.org/nuclear/nudb/datab19.asp>).

V padesátých letech se Evropa stala nejvíce nuklearizovaným jevištěm studené války a tento status si udržela až do jejího konce. Ačkoli se díky adjektivu „taktické“ mohou zdát tyto zbraně méně strašlivé, ve skutečnosti tomu tak nebylo. Kupříkladu cvičení a studie z poloviny padesátých let ukazovaly, že užití taktických jaderných zbraní Severoatlantickou aliancí k zastavení invaze Varšavské smlouvy by mělo za následek miliony obětí na obou stranách železné opony během několika dnů. S rozmísťováním dalších zbraní rostla též pravděpodobnost větší míry destrukce a většího počtu mrtvých.

Jaderné zbraně a vojenská strategie v Evropě

Jaderné zbraně v Evropě nemohou být posuzovány izolovaně od celkových strategických vztahů Spojených států a Sovětského svazu. V letech 1952 až 1955 testovaly obě země termonukleární (vodíkové) bomby, což změnilo představy jejich vůdců o tom, jak by vypadala příští válka. Jaderné zbraně nemohly být nadále považovány za „pomocné prostředky v ozbrojeném konfliktu“. Političtí představitelé všech tří jaderných mocností nyní chápali, že totální jaderná válka by způsobila tolik obětí a takovou zkázu, že je nepřijatelná jako prostředek prosazování politických cílů; a každý z nich věděl, že ostatní to také chápou. Nepřijatelnost totální jaderné války se tak stala společným jmenovatelem v myslí těch, kteří nesli zodpovědnost za případné rozhodnutí o použití atomových zbraní. Tím si lze také částečně vysvětlit, proč se v polovině padesátých let vzdali svého přesvědčení o bezprostřední hrozbě války a dospěli k názoru, že konflikt mezi Východem a Západem může mít dlouhodobé trvání; Eisenhowerova administrativa hovořila o rivalitě „v dlouhém tahu“ („*over the long pull*“) a sovětská vůdcové o „mírové koexistenci“. Obě strany nicméně pokračovaly v budování svých strategických jaderných sil a v rozvíjení plánů na použití jaderných zbraní ve vzájemném konfliktu. Spojené státy si udržovaly převahu ve strategických jaderných silách do poloviny šedesátých let, kdy Sovětský svaz začal dosahovat strategické parity, definované schopností zasadit Američanům zničující odvetný úder.²⁸

Eisenhowerova administrativa politicky využívala jaderné zbraně v Evropě k odstrašování Sovětského svazu od konvenčního útoku. Tato strategie vycházela z premisy, že sovětská vůdcové chápou důsledky globální jaderné války a obávají se jich, jak to vyjadřovala strategická koncepce Severoatlantické aliance z května 1957. Cílem této strategie bylo přesvědčit Moskvu, že pokud opravdu zaútočí, dočká se odvety v podobě mocných jaderných úderů.²⁹ Válka v Evropě by tak rychle přerost-

---

28 HOLLOWAY, David: *Nuclear Weapons and the Escalation of the Cold War, 1945–1962*. In: LEFFLER, Melvyn P – WESTAD, Odd Arne (ed.): *The Cambridge History of the Cold War*, sv. 1: *Origins*. Cambridge, Cambridge University Press 2010, s. 376–397.

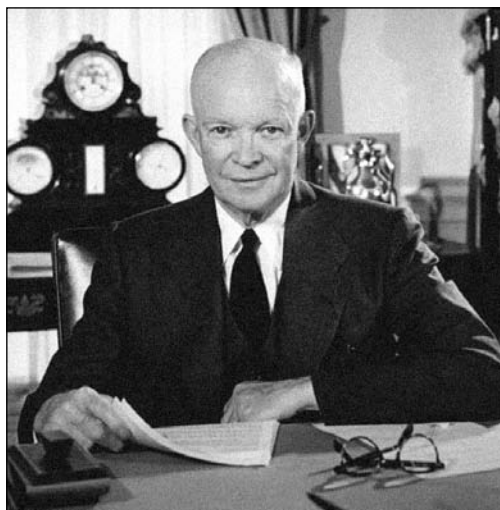
29 Viz PEDLOW, Gregory W. (ed.): *NATO Strategy Documents 1949–1969*, s. 7, dokument MC 14/2 z 9.5.1957 – A Report by the Military Committee on Overall Strategic Concept for the Defense of the NATO Area (viz <http://www.nato.int/archives/strategy.htm>).

la v globální jadernou válku, jejíž hrozba měla sovětskou agresi odvrátit.

Sověti bedlivě sledovali tento vývoj. Sice až do šedesátých let rozmístili málo taktických jaderných zbraní, již od poloviny let padesátých však přizpůsobovali svou taktiku a operační plány možnému užití jaderných zbraní na bojišti. Polní řád z roku 1955 znamenal přelom, když předpokládal, že v příští válce budou jaderné zbraně použity jak proti strategickým cílům, tak na bojišti.³⁰ Jaderné zbraně velmi zkomplikovaly plány Sovětského svazu na vedení rozsáhlých strategických ofenzivních operací; kupříkladu soustředění sil je tradičním principem válečného umění, zároveň však koncentrované síly představují ideální cíle pro jaderné zbraně.

V prosinci 1959 Sovětský svaz vytvořil Strategické raketové síly a brzy poté přijal radikálně novou vojenskou strategii globální války, v níž měly strategické jaderné síly hrát rozhodující úlohu. Do roku 1960 dospěli nejvyšší vojenská velitelé obou supervelmocí k pojetí budoucí války, jež se velmi lišilo od představy, kterou sdíleli o deset let dříve.³¹ Domnívali se, že konflikt by začal rozsáhlým strategickým jaderným úderem proti vojenským a urbánním průmyslovým cílům. Jak Washington, tak Moskva se přitom obávaly, že druhá strana by mohla zahájit překvapivý útok, a považovaly za nejdůležitější, aby dokázaly nepříteli v tomto úmyslu předstihnout. Američané i Sověti prohlašovali, že dokáží v takové válce získat převahu nebo dosáhnout vítězství (a také o to usilovali), nedělali si však iluze, že by díky výhodě prvního úderu mohli zcela eliminovat odvetu druhé strany. Evropa by se tak stala jedním z klíčových válčičt v globální válce.

Tato představa války s jedinou variantou, začínající masivním užitím jaderných zbraní, ovšem neměla dlouhého trvání. Spojené státy i Sovětský svaz od ní během

Dwight Eisenhower (1890–1969), americký prezident v letech 1953–1961, vsadil na jaderné zbraně, které měly odstrašit Sovětský svaz od pozemního útoku na západní Evropu. Na fotografii je zachycen při svém posledním projevu k národu 17. ledna 1961 v Oválné pracovně Bílého domu

30 Viz HOLLOWAY, D.: *Stalin a bomba*, s. 390 (viz pozn. 8).

31 TÝŽ: *Nuclear Weapons and the Escalation of the Cold War*, s. 387–389.

šedesátých a sedmdesátých let ustoupily. Eisenhowerova strategie hromadné odvety byla vystavena tvrdé kritice od samého počátku, protože nebylo důvěryhodné hrozit totální jadernou válkou v odpověď na omezenou agresi. John Kennedy nastoupil do prezidentského úřadu s tím, že chtěl mít ke zvážení více variant pro použití vojenské síly, a berlínská krize v roce 1961 jej utvrdila v přesvědčení o důležitosti tohoto záměru. Přijal proto strategii pružné odpovědi.

Tato změna měla viditelné důsledky pro Severoatlantickou alianci, jež formálně přijala koncepci pružné odpovědi v roce 1967. Jak se pravilo v příslušném dokumentu, „hlavní odstrašující silou vůči agresi ještě před totálním jaderným útokem je hrozba eskalace, která by vedla Varšavskou smlouvu k závěru, že podstoupená rizika nejsou úměrná cílům. (...) Prvním úkolem by bylo čelit agresi bez eskalace. (...) NATO však musí být evidentně připraveno v jakoukoli chvíli eskalovat konflikt, bude-li třeba, i s užitím jaderných zbraní.“³²

Cílem „pružné odpovědi“ bylo zformovat „vyrovnanou škálu vhodných odpovědí, konvenčních i nukleárních, na všechny úrovně agrese či hrozby agrese“.³³ Aliance tak vsadila na „převahu v eskalaci“, kterou autor koncepce Herman Kahn definoval jako „schopnost, jež bez ohledu na další faktory umožní straně, která jí disponuje, aby se v daném regionu těšila značným výhodám plynoucím z eskalační škály“.³⁴ Ideální strategií bylo dominovat na každé úrovni tak, aby to odrazovalo Varšavskou smlouvu od eskalace směrem k válce a tím také od počátečního útoku.

Také sovětská vojenská strategie před koncem šedesátých let ustupovala od myšlenky, že by příští válka začala rozsáhlou nukleární přestřelkou. Strategie se měnila tak, aby vytvořila prostor pro konvenční fázi války, ačkoli se stále předpokládalo, že jaderné zbraně by byly v určité fázi nasazeny. Generálplukovník Andrian A. Danilevič, jenž byl asistentem náčelníka Hlavního operačního velitelství generálního štábu Sovětské armády v sedmdesátých letech a asistentem pro doktrínu a strategii náčelníka generálního štábu od roku 1984 do roku 1990, v rozhovoru s autorem této studie vysvětloval: „Byla vypracována nová periodizace války. Zúčastnil jsem se toho. Spočívala v následujícím: nejprve období nejaderné aktivity; potom období omezeného užití jaderných zbraní; potom období neomezeného užití jaderných zbraní; potom závěrečné období. Tak se hledělo na čtyři fáze války. (...) Ale od poloviny sedmdesátých let ... ono období nejaderných operací ... expandovalo jak v prostoru, tak v časových parametrech. A pomalu jsme začali dospívat k závěru,

---

32 PEDLOW, G. W. (ed.): *NATO Strategy Documents 1949–1969*, s. 14, dokument MC 14/3 z 16.9.1967 – A Report by the Military Committee on Overall Strategic Concept for the Defense of the NATO Area (viz <http://www.nato.int/archives/strategy.htm>).

33 Závěrečné komuniké ze schůzky NATO 14.12.1967 (viz http://www.nato.int/cps/en/SID-FE46A485642E37EF/natolive/official_texts_26701.htm).

34 KAHN, Herman: *On Escalation: Metaphors and Scenarios*. New York, Frederick A. Praeger 1965, s. 290.

že je možné, že by veškeré operace mohly být prováděny bez použití jaderných zbraní. A potom na konci sedmdesátých let jsme dospěli k závěru, že možná celá válka by mohla začít i skončit, aniž by byly použity jaderné zbraně. Existovaly dva druhy války: jaderná válka a konvenční válka.³⁵ Tato koncepce byla spojena především s maršálem Nikolajem V. Ogarkovem, náčelníkem generálního štábu Sovětské armády v letech 1977 až 1984.³⁶

Během studené války se jak Sovětský svaz, tak Spojené státy snažily vymyslet strategii, která by eliminovala funkčnost strategie protivníka. Samozřejmě bylo mnoho faktorů – technologické, ekonomické, organizační i kulturní – jež se podílely na formování vojenské strategie a obranné politiky obou stran, vzájemné soupeření je ale ovlivňovalo obzvláště významně.³⁷ Severoatlantická aliance přizpůsobovala svou vojenskou strategii, tak aby dokázala čelit hrozbě, kterou s proměnlivou intenzitou vnímala ze strany Sovětského svazu a Varšavské smlouvy. Sovětská vojenská strategie brala v potaz vojenskostrategické koncepce Spojených států a NATO a některé z nich adoptovala pro vlastní potřebu. Toto soupeření pokračovalo až do osmdesátých let. V sedmdesátých letech znepokojoval alianci vzestup ofenzivních schopností Sovětského svazu a Varšavské smlouvy, takže začala vyvíjet kapacity k nasazení hloubkové přehradné palby proti druhému sledu vojsk umístěných v západní části Sovětského svazu; je to označováno jako koncepce útoku na síly druhého sledu (*Follow-on-Forces Attack* – FOFA). V polovině sedmdesátých let aliance plánovala použít k přehradné palbě jaderných zbraní, od počátku let osmdesátých však doufala, že s využitím nových technologií zajistí přehradnou palbu zbraněmi konvenčními.

Důležitý zlomový moment ve strategickém soupeření přišel v květnu 1987, když Varšavská smlouva vydala prohlášení zdůrazňující defenzivní podstatu její vojenské doktríny a volající po redukcí ozbrojených sil na kontinentě na úroveň, „při níž ani jedna strana při zajišťování vlastní obrany nebude mít prostředky k provedení překvapivého útoku na stranu druhou či obecně k provádění ofenzivních operací“.³⁸ V Sovětském svazu i mimo něj se hodně debatovalo o tom, co bude nová strategická doktrína znamenat. Západní vlády neviděly mnoho důkazů, jež by svědčily o zásadních přesunech či přeskupování konvenčních zbraní nebo o podstatném omezení zbrojních výdajů či dodávek zbraní. Byl to až projev Michaila Gorbačova v Organizaci spojených národů 7. prosince 1988, který ukázal, že nová defenzivní doktrína bude mít praktický význam. Gorbačov ohlásil, že Sovětský svaz

---

35 Záznam rozhovoru Davida Hollowaye s generálem A. A. Danilevičem z 24.10.1990, v osobním archivu autora.

36 Viz OGARKOV, N. V.: *Istorija učit bditělnost'*. Moskva, Vojenizdat 1985, s. 51.

37 Viz ZISK, Kimberly Marten: *Engaging the Enemy: Organization Theory and Soviet Military Innovation, 1955–1991*. Princeton, Princeton University Press 1993.

38 O vojennoj doktrine gosudarstv-učastnikov Varšavskogo Dogovora. In: *Pravda* (30.5.1987).

zredukuje početní stav svých ozbrojených sil o půl milionu mužů, že z východní Evropy stáhne šest tankových divízií a rozpustí je a že dojde k reorganizaci zbývajících sovětských jednotek ve východní Evropě, aby bylo více patrné, že jsou určeny výhradně pro defenzivní operace.³⁹

Nová sovětská defenzivní doktrína byla integrální součástí Gorbačovova „nového myšlení“, jeho snahy postavit sovětské vztahy se Západem na zcela nových základech. Nešlo o pouhé další kolo v zažitém schématu strategického soupeření, byl to pokus toto schéma rozbít. A změna vskutku nastala, i když ne taková, jakou si představoval Gorbačov. Do roka od jeho řeči v OSN byla stržena Berlínská zeď a komunistické režimy ve východní Evropě padly. V červenci 1991 byla rozpuštěna Varšavská smlouva a koncem téhož roku následoval rozpad Sovětského svazu. Studená válka v Evropě skončila rychle a mnohem pokojněji, než mnozí považovali za možné.

Charakter vojenskostrategické rivality, který zde byl stručně popsán, koresponduje v obecných rysech s informacemi o plánech a cvičeních Varšavské smlouvy, jež se objevily v posledních letech.⁴⁰ Je však třeba mít na paměti, že zatímco plány a cvičení mohou ztělesňovat specifické představy o budoucí válce, není žádná záruka, že budoucí válka by skutečně odpovídala představám, které jsme si o ní vytvořili. Jak to kdysi komentovala anglická novinářka a spisovatelka Rebecca Westová: „Před válkou vypadá vojenská věda jako skutečná věda, jako astronomie; zato po válce vyhlíží spíš jako astrologie.“⁴¹

Politika odstrašování a ujišťování

Pochybnosti o Eisenhowerově strategii „hromadné odvety“ narůstaly na přelomu padesátých a šedesátých let, s tím jak Sovětský svaz získával reálnou schopnost vést jaderné údery proti Spojeným státům. Byli by Američané ochotni podstoupit riziko, že obětují Chicago, aby uchránili Hamburk nebo Lyon? Považovali by sověšší vůdcové americké jaderné garance západní Evropě za věrohodné? A věřili by západoevropané, že Sověti považují takové garance za věrohodné? Americký ministr zahraničí Henry Kissinger vyjádřil obecný názor, když v září 1979 řekl, že nukleární závazek USA vůči západní Evropě „nemůže být pravdivý a ... musíme čelit faktu, že je absurdní zakládat strategii Západu na věrohodnosti vzájemné sebevraždy“.⁴²

39 GORBACHEV, Mikhail S.: Excerpts of Address to the UN General Assembly, 7.12.1988 (viz <http://www.wilsoncenter.org/coldwarfiles/files/Documents/1988-1107.Gorbachev.pdf>); v českém znění viz Projev Michaila Gorbačova z tribuny OSN. In: *Rudé právo* (8.12.1988), s. 5 n.

40 Viz JENSEN, Frede P.: The Warsaw Pact's special target. In: MASTNÝ, Vojtech – HOLTSMARK, Sven G. – WENGER, Andreas (ed.): *War Plans and Alliances in the Cold War: Threat Perceptions in the East and West*. London, Routledge 2006, s. 97 a 113 n.

41 Citováno podle: LIDDELL HART, Basil Henry: *Europe at Arms*. London, Cassell 1937, s. 199.

42 Citováno dle článku: World: Kissinger on NATO. In: *Time* (17.9.1979).

Berlínská krize z let 1958 až 1962 byla v tomto smyslu kvintesencí nukleární krize, když Nikita Chruščov zvýšil napětí zkouškou pevnosti amerického závazku bránit západní Evropu. Pro západní mocnosti bylo překérní, že měly hájit svá práva v Západním Berlíně, protože Berlín byl obklopen jednotkami Skupiny sovětských vojsk v Německu a východoněmeckou armádou, jež drtivě převyšovaly sílu berlínských posádek západních spojenců. Pokud by se Chruščov rozhodl provést svůj plán na uzavření mírové smlouvy s Východním Německem, pak by západní pozice v Berlíně byly v ohrožení. Západní vlády se obávaly, že v tom případě by důvěryhodnost amerického závazku bránit západní Evropu byla podkopána. Jak vysvětloval Kennedy Chruščovovi při summitu v červnu 1961 ve Vídni: „Pokud bychom měli přijmout sovětský návrh, americké závazky by byly považovány za pouhý cár papíru. Západní Evropa je životně důležitá pro naši národní bezpečnost a my jsme ji podpořili ve dvou světových válkách. Pokud bychom měli opustit Západní Berlín, byla by zároveň opuštěna Evropa. Takže když hovoříme o Západním Berlíně, hovoříme rovněž o západní Evropě.“⁴³

Chruščov nakonec nedokázal dotlačit západní mocnosti k ústupkům. Jak Eisenhower, tak jeho nástupce Kennedy zůstali pevní, a totéž platilo o západoevropských vládách. Chruščov se stáhl, ale krize do té doby trvala téměř čtyři roky a vyznačovala se obdobími vysokého napětí, při němž se nebezpečí jaderné války zdálo velmi blízké.

Také „Euroraketová krize“ (*Euromissile crisis*) z přelomu sedmdesátých a osmdesátých let přivedla do popředí otázku důvěryhodnosti. V projevu proneseném v říjnu 1977 argumentoval spolkový kancléř Helmut Schmidt, že vzhledem k existenci strategické parity mezi Spojenými státy a Sovětským svazem by bylo nebezpečné, kdyby nastala nerovnováha konvenčních a nukleárních sil v Evropě.⁴⁴ Schmidt nevolal po rozmístění nových zbraní, protože doufal, že ona nerovnováha může být narovnána kontrolou zbraní. To se však nestalo a v prosinci 1979 Severoatlantická aliance rozhodla o rozmístění 572 raket středního doletu (108 střel Pershing-2 a 464 řízených střel s plochou dráhou letu)⁴⁵ v Evropě, aby tak zvýšila svůj odstrašující potenciál a posílila vazbu mezi konvenčními silami NATO a mezikontinentálními strategickými systémy Spojených států.

Rozhodnutí aliance znervóznilo sovětské vůdce, protože rakety Pershing-2 mohly ze Západního Německa dosáhnout sovětského území během velmi krátké letové doby. Rovněž to znepokojilo mnoho lidí v západní Evropě, pro něž bylo těžké uvě-

---

43 *FRUS 1961–1963*, sv. V: *Soviet Union*. Washington, United States Government Printing Office 1998, s. 218.

44 Viz SCHMIDT, Helmut: The 1977 Alastair Buchan Memorial Lecture. In: *Survival*, January–February 1978, s. 2–10.

45 Jedná se o počty odpalovacích zařízení, a to 108 pro řízené střely MGM-31 Pershing 2 a 464 pro řízené střely s plochou dráhou letu BGM-109G Tomahawk GLCM (Ground Launched Cruise Missile). (Pozn. překladatele.)

řit, že rozmístění nových raket vyzbrojených jadernými hlavicemi sníží nebezpečí války na kontinentě, na němž už bylo rozmístěno mnoho tisíc jaderných zbraní. Zavládl hluboký a široce sdílený pocit úzkosti z možného vypuknutí jaderné války. Ani rozsáhlé mírové hnutí, jež se tehdy zrodilo, však nedokázalo přesvědčit NATO, aby zastavilo rozmísťování raket, zahájené v listopadu 1983. Ať už byly výhody či nevýhody tohoto opatření jakékoli, rakety středního doletu se staly ohniskem intenzivní zkoušky politické vůle mezi Sovětským svazem a Severoatlantickou aliancí, v níž aliance nakonec zvítězila.

Jaderné zbraně a rozdělení Evropy

Do roku 1956 už bylo rozdělení Evropy natolik hluboké, že si Chruščov byl jistý, že NATO nebude vojensky intervenovat v maďarské revoluci, a samozřejmě měl pravdu. Mnoho Maďarů vnímalo absenci vojenské pomoci ze strany Západu jako zradu, ale Eisenhower a jeho hlavní poradci o jejím poskytnutí vůbec ani neuvažovali. Namísto aby v revoluci viděl příležitost k realizaci své rétoriky osvobození, kroky amerického prezidenta se řídily obavou z propuknutí globálního konfliktu. Eisenhower věřil, že sovětsí vůdcové tváří v tvář vyhlídkám na ztrátu svých satelitů ve východní Evropě by mohli „být v pokušení uchýlit se k velmi extrémním prostředkům, a dokonce uspišit globální válku“. Jeho deník zaznamenává, že 26. října „varoval jak předsedu Sboru náčelníků štábu, tak ředitele Ústřední zpravodajské služby, aby byli neobvykle bdělí a ostražití během krize způsobené maďarským povstáním“. Domníval se, že by bylo riskantní tlačit na Sověty, když se cítili ohroženi ve východní Evropě. Nejenže se Eisenhowerova administrativa nepokusila poskytnout maďarské revoluci vojenskou podporu, nýbrž dokonce zaslala sovětským vůdcům vzkaz, který lze číst jako ujištění, že Spojené státy v Maďarsku nezasáhnou.⁴⁶

Rámec národní bezpečnosti, jež Spojené státy vytyčily k odstrašení Sovětů od agrese, odstránil rovněž Eisenhowera, takže nepřistoupil k agresivní akci na podporu maďarské revoluce. Obava z eskalace, která byla zamýšlena jako odstrašující prostředek proti sovětské agresi v Evropě, posloužila také k utlumení Spojených států. Odstrašování druhé strany tak bylo vyváženo „sebe-odstrašováním“. Nebyl to jen nedostatek adekvátních vojenských možností, co zabránilo americké intervenci v Maďarsku; byl to rovněž strach, že krize by mohla přerůst ve větší válku. Když ho bývalý poradce nabádal, aby na Moskvu vyvinul mnohem silnější tlak, Eisenhower mu odpověděl lekcí o hrůzách jaderné války: „...zničit Maďarsko, jestliže by na jeho území došlo ke krutému konfliktu, není cestou, jak mu pomoci,“ napsal. A pokračo-

---

46 K reakcím USA a SSSR na maďarskou revoluci viz HOLLOWAY, David – McFARLAND, Victor: *The Hungarian Revolution of 1956 in the Context of the Cold War Military Confrontation*. In: *Hungarian Studies*, roč. 20, č. 1 (2006), s. 31–49 (odtud jsou převzaty citace).

val slovy, že globální válka, spuštěná maďarskou krizí, by byla „tak strašlivá, že to lidská mysl nemůže ani pochopit“.⁴⁷

V roce 1968 bylo rozdělení Evropy ukotveno ještě pevněji. Sovětský svaz dosáhl v jaderných zbraních parity se Spojenými státy a měl ve východní Evropě rozmístěny strategické jaderné zbraně. Pražské jaro vyvolalo na obou stranách železně opony mnohé naděje, že se v Československu objeví nějaká forma demokratického socialismu a snad se i rozšíří do dalších zemí. Vůdce Sovětského svazu a dalších zemí Varšavské smlouvy tato vyhlídka velmi vylekala a považovali to za vážnou hrozbu pro své panství a pro svůj vlastní režim. Vojenská intervence NATO během oné vleklé krize však nepřicházela v úvahu.

Když Sověti a jejich spojenci z Varšavské smlouvy vpadli do Československa, aby potlačili reformní hnutí, odpověď Západu byla velmi mírná.⁴⁸ Západní vlády invazi odsoudily, ale nepřistoupily k žádné hmatatelné odvetě ani se nevzdaly svého usilování o zlepšení vztahů s Moskvou. Když sovětský velvyslanec ve Washingtonu Anatolij Dobrynin přišel 20. srpna do Bílého domu, aby informoval prezidenta, že Sovětský svaz a jeho spojenci z Varšavské smlouvy vyslali vojenské síly do Československa „v reakci na žádost od vlády v Praze“, byl sám zaskočen klidem, s jakým Lyndon B. Johnson tyto zprávy přijal.⁴⁹ Události v Maďarsku na podzim 1956 způsobily v Bílém domě znepokojení, avšak potlačení pražského jara nevyvolalo ani překvapení, ani pobouření, což naznačovalo, jak dalece už Spojené státy a jejich spojenci akceptovali rozdělení kontinentu. Kritikům z Kongresu, kteří si přáli vidět robustnější reakci, prezident Johnson sdělil, že vojenská odvěta nepřichází v úvahu. Dobrynin ve svých memoárech poznamenává, že slabá reakce Západu na invazi do Československa „byla pro Kreml jazýčkem na vahách, když rozhodoval o nové invazi, tentokrát do Afghánistánu, o něco více než deset let později“.⁵⁰

V roce 1980, necelý rok po sovětském vpádu do Afghánistánu, začala ve východní Evropě jiná vleklá politická krize. Komunistická vláda v Polsku už měla za sebou dvě zásadní krize, v letech 1956 a 1970. V období od léta 1980 až do vyhlášení výjimečného stavu v prosinci 1981 sovětské vedení několikrát zvažovalo ozbrojenou intervenci jednotek SSSR a Varšavské smlouvy. Sovětští vůdcové vnímali vznik Solidarity v srpnu 1980 jako vážnou, přímo „kontrarevoluční“ výzvu a s velkým znepokojením sledovali to, co považovali za slabou a nerozhodnou odpověď polského komunistického vedení. V prosinci 1980 zorganizovala Moskva rozsáhlé vojenské cvičení ve snaze varovat Solidaritu a současně vyvinout tlak na polské komunisty, aby přistoupili k akci, avšak krize se táhla ještě celý další rok.

---

47 Tamtéž, s. 46 n.

48 K celkové diskusi o této reakci viz GORDON SKILLING, Harold: *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton, Princeton University Press 1976, s. 754–758.

49 Viz DOBRYNIN, Anatoly: *In Confidence: Moscow's Ambassador to America's Six Cold War Presidents*. New York, Times Books 1995, s. 179–181.

50 Tamtéž, s. 184.

Sověti vylučovali možnost jakéhokoli kompromisu mezi polským komunistickým vedením a Solidaritou a vyvíjeli silný tlak na polské vůdce, aby přijali represivní opatření, tedy aby vyhlásili výjimečný stav. Za tím účelem prováděli vojenská cvičení a podnikali přípravy na vojenskou intervenci. Od samého počátku jediné východisko z krize spatřovali v použití síly a alternativa podle nich spočívala jen v tom, zda k akci na potlačení Solidarity přistoupí samo polské vedení anebo ji zajistí intervence států Varšavské smlouvy. Vojenskou intervenci však Kreml vnímal jako velmi nežádoucí možnost. Podle nedávné analýzy politiky sovětských vůdců během polské krize zazněly proti intervenci velmi pádné argumenty: „celková hospodářská situace v samotném Sovětském svazu, rozsáhlé výdaje na válku v Afghánistánu, nebezpečí krveprolití v Polsku, uvalení hospodářských sankcí ze strany Západu a také posílení rozporů v mezinárodním komunistickém hnutí“.⁵¹

Třináctého prosince 1981 vyhlásil generál Wojciech Jaruzelski výjimečný stav. Není jasné, zda by Sověti vyslali vlastní jednotky, pokud by Jaruzelski nezakročil nebo pokud by výjimečný stav nemohl být vynucen. Diskuse v sovětském politbyru 10. prosince 1981, tři dny před vyhlášením výjimečného stavu, však naznačuje, že by tak neučinili (i když pochopitelně mohli ještě změnit názor). Sovětským vůdcům se zdálo, že Jaruzelski kolísá, a zjevně si nebyli jistí, že opravdu přistoupí k akci. Shodli se nicméně, že sovětské jednotky k potlačení Solidarity do Polska nepošlou. Jurij Andropov, šéf Výboru státní bezpečnosti (KGB), prohlásil: „...nezamýšlíme nasadit v Polsku své jednotky. To je správný postoj a musíme se ho držet až do konce.“ Další členové politbyra vyjadřovali stejné názory. Michail Suslov, tajemník ústředního výboru sovětských komunistů a hlavní ideolog režimu, přímo řekl, že nasazení jednotek by byla „katastrofa“.⁵²

Nebyla to obava z vojenského zásahu Západu, co odradilo sovětské vůdce od vyslání jednotek do Polska, ale obava z polského odporu v kombinaci se strachem z hospodářských a politických důsledků intervence. Ačkoli tehdy to zdaleka nebylo zřejmé, ve zpětném pohledu se toto rozhodnutí jeví jako praktické opuštění Brežněvovy doktríny omezené suverenity, formulované k ospravedlnění vojenské invaze do Československa v roce 1968.

Konec studené války v Evropě

George Shultz, jenž v letech 1982 až 1989 působil jako Reaganův ministr zahraničí, vzpomíná na rozhovor s Michailem Gorbačovem po kolapsu Sovětského svazu.

---

51 JAŻBOROVSKAJA, I. S.: Vveděnije Vojennogo položenija v Polše: Pozicija Sovetskogo Rukovodstva. In: *Novaja i novejšaja istorija*, č. 3 (2010), s. 122.

52 Viz PACZKOWSKI, Andrzej – BYRNE, Malcolm (ed.): *From Solidarity to Martial Law: The Polish Crisis of 1980–1981*. Budapest – New York, Central European University Press 2007, s. 450 a 453, záznam jednání politbyra ÚV KSSS z 10.12.1981.

Shultz se ptal Gorbačova, co považuje za rozhodující moment pro konec studené války. „Reykjavík,“ odpověděl Gorbačov, protože „vedoucí představitelé tu dlouze hovořili o všech důležitých problémech.“ Poté se Gorbačov zeptal Shultze, jaký je jeho názor. Shultz řekl: „...rozmístění raket Pershing na německém území, o kterých jste věděli, že mohou doletět až do Moskvy.“⁵³

Tato zajímavá výměna názorů poukazuje na dvě odlišná pojetí mezinárodní politiky. Shultzův postoj implikuje, že po porážce ve zkoušce vůle ohledně rozmístění raket NATO v západní Evropě byl Sovětský svaz donucen znovu přehodnotit celý svůj přístup k zahraniční politice. Gorbačovův komentář naznačuje, že otevřená diskuse v Reykjavíku umožňovala oběma stranám odstranit nedorozumění a nepochopení, aby bylo možné dosáhnout shody názorů – s klíčovou výjimkou nesouhlasu ohledně Strategické obranné iniciativy – což položilo základ ke smlouvám o jaderných raketách středního doletu (1987) a redukci strategických jaderných zbraní (1991).

V čem se naopak odpovědi Gorbačova a Shultze shodují, je přesvědčení, že jaderné zbraně měly ústřední význam pro ukončení studené války. Konec studené války však znamenal mnohem více. Americký historik Norman Naimark tvrdí, že v prvních měsících roku 1989 byly Spojené státy a Sovětský svaz tak zaneprázdněny udržováním bezpečnostních struktur, které v Evropě vytvořily, že ani nedokázaly pochopit význam sociálních a politických sil, jež právě proměňovaly Evropu. A v důsledku toho se podle něj „prvotními iniciátory revolucí v roce 1989“ stali východoevropané, „zatímco velmocí měly spíše tendenci reagovat na události, než aby se jim postavily do čela“.⁵⁴ Tento soud naznačuje přinejmenším dva rozdílné příběhy konce studené války v Evropě: jeden se zaměřuje na demontáž bezpečnostních struktur studené války, druhý staví do popředí transformační procesy v Polsku, Maďarsku, východním Německu, Československu, Bulharsku, Rumunsku a později v samotném Sovětském svazu. V prvním příběhu hrají role ústředních aktérů velmocí, zatímco ve druhém to jsou lidé ve střední a východní Evropě, kteří skončují se studenou válkou.

Tyto dva příběhy samozřejmě nejsou zcela oddělené. Je obtížné pomyslet na konec studené války, jenž by nezahrnoval oba. Je nemožné představit si transformovanou východní Evropu s nezměněným rozdělením Evropy do dvou bloků; a totéž platí opačně. Je rovněž těžké uvěřit, že revoluce ve východní Evropě nebo konec studené války by byly možné beze změn v Sovětském svazu. Uvolňování napětí mezi Východem a Západem v letech 1985 až 1989 představuje nezbytné pozadí pro revoluce roku 1989. Spojené státy a Sovětský svaz, stejně jako Severoatlantická

---

53 SHULTZ, George P.: A Perspective from Washington. In: SKINNER, Kiron K. (ed.): *Turning Points in Ending the Cold War*. Stanford, Hoover Institution Press 2008, s. 23 n.

54 NAIMARK, Norman M.: Le Superpotenze e il 1989 nell'Europa dell'Est. In: *Italianieuropei*, č. 5 (2009), s. 209.

Jedním z klíčových průlomů v procesu jaderného odzbrojení byla smlouva o úplné likvidaci jaderných raket středního doletu, kterou podepsali americký prezident Ronald Reagan a sovětský generální tajemník Michail Gorbačov 8. prosince 1987 ve Washingtonu. Poprvé v historii se velmoci dohodly na zničení celé jedné kategorie jaderných zbraní

aliance a Varšavská smlouva, měly bohaté zkušenosti s kontrolou zbrojení i s opatřeními na posílení důvěry, což se ukázalo jako důležité, jakmile v osmdesátých letech přistoupily k uvolňování napětí a později k transformaci bezpečnostního systému v Evropě.

Rozdíl mezi těmito dvěma příběhy je nicméně důležitý a má svůj přesah pro celou historii studené války v Evropě, jež byla soupeřením mezi společenskými systémy stejně jako vojenskou konfrontací. Bipolární pořádek vytvořil rámec, v němž se toto soupeření odehrávalo. Jak ukázal James Sheehan, byl to právě pořádek studené války, co umožnilo evropskou integraci a transformaci západoevropského státu ve stát civilní.⁵⁵ A byl to tentýž pořádek, co umožnilo Sovětskému svazu užít

---

55 SHEEHAN, James J.: *Where Have All the Soldiers Gone? The Transformation of Modern Europe*. Boston – New York, Houghton Mifflin Company 2008, s. 162–166.

vojenskou sílu k tomu, aby zabránil reformám a změnám v komunistických státech východní Evropy. Integrace v západní Evropě na jedné straně i krize socialismu sovětského typu ve východní Evropě na straně druhé se odehrály v rámci bezpečnostní struktury, kterou v Evropě vytvořily dvě supervelmoci.

Závěrem

Hypotetická operace „Nemyslitelné“ ukázala na konci druhé světové války Churchillovi, že nebude možné vytlačit silou zbraní Sovětský svaz z jeho dominantní pozice ve východní Evropě. Churchill nicméně podle všeho věřil, že atomová bomba umožní změnit rovnováhu sil, která se utvářela v závěru války. Avšak ani americký atomový monopol nezabránil tomu, aby železná opona přehradila Evropu. A když byla železná opona spuštěna, jaderné zbraně ji spíše vyztužily, než oslabily. Staly se integrální součástí vojenské rovnováhy v Evropě a posílily rozdělení kontinentu; Polsko muselo čekat čtyřiačtyřicet let, než se mu dostalo toho, co Churchill označoval jako „spravedlivý úděl“. A konečně jaderné zbraně studenou válku ani neukončily. Klíčovým faktorem pro pokojné ukončení studené války bylo omezení jaderného nebezpečí, nikoli samotné jaderné zbraně.

Jaká tedy byla role jaderných zbraní ve studené válce v Evropě? Nejzávažnější na jaderných zbraních je jejich nesmírná ničivost. Stručná analýza v této studii napovídá, že jaderné zbraně byly důležité v několika rozdílných ohledech. Zprv, v letech amerického monopolu sloužily – slovy tehdejšího ministra zahraničí Deana Achesona – jako „garance naší bezpečnosti“. A usnadnily Spojeným státům přijmout závazek k obraně západní Evropy. To bylo jedno z klíčových rozhodnutí studené války. Zadruhé, jaderné zbraně se staly integrální součástí vojenské rovnováhy v Evropě. Přítomnost tisíců jaderných zbraní na kontinentě umožnila odradit obě soupeřící strany od užití vojenské síly při hledání výhod na úkor protivníka. Obě strany věřily, že jejich jaderné zbraně pomáhají odstrašit protivníka od případného útoku, a obě strany jednaly zdrženlivě v obavách, aby nevyprovokovaly protivníka k válce.

Zatřetí, političtí vůdcové Spojených států i Sovětského svazu chápali, že nukleární válka v Evropě by byla tak ničivá, že by nemohla posloužit jakémukoli myslitelnému politickému cíli, a věděli, že vůdcové druhé strany to chápou také. To sloužilo jako rozhodující omezení, nezabránilo to však namáhavým zkouškám politické vůle. Jaderné zbraně a věrohodnost odstrašování byly ohniskem mnohaletých krizí kolem Berlína a kolem rozhodnutí NATO z roku 1979 rozmístit v Evropě rakety středního doletu. Začtvrté, obě strany chystaly plány na užití jaderných zbraní ve válce. Vývoj vojenské strategie na obou stranách však ukazuje, že jak Američané, tak Sověti se od spoléhání na jaderné zbraně odkláněli, ačkoli plánování jaderné války nikdy neopustili.

Zapáté, demontáž studenoválečného bezpečnostního systému v Evropě a konstrukce systému nového představovala nanejvýš důležitý úkol v období, kdy docházelo k rychlým změnám jak uvnitř států sovětského bloku, tak v rovnováze sil na kontinentě. Šlo o mnohem více než jen o „rozptýlení“ od politických změn, jež se

právě odehrávaly.⁵⁶ Tento úkol byl proveden způsobem, který pomohl dosáhnout něčeho, co mnozí lidé považovali za nemožné: ukončit studenou válku v Evropě s minimálním krveprolitím. Byl také proveden způsobem, jenž přenechal evropským státům (především ve střední a východní Evropě) větší slovo při rozhodování o vlastní bezpečnosti. A byl zároveň proveden způsobem, který přisoudil jaderným zbraním do budoucna mnohem menší úlohu v mezinárodní bezpečnosti. V tomto ohledu, stejně jako v mnoha dalších, je Evropa po skončení studené války mnohem dokonalejší, než byla v letech studené války.

Z angličtiny přeložil Vít Smetana

56 Viz např. SAROTTE, Mary Elise: *1989: The Struggle to Create Post-Cold War Europe*. Princeton, Princeton University Press 2009.

Studená válka, détente a sovětský blok

Vývoj koordinace zahraniční politiky v sovětském bloku (1953–1975)

Csaba Békés

Nový pohled na détente a mírové soužití

Existuje několik různých výkladů pojmu *détente*, nicméně v hlavním proudu historického bádání převládá názor, že se v zásadě jednalo o období mezi roky 1969 a 1975. V těchto letech přineslo uvolnění napětí ve vztazích mezi Východem a Západem pozoruhodné výsledky – vyřešení německé otázky, dohodu mezi Spojenými státy a Sovětským svazem o omezení zbrojení a dvoustranné spolupráci, a konečně i podpis Závěrečného aktu z helsinské konference. Dle mého názoru, který zastávám již více než deset let, však *détente* ve skutečnosti započala již v roce 1953 a trvala nepřetržitě až do zhroutení Sovětského svazu. Krátké časové období mezi roky 1953 a 1956 bylo *důležitým mezníkem*, který přispěl ke změně charakteru studené války. Během těchto formativních let bylo nejdůležitější tendencí ve vztazích mezi Východem a Západem vzájemně sdílené postupné uvědomování a porozumění skutečnosti, že oba znepřátelené vojensko-politické bloky a ideologie musejí společně existovat a vzájemně se tolerovat. Jedině tak mohlo být odvráceno nebezpečí třetí světové války, vedené již termonukleárními zbraněmi, která by zcela nepochybně vedla k naprostému zničení. *Hlavním charakteristickým rysem* vztahu mezi znepřátelenými supervelmocemi a jejich bloky po roce 1953 (navzdory stále narůstajícímu soupeření ve zbrojení) byla tedy trvalá *vzájemná závislost* a *nucená spolupráce* mezi Spojenými státy a Sovětským svazem, ačkoli jejich imanentní nepřátelství samozřejmě přetrvávalo. Soupeření, sváry a střety zůstaly trvalou součástí studené války, byly však vždy řízeny prvky *détente* – vzá-

jemnou závislostí a nucenou spoluprací – s cílem odvrátit přímý vojenský konflikt mezi supervelmocemi.¹

Mechanismus nucené spolupráce nebyl ve své době zřetelný, nyní však víme, že tiché uznání *statu quo* a sfér vlivu vysvětluje americkou nečinnost během všech krizí uvnitř sovětského bloku. Tyto krize lze tedy z hlediska vztahů mezi Východem a Západem považovat za pouhé pseudokrizi. Ještě důležitější bylo, že skutečné krize, zvláště druhou berlínskou krizi a kubánskou raketovou krizi, bylo možno vyřešit mírovou cestou prostřednictvím tajné diplomacie, což ve druhém případě znamenalo naprosté ignorování spojenců na obou stranách. Jednalo se právě o mechanismus nucené spolupráce, která byla zaměřena na hledání kompromisního řešení a zahrnovala i přímou pomoc protivníkovi, aby si mohl zachovat tvář, s cílem zabránit eskalaci krize.²

Podobné projevy aplikace všudypřítomného mechanismu nucené spolupráce supervelmocí lze nalézt ve všech obdobích vztahu mezi Východem a Západem mezi roky 1953 a 1991. Tato nová interpretace *détente* rovněž pomůže vysvětlit, jak se mohlo stát, že pouhých několik let po údajném „konci *détente*“ v závěru sedmdesátých let započalo po nástupu Michaila Gorbačova do funkce generálního tajemníka sovětské komunistické strany roku 1985 dosud bezpříkladné sblížování obou supervelmocí.

Nová strategie mírového soužití byla formulována staronovým sovětským kolektivním vedením, které se ustavilo po Stalinově smrti, okamžitě po pohřbu bývalého vůdce. Přinesla s sebou mnohem pružnější zahraniční politiku, zaměřenou na zásadní zmírnění napětí ve vztazích mezi Východem a Západem a na trvalé prohlubování politické, a zejména hospodářské spolupráce se Západem. Cílem tohoto prohlubování spolupráce bylo zcela jednoznačně snížení nákladů na závody ve zbrojení a zvýšení šancí Sovětského svazu na přežití narůstajícího soupeření mezi zneprátelenými bloky.³

Princip mírového soužití, založený na teorii, že válka mezi socialistickým a kapitalistickým táborem *není* nevyhnutelná, byl vyhlášen okamžitě po Stalinově smrti v roce 1953. V únoru 1956 byl na dvacátém sjezdu sovětských komunistů povýšen

1 Podrobně je tato teze prezentována ve studii: BÉKÉŠ, Csaba: Cold War, Détente and the 1956 Hungarian Revolution. In: LARRES, Klaus – OSGOOD, Kenneth (ed.): *The Cold War after Stalin's Death: A Missed Opportunity for Peace?* Lanham (Maryland), Rowman & Littlefield 2006, s. 213–233.

2 O trvalé přítomnosti protikladných prvků spolupráce a konfrontace ve studené válce se zmiňoval již Raymond Garthoff (viz GARTHOFF, Raymond: *Détente and Confrontation: American-Soviet Relations from Nixon to Reagan*. Washington, Brookings Institution 1985).

3 Nedávno napsaný přehled sovětské politiky po Stalinově smrti lze najít ve stati Vojtěcha Mastného „Soviet Foreign Policy, 1953–1962“. In: LEFFLER, Melvyn – WESTAD, Odd Arne (ed.): *The Cambridge History of the Cold War*, sv. 1. Cambridge, Cambridge University Press 2010, s. 312–333; viz rovněž BÉKÉŠ, C.: East Central Europe, 1953–1956. In: *Tamtéž*, s. 334–352.

na *doktrínu*, která byla poté uplatňována až do rozpadu Sovětského svazu.⁴ Vedoucí představitelé sovětského bloku si pod pojmem „mírové soužití“ představovali mírové soutěžení mezi oběma bloky, z něhož měl pochopitelně nakonec vyjít vítězně komunistický blok. Nevzdávali se tím třídního boje jako takového, jeho ohnisko se však přeneslo z Evropy, která byla doposud nejdůležitějším prostorem pro šíření komunismu, do třetího světa, kde podpora převážně lokálních osvobozeneckých hnutí představovala šanci na rozšíření sovětského vlivu.⁵ Pronikání do třetího světa tak začalo rovněž již v roce 1953, a nikoli na konci padesátých či na počátku šedesátých let, jak se mnozí domnívají. Mírové soužití rovněž neznamenal konec závodů ve zbrojení, jelikož hlavním sovětským cílem nadále zůstávalo dosažení a následné udržení jaderné parity se Spojenými státy, a to za jakoukoli cenu. Sovětský svaz tím měl konečně získat vytužené rovnocenné postavení supervelmoci. Mírové soužití bylo nepochybně mírové v tom, že vedoucí představitelé sovětského bloku chtěli zachovat mír za každou cenu, a jak lze vyrozumět z dostupných pramenů, nikdy nechtěli zahájit válku proti Západu. Od poloviny padesátých let se tedy Moskva snažila konsolidovat územní zisky z druhé světové války a nabídla Západu dohodu. Tato dohoda spočívala v legalizaci evropského *statu quo* výměnou za záruku západní Evropy proti útoku ze strany sovětského bloku, přičemž mlčky byly rovněž zavrženy další snahy využívat komunistických stran na Západě k pokusům o politický převrat.

Vztahy mezi SSSR a východní Evropou po Stalinově smrti a doktrína aktivní zahraniční politiky

Po Stalinově smrti se nové sovětské vedení pokusilo zásadně změnit situaci v Sovětském svazu i zahraniční politiku svého impéria.⁶ V souladu s tímto cílem se sovětská zahraniční politika po roce 1953 stala mnohem pružnější a Moskva poprvé od závěrečných fází druhé světové války projevila ochotu vyjednávat a činit kompromisy se západními mocnostmi. Tato změna v sovětském chování nakonec otevřela cestu k ukončení korejské války a vedla i k výraznému oslabení napětí mezi Západem a Východem.⁷

Do sovětské zahraniční politiky se mezi lety 1953 a 1956 promítaly čtyři hlavní tendence:⁸ 1. podpora sblížování mezi Východem a Západem, tedy s Velkou Bri-

---

4 Tamtéž.

5 Viz WESTAD, Odd Arne: *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times*. Cambridge – New York, Cambridge University Press 2003.

6 Následující pasáže o vztazích mezi SSSR a východní Evropou vycházejí z mé již citované studie „East Central Europe, 1953–1956“ (viz pozn. 3).

7 Aktuálně publikované úvahy o mezinárodní politice po Stalinově smrti viz LARRES, K. – OSGOOD, K. (ed.): *The Cold War after Stalin's Death* (viz pozn. 1)

8 Mezi aktuální díla věnovaná sovětské zahraniční politice v letech 1953–1956 patří např.: ZUBOK, Vladislav – PLESHAKOV, Constantine: *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to*

tání, Francií, zbytkem západní Evropy i Spojenými státy, ovšem bez zvažování jakýchkoli unilaterálních změn v existujícím *statu quo*; 2. pokusy o pronikání do třetího světa; 3. úsilí o smíření s Jugoslávií; 4. udržování politické stability ve středovýchodní Evropě za jakoukoli cenu.

K udržení kontroly nad regionem museli sovětské vedoucí představitelé řešit akutní krizové situace, a to již během krizí, které vypukly v Bulharsku, Československu a Německé demokratické republice takřka vzápětí po Stalinově smrti v roce 1953, jakož i v období po těchto krizích.⁹ Třebaže v Moskvě nikdy nepanovaly pochyby o tom, že tyto satelitní státy mají setrvat v rámci sovětského impéria, poučení z těchto raných krizí posílilo odhodlání společného sovětského vedení vypracovat a uplatňovat *nový model spolupráce*. Tento model měl být pružnější, spolehlivější a předvídatelnější pro obě strany v rámci každodenních vztahů mezi Moskvou a státy středovýchodní Evropy. Zatímco dříve tyto vztahy spočívaly zejména na přímém a výhradně osobním kontaktu mezi Stalinem a vedoucími představiteli východoevropských zemí – místními „malými Staliny“ – sovětské vedoucí představitelé se nyní společně snažili posílit místní kolektivní vedení v každé z těchto zemí a udržovat s ním kontakt. Dalším novým prvkem bylo nahrazení dřívějších občasných, improvizovaných konzultací pravidelnými dvoustrannými a mnohostrannými jednáními na úrovni vedoucích představitelů.

Již v červnu 1953 při jednání s maďarským vedením Sověti jednoznačně prohlásili, že chtějí zásadním způsobem oživit vztahy se svými spojenci ve východní Evropě. Podle Lavrentije Beriji se vztahy dosud produktivně nerozvíjely. „V budoucnu vytvoříme nový druh vztahu, odpovědnější a vážněji pojmávaný vztah,“ sliboval. Georgij Malenkov prohlásil, že paradigma vztahu bude zcela jiné než v minulosti, a Berija dodal, že Moskva bude své spojence o těchto změnách informovat – což mohl být náznak toho, že se připravoval zvláštní dokument obsahující relevantní pokyny.¹⁰ I když se podobné nařízení před 30. říjnem 1956 neobjevilo, forma spolupráce Sovětů se spojenci se mezi roky 1953 a 1955 výrazně proměnila.

Khrushchev. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1996; TAUBMAN, William: *Khrushchev: The Man and His Era*. New York, Norton 2003; ZUBOK, Vladislav: *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press 2007; MASTNY, V.: *Soviet Foreign Policy, 1953–1962* (viz pozn. 3).

9 Ke vztahům mezi SSSR a východní Evropou v přechodném období po Stalinově smrti je nejlepším zdrojem trojdílná studie Marka Kramera „The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe: Internal-External Linkages in Soviet Policy Making“. In: *Journal of Cold War Studies*, roč. 1, č. 1, 2 a 3 (1999), s. 3–55, 3–38 a 3–66; viz také BÉKÉŠ, C.: *East Central Europe, 1953–1956* (viz pozn. 3).

10 Viz BÉKÉŠ, Csaba – BYRNE, Malcolm – RAINER, János M. (ed.): *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*. Budapest – New York, Central European University Press 2002, s. 22 (citováno in: KRAMER, M.: *The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe* (část 1), s. 40.

Neznamenal to ovšem doposud žádný zásadnější posun v podřízeném postavení východoevropských států – jednalo se pouze o regulaci a zefektivnění již vytvořené hierarchie. Pokud sověští představitelé věřili, že mohou dosáhnout svých cílů pouze brutální politickou intervencí, neváhali ostře kárat vůdce východoevropských zemí autoritativním způsobem, který často překonával samotného Stalina. V lednu 1955, když byli maďarští vedoucí představitelé opět předvoláni do Moskvy ke konzultacím, Nikita Chruščov fakticky vyhrožoval maďarskému předsedovi vlády Imre Nagyovi popravou.¹¹ V krizových okamžicích, kdy šlo o ochranu sovětských imperiálních zájmů, se muži v Kremlu nevyhýbali ani použití těch nejdrastičtějších prostředků. V říjnu 1956 vyhrožovali polskému vedení vojenskou intervencí a na počátku listopadu pak sovětská invaze ukončila revoluci v Maďarsku.

Moskva však zároveň doufala v celkové smíření a byla proto odhodlána výrazně zlepšit vzájemné vztahy. Varšavská smlouva, založená v květnu 1955, byla v této době mnohými vnímána jako prostředek k utužení jednoty a posílení sovětské dominance v rámci bloku. Tato politicko-vojenská aliance se však postupně stala katalyzátorem nové éry vztahů mezi Sovětským svazem a středovýchodní Evropou. Aby demonstrovala formální rovnoprávnost svých členů, napodobovala Varšavská smlouva organizační strukturu Severoatlantické aliance¹² a teoreticky se deklarovala jako dobrovolné sdružení suverénních a rovnoprávných států. Institucionalizace *mnohostranné a pravidelné* vojensko-politické součinnosti sama o sobě představovala kvalitativní změnu ve srovnání se situací v minulosti. Dříve se totiž pravidelně konaly pouze konzultace dvoustranné, které iniciovali Sověti; stejně tak mnohostranná jednání nebo setkání komunistických stran mohla být svolána pouze z iniciativy Moskvy. Založení Varšavské smlouvy tak paradoxně posílilo mezinárodní prestiž spojeneckých zemí, které byly předtím na Západě nazývány prostě „sovětské satelity“. Tento nový vývoj byl počátkem procesu omezené emancipace těchto zemí, jak ve vztahu k Sovětskému svazu, tak k západním a nezúčastněným státům. Doktrína „aktivní zahraniční politiky“ vyhlášená na jaře 1954 měla rovněž posílit přijatelnost spojenců Kremlu pro mezinárodní společenství a touto cestou i schopnost celého sovětského bloku manévrovat v diplomatické rovině. Moskva od této chvíle povzbuzovala své spojence, aby užívali vlastní mezinárodní prestiže – se sovětskou podporou – k užítku celého východního bloku v rámci mezinárodního systému. Spojenci měli podporovat úspěšné naplňování sovětských cílů v Evropě a ještě více ve třetím světě, zvláště v Asii, arabských zemích a Latinské Americe.

---

11 „Nejste bez zásluh. Ale Zinovjev a Rykov také nebyli bez zásluh, možná jich měli i více, a přesto jsme neváhali podniknout proti nim kroky, když se stali hrozbou pro stranu.“ (BÉKÉS, C. – BYRNE, M. – RAINER, J. M. (ed.): *The 1956 Hungarian Revolution*, s. 63.)

12 BYRNE, Malcolm – MASTNY, Vojtech (ed.): *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*. Budapest – New York, Central European University Press 2005, s. 2–7.

Založení Varšavské smlouvy dne 14. května 1955 ve Varšavě bylo zpočátku chápáno jako nástroj utužení sovětské kontroly nad ostatními členskými státy (Albánie, Bulharsko, Československo, Maďarsko, Německá demokratická republika, Polsko, Rumunsko). Postupně se však stala fórem umožňujícím částečnou emancipaci těchto zemí v rámci východního bloku

Zatímco v Evropě dostalo prioritu rozvíjení hospodářských styků se západoevropskými státy, ve třetím světě bylo hlavním cílem usnadňovat sovětské hospodářské a politické pronikání a následně získávání trvalého vlivu.¹³

Vedlejším produktem dohody, kterou uzavřely mocnosti ohledně rakouské Státní smlouvy, byl v prosinci 1955 vstup Albánie, Bulharska, Maďarska a Rumunska do Organizace spojených národů. S výjimkou NDR tak všechny evropské státy sovětského bloku dosáhly alespoň minimálního stupně přípravy na angažmá v mezinárodním dění.

Začátkem ledna 1956, necelý měsíc před dvacátým sjezdem KSSS, se vedoucí činitelé evropských komunistických stran sešli v Moskvě na nejdůležitějším summitu od Stalinovy smrti. Na úvod Chruščov důrazně připomněl důležitost nové doktríny

13 Text komplexní analýzy budoucí role sovětského bloku ve světové politice připravovaný sovětským ministerstvem zahraničí na summit evropských komunistických vůdců v Moskvě na počátku ledna 1956 lze najít v publikaci: BÉKÉS, C. – BYRNE, M. – RAINER, J. M. (ed.): *The 1956 Hungarian Revolution*, s. 106–113.

„aktivní zahraniční politiky“, s jejíž pomocí měl socialistický tábor posílit své mezinárodní postavení. „Je pravdou, že Sovětský svaz je hlavní silou v našem táboře,“ řekl Chruščov. „Pokud bychom však pružněji zorganizovali svou práci, Sovětský svaz nebude muset být vždy tím, kdo se první chopí iniciativy. V různých situacích se může iniciativy chopit jiná lidová demokracie a Sovětský svaz tuto zemi pak podpoří. V určitých záležitostech se může lépe jednat lidovým demokratiím.“¹⁴

Ačkoli do té doby nebyly žádné podobné kroky podniknuty, stala se tato strategie posléze, zvláště od poloviny šedesátých let, efektivním modelem spolupráce mezi státy sovětského bloku na poli zahraniční politiky, a to až do zhroutilí komunistických režimů ve středovýchodní Evropě. Moskva v duchu této politiky od roku 1954 své spojence aktivně a podrobně informovala (částečně prostřednictvím dvoustranných kanálů) o stanoviskách, která zaujímala k různým mezinárodněpolitickým problémům, a často dokonce o krocích, které se chystala podniknout ve vztazích mezi Východem a Západem. Potřeba intenzivní součinnosti přinesla zásadní změnu, pokud šlo o pravidelnost mnohostranných summitů. V době mezi posledním zasedáním Informačního byra komunistických a dělnických stran (Kominformy) v listopadu 1949 a Stalinovou smrtí víme pouze o jednom podobném setkání, v lednu 1951. Naproti tomu během dvou let mezi listopadem 1954 a lednem 1957 se podobných summitů uskutečnilo *sedm*.

Chruščov chtěl přetvořit základy vztahů uvnitř bloku zejména prostřednictvím změny konceptuálního rámce těchto vztahů z *kolonie* na *dominium*. Z *formálního hlediska* bylo postavení spojenců ještě o něco slibnější – mohli se nyní podílet na formulování politiky celého bloku jakožto rovnocenní partneři v rámci Varšavské smlouvy a Rady vzájemné hospodářské pomoci. Důležitou roli v Chruščovových úvahách hrál záměr, aby východní blok alespoň zdánlivě disponoval stejnými schopnostmi a podmínkami při svém mírovém soutěžení se Západem.

Určitou ironií je, že tato nová sovětská strategie plně souzněla se zásadními změnami v americké zahraniční politice vůči východní Evropě, které se jasně projeví několik týdnů po povstání v polské Poznani v červnu 1956. Nový strategický dokument o „sovětských satelitech“ s označením NSC-5608/1, přijatý 18. července, nastínil v hrubých rysech všechny prvky americké politiky v následujících desetiletích („budování mostů“, diferencovaný přístup, hospodářský nátlak atd.). Tento dokument opustil heslo „osvobození ujařmených národů“ a jasně stanovil, že „Spojené státy nejsou připraveny uchýlit se k válce za účelem ukončení sovětské nadvlády nad satelity a dosažení tohoto cíle prostřednictvím vnitřních revolucí se nezdá být

---

14 *Magyar Országos Levéltár* (Maďarský národní archiv, dále *MOL*), Budapešť, M-KS-276, fond (f.) 62/84.ö.e., projev N. S. Chruščova na setkání vedoucích představitelů evropských socialistických zemí. Citováno in: BÉKÉŠ, Csaba: *The Warsaw Pact and the Helsinki Process, 1965–1970*. In: LOTH, Wilfried – SOUTOU, Georges-Henri (ed.): *The Making of Détente: Eastern and Western Europe in the Cold War, 1965–1975*. London – New York, Routledge 2007, s. 216.

pravděpodobné či v praxi uskutečnitelné“.¹⁵ Americká politika již tedy neusilovala o odpoutání „satelitů“ ze sovětského orbitu, nýbrž o „podporu postupných změn v sovětské politice vůči satelitům a v jejich vzájemných vztazích“.¹⁶

Vztahy SSSR a východní Evropy za povstání v Polsku a Maďarsku a počátky „Mikojanovy doktríny“

Rozhodovací proces v Sovětském svazu během povstání ve východní Evropě v roce 1956 je dobře popsán v nedávno zpracovaných studiích o dějinách studené války.¹⁷ V této kapitole se věnuji pouze některým důležitým, sporným či nedostatečně prozkoumaným aspektům tohoto tématu, zejména s ohledem na roli zahraničněpolitické součinnosti v rámci sovětského bloku během těchto krizí.

V pozdních hodinách dne 23. října 1956 došlo v Budapešti k ozbrojeným střetům. Když o problému později téhož večera diskutovalo předsednictvo Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu, situace v Maďarsku se mu jevila mnohem vážnější než ve Varšavě. Na schůzi ani nezazněl návrh odložit diskusi na další den, kdy by mohli být konzultováni i sovětsí spojenci, původně svolaní do Moskvy na summit, který měl řešit situaci v Polsku,¹⁸ a kdy by mohlo být přijato společné rozhodnutí, zda mají být nasazeny sovětské jednotky rozmístěné v Maďarsku, jak nyní žádalo maďarské vedení. Ohledně polské krize bylo mezitím přijato kompromisní řešení – Moskva opustila myšlenku ozbrojené intervence a nově zvolený první tajemník polských komunistů Władysław Gomułka Sověty ujistil, že plánované reformy neohrozí mocenské postavení komunistů v Polsku ani jednotu sovětského bloku.

Navzdory tomu, že v Maďarsku vypukl ozbrojený konflikt (zatím omezeného rozsahu), stále mohlo být i zde aplikováno polské řešení. V tomto směru se jasně vy-

---

15 BÉKÉŠ, C. – BYRNE, M. – RAINER, J. M. (ed.): *The 1956 Hungarian Revolution*, s. 154. Tato publikace nabízí plnou verzi zmíněného dokumentu, zatímco v příslušném svazku edice *Foreign Relations of United States (FRUS)* byl předtím publikován ve značně okleštěné podobě.

16 *Tamtéž*, s. 155.

17 Viz KRAMER, Mark: New Evidence on Soviet Decision-Making and the 1956 Polish and Hungarian Crises. In: *Cold War International History Project (dále CWIHP) Bulletin*, č. 8–9 (1996–1997), s. 358–385; RAINER, János M.: The Road to Budapest, 1956: New Documentation on the Kremlin's Decision to Intervene (1–2). In: *The Hungarian Quarterly*, roč. 37, č. 142 (1996), s. 24–41 a roč. 38, č. 143 (1996), s. 16–31; ORECHOVA, Jelena D. – SEREDA, Vjačeslav T. – STYKALIN, Alexandr S. (ed.): *Sovetskij sojuz i vengerskij krizis 1956 goda: Dokumenty*. Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 1998; BÉKÉŠ, C.: *Cold War, Détente and the 1956 Hungarian Revolution* (viz pozn. 1).

18 Dne 20.10.1956 se prezidium ÚV KSSS rozhodlo urgentně svolat na 24. říjen do Moskvy mnohostranné setkání zástupců komunistických stran Československa, Maďarska, Rumunska, Bulharska a NDR.

slovil náměstek předsedy Rady ministrů SSSR Anastas Mikojan, uznávaný člen sovětského vedení a člověk, který rozuměl maďarské situaci nejlépe: „Bez Nagy nemohou hnutí řídit, je to pro nás také levnější. Vyjadřuje pochybnosti ohledně vyslání jednotek. Co tím ztratíme? Maďaři si zjednájí pořádek sami. Měli bychom dát šanci politickým prostředkům, a teprve potom nasadit jednotky.“¹⁹ Strategie řešení závažných krizí v jednom z členských států sovětského bloku v podobě, jak ji prezentoval Mikojan, tedy *obnovení pořádku místními silami a bez nasazení sovětské armády* (lze zde zcela jistě hovořit o Mikojanově doktríně),²⁰ byla v dané situaci jedinou racionální alternativou. Ostatní členové předsednictva však neustoupili a hlasovali pro sovětskou intervenci. Sovětské vedení, které od roku 1953 řešilo problémy světové politiky pragmaticky a i při hledání řešení polské krize na poslední chvíli odolalo z ideologických a citových důvodů imperiálnímu reflexu uchýlit se k ozbrojené intervenci, nedokázalo v maďarském případě vyčkat a ovládnout se. Chruščov a jeho spolupracovníci tak učinili i z *vlastního úhlu pohledu* nejhorší možné politické rozhodnutí a nastartovali proces, jehož dopady přinesly právě to, čeho je ozbrojená intervence měla ušetřit. Jinými slovy, docílili přesného opaku toho, čeho chtěli dosáhnout – nikoli rychlé pacifikace, ale přeměny ojedi-

Sovětské tanky v ulicích Budapešti během lidového povstání v listopadu 1956. Sovětské vedení sáhlo k vojenské intervenci jako způsobu řešení krize, poprvé však v krizové situaci konzultovalo její řešení s představiteli dalších zemí svého mocenského bloku

19 KRAMER, Mark (ed.): The „Malin Notes“ on the Crises in Hungary and Poland. In: *CWIHP Bulletin*, č. 8–9 (1996–1997), s. 389.

20 Viz BÉKÉŠ, Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában* (Maďarská revoluce v roce 1956 a světová politika). Budapest, 1956-os Intézet 2006, s. 85.

nělých ozbrojených střetů v rozsáhlý protisovětský osvobozenecský boj, který nemá v historii sovětského bloku obdobu.²¹

I když byl Mikojanův návrh 23. října 1956 zamítnut, jeho doktrína maďarskou krizi přežila a v následujících desetiletích se stala klíčovou součástí procesu získávání zkušeností, který přispíval k formulování sovětského modelu řešení krizí. Byla to právě Mikojanova doktrína, která byla aplikována během osmi měsíců mezi lednem a srpnem 1968, kdy se sovětsští vůdci ze všech sil snažili najít politické řešení a vyhnout se vojenské invazi do Československa.²² Stejně tak tomu bylo i v případě neochoty Sovětů vyslat jednotky do Afghánistánu během devíti měsíců mezi březnem a prosincem 1979.²³ I když oba tyto pokusy nakonec selhaly a vojenské řešení se stalo z pohledu Moskvy nevyhnutelným, Mikojanova doktrína se úspěšně uplatnila v prosinci 1981 v Polsku, kde byl po patnáctiměsíční vnitropolitické krizi vyhlášen výjimečný stav a řešení se tak obešlo bez sovětského vojenského zásahu.²⁴

Jak již bylo řečeno, předsednictvo sovětských komunistů rozhodlo po diskusi o kritické situaci v Polsku na svém jednání 20. října 1956, že je nutné svolat mnohostrannou schůzku v Moskvě, která se měla konat 24. října. Na toto jednání měli být „pozváni do Moskvy zástupci komunistických stran Československa, Maďarska, Rumunska, NDR a Bulharska“.²⁵ Svolání nouzového summitu za účelem řešení krizové situace znamenalo odklon od dřívějšího procesu rozhodování uvnitř sovětského bloku, a proto je zajímavé podívat se podrobněji na komunikaci mezi Moskvou a jejími spojenci během maďarského povstání. (Za pozornost rovněž stojí, že sovětské vedení se postaralo o to, aby byly osobně předány informace čínskému vedení, a do Pekingu za tím účelem vyslalo člena svého ústředního výboru.) Neúplné zápisy z jednání předsednictva sovětských komunistů ukazují, že necelý den poté, co se sovětský krizový tým vrátil z jednání ve Varšavě, převládal názor, že „existuje pouze jedna cesta – skoncovat s tím, co je v Polsku“. To potvrzují i připravovaná opatření,

---

21 Kromě afghánské partyzánské války vyvolané sovětskou intervencí v roce 1979, která probíhala za poněkud odlišných podmínek.

22 Z novějších publikací o invazi vojsk Varšavské smlouvy do Československa viz např. KARNER, Stefan – TOMILINA, Natalja – TSCHUBARJAN, Alexander – BISCHOF, Günter – IŠČENKO, Viktor – PROZUMENŠČIKOV, Michail – RUGGENTHALER, Peter – TŮMA, Oldřich – WILKE, Manfred (ed.): *Prager Frühling: Das internationale Kriesenjahr 1968. Beiträge*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2008; BISCHOF, Günter – KARNER, Stefan – RUGGENTHALER, Peter (ed.): *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia, 1968*. Lanham (Maryland), Lexington Books 2010; STOLARIK, M. Mark (ed.): *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia, 1968: Forty Years Later*. Mundelein (Illinois), Bolchazy-Carducci Publishers 2010.

23 Viz WESTAD, O. A.: *The Global Cold War*, s. 299–330 (viz pozn. 5).

24 Viz PACZKOWSKI, Andrzej – BYRNE, M. (ed.): *From Solidarity to Martial Law: The Polish Crisis of 1980–1981*. Budapest – New York, Central European University Press 2007.

25 KRAMER, M. (ed.): The „Malin Notes“ on the Crises in Hungary and Poland, s. 388 (viz pozn. 19).

kteřá pro případy podobných krizí jasně počítala s násilným řešením či s výměnou stávajícího vedení problematické země, a to zdánlivě legálním postupem jeho odvolání a jmenování nových vedoucích představitelů, jak o tom svědčí lapidární instrukce: „Manévry. Připravte dokument. Ustavte výbor.“²⁶

Komunistický summit narychlo svolaný na 24. října do Moskvy měl původně připravit a koordinovat sovětskou vojenskou intervenci v Polsku. Je zřejmé, že politická poradní role Varšavské smlouvy, která existovala teprve rok a půl, nebyla stále nijak významná. Nepadl ani návrh, aby bylo dosaženo dohody až po svolání jejího Politického poradního výboru, ačkoli Varšavská smlouva k tomu nabízela potřebný právní rámec. Řešení krize se dosud ubíralo tradiční cestou povolání vůdců zemí sovětského bloku do Moskvy. Vzhledem k pozdnímu oznámení schůzky a neobvyklosti situace mohli své zástupce do Moskvy 24. října vyslat pouze Českoslováci, východní Němci a Bulhaři. Prvního tajemníka maďarských komunistů Ernő Gerő zadržely události v Budapešti, zatímco rumunské vedení v čele s Gheorghiu-Dejem bylo ve dnech 20. až 27. října na kajicné návštěvě Bělehradu. Mezitím docházelo ke zcela zásadním zvrátům. Původní plán intervence do Polska padl, když nový vůdce polských komunistů Władysław Gomułka ujistil v telefonickém rozhovoru Chruščov, že komunistická diktatura v Polsku není ohrožena a že bezpečnostní zájmy sovětského bloku budou nadále zajištěny.²⁷ To znamenalo, že země zůstane loajálním členem Varšavské smlouvy a nebude požadovat stažení sovětských vojsk. Mezitím se vyhroutil situace v Maďarsku, kde se 23. října pokojná demonstrace požadující reformy změnila navečer v ozbrojené povstání. Chruščov tedy pak na summitu 24. října prezentoval tento vývoj.

Ve stejný den dorazila do Moskvy čínská delegace vedená místopředsedou vlády Liou Šao-čchim, která chtěla rovněž projednat krizi ve středovýchodní Evropě.²⁸ Obsah diskuse mezi Sověty a Číňany je víceméně znám. Nemáme však k dispozici prameny, které by potvrzovaly, zda bylo dosaženo dohody se spojenci ze středovýchodní Evropy, a pokud ano, v čem tato dohoda spočívala. Prameny, které byly dosud objeveny, naznačují, že do počátku listopadu museli spojenci spoléhat především na to, co bylo možno vyčíst ze sovětského tisku.²⁹ Další konzultace

---

26 Tamtéž.

27 Viz HAJDU, Tibor (ed.): Az 1956: Október 24-i moszkvai értekezlet (Setkání v Moskvě 24. října 1956). In: *Évkönyv* (Ročenka), č. 1. Budapest, 1956-os Intézet 1992, s. 149–156. Anglický překlad zápisů z jednání viz KRAMER, Mark (ed.): Hungary and Poland, 1956: Khrushchev's CPSU CC Presidium Meeting on East European Crises, 24 October 1956. In: *CWIHP Bulletin*, č. 5 (1995), s. 1 a 50–56.

28 Novější studie o tehdejší roli Číny viz JIAN, Chen: *Mao's China and the Cold War*. Chapel Hill – London, The University of North Carolina Press 2001, s. 145–162; VÁMOS, Peter: *Sino-Hungarian Relations and the 1956 Revolution*. (CWIHP Working Paper, č. 54.) Washington, D.C, Woodrow Wilson International Center for Scholars 2006.

29 Zápis z jednání sovětských, polských, rumunských a československých komunistických vůdců během maďarské revoluce lze najít v publikaci editované Békésem, Byrnem a Rainerem

se konaly až po 31. říjnu, kdy se předsednictvo sovětských komunistů rozhodlo rozdrtit maďarskou revoluci druhou vojenskou intervencí. Poté co přijalo rozhodnutí zahájit „operaci Vichr“, usneslo se předsednictvo rovněž *informovat* čínské, československé, rumunské a bulharské představitele o tomto plánu a *osobně jej projednat* s Poláky a Jugoslávci.³⁰ Zároveň padlo rozhodnutí, že se Nikita Chruščov, ministr zahraničí Vjačeslav Molotov a člen předsednictva sovětských komunistů Georgij Malenkov následujícího dne, tedy 1. listopadu, sejdou s polskými vedoucími představiteli v Brestu a poté že Chruščov s Malenkovem odcestují do Jugoslávie, kde ještě téhož večera projednají přípravu intervence s Josipem Broz-em Titem.³¹ V této chvíli tedy Sověti stále ještě nepočítali s urgentními *osobními konzultacemi* s ostatními vůdci, kteří měli být pouze *informováni*.³² To je překvapivé, protože v případě Polska, jak již bylo zmíněno, svolala Moskva spojence v okamžiku, kdy začala seriózně zvažovat eventualitu intervence, žádné rozhodnutí v tom směru ale dosud nebylo přijato. Nyní se naproti tomu sovětsští představitelé zjevně sami rozhodli rozdrtit maďarské povstání a jmenovat vzdorovládu, i přes nedozírné důsledky, které tyto kroky měly mít pro celý sovětský blok. Za naléhavé přitom považovali pouze jednání s „problematickými“ Poláky a zajištění neutrality Jugoslávců.

Při jednání v Brestu na sovětské straně hranice s Polskem Władysław Gomułka spolu se svým předchůdcem ve funkci prvního komunistického tajemníka Edwardem Ochabem a polským premiérem Józefem Cyrankiewiczem podle sovětského očekávání intervenci odmítli a zdůraznili, že Maďaři si musejí celou situaci vyřešit sami. Nové polské vedení v čele s Gomułkou, které vzešlo z říjnové krize, zpočátku silně podporovalo snahy Imre Nagye uklidnit situaci a odsoudilo první sovětskou intervenci. Komuniké, které polská komunistická strana vydala k polskému lidu dne 1. listopadu po schůzce v Brestu, obsahovalo prohlášení, že obrana socialismu v Maďarsku je úkolem maďarského lidu, a nikoli intervence zvenčí.³³ I přesto si však Sověti byli jistí, že Poláci budou loajálně akceptovat vývoj po sovětské intervenci.

The 1956 Hungarian Revolution (viz pozn. 10). Na archivních pramenech založené úvahy o maďarských bilaterálních vztazích se sovětským blokem a západními zeměmi v letech 1953–1958 obsahuje publikace: BÉKÉŠ, Csaba (ed.): *Evolúció és revolúció: Magyarországnak és nemzetközi politika 1956-ban* (Evoluce a revoluce: Maďarsko a mezinárodní politika v roce 1956). Budapest, Gondola Kiadó – 1956-os Intézet 2007.

30 Viz KRAMER, M. (ed.): The „Malin Notes“ on the Crises in Hungary and Poland, s. 393 n. (viz pozn. 19).

31 Tamtéž, s. 394.

32 Tamtéž, s. 393.

33 K reakci polského vedení na události v Maďarsku viz TISCHLER, János: Polish Leaders and the Hungarian Revolution. In: KEMP-WELCH, Anthony (ed.): *Stalinism in Poland, 1944–1956: Selected Papers from the Fifth World Congress of Central and East European Studies*, Warsaw, 1995. Houndmills – Basingstoke, Macmillan Press 1999, s. 119–143.

Zůstává otázkou, proč byli nakonec v rozporu s původním plánem konzultování rumunští, českoslovenští a bulharští vedoucí představitelé. Molotov se vrátil podle plánu z Brestu do Moskvy, avšak Chruščov s Malenkovem místo přímé cesty na setkání s Titem zamířili do Bukurešti. Tam jednali s rumunským a československým vedením, která intervenci podpořila, a Rumuni dokonce nabídli své ozbrojené síly.³⁴ Čechoslováci pravděpodobně učinili podobnou nabídku, neboť večer 2. listopadu, po návratu prvního tajemníka Antonína Novotného a předsedy vlády Viliama Širokého, vydal Ústřední výbor Komunistické strany Československa rezoluci, v níž stálo, že „pokud to bude nutné“, Československo „aktivně přispěje“ k boji proti maďarské „kontrarevoluci“ na obranu lidovědemokratického zřízení.³⁵ Ještě více překvapující je zřejmě skutečnost, že z Bukurešti letěli Chruščov a Malenkov do Sofie na setkání s bulharskými vedoucími představiteli, kteří se z nějakého důvodu nemohli zúčastnit jednání v Bukurešti.³⁶ Dosud objevené materiály nasvědčují tomu, že Sověti by zvážili přijetí rumunské a československé nabídky v případě, že by na přípravu intervence bylo více času. Jisté je, že o několik měsíců později se Chruščov zmínil před generálním tajemníkem maďarských komunistů Jánosem Kádárem o tom, že lze uvažovat o vyslání jednotek zemí Varšavské smlouvy, včetně Maďarska, „do Sovětského svazu, možná na Dálný východ, aby bránily socialistický tábor před Japonci. Některé jednotky by mohly být vyslány třeba do Moskvy. Nenarušilo by to jednotu mezi našimi zeměmi. Naši lidé jsou v duchu této jednoty vychovávaní.“³⁷

Takto úzkostlivé informování spojenců je důležité nejen proto, že Sověti nic podobného dříve nedělali, ale rovněž z toho důvodu, že podobný krok nebyl

---

34 Viz MICUNOVIC, Veljko: *Moscow Diary*. London, Chatto & Windus 1980.

35 Viz BÉKÉS, C. – BYRNE, M. – RAINER, J. M. (ed.): *The 1956 Hungarian Revolution*, s. 347 (viz pozn. 10).

36 Viz MICUNOVIC, V.: *Moscow Diary*. Je zajímavé, že některé novější práce o roce 1956 stále nesprávně uvádějí, že bulharští vedoucí představitelé byli rovněž informováni v Bukurešti.

37 BÉKÉS, Csaba (ed.): *Magyar-szovjet csúcsalálkozás, 1957–1965: Dokumentumok* (Maďarsko-sovětské summity, 1957–1965: Dokumenty). In: LITVÁN, György (ed.): *Évkönyv*, č. 6. Budapest, 1956-os Intézet 1998, s. 143–183, zde s. 150 n.. Tato improvizovaná nabídka, kterou Chruščov pronesl v projevu na prvním zasedání sovětsko-maďarských mezivládních rozhovorů v Moskvě 21.3.1957, se již v budoucnosti dále nezvažovala. Na moskevském setkání s maďarskou delegací se však vážně diskutovalo o tom, že by se jednotky socialistických zemí měly zúčastnit oslav 40. výročí říjnové revoluce z roku 1917 v Moskvě, aby tak byla demonstrována jednota socialistického tábora. Tento nápad vzešel nepochybně od Chruščova, třebaže se uvádělo, že jej „iniciuje“ Maďarská socialistická dělnická strana (MSDS) s ostatními „sesterskými“ stranami, což se také v červenci 1957 stalo. Ve svém dopise Ústřednímu výboru KSSS János Kádár oficiálně vnesl tento podnět a – což bylo zajímavé – dostalo se mu kladné odezvy. Vývoj světové politiky však neumožnil realizaci plánu. Sovětské vedení návrh s ohledem na *détente* v říjnu 1957 odmítlo s odůvodněním, že v dané situaci by jej protivník považoval za demonstraci síly, což by narušilo normalizaci vztahů mezi Východem a Západem. (Tamtéž, s. 151.)

v souladu s výše zmíněnou rezolucí předsednictva ústředního výboru sovětských komunistů z 31. října.³⁸ Jedním možným vysvětlením je, že po sovětsko-polském setkání převládlo přesvědčení o užitečnosti projednání problému i s ostatními spojenci, zvláště když nebylo pochyb o tom, že Čechoslováci, Rumuni a Bulhaři (narozdíl od Poláků) plánovaná opatření rozhodně podpoří. Je rovněž možné, že čínská delegace vedená Liou Šao-čchim, která opustila Moskvu 31. října, poradila na závěr Sovětům, že konzultace posílí legitimitu sovětské intervence. Nemůžeme konečně vyloučit ani možnost, že Chruščov si vzpomněl na prohlášení sovětské vlády ze 30. října, které pouhých několik dnů před těmito událostmi nově zdůraznilo nutnost postavit vztahy mezi Sovětským svazem a jeho spojenci na nový základ „partnerství“. S podobným prohlášením by se intervence v členském státě Varšavské smlouvy, pokud by byla provedena bez konzultace s jejími ostatními členy, jen těžko shodovala.³⁹ Celá událost byla v každém případě předzvěstí pomalého, avšak nevyhnutelného vývoje mnohostranné součinnosti zemí východního bloku v oblasti zahraniční politiky. Dvě krize ve středovýchodní Evropě nepřímou pomohly Varšavské smlouvě „najít její místo“ stejně jako rozvinout její politickou poradní funkci a do jisté míry i roli jakéhosi dozorčího orgánu.⁴⁰

Po Chruščovově a Malenkovově návštěvě Bukurešti a Sofie dorazili oba vyčerpaní funkcionáři večer 2. listopadu na ostrov Brioni, kde jednali s Titem, ministrem vnitra Alexandrem Rankovičem, náměstkem předsedy vlády Edvardem Kardeljem a jugoslávským velvyslancem v Moskvě Veljkem Mićunovičem. Sověti byli připraveni uskutečnit svůj plán i v případě, kdyby jugoslávské stanovisko bylo negativní. Přesto se rozhodli pro jednání, neboť věděli, jak silný vliv měla jugoslávská propaganda na radikální stranickou opozici v Maďarsku, zvláště v letech 1955 a 1956,

---

38 Zvláštní je rovněž absence jakékoli zmínky o návštěvách v Bukurešti a Sofii v dalších zápisech z jednání předsednictva po 31.10.1956.

39 Další otázkou zůstává, proč byli vynecháni východoněmečtí vedoucí představitelé. Zde je třeba vzít v úvahu, že ani SSSR v polovině 50. let v podstatě nepovažoval NDR za suverénní stát a v mnoha ohledech se k ní choval spíše jako k okupované zemi, což se promítalo i do jejího spojeneckého postavení. Vedoucí činitelé Jednotné socialistické strany Německa (SED) byli pozváni na konzultace do Moskvy 24. října, možná proto, že původně byla předmětem jednání polská krize, která se NDR jako sousedního státu přímo dotýkala, zvláště s ohledem na kontroverzi ohledně hraniční linie na Odře a Nise. Albánie nebyla považována za důležitou a možnost informovat její vedení nebyla nadnesena. Na druhou stranu je nutno zmínit, že toto opomenutí mohlo rovněž přispět ke stále se zhoršujícímu stavu albánsko-sovětských vztahů od konce 50. let.

40 O reakcích na maďarskou revoluci v ostatních zemích sovětského bloku viz BÉKÉS, C. (ed.): *Evolúció és revolúció* (viz pozn. 29); RAINER, János M. – SOMLAI, Katalin (ed.): *The 1956 Hungarian Revolution and the Soviet Bloc Countries: Reactions and Repercussions*. Budapest, The Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution – Historical Archives of the Hungarian State Security 2007.

a tedy nepřímo i na intelektuální podhoubí maďarské revoluce. Titův dopis Ústřednímu výboru Maďarské strany pracujících z 29. října navíc sliboval podporu vládě Imre Nagye a její nové politice usilující o přehodnocení minulých událostí, třebaže zároveň ostře varoval před nebezpečím kontrarevoluce.⁴¹ Tito však doufal, že Maďarsko bude kráčet ve stopách Jugoslávie, a byl proto zklamán následným vývojem událostí v zemi. Viděl totiž, že nová vláda udělala naráz dva kroky vpřed a začala tak Maďarsko přibližovat spíš rakouskému modelu, což považoval za nepřijatelné. Pro Chruščova a Malenkova bylo velkou úlevou, když zjistili, že jugoslávské vedení souhlasí s nutností intervence a že dokonce přislíbilo svou podporu při odstranění Nagyova křídla z politické scény.⁴²

Zatímco proces mnohostranného rozhodování v sovětském bloku během československé krize v roce 1968 je dnes již dobře zdokumentován, méně známá je skutečnost, že poprvé členské země Varšavské smlouvy společně a přímo zasáhly do vnitropolitické situace jiného členského státu po maďarské revoluci v roce 1956. Ve dnech 1. až 4. ledna 1957 se v Budapešti konal zvláštní summit sovětského bloku za účasti vedení komunistických stran Sovětského svazu, Maďarska, Bulharska, Československa a Rumunska. Setkání bylo ohlášeno na poslední chvíli a mělo se zabývat zejména vnitropolitickou situací v Maďarsku. Původně s návrhem uspořádat vrcholnou schůzku přišla Maďarská socialistická dělnická strana v polovině listopadu 1956 s cílem, aby na ní byla projednána nová podoba vztahu mezi Moskvou a jejími spojenci, tak jak byla definována prohlášením sovětské vlády z 30. října 1956.⁴³ Tento návrh nenašel v Moskvě odezvu, nicméně koncem prosince měl János Kádár, nový vůdce maďarských komunistů a předseda vlády, další naléhavý důvod k zahájení konzultací s Kremlem. Od rumunské strany dostal informaci, že Zoltán Szántó, který byl v té době spolu se zbytkem Nagyovy skupiny internován v Rumunsku, bude brzy poslán zpět do Maďarska. Kádár, jehož vyděsila představa sovětsko-rumunského plánu, že by měl být nahrazen tímto stoupencem Moskvy a dřívějším představitelem Kominterny, navrhl uspořádat setkání sovětských, rumunských a maďarských vedoucích představitelů za účelem projednání osudu Nagyovy skupiny. Skutečným důvodem, který nakonec vedl ke svolání schůzky, však

---

41 Viz deník *Magyar Nemzet* z 30.10.1956.

42 K tehdejší roli Jugoslávie viz RIPP, Zoltán: *Belgrád és Moszkva között: A jugoszláv kapcsolatok és a Nagy Imre-kérdés (1956 november – 1959 február)* (Mezi Bělehradem a Moskvou: Jugoslávské spojení a otázka Imre Nagye, listopad 1956 – únor 1959). Budapest, Politikatörténeti Alapítvány 1994; KISS, József – RIPP, Zoltán – VIDA, István (ed.): *Top Secret: Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956–1959. Dokumentumok* (Top Secret: Maďarsko-jugoslávské vztahy, 1956–1959. Dokumenty), sv. 1. Budapest, MTA Jelenkrokutató Bizottsága 1995; GIBIANSKI, Leonid: Soviet-Yugoslav Relations and the Hungarian Revolution of 1956. In: *CWIHP Bulletin*, č. 10 (1998), s. 139–148.

43 Srv. BÉKÉS, C. – BYRNE, M. – RAINER, J. M. (ed.): *The 1956 Hungarian Revolution*, dokument č. 106 (viz pozn. 10).

nebyly Kádárovy, ale Chruščovovy obavy, a to zcela jiného rázu. Devětatřicátého prosince bylo předsednictvo ústředního výboru sovětských komunistů informováno o připravovaném prohlášení Kádárovy vlády, které mělo být zveřejněno 5. nebo 6. ledna 1957, a okamžitě tento bod projednalo. Prohlášení totiž Moskvu vyděsilo, neboť obsahovalo ustanovení, které by po československém vzoru garantovalo jisté, byť velice omezené, postavení maďarským nekomunistickým stranám v rámci Vlasteneckého bloku.⁴⁴ Předsednictvo se rozhodlo okamžitě vyslat do Budapešti Chruščova s Malenkovem. Když Chruščov po zasedání předsednictva volal Kádárovi, aby ho o návštěvě informoval, nejvyšší maďarský představitel namítl, že na setkání by měli být pozváni rovněž zástupci československé, rumunské a bulharské strany. Patrně se tím snažil rozšířit záběr diskuse a v praxi tak částečně naplnit prohlášení sovětské vlády z 30. října.

Ačkoli byla jeho žádost nakonec vyslyšena, setkání pěti stran, zabývající se převážně vnitropolitickou situací v Maďarsku, jej nemohlo výrazněji uspokojit. Sověti a jejich soudruzi na summitu trvali na tom, aby bylo ustanovení o systému více stran z prohlášení vyškrtáno dříve, než bude deklarace zveřejněna, a skutečně ani finální komuniké z jednání, ani vládní program se již o otázce více stran dále nezmiňovaly.⁴⁵ Dalším důležitým bodem jednání byl osud Nagyovy skupiny. Z dostupných zdrojů je zřejmé, že zde byla přijata klíčová rozhodnutí, která otevřela cestu k soudnímu procesu a poté i k popravě bývalého předsedy vlády a několika jeho společníků.

Počátky institucionalizace součinnosti zahraniční politiky v sovětském bloku za Chruščovovy éry

Jak je obecně známo, při založení Varšavské smlouvy v květnu 1955 nebyla vytvořena žádná institucionální struktura vojensko-politické aliance sovětského bloku kromě formálního ustavení Politického poradního výboru.⁴⁶ Budoucí úlohu nové organizace si měli v následujících letech teprve ujasňovat i samotní sovětští vůdci.

---

44 *Tamtéž.*

45 Prohlášení maďarské vlády bylo vydáno 6.1.1957. Anglický překlad textu komuniké lze nalézt *tamtéž*, s. 493–495.

46 K historii vytvoření Varšavské smlouvy viz MASTNY, Vojtech: The Soviet Union and the Origins of the Warsaw Pact in 1955. In: ROSENFELDT, Niels Erik – JENSEN, Bent – KULAVIG, Erik (ed.): *Mechanisms of Power in the Soviet Union*. New York, Saint Martin's Press 2000, s. 241–266; viz také BÉKÉŠ, Csaba: Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig: Politikai egyeztetési mechanizmus a Varsói Szerződésben, 1954–1967 (Od utajeného řešení krizí k politické součinnosti: Mechanismus politické součinnosti ve Varšavské smlouvě, 1954–1967). In: RAINER, János M. (ed.): *Múlt századi hétköznapiak: Tanulmányok a Kádár rendszer kialakulásának időszakáról* (Každodennost v minulém století: Úvahy o počátečním období Kádárova režimu). Budapest, 1956-os Intézet 2003, s. 9–54.

Během roku, v němž vládl „duch Ženevy“, se však zjevně ukázalo, že v rámci bloku je třeba vytvořit efektivnější model součinnosti v oblasti zahraniční politiky.

Nebylo tedy náhodou, že na prvním zasedání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy, které se konalo 28. ledna 1956 v Praze, pouhých několik týdnů po summitu sovětského bloku v Moskvě na počátku ledna, bylo přijato rozhodnutí, že jako podřízené orgány Politického poradního výboru budou vytvořeny Rada ministrů zahraničí a Stálý sekretariát. Je rovněž obecně známo, že tyto orgány nebyly v rámci Varšavské smlouvy v roce 1956 ustaveny a že vznikly až přesně o dvacet let později, v roce 1976. Od poloviny šedesátých let tyto plány zcela zjevně blokoval odpor Rumunska, nicméně zůstává otázkou, proč sovětské vedení tato rozhodnutí neimplementovalo mezi roky 1956 a 1961, kdy bylo stále „všemocným“ pánem sovětského bloku. Celá otázka je o to zajímavější, když nyní víme, že ve stejném období se odehrával v sovětském bloku dosud bezpříkladně intenzivní proces politické součinnosti.

Po krizích roku 1956 nastal v sovětském bloku z hlediska zahraničněpolitické součinnosti posun od mnohostranného modelu, uplatňovaného v letech 1953 až 1956, k smíšenému modelu dvoustranných a mnohostranných konzultací. Po neúspěšném puči jeho oponentů z června 1957 Chruščov upevnil svou moc a od roku 1958 zastával jak funkci předsedy vlády, tak prvního tajemníka KSSS.⁴⁷ Narozdíl od Stalina miloval cestování a do svého pádu v říjnu 1964 navštívil mnohokrát i země východního bloku. Zahraničněpolitická součinnost na mnohostranné úrovni mezi lety 1957 a 1964 rovněž nabrala na intenzitě. Během těchto osmi let se konalo pět summitů, pět zasedání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy,⁴⁸ pět schůzek Rady vzájemné hospodářské pomoci (za účasti vedoucích představitelů), jedno setkání ministrů zahraničí a tři setkání ministrů obrany – celkem se tedy uskutečnilo patnáct schůzek na vrcholné úrovni a čtyři další konzultace na vysoké politické úrovni.⁴⁹

Na těchto setkáních ještě neproběhly žádné závažnější diskuse (s výjimkou RVHP). Chruščov zde většinou podrobně referoval o mezinárodní situaci a pozici Sovětského svazu. Praxe z této doby se však stala modelem pro politickou součinnost v rámci sovětského bloku, která po Chruščovově pádu začala nabírat na intenzitě a zahrnovala už i závažné vnitřní debaty. Velice intenzivní politická součinnost

---

47 O Chruščovovi viz TAUBMAN, W.: *Khrushchev* (viz pozn. 8).

48 Rozsáhlá sbírka dokumentů o Varšavské smlouvě z různých archivů je dostupná v rámci Projektu paralelních dějin bezpečnostních sdružení (*Parallel History Project on Cooperative Security*, před rokem 2006 *Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact* – dále PHP) na internetové adrese www.php.isn.ethz.ch.

49 Chronologii mnohostranných jednání v sovětském bloku v letech 1947–1991 zpracovalo Výzkumné centrum pro dějiny studené války na Korvínově univerzitě v Budapešti (*Cold War History Research Center at Corvinus University of Budapest*) a je dostupná na internetové adrese www.coldwar.hu.

v sovětském bloku v období 1956 až 1961, a zvláště během druhé berlínské krize v letech 1958 až 1961, vytvářela dojem, že vedoucí představitelé států středovýchodní Evropy se stali důležitými, pokud ne rovnocennými partnery Moskvy. Sovětská politika „nulové informovanosti“ spojenců během kubánské raketové krize v roce 1962 proto v rámci bloku vyvolala skutečný šok.

Členské země Varšavské smlouvy dostaly v říjnu 1962 vážnou lekci, jelikož si najednou uvědomily míru své bezbrannosti. Bylo pro ně obzvláště těžké pochopit, že zatímco berlínskou krizi, která vyvolala mnohem nižší mezinárodní napětí, považovali sovětské vedoucí představitelé za dostatečně důležitý důvod k pravidelným konzultacím se spojenci, tak v okamžiku, kdy téměř vypukla třetí světová válka, museli členové východního vojenského bloku jen přihlížet a čekat na rozuzlení bez obsažnějších informací o situaci. A co teprve kdyby byli věděli, že navzdory tvrzení Chruščovovy propagandy to nebyl Sovětský svaz, ale Spojené státy, které měly v té době významnou, zhruba trojnásobnou převahu v mezikontinentálních střelách! Z celé události vyvodilo nejzásadnější závěry rumunské vedení. V říjnu 1963 informoval rumunský ministr zahraničí – s žádostí o zachování nejhlubšího tajemství – svůj americký protějšek, že Rumunsko v případě jaderné války zachová neutralitu. Z tohoto důvodu požádal Američany, aby nezaměřovali na Rumunsko případný jaderný úder.⁵⁰ Rumunská tendence provádět odlišnou politiku, která se v hospodářské oblasti projevila již v roce 1958 a oficiálně byla přiznána v roce 1964, může být vnímána do značné míry jako důsledek kubánské raketové krize.

Polské vedení bylo událostmi rovněž podrážděno, a navíc se domnívalo, že Sověti nepochopili význam celého problému a budou proto i nadále pokládat předběžné konzultace za nedůležité. Polští vedoucí představitelé si stěžovali mimo jiné na to, že Moskva neprojednala s členskými zeměmi Varšavské smlouvy dohodu o zákazu jaderných zkoušek, kterou tyto země rovněž musely podepsat po jejím uzavření. Na jednání v Budapešti v listopadu 1963 Władysław Gomułka uvedl, že Kuba chce vstoupit do Varšavské smlouvy, což by znamenalo významnou hrozbu pro bezpečnost východního bloku i pro světový mír. S ohledem na to rezolutně prohlásil, že pokud by taková žádost byla oficiálně podána, Polsko bude vstup Kubu vetovat. Polští vedoucí představitelé viděli řešení v intenzivnějších předběžných konzultacích v rámci Varšavské smlouvy a v zásadním posílení politické role jednotlivých členských zemí.⁵¹

Východoněmeckí představitelé rovněž nahlíželi na sovětské chování během kubánské raketové krize kritickým okem. Generální tajemník Ústředního výboru SED Walter Ulbricht si později postěžoval rumunskému vedení: „Je naprosto jasné, že musíme usilovat o zlepšení, protože nechceme, aby se opakovalo to, co se dělo

---

50 Viz GARTHOF, Raymond L.: When and Why Romania Distanced Itself from the Warsaw Pact. In: *CWIHP Bulletin*, č. 5 (1995), s. 111.

51 Viz *MOL*, M-KS-288, f. 5/320.ó.e., zápis z jednání politbyra ÚV MSDS z 26.11.1963.

v roce 1962 během krize v Karibském moři. Jsme-li společným obranným a vojenským paktem, pak musejí kroky, které jsou podnikány, odrážet vůli všech.⁵²

Ačkoli maďarské vedení bylo ve své kritice sovětského postupu mnohem opatrnější než Poláci, v zásadě souhlasilo s polským pohledem na podobu budoucí spolupráce v rámci Varšavské smlouvy. Bylo to patrné i z toho, že Kádár během své návštěvy Moskvy v červenci 1963 navrhl ustavit Výbor ministrů zahraničí zemí Varšavské smlouvy. Stalo se tak mnohem dříve, než se plány na reformu Varšavské smlouvy dostaly v letech 1965 a 1966 oficiálně na pořad jednání.⁵³ Cílem Kádárovy iniciativy zjevně bylo dostat sovětské vedení pod *tlak nezbytnosti konzultovat* a informovat spojence a rovněž měl v úmyslu prosadit *mnohostrannou* formu rozhodovacího procesu. Kádár jasně sdělil Chruščovovi, že „je nutné zajistit, aby se nestávalo, že sovětská vláda vydá různá prohlášení a ostatní vlády si je přečtou v novinách... Uvažoval jsem o předběžných konzultacích. Rovněž jsem řekl (Chruščovovi – pozn. autora), že zkušenosti nám ukazují, že je lepší pohádat se dříve než později.“⁵⁴ Je zajímavé, že sovětské vůdci, kteří s touto myšlenkou přišli vlastně již v době vzniku Varšavské smlouvy v lednu 1956 a později, po roce 1965, ji rovněž podporovali, Kádárův návrh v daném okamžiku rezolutně odmítli. Chruščov argumentoval tím, že v době, kdy v socialistickém táboře propukla „epidemie suverenity“ (čímž myslel Rumunsko), by členské státy zareagovaly na podobný návrh nevhodně a špatně by mu porozuměly. Rumunsko samotné se ovšem stavělo na odpor pouze institucionalizaci zahraničně-politické součinnosti a naopak usilovalo o zavedení předběžných konzultací, což jasně vyplynulo z jednání náměstků ministrů zahraničí v Berlíně v únoru 1966.⁵⁵

Tlak na pravidelné konzultace ze strany spojenců se nakonec ukázal silnější, než se čekalo. Necelý rok a půl po Kádárově návrhu, 2. ledna 1964, Chruščov s odkazem na požadavky konzultací přicházející od „jednotlivých bratrských stran“ (tedy polské a maďarské strany) sám vznesl návrh pořádat pravidelná setkání ministrů zahraničí zemí Varšavské smlouvy či jejich náměstků.⁵⁶ Byla to první zmínka o možnosti ustavit mechanismus zahraničně-politické součinnosti v rámci Varšav-

---

52 Prozrazuje to stenografický záznam z jednání mezi Nicolaem Ceaușeskem a Teng Siao-pchingem 26.7.1965, zveřejněný v publikaci: DELETANT, Dennis – IONESCU, Mihail E. – LOCHER, Anna (ed.): *Romania and the Warsaw Pact: Documents Highlighting Romania's Gradual Emancipation from the Warsaw Pact, 1956–1989* (viz www.php.isn.ethz.ch).

53 Viz *MOL*, M-KS-288, f. 5/320.ö.e., zápisy z jednání politbyra ÚV MSDS z 26.11.1963, zpráva Jánose Kádára o návštěvě maďarské stranické a vládní delegace v Sovětském svazu.

54 *Tamtéž*.

55 Anglický překlad textu dokumentů z jednání náměstků ministrů zahraničí zemí Varšavské smlouvy přináší edice: BÉKÉS, Csaba – LOCHER, Anna – NUENLIST, Christian (ed.): *The Records of the Warsaw Pact Deputy Foreign Ministers* (s úvodem od Csaby Békése) (viz www.isn.ethz.ch/php). Shrnutí polského záznamu z jednání viz BYRNE, M. – MASTNY, V. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 212–214 (viz pozn. 12).

56 Viz *MOL*, M-KS-288, f. 5/325.ö.e., dopis Nikity Chruščova adresovaný Jánosovi Kádárovi z 2.1.1964.

ské smlouvy na úrovni nižší, než byla původně plánovaná Rada ministrů zahraničí, a to na úrovni jejich náměstků.

První setkání náměstků ministrů zahraničí se uskutečnilo v prosinci 1964 ve Varšavě. Pravidelnost těchto schůzek se průběžně zvyšovala a postupně se staly hlavním pracovním fórem zahraničněpolitické součinnosti v rámci Varšavské smlouvy až do jejího rozpuštění v roce 1991.

Zvláštní příklad součinnosti zahraniční politiky: východoevropské zprostředkování během vietnamské války

Je obecně dobře známo, že sovětsko-americká a sovětsko-západoněmecká tajná diplomacie sehrály důležitou roli při vyřešení německé otázky a při úspěšném završení procesu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (KBSE) během zlatého věku *détente* v letech 1969 až 1975. Stejná ochota ke spolupráci byla však patrná již během eskalace vietnamské války v letech 1965 a 1966. Na veřejnosti Sověti a jejich spojenci ostře odsuzovali „americkou agresi“ a z toho důvodu byly oficiální vztahy mezi Sovětským svazem a Spojenými státy poněkud napjaté. Ve skutečnosti si však Moskva, která měla zájem na sblížení s Washingtonem, byla vědoma nefalšované snahy Johnsonovy administrativy najít mírové řešení celé krize. Sověti tedy vybízeli některé země svého bloku, zejména Polsko a Maďarsko, aby se zapojily do tajných jednání se severovietnamským vedením a přiměly je zahájit jednání s Američany a v konečném důsledku akceptovat rozdělení Vietnamu.⁵⁷ Tyto pokusy o zprostředkování selhaly kvůli čínskému vedení, které mělo v této době v Hanoji rozhodující vliv a které Severovietnamce nabádalo, aby pokračovali v boji až do úplného vítězství nad Američany.⁵⁸ Při setkání s Jánosem Kádárem v květnu 1965 vyslovil nový sovětský vůdce Leonid Brežněv přesvědčení, že Číňané chtějí využít konflikt v Indočíně k vyvolání přímého vojenského střetnutí mezi Sovětským svazem a Spojenými státy. K tomu dodal, že Moskva udělá vše, co je v jejích silách, aby tomuto zlovolnému plánu zabránila.⁵⁹ Když potom Kádár referoval o svých

57 Viz BÉKÉŠ, C.: *Magyar-szovjet csúcstalálkozás*, s. 179 (viz pozn. 37).

58 Viz TÝŽ: *Európából Európába: Magyarország konfliktusok kereszttüzében, 1945–1990* (Z Evropy do Evropy: Maďarsko v křížové palbě konfliktů, 1945–1990). Budapest, Gondolat 2004, s. 249–251. Dobový popis přímého účastníka dění viz RADVÁNYI, János: *Delusion and Reality: Gambits, Hoaxes and Diplomatic One-Upmanship in Vietnam*. South Ben (Indiana), Gateway Editions 1978. K sovětské politice ve vietnamském konfliktu viz GAIDUK, Ilia: *The Soviet Union and the Vietnam War*. Chicago, I. R. Dee 1996. K roli Číny viz ZHAI, Qiang: *Beijing and the Vietnam Peace Talks, 1965–68: New Evidence from Chinese Sources*. (CWIHP Working Paper, č. 18.) Washington, D.C., Woodrow Wilson International Center for Scholars 1997; viz také HERSHBERG, James G.: *Peace Probes and the Bombing Pause: Hungarian and Polish Diplomacy During the Vietnam War, December 1965 – January 1966*. In: *Journal of Cold War Studies*, roč. 5, č. 2 (2003), s. 32–67.

59 Viz BÉKÉŠ, C.: *Magyar-szovjet csúcstalálkozás*, s. 179 (viz pozn. 37).

rozhovorech vedení maďarských komunistů, řekl: „Zdá se, že Číňané chtějí prostřednictvím války ve Vietnamu vtáhnout Sovětský svaz a Spojené státy do přímého konfliktu. Tato provokace bude Sověty odmítnuta. (...) Sovětský svaz poskytne Vietnamu veškerou podporu, ale zabrání tomu, aby se z konfliktu stala světová válka.“ Brežněv podle něj rovněž přiznal, že „od vzniku Sovětského svazu nikdy nebyli zapojeni do konfliktu, u nějž neznali taktiku, strategii ani cíl. Poprvé nemají vůbec představu o vietnamských ani čínských plánech, což má velice negativní dopady. Je nutno dodat, že z toho neviní Vietnamce. I přesto se jim pokusí pomoci, jak to jen půjde ... mají pocit, že přestávka v bombardování nebyla z americké strany pouhým taktickým manévrem, ale že je důkazem toho, že sami Američané nevědí, jak se z celé situace dostat. Jejich snaha jednat by měla být brána vážně.“⁶⁰

Je určitou ironií, že čínský postoj, který zazněl na jednání mezi Ceaușeskem a Teng Siao-pchingem ve stejné době, v červenci 1965, v podstatě potvrzoval výše zmíněný sovětský pohled: „Nedávno jsme získali přesné informace, které ukazují, že USA se stále rozhodují, zda bombardovat Hanoj a Haiphong, jelikož by to znamenalo bombardování sovětských základen pro odpalování řízených střel. Prostřednictvím diplomatických kontaktů mezi Sovětským svazem a Spojenými státy byli Američané oficiálně informováni o umístění sovětských raketových základen. Takhle tedy vypadají ty společné akce! Spolupracovat s nimi?! Sověti chtěli, abychom v součinnosti s nimi pracovali na vyřešení vietnamské otázky na základě spolupráce mezi Spojenými státy a Sovětským svazem. Takový je jejich skutečný záměr.“⁶¹

Teng Siao-pching měl pravdu. V roce 1965 bylo sovětské vedení skutečně rozhodnuto zahájit kampaň za účelem legalizace poválečného *statu quo* v Evropě a uvědomovalo si, že tohoto cíle nebude možné dosáhnout bez sblížení s druhou supervelmocí, Spojenými státy.

Evropská bezpečnost, helsinský proces a sovětský blok

V polovině šedesátých let se začalo jasně ukazovat, že operativní výkonnost Varšavské smlouvy nebyla dostatečná ani z pohledu Sovětského svazu, ani pro další členské země. Z toho důvodu, zejména po kubánské raketové krizi, začaly stále rozhodněji zaznívat hlasy volající po reformě této organizace.⁶² Ty členské země Varšavské smlouvy, které byly na její modernizaci a na posílení spolupráce připra-

---

60 MOL, M-KS-288, f. 5.cs.367.ö.e., zpráva o návštěvě členů politbyra ÚV MSDS Jánose Kádára, Antala Apró a Bély Biszkua v Moskvě ve dnech 23.–29.5.1965.

61 Viz DELETANT, D. – IONESCU, M. E. – LOCHER, A. (ed.): Romania and the Warsaw Pact, stenografický záznam jednání mezi Ceaușeskem a Tengem 26.7.1965.

62 K prvotním plánům reformy Varšavské smlouvy viz BYRNE, M. – MASTNY, V. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 7–13 (viz pozn. 12).

veny (zejména Maďarsko a Polsko), měly zájem o vytvoření efektivnější a demokratičtější struktury, v jejímž rámci by členské státy hrály mnohem důležitější roli. Jejich úvahy směřovaly k těm relativně demokratizačním reformám, u nichž Sověti projeví alespoň částečnou ochotu zavést je v praxi. Myšlenka na ustavení Rady ministrů zahraničí zemí Varšavské smlouvy nyní nabízela loajálním spojencům Moskvy možnost pravidelných *předběžných konzultací* zahraničněpolitických otázek – tedy přesně to, o co tak dlouho usilovali.

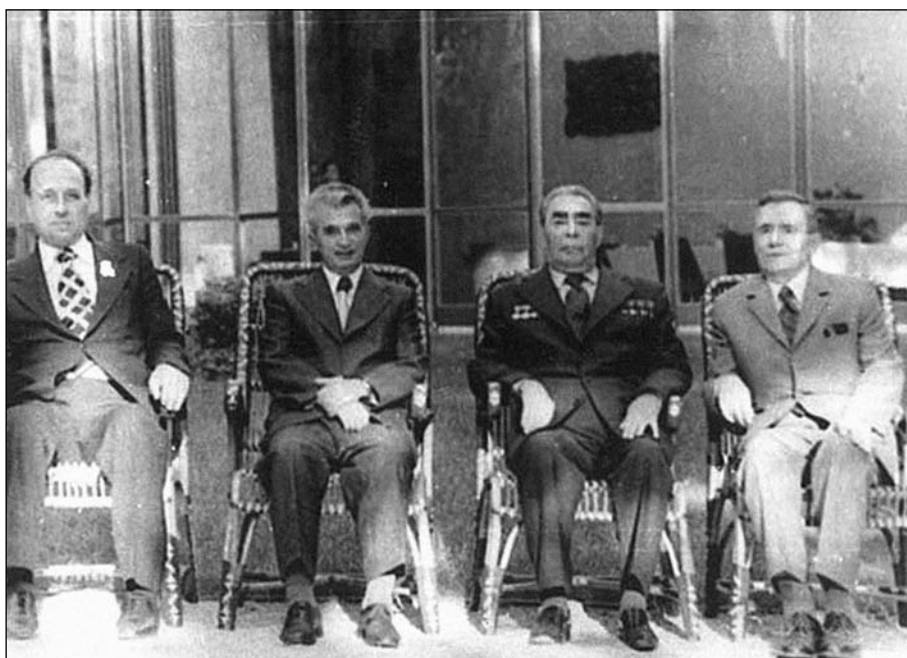
Otázka reorganizace Varšavské smlouvy⁶³ se oficiální cestou dostala na pořad jednání na zasedání Politického poradního výboru v lednu 1965 ve Varšavě.⁶⁴ Jelikož rumunské vedení tuto reorganizaci bez předchozího zvážení odmítlo, nebylo v celé věci kromě jejího projednání přijato žádné závažnější rozhodnutí, přestože sovětský návrh ustavit Radu ministrů zahraničí podporovali všichni kromě Rumunů. Transformace politické organizace Varšavské smlouvy byla znovu diskutována na setkání náměstků ministrů zahraničí členských států v únoru 1966 v Berlíně.⁶⁵ Na následné schůzce prvních tajemníků komunistických stran 7. dubna 1966 během triadvacátého sjezdu sovětských komunistů v Moskvě bylo rozhodnuto, že tato otázka by měla být projednána na dalším zasedání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy. Dvoutýdenní jednání ministrů zahraničí, které se mělo konat v červnu toho roku v Moskvě, dostalo za úkol dosáhnout dohody na definitivním znění návrhů. Vzájemně úzce spolupracující strany (všichni členové Varšavské smlouvy kromě Rumunska) navrhly pořádat pravidelná zasedání Politického poradního výboru a ustavit Radu ministrů zahraničí stejně jako Stálý sekretariát se sídlem v Moskvě. Všechny tyto návrhy však opět odmítli Rumuni, kteří se snažili zachovat Varšavskou smlouvu jakožto co možná nejvolněji vzájemně propojenou organizaci.⁶⁶

63 K plánům na politickou a vojenskou reformu Varšavské smlouvy v letech 1965–1966 viz *tamtéž*, s. 28–34 a 177–236; viz též úvod C. Békése k edici: BÉKÉS, Csaba – LOCHER, Anna (ed.): *Hungary and the Warsaw Pact, 1954–1989: Documents on the Impact of a Small State within the Eastern Bloc* (viz www.isn.ethz.ch/php).

64 Sběrka dokumentů z jednání PPV Varšavské smlouvy z různých archivů s předmluvami Vojtěcha Mastného je zveřejněna pod titulem *Warsaw Party Records/Party Leaders* na webové stránce PHP (www.isn.ethz.ch/php).

65 Viz BÉKÉS, C. – LOCHER, A. – NUENLIST, C. (ed.): *The Records of the Warsaw Party Deputy Foreign Ministers* (viz pozn. 55).

66 Sr. BÉKÉS, C.: *Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig* (viz pozn. 46). K tehdejší rumunské politice viz MUNTEANU, Mircea: *Romania and the Warsaw Pact, 1955–1989: A CWIHP Document Reader Compiled for the International Conference „Romania and the Warsaw Pact“, 3–6 October 2002, Bucarest* (viz <http://www.wilsoncenter.org/topics/docs/RomaniaWarsawpactvol1.pdf>); DELETANT, Dennis – IONESCU, Mihail E.: *Romania and the Warsaw Pact, 1955–1989*. (CWIHP Working Paper, č. 43.) Washington, D.C., Woodrow Wilson International Center for Scholars 2004.

Největší výhrady k prohlubování spolupráce v rámci Varšavské smlouvy mělo od poloviny šedesátých let Rumunsko, které usilovalo o nezávislejší politiku než ostatní členské země (kromě Albánie, která v roce 1968 z organizace vystoupila). Na snímku zleva rumunský ministr zahraničí Ștefan Andrei, prezident Nicolae Ceaușescu, generální tajemník sovětských komunistů Leonid Brežněv a sovětský ministr zahraničí Andrej Gromyko

Na jednání Politického poradního výboru v červnu 1966 v Bukurešti, zejména s ohledem na snahu dosáhnout společného stanoviska k návrhu na uspořádání celoevropské konference o evropské bezpečnosti, Moskva raději otázku transformace organizační struktury Varšavské smlouvy obětovala a stáhla z jednání, což byl výsledek tajné dohody uzavřené na poslední chvíli mezi sovětskými a rumunskými vedoucími představiteli.⁶⁷ Reforma Varšavské smlouvy a plán na ustavení Rady ministrů zahraničí tak na několik let „spadly pod stůl“.

Je určitou ironií, že plán sovětského bloku na uspořádání evropské bezpečnostní konference, který se začal rozvíjet po zasedání Politického poradního výboru v Bukurešti, nakonec z dlouhodobého hlediska přispěl k ustavení mnohem inten-

---

67 Viz BÉKÉS, C.: *The Warsaw Pact and the Helsinki Process, 1965–1970*, s. 203 (viz pozn. 14).

zivnější zahraničněpolitické součinnosti v rámci Varšavské smlouvy, než jaká existovala kdykoli předtím. Po deklaraci Varšavské smlouvy z Bukurešti začal Sovětský svaz velice rozhodně nabádat členské země, aby zahájily *dvoustranná jednání* se západoevropskými státy a přesvědčily je o tom, nakolik je tato iniciativa důležitá z hlediska vztahů mezi Východem a Západem. Hlavním cílem této kampaně bylo prosazování nejdůležitějšího sovětského strategického cíle, tedy svolání evropské bezpečnostní konference za účelem potvrzení evropského *statu quo*, který se vytvořil po druhé světové válce. Tento vývoj vedl k dosud bezpříkladně aktivnímu zapojení některých států středovýchodní Evropy (zejména Polska, Maďarska a Rumunska) do mezinárodní politiky, což pak umožnilo další emancipaci těchto zemí jak v rámci Varšavské smlouvy, tak v celkovém kontextu vztahů mezi Východem a Západem. Dvoustranné rozhovory, které byly vedeny nepřetržitě až do podepsání Závěrečného aktu helsinské konference v roce 1975, přispěly k uvolnění napětí v mezinárodních vztazích. Napomohly rovněž k postupnému budování důvěry mezi zástupci obou stran a z dlouhodobého hlediska i k upevňování společného evropského vědomí. Evropští spojenci Sovětského svazu se tak v důsledku neúčastnili přípravných jednání helsinské konference jako pouzí vykonavatelé sovětské politiky, ale v několika případech jednali jako nezávislé subjekty, přičemž často výraznou měrou ovlivnili celý proces KBSE.⁶⁸

Zatímco bukureštská deklarace posloužila jako určitý katalyzátor, prohlášení členských zemí Varšavské smlouvy, které skutečně *zahájilo* mnohostranný přípravný proces na evropskou bezpečnostní konferenci, bylo vydáno na zasedání Politického poradního výboru v Budapešti 17. března 1969.⁶⁹ Jeho hlavním výsledkem bylo všestranné přijetí sovětsko-maďarského návrhu, že by svolání evropské bezpečnostní konference nemělo být spojováno s žádnými předběžnými podmínkami. Zahrnutí tohoto východiska do budapeštské výzvy se ukázalo klíčové pro nastartování procesu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě. Zatímco vnějším pozorovatelům se jednomyslné rozhodnutí Varšavské smlouvy jevilo jako zcela logické, ve skutečnosti bylo přijato až po nebývale vyhrcoených diskusích mezi členskými státy. Jak nyní již víme, v polovině šedesátých let byl sovětský blok v pohledu na německou otázku zřetelně rozdělen na dvě křídla – *bezpečnostně orientované* křídlo a *hospodářsky orientované* křídlo. Bulharsko, Maďarsko a Rumunsko neměly žádné vážnější nedořešené problémy se Spolkovou republikou a jejich primárním zájmem byla tedy hospodářská spolupráce se Západem, zvýšení obchodní výměny a přebírání moderních technologií. Naproti tomu Německá demokratická republika,

---

68 K sovětskému bloku a helsinskému procesu viz BÉKÉŠ, Csaba: The Warsaw Pact, the German Question and the Making of the CSCE Process, 1961–1970. In: NIEDHART, Gottfried – BANGE, Oliver (ed.): *The CSCE 1975 and the Transformation of Europe*. New York, Berghahn Books 2008, s. 113–128.

69 Viz BYRNE, M. – MASTNY, V. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 330–331 (viz pozn. 12).

Polsko a Československo měly sice rovněž zájem na hospodářské spolupráci se Západem, jejich primárním cílem však bylo zajistit svou bezpečnost prostřednictvím záruk od Spolkové republiky o neměnnosti jejich poválečných hranic. Budapeštská výzva sice představovala jasné vítězství hospodářsky orientovaného křídla nad jeho oponenty,⁷⁰ pokračující spor mezi oběma skupinami zemí však provázal rozhodovací proces uvnitř Varšavské smlouvy až do vyřešení německé otázky na konci roku 1973. Je rovněž patrné, že během formativních let 1969 až 1973 Rumunsko, které navenek zastávalo „nezávislou zahraničněpolitickou linii“, sehrávalo v zahraničněpolitické součinnosti sovětského bloku v otázce KBSE, nabývající od roku 1969 na intenzitě, převážně konstruktivní roli. Rumunsko často jednalo prakticky v koalici se Sovětským svazem a Maďarskem. Ačkoli jeho vedoucí představitelé nadále protestovali proti institucionalizaci zahraničněpolitické součinnosti, v rámci bloku byli od poloviny šedesátých let nejodhodlanějšími zastánci otevření vůči Západu a měli proto skutečný zájem na úspěchu tohoto projektu. Bukurešť tedy byla z těchto důvodů ochotna účastnit se koordinačního procesu na všech úrovních.

Maďarské vedení nemělo o nic menší zájem otevřít se Západu, zvláště Spolkové republice, než Rumunsko, sledovalo však odlišnou politiku. Správně usoudilo, že cílů sovětského bloku ve vztahu k německé otázce a ke svolání celoevropské bezpečnostní konference musí být dosaženo v situaci, kdy je Varšavská smlouva výrazně rozdělena. Z této skutečnosti maďarské vedení poté vyvodilo, že k úspěšnému završení celého procesu bude v rámci sovětského bloku ještě mnohem více než dříve zapotřebí efektivnější a systematictější zahraničněpolitické součinnosti. Možná i pod vlivem toho, že Rumunsko na jednání Politického poradního výboru v Budapešti upustilo od svého dlouhodobého odporu vůči vytvoření Výboru ministrů obrany,⁷¹ se maďarští vedoucí představitelé rozhodli nadnést otázku ustavení stálého orgánu pro zajištění zahraničněpolitické součinnosti, tedy opět Rady ministrů zahraničí, což maďarské vedení od roku 1958 navrhovalo již několikrát.⁷² Jisté přitom neztratili ze zřetele, že Rumunsko se vzniku této rady bránilo, nicméně nyní doufali, že leninský gradualismus bude i tentokrát slavit úspěch. Jedním z návrhů totiž měl být „odlehčený model součinnosti“. Tento model nepočítal s vytvořením oficiální organizace, tedy Rady ministrů zahraničí, nýbrž pouze s pravidelnou platformou pro setkávání těchto ministrů. Maďarský ministr zahraničí János Péter se o tomto návrhu zmínil během své návštěvy Moskvy v prosinci 1969 svému partnerovi Andreji Gromykovovi. Sověti jej okamžitě přijali a pověřili Maďary přípravou nezbytných dvoustranných konzultací.⁷³ V lednu 1970 navštívil místopředseda vlády

---

70 K vyhoceným vnitřním debatám před vydáním budapeštské výzvy viz BÉKÉS, C.: *The Warsaw Pact and the Helsinki Process*, s. 205–210 (viz pozn. 14).

71 Viz BYRNE, M. – MASTNY, V. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 38 n.

72 Srv. BÉKÉS, C.: *Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig* (viz pozn. 46).

73 Viz MOL, XIX-J-1-j-SU-00949-1/1970, karton 80, zpráva pro politbyro ÚV MSDS a maďarskou vládu o oficiální návštěvě ministra zahraničí v SSSR ve dnech 22.–29.12.1969 z 6.1.1970.

Frigyes Puja Bukurešť, aby zde plán projednal, avšak tato mise nakonec selhala. (Rumuni souhlasili s vytvořením Rady ministrů zahraničí za jiných podmínek až v roce 1974, samotný orgán vznikl v roce 1976.)⁷⁴

V procesu koncipování jednotné, a tudíž pevné pozice Varšavské smlouvy vůči plánované evropské bezpečnostní konferenci bylo dalším důležitým krokem setkání ministrů zahraničí zemí Varšavské smlouvy v Budapešti v červnu 1970. Na tomto jednání se účastníci po dalším kole vyhocených diskusí znovu shodli na tom, že svolání evropské bezpečnostní konference by nemělo být svázáno s žádnými předběžnými podmínkami. To bylo velice důležité, jelikož polská,⁷⁵ východoněmecká⁷⁶ a československá⁷⁷ strana po vydání budapeštské výzvy neochvějně trvaly na tom, aby konkrétní předběžnou podmínkou ze strany sovětského bloku bylo vyřešení německé otázky. Jinými slovy, Varšavská smlouva mohla pod tímto vnitřním tlakem zvolit taktický ústup, což by však vážně narušilo a pozdrželo celý proces. Nakonec však zejména úzká spolupráce mezi sovětskou a maďarskou diplomacií, s faktickou podporou Rumunska, dokázala toto nebezpečí odvrátit.⁷⁸

Základ politiky sovětského bloku vůči evropské bezpečnostní konferenci byl tak položen a od této chvíle se debata mezi státy Varšavské smlouvy opět soustředila na vyřešení německé otázky. Důležité rozhodnutí v tomto směru padlo již na zasedání Politického poradního výboru počátkem prosince 1970, svolaném těsně před podepsáním smlouvy mezi Polskem a Spolkovou republikou, která byla považována za další významný úspěch na cestě k vyřešení německé otázky. Na tomto setkání byli zástupci Varšavské smlouvy informováni o polsko-německé dohodě, na jejímž

74 K Výboru ministrů zahraničí Varšavské smlouvy viz LOCHER, Anna: *Shaping the Policies of the Alliance: The Committee of Ministers of Foreign Affairs of the Warsaw Pact, 1976–1990* (viz www.isn.ethz.ch/php).

75 K polské pozici viz JARZABEK, Wanda: *Hope and Reality: Poland and the Conference on Security and Cooperation in Europe, 1969–1989*. (CWIHP Working Paper, č. 56.) Washington, D.C., Woodrow Wilson International Center for Scholars 2008. K roli Polska a NDR viz SELVAGE, Douglas: *The Warsaw Pact and the German Question, 1955–1970*. In: HEISS, Mary Ann – PAPACOSMA, S. Victor (ed.): *NATO and the Warsaw Pact: Intrabloc Conflicts*. Kent (Ohio), The Kent State University Press 2008, s. 178–192.

76 K východoněmecké politice viz SAROTTE, Mary E.: *Dealing with the Devil: East Germany, Détente, and Ostpolitik, 1969–1973*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press 2001; SELVAGE, D.: *The Warsaw Pact and the German Question, 1955–1970*.

77 K Československu viz TŮMA, Oldřich: *Negotiations toward Establishing Diplomatic Relations between Czechoslovakia and the Federal Republic of Germany*. Příspěvek byl prezentován na konferenci „Détente a KBSE v Evropě: Státy Varšavské smlouvy a Spolková republika Německo v jejich vzájemném vnímání a sblížování, 1966–1975“, která se konala v rámci projektu „Détente a KBSE v Evropě“ Nadace Volkswagen, řešeného Mannheimskou univerzitou ve spolupráci s Nadací Friedricha Eberta, ve dnech 12.–15.10.2008 v Praze.

78 Novější poznatky o politice sovětského bloku v procesu KBSE viz BÉKÉS, C.: *The Warsaw Pact and the Helsinki Process, 1965–1970* (viz pozn. 14).

základě dostali Poláci povolení navázat po ratifikaci smlouvy jako další socialistická země diplomatické vztahy se SRN.⁷⁹

Stojí za zmínku, že toto řešení, které nebylo založeno na principiálních východiskách, ale bylo spíše důkazem značné flexibility, akceptovali i vedoucí představitelé NDR. Pouhý rok předtím přitom východoněmecké vedení vehementně protestovalo i proti pouhému plánovanému zahájení jednání mezi Polskem a Spolkovou republikou. Zároveň však byl potvrzen harmonogram pro ostatní členské státy Varšavské smlouvy. Československo, Bulharsko a Maďarsko podle něj mohly normalizovat své vztahy se Spolkovou republikou jen po splnění tří podmínek: pokud budou ratifikovány smlouvy mezi Sovětským svazem a SRN i mezi Polskem a SRN, pokud budou normalizovány vztahy mezi oběma německými státy, včetně uznání NDR podle zásad mezinárodního práva, a pokud Spolková republika uzná Mnichovskou dohodu za neplatnou od samého počátku.

Další důležitou fází procesu politické součinnosti, který v rámci Varšavské smlouvy v této době nabýval na intenzitě, bylo zasedání Politického poradního výboru v Praze v lednu 1972. Na této konferenci bylo přijato nové prohlášení, v němž účastníci volali po svolání evropské konference o bezpečnosti a spolupráci v co nejbližším možném termínu. Přijali také finský návrh zahájit přípravné rozhovory na úrovni velvyslanců a oznámili, že budou nominovat své zástupce, k čemuž vyzvali i ostatní evropské země. Zároveň vyzvali i vlády Spojených států a Kanady k zahájení praktických příprav, aby mnohostranné přípravné rozhovory mohly začít v roce 1972. Toto prohlášení samozřejmě neobsahovalo žádnou zmínku o tom, že hlavním tématem probíraným na konferenci byl rozvoj vztahů se Spolkovou republikou v nadcházejícím období.

Ačkoli výše zmíněný harmonogram pro normalizaci vztahů se Spolkovou republikou, existující již od varšavského diktátu v únoru 1967⁸⁰ a v prosinci 1969⁸¹ dále upřesněný, byl na zasedání Politického poradního výboru v Moskvě v srpnu 1970 poněkud uvolněn, účastníci setkání jej v té době stále jednomyslně přijímali, pouze s úpravami vyplývajícími přímo z jednání. V okamžiku, kdy se však ratifikace obou smluv zdála být na dosah, vzplál mezi jednotlivými vůdci zemí sovětského bloku

---

79 Viz *MOL*, M-KS-288, f. 5/538.ö.e., zápisy z jednání politbyra ÚV MSDS 8.12.1970.

80 K historii tajné dohody uzavřené na jednání ministrů zahraničí zemí Varšavské smlouvy ve Varšavě v únoru 1967 viz JARZABEK, Wanda: „Ulbricht-Doktrin“ oder „Gomułka-Doktrin“? Das Bemühen der Volksrepublik Polen um eine geschlossene Politik des kommunistischen Blocks gegenüber der westdeutschen Ost-Politik 1966/1967. In: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa Forschung*, roč. 55, č. 1 (2006), s. 79–115; SELVAGE, D.: The Warsaw Pact and the German Question, 1955–1970 (viz pozn. 75); BÉKÉS, C.: The Warsaw Pact, the German Question and the Making of the CSCE Process, 1961–1970 (viz pozn. 68).

81 Srv. maďarskou zprávu o politice vůči SRN ze 7.1.1970 ze summitu Varšavské smlouvy konaného ve dnech 3.–4.12.1969 v Moskvě, publikovanou v edici: BYRNE, M. – MASTNY, V. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 358–364 (viz pozn. 12).

boj o prosazení vlastních zájmů, a dá se říci, že na pražském setkání bylo tolik různých názorů, kolik tam bylo účastníků. Na základě dostupných pramenů lze v zásadě identifikovat pět odlišných přístupů.⁸² Východoněmečtí představitelé trvali na tom, že diplomatické styky lze navázat teprve v okamžiku, až bude Německé demokratické republiky umožněno vstoupit do Organizace spojených národů. Československá a sovětská delegace zastávaly názor, že diplomatické styky mohou být navázány teprve tehdy, až Spolková republika uzná neplatnost Mnichovské dohody od samého počátku. Poláci vycházeli ze stanoviska, že s určitým časovým odstupem po ratifikaci smluv Polsko samo za sebe naváže diplomatické styky se Spolkovou republikou, přičemž bude tento krok koordinovat s ostatními členskými státy. Maďarská pozice spočívala v představě, že po ratifikaci smluv by měla být zahájena nová jednání a posléze by Polsko, Maďarsko a Bulharsko měly vyřešit své dvoustranné vztahy s Bonem. Konečně Rumuni zopakovali svůj dřívější návrh, že by diplomatické styky se Spolkovou republikou nyní měly navázat čtyři země Varšavské smlouvy.

Na schůzce zástupců zemí Varšavské smlouvy na Krymu 31. července 1972 se Leonid Brežněv ze všech sil přičinil o to, aby zabránil podobnému chaosu, jaký provázel lednové jednání Politického poradního výboru o německé otázce v Praze. Usoudil, že po ratifikaci obou smluv může být Spolková republika přinucena k dalším ústupkům pouze koordinovaným a jednotným postupem členských států Varšavské smlouvy. Ve snaze předejít závažnějším rozporům proto jasně prohlásil: „Pokud by všechny socialistické země navázaly v blízké budoucnosti diplomatické styky se SRN, přineslo by to v praxi oslabení, či dokonce ztrátu jednoho z nejdůležitějších nástrojů k ovlivňování politiky Bonnu. Takový krok by dále zkomplikoval postavení našich německých soudruhů při rozhovorech, které právě se SRN vedou.“⁸³ Toto prohlášení si lze prakticky vyložit tak, že Brežněv zrušil zvláštní povolení, které si předtím vymohli Poláci. Na druhé straně však Brežněvovy formulace nevylučovaly možnost uzavřít další dvoustrannou sovětsko-polskou dohodu, a Polsko nakonec skutečně na podzim 1972 navázalo se Spolkovou republikou diplomatické styky.

Jak již bylo zmíněno, klíčem k úspěšnému zahájení procesu Konference o bezpečnosti a spolupráci bylo prohlášení zemí sovětského bloku obsažené v budapeštské výzvě z března 1969, že svolání celoevropské bezpečnostní konference nebude

---

82 Viz *MOL*, M-KS 288, f. 5.cs.573.ö.e., zpráva Jánose Kádára na jednání politbyra ÚV MSDS 1.2.1972; viz též BAEV, Jordan: Bulgaria, USSR and Warsaw Pact Intra-bloc Coordination during the CSCE Process, 1969–1975. Příspěvek byl prezentován na konferenci „Détente a KBSE v Evropě: Státy Varšavské smlouvy a Spolková republika Německo v jejich vzájemném vnímání a sblížení, 1966–1975“, která se konala v rámci projektu „Détente a KBSE v Evropě“ Nadace Volkswagen, řešeného Mannheimskou univerzitou ve spolupráci s Nadací Friedricha Eberta, ve dnech 12.–15.10.2008 v Praze.

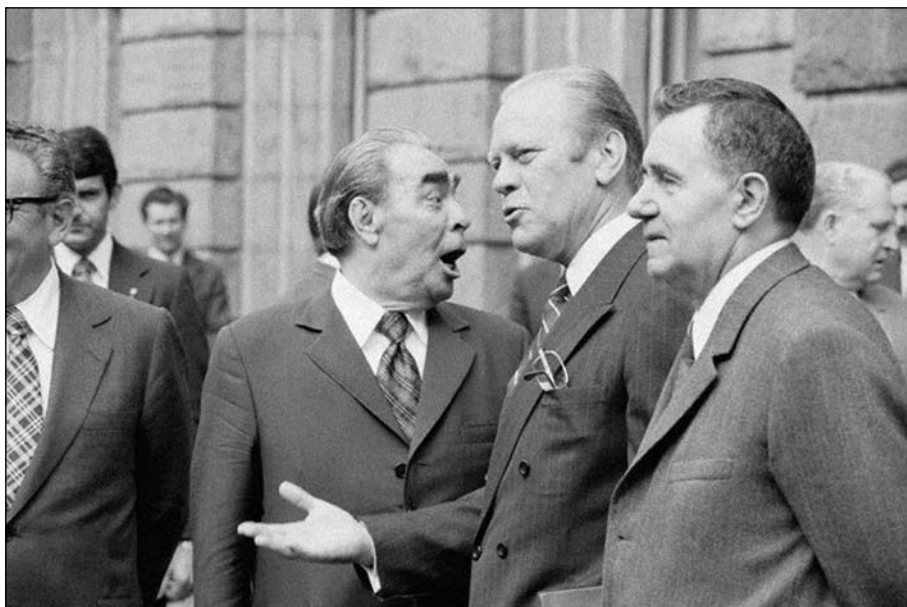
83 *MOL*, M-KS 288, f. 5.cs.587.ö.e., zpráva Jánose Kádára na jednání politbyra ÚV MSDS 2.8.1972.

spjato s *žádnými předběžnými podmínkami*, což byl oproti znění bukureštského prohlášení zdánlivě výrazný ústupek. Ve skutečnosti se však jednalo o ústupek pouze taktický, který měl zajistit pozitivní reakci Západu. Všechny předběžné podmínky, které byly původně zveřejněny v Bukurešti, totiž Západ (a zejména SRN) stejně nakonec musel před svoláním konference splnit, což bylo umožněno tím, že tyto požadavky měly v zásadě *obranný* charakter a nebyly nikterak iracionální. Německá otázka byla tedy vyřešena v souladu s přáním sovětského bloku na konci roku 1972. Výjimku představoval spor mezi Spolkovou republikou a Československem o Mnichovskou dohodu, ale i tento problém byl nakonec v polovině roku 1973 dořešen.

Tento vývoj otevřel cestu k zahájení mnohostranných rozhovorů mezi Východem a Západem na téma obsahu a procesního rámce celoevropské bezpečnostní konference. První předběžné rozhovory se konaly v listopadu 1972 v Helsinkách.⁸⁴ Během jednání v rámci procesu KBSE před podepsáním Závěrečného aktu z Helsink v srpnu 1975 se zásadním způsobem proměnila povaha sporů uvnitř sovětského bloku. Státy bezpečnostně orientovaného křídla, které dosáhly všech svých cílů, totiž v dané situaci začaly mít zájem na tom, aby celý sovětský blok formuloval a zastával jednotnou (a tudíž pevnou) pozici vůči skupině vzájemně rozdělených členských států Severoatlantické aliance a neutrálních zemí. Rumunsko na druhou stranu bralo vážně oficiální tvrzení, že rozhovory probíhají mezi jednotlivými evropskými státy, a nebylo ochotno podřídit své partikulární zájmy společné pozici celého bloku. Tento vývoj s sebou přinesl nové problémy pro sovětské vůdce. Z tohoto důvodu se v klíčovém období mezi lednem 1972 a dubnem 1974 nekonalo žádné zasedání Politického poradního výboru, ačkoli někteří vedoucí představitelé zemí sovětského bloku vyzývali Brežněva ke konzultacím na nejvyšší úrovni o mezinárodní situaci. Jedním z nejdůležitějších úkolů bylo nyní vyloučit, či alespoň neutralizovat rumunský faktor. Tohoto cíle se podařilo dosáhnout ustavením zvláštního mechanismu zahraničněpolitické součinnosti – kombinace pravidelných dvoustranných a mnohostranných konzultací. Podle tohoto modelu, uplatňovaného od roku 1969 a charakteristického pro celý proces Konference o bezpečnosti a spolupráci, navštívilo před setkáním na vysoké úrovni či summitem současně několik sovětských náměstků ministra zahraničí státy Varšavské smlouvy s výjimkou Rumunska za účelem harmonizace politiky sovětského bloku. Na mnohostranné úrovni pak již byla prezentována více či méně jednotná pozice oproti pozici Bukurešti, přičemž tuto společnou pozici poté schválilo většinové hlasování. Ve většině případů tento postup přiměl Rumuny k tomu, aby svou vlastní pozici opustili či přistoupili na kompromis.

---

84 K procesu KBSE obecně viz následující tři novější sborníky úvah: LOTH, W. – SOUTOU, G.-H. (ed.): *The Making of Détente* (viz pozn. 14); NIEDHART, G. – BANGE, O. (ed.): *The CSCE 1975 and the Transformation of Europe* (viz pozn. 68); WENGER, Andreas – MASTNY, Vojtech – NUENLIST, Christian (ed.): *Origins of the European Security System*. London, Routledge 2008.

Proces détente vyvrcholil podpisem Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě dne 1. srpna 1975 v Helsinkách. Nejvyšší státníci evropských zemí, Spojených států a Kanady společnou účastí na tomto aktu na okamžik překonali rozdělení Evropy. Na snímku zleva sovětský generální tajemník Leonid Brežněv, americký prezident Gerald Ford a sovětský ministr zahraničí Andrej Gromyko; zcela vlevo zůstal zčásti mimo záběr americký ministr zahraničí Henry Kissinger

Na mnohostranné úrovni byl rovněž zaveden nový model zahraničněpolitické součinnosti. I když Rumunsko v roce 1970 ještě jednou zablokovalo ustavení Rady ministrů zahraničí, nemělo námitky proti konzultacím na nižší úrovni. Pravidelná setkání náměstků ministrů zahraničí tak nabyla na značné důležitosti a stala se nejvýkonnějším mnohostranným fórem v rámci Varšavské smlouvy během procesu KBSE. Myšlenka, že zahraničněpolitická součinnost by mohla být v rámci Varšavské smlouvy úspěšnější na úrovni náměstků, se původně objevila v Chruščovově dopisu vedoucím představitelům zemí sovětského bloku z ledna 1964, který již byl zmíněn výše. Maďarský návrh z roku 1970 tuto myšlenku oživil a nakonec se jí podařilo úspěšně realizovat. Od roku 1970 se setkání náměstků ministrů zahraničí konala pravidelně každý rok,⁸⁵ a od roku 1975 dokonce ještě častěji (jen v roce 1986 se

⁸⁵ Viz BÉKÉS, C. – LOCHER, A. – NUENLIST, C. (ed.): *The Records of the Warsaw Pact Deputy Foreign Ministers* (viz pozn. 55).

takových jednání uskutečnilo osm!). Jednalo se nepochybně o nejuspěšnější ze všech koordinačních platforem zahraničněpolitické součinnosti v rámci Varšavské smlouvy.⁸⁶ Mezi lety 1969 a 1975 hrála setkání náměstků ministrů zahraničí ještě významnější roli. V tomto období bylo svoláno několik zasedání za účelem formulování jednotné politiky Varšavské smlouvy v různých přípravných fázích procesu KBSE. Zatímco v letech 1969 až 1975 proběhly čtyři konference ministrů zahraničních věcí, jejich náměstci se sešli devětkrát.

Od konce šedesátých let se setkání náměstků ministrů zahraničních věcí stala pravidelnou platformou pro konzultace v rámci Varšavské smlouvy, ačkoli nikdy nezískala formální charakter a vždy fungovala *ad hoc*. Rumunské vedení proti nim nemělo námitek, jelikož se rovněž domnívalo, že pravidelné konzultace, z nichž nevyplývají žádné závazky, jsou v zásadě užitečné. Rumuni viděli v setkání náměstků dostatečně pružnou formu konzultací a stanovená diplomatická úroveň v nich nevzbuzovala obavy ani v případě, když se na jednání objevila potenciálně problematická otázka. Bylo totiž snadné namítnout, že k řešení podobného problému bude zapotřebí jednání na vyšší úrovni. Relativní výkonnost schůzek náměstků ministrů zahraničí vyplývala v zásadě ze skutečnosti, že neměli rozhodovací pravomoci a setkání tak sloužila spíše jako fórum pro výměnu informací, zajištění vzájemné součinnosti a přípravu rozhodnutí. Náměstci sami nesměli činit žádná rozhodnutí, maximálně jen formulovat doporučení, jejichž implementace spadala do kompetence nejvyššího vedení každého z členských států. Není příliš velkou nadsázkou, když řekneme, že tato instituce byla nejužitečnější pro „úzce spolupracující“ spojení Sovětského svazu, zejména pro Polsko, Maďarsko a NDR. Narozdíl od Rumunska totiž tyto státy neriskovaly otevřený střet se Sovětským svazem a musely proto vždy nést potenciální negativní následky sovětských kroků. Výměnou za svou spolupráci však oprávněně očekávaly, že jim na setkáních náměstků sovětské vedení poskytne aktuální informace o zahraničněpolitických záležitostech, které měly vliv na Varšavskou smlouvu, a to i v době, kdy se po celé roky nekonala žádná zasedání Politického poradního výboru ani konference ministrů zahraničí. Setkání náměstků ministrů zahraničí trvale sehrávala klíčovou roli v rámci mechanismu zahraničněpolitické součinnosti uvnitř Varšavské smlouvy. Dokumentární hodnotu zápisů z těchto jednání navíc mnohonásobně zvyšuje to, že existující rozpory se vynořovaly na povrch mnohem spíše na této úrovni než na vyšších fórech. Některé návrhy a iniciativy Sovětského svazu i dalších členských zemí byly rovněž nejdříve zkušebně prezentovány na této úrovni.

Pro sovětské vedení bylo vždy krajně důležité zachovávat zdání jednoty Varšavské smlouvy, a to i v situaci, kdy Rumunsko začalo od poloviny šedesátých let ote-

---

86 Stojí za zmínku, že mezi roky 1970 a 1985, tedy během šestnácti let před nástupem Gorbačova, se konalo devět setkání Politického poradního výboru a čtrnáct setkání Rady ministrů zahraničních věcí, přičemž ve stejném období se náměstci ministrů zahraničí sešli celkem třiatdvacetkrát.

vřene sledovat vlastní politickou linii. Tuto sovětskou představu se dařilo celkem úspěšně naplňovat. Zatímco názorové rozpory v rámci Severoatlantické aliance se vynořily na povrch takřka v okamžiku svého vzniku, závažnost vnitřních sporů, které se odehrávaly v zákulisí Varšavské smlouvy navzdory její deklarované jednotě, začínají odborné publikace odhalovat teprve v posledním desetiletí. Jak již bylo zmíněno, tento problém se zdaleka netýkal pouze Rumunska. Pro sovětské vedení bylo proto obzvláště důležité, aby se na nejvyšších fórech – konferencích ministrů zahraničních věcí, a zejména zasedáních Politického poradního výboru – projednávaly pokud možno pouze otázky, u nichž členské státy již dříve dospěly k nějaké shodě. Z tohoto pohledu sehrávala setkání náměstků ministrů zahraničí klíčovou roli. Na jedné straně právě na nich bývalo dosaženo kýžené shody, na straně druhé otázky, u nichž nebyla naděje na dosažení konsenzu, často již na fóra vyšší úrovně vůbec nedospěly. Setkání náměstků se tedy postupně stávala rutinně používanou procedurou zajišťující zahraničněpolitickou součinnost v rámci Varšavské smlouvy, kterou bylo možno využívat pružněji a efektivněji než ostatních platforem, včetně konference ministrů zahraničí. Její efektivita nespočívala v tom, že by umožňovala dosáhnout shody u každého projednávaného problému. Spíše poskytovala příležitost ověřit, které návrhy by se již dále neměly prosazovat a které naopak měly šanci být přijaty všemi členskými státy (v některých případech po dalším „zpracování“, tedy prostřednictvím přímé sovětsko-rumunské součinnosti).

Německá otázka byla nakonec vyřešena podle přání sovětského bloku do konce roku 1973,⁸⁷ což bylo jednoznačně považováno za velké vítězství Východu. Stejně tak Závěrečný akt z helsinské konference byl hodnocen jako dlouho očekávaná právní záruka legalizace evropského *statu quo*.

Cenou, kterou bylo nutno zaplatit za tento historický kompromis, bylo přijetí takzvaného třetího koše a závazku, že i v sovětském bloku bude umožněn volný pohyb osob, informací a myšlenek. I Stalin však v Jaltě v únoru 1945 podepsal Deklaraci o osvobozené Evropě, v níž explicitně přislíbil uspořádání svobodných voleb v Sověty obsazené středovýchodní Evropě, přičemž výsledek tohoto slibu je dobře znám. Vedoucí představitelé zemí sovětského bloku si daný problém uvědomovali, zároveň si však byli jistí, že v jejich autoritativních režimech a uzavřených společnostech se podaří účinně zablokovat pokusy Západu i domácí opozice využít subverzivního potenciálu závazků z „třetího koše“.⁸⁸ Princip nevměšování do

---

87 Celý proces skončil v okamžiku, kdy Bulharsko a Maďarsko navázaly v prosinci 1973 diplomatické styky se SRN.

88 Viz SAVRANSKAYA, Svetlana: *The Logic of 1989: The Soviet Peaceful Withdrawal from Eastern Europe*. In: BLANTON, Thomas – SAVRANSKAYA, Svetlana – ZUBOK, Vladislav M. (ed.): *Masterpieces of History: The Peaceful End of the Cold War in Europe, 1989*. Budapest, Central European University Press 2010; viz též SAVRANSKAYA, Svetlana – TAUBMAN, William: *Soviet Foreign Policy, 1962–1975*. In: LEFFLER, Melvyn – WESTAD, Odd Arne (ed.): *The Cam-*

vnitřních záležitostí ostatních států, který byl rovněž včleněn do Závěrečného aktu z Helsink, jim poskytoval pohodlný právní základ pro odmítnutí jakékoli nežádoucí intervence. I když obecně panuje názor, že „třetí koš“ a Spojenými státy vedená kampaň za lidská práva přispěly klíčovým způsobem k pádu komunistických vlád ve východní Evropě, byla jejich role ve skutečnosti okrajová. Na druhé straně bývá často podceňována role „druhého koše“, ačkoli stále se rozšiřující hospodářská spolupráce mezi východní a západní částí Evropy vedla v důsledku k hluboké hospodářské a finanční závislosti a k zadlužení Východu na Západě. Lze říci, že hospodářská spolupráce se Západem, v níž země východního bloku původně spatřovaly nástroj k upevnění svých ekonomik, zejména díky přístupu k rozvinutým technologiím, se na konci osmdesátých let stala katalyzátorem procesu zhroucení jejich komunistických systémů.⁸⁹ Toto zhroucení však v principu nebylo způsobeno ani hospodářským, ani lidskoprávním faktorem, nýbrž bylo důsledkem zhroucení samotného Sovětského svazu, k němuž se schylovalo již od poloviny roku 1988. Z obou výše zmíněných faktorů byl však nepochybně mnohem významnější faktor hospodářský.

Z angličtiny přeložil Jan Bečka

---

bridge History of the Cold War, sv. 2. Cambridge – New York, Cambridge University Press 2010, s. 134–157; ZUBOK, Vladislav M.: Soviet Foreign Policy from Détente to Gorbachov, 1975–1985. In: *Tamtéž*, sv. 3, s. 89–111.

89 Plně se v tomto ohledu ztotožňuji s argumentem finské historičky Juhany Aunesluomové (viz AUNESLUOMA, Juhana: Finlandisation in Reverse: The CSCE and the Rise and Fall of Economic Détente, 1968–1975. In: NIEDHART, G. – BANGE, O. (ed.): *The CSCE 1975 and the Transformation of Europe*, s. 98–112 (viz pozn. 68).

Politika optimismu a opatrnosti

Moskva a východní Evropa na konci 80. let

Alex Pravda

Během převratných změn roku 1989 ve východní Evropě působila Moskva dojem blahosklonného přihlízejícího. Zdálo se, že Kreml flegmaticky přijímá zhroucení uspořádání, které v oblasti po druhé světové válce sám vybudoval a které pomáhal následující čtyři desetiletí navzdory mnoha krizím udržovat. Přesun z pozice konzervativního strážce sovětského pořádku v tomto regionu do pozice liberálního podporovatele radikální reformy byl asi tím nejvýznačnějším ze série dramatických obrátů, které v letech perestrojky zcela proměnily zahraniční politiku Moskvy. Nový, liberální přístup ke změnám v komunistickém bloku byl nejdůležitějším faktorem, který přispěl ke konci studené války v Evropě. I pokud nahlížíme na zhroucení komunismu ve východní Evropě především jako na výsledek intenzivního tlaku občanské společnosti a nedostatečné reakce vládnoucích elit, Moskva se zásadním způsobem podílela na obou těchto jevech. Některé z událostí, jež Sovětský svaz svým přístupem umožnil, byly odrazem nových priorit Kremlu. To, k čemu v roce 1989 došlo, bylo však z větší části nezamýšleným důsledkem politiky, která měla původně pomoci vybudovat rovnoprávnější a soudržnější socialistické společenství.

Tato studie nemůže vzhledem ke svému omezenému rozsahu zhodnotit komplexní, často nepřímý a nezamýšlený příspěvek Moskvy ke změnám roku 1989.¹ Omezím

---

1 Výbornou analýzu sovětské politiky a s ní souvisejícího vývoje lze nalézt ve studiích: LEVESQUE, Jacques: *The Enigma of 1989: The USSR and the Liberation of Eastern Europe*. Berkeley, University of California Press 1997; KRAMER, Mark: *The Collapse of East European Communism*

se proto na náčrt obrysů nových politických priorit Kremlu a nabídnou možná vysvětlení, proč byly tyto priority stanoveny. Ve druhé části studie pak ukáží, jak se tyto priority promítly do utváření principů, na jejichž základě se Moskva prakticky zapojovala (či stejně tak často vyhýbala zapojení) do politického vývoje v oblasti. Zastávám přitom tezi, že hlavním důvodem pro změnu její politiky byla snaha odpoutat se od tradičního modelu závislosti a dominance ve vztazích se zeměmi východní Evropy. Toto rozhodnutí bylo založeno především na novém zhodnocení nákladů a zisků starého vztahového modelu v materiální a mocenské rovině. Přejít k novému vztahovému rámci pak poháněly ideje, totiž klíčová východiska „nového myšlení“, zvláště pak víra v modernizaci pod vedením komunistické strany a principiální odpor vůči užití násilí. Tato myšlenková východiska, v nichž se odrážel a zároveň spojoval a mísil optimismus s opatrností, byla charakteristická pro reakci Moskvy na rychle se měnící politickou situaci ve východní Evropě v letech 1988 a 1989.

Politické cíle a priority Kremlu

Cíle Gorbačovovy východoevropské politiky měly zřetelněji vymezeny spíše negativní než pozitivní kontury. Sovětský vládce dával jasně najevo, a to jak v soukromí, tak na veřejnosti, že chce skoncovat se starým přístupem k východní Evropě jako ke skupině závislých států.² Obecně se rozhodně chtěl ubírat směrem k větší rovnoprávnosti ve vzájemných vztazích. Vztahový a institucionální rámec v představách Kremlu byl ovšem definován jen vágně. Gorbačovův tým chtěl vybudovat vztahy založené spíše na svobodné volbě než na vnucené poslušnosti. Východoevropské státy, jak Gorbačov stále častěji od poloviny roku 1988 zdůrazňoval, nyní měly mít skutečnou svobodu volby ve svém dalším směřování.³ Kremelská vize nového mode-

---

and the Repercussions within the Soviet Union, 1–3. In: *Journal of Cold War Studies*, roč. 5, č. 4 (2003), s. 3–42 (1. část); roč. 6, č. 4 (2004), s. 3–64 (2. část); roč. 7, č. 1 (2005), s. 3–96 (3. část).

- 2 Gorbačov o tom hovořil velice přímočaře na jednání politbyra ÚV KSSS 3.7.1986 (viz *V Politburo TsK KPSS... Po zapisjam Anatolija Čerňajeva, Vadima Medveděva, Georgija Šachnazarova (1985–1991)*. Moskva, Alpina Biznes Buks 2006, s. 61). Krátce předtím Gorbačov shrnul své úvahy v šestistránkové zprávě pro politbyro (viz *Hoover Institution Archives* (Stanford), Volkogonov Papers, R10049, O některých aktuálních voprosach sotrudničestva so stranami, 26.6.1986). Ve svých pamětech hovoří o tom, že tato zpráva pocházela z května 1986 (viz GORBAČOV, Michail Sergejevič: *Žizň i reformy*, sv. 2. Moskva, Novosti 1995, s. 315; v českém překladu příslušných pasáží Gorbačovových pamětí viz PREČAN, Vilém (ed.): *Svědectví o rozpadu „socialistického společenství“: Ukázky z memoárů Michaila Gorbačova, Vadima Medveděva a Valerije Musatova*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 5, č. 4 (1998), s. 509–554, zde s. 517).
- 3 Například v projevu předneseném ve Varšavě 11.7.1988 (viz GORBAČOV, M. S.: *Sobranije sočiněnij*, sv. 11. Moskva, Ves Mir 2009, s. 302–306; v českém znění: Projev Michaila Gorbačova v polském Sejmu. In: *Rudé právo* (12.7.1988), s. 6) či v projevu v Kyjevě 23.2.1989 (TÝŽ: *Sobranije sočiněnij*, sv. 13. Moskva, Ves Mir 2009, zvláště s. 287 n.).

lu vztahů však stále počítala se zásadním omezením sebeurčení jednotlivých států. Zachování Varšavské smlouvy zůstávalo jedním z ústředních předpokladů Kremlu téměř až do poslední chvíle. Tato vojensko-politická organizace se samozřejmě měla proměnit v jakousi dobrovolnou koalici, v alianci založenou minimálně na sdílených bezpečnostních zájmech, v ideálním případě pak na socialistických hodnotách. V představách Kremlu se formálně existující socialistické společenství mělo stát společenstvím opravdovým, sestávajícím z vojenské aliance a hospodářského bloku.

Nebyly to pouze obrysy tohoto „spojenectví-společenství“, které byly jen velice nejasně načrtnuty. Stejně nejasná zůstávala role Sovětského svazu v jeho rámci. I v tomto případě bylo opět nejzřetelněji vymezeno to, čemu se Kreml chtěl vyhnout – tedy prosazování vůle Moskvy prostřednictvím neustálého vměšování a občasných mocenských zásahů. V praxi to znamenalo opuštění tradiční vůdčí role Moskvy v oblasti. Mnohem méně zřejmé však bylo, čím chce Moskva toto uspořádání nahradit. Jestliže tvrdou kontrolu měly nahradit ohleduplnější konzultace na vyžádání, znamenalo to, že namísto vnucování vedoucí role Sovětského svazu státům východní Evropy pod pláštíkem zájmů „mezinárodního proletariátu“ měly tyto státy dobrovolně přiznat Moskvě pozici, která jí příslušela coby nejstaršímu členu společenství.

Obecně lze však konstatovat, že i když obrysy této vize nebyly ze strategického hlediska jasně definovány, samo rozhodnutí odpoutat se od starého modelu vztahů bylo důležité a význačné. Jak můžeme tento významný posun v cílech a prioritách vysvětlit?

Materiální a mocenské faktory

Z materiálních faktorů, které přinutily Kreml ke kritickému přehodnocení jeho východoevropské politiky, byla nejzásadnější a dlouhodobě nejtěživější otázka ekonomických nákladů těchto vztahů. Ekonomickému aspektu sovětských vztahů s východoevropskými státy dosud nebyla věnována pozornost, kterou by zasluhoval.⁴ Cena spojená s jejich zásobováním dotovanou energií byla v Kremle dlouhodobě zdrojem podráždění, za Gorbačova se pak stala terčem stupňujících se stížností. Když vedoucí východoevropští představitelé žádali od Kremlu pomoc při odvrácení nestability, Gorbačov zaujal obzvláště tvrdé stanovisko. Řekl jim, že Moskva je již nemůže dál zachraňovat a že musejí najít cestu ven z krize sami.⁵ Tato ne-

4 Existuje několik užitečných studií, viz např. STONE, Randell W.: *Satellites and Commissars: Strategy and Conflict in the Politics of Soviet-Bloc Trade*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 1996; REISINGER, William M.: *Energy and the Soviet Bloc: Alliance Politics after Stalin*. Ithaca (New York), Cornell University Press 1992.

5 Viz Gorbačovův rozhořčený komentář na schůzi politbyra ÚV KSSS 30.10.1986 (GORBAČOV, M. S.: *Sobranije sočiněnij*, sv. 5. Moskva, Ves Mir 2008, s. 149 a 151). Gorbačov krátce odbyl

ústupnost odrážela jak měnící se ekonomickou situaci, tak reformní priority nového sovětského vedení.

Bilance ekonomických vztahů s východní Evropou se jevila stále nepříznivěji. Moskva nadále posílala do regionu levnou ropu a zemní plyn, za které dostávala stále více nekvalitního zboží. Když nejrozvinutější východoevropské státy zjistily, že vězí až po uši v dluzích vůči kapitalistickému světu, začaly vyvážet své nejlepší výrobky na Západ, což Moskvu silně dráždilo.⁶ Citlivost vůči takto se zhoršující obchodní

Michail Gorbačov a dva z jeho klíčových spolupracovníků – Vadim Medveděv (vpravo) a Alexandr Jakovlev (vlevo s brýlemi)

bilanci byla o to silnější, že Gorbačovův tým si vzhledem ke svým vnitropolitickým prioritám mnohem zřetelněji než jeho předchůdci uvědomoval promarněné příležitosti, které byly spojeny s udržováním deficitního vztahu s východní Evropou. Aby bylo možné zvrátit úpadek sovětského hospodářství nastartováním programu radikálních reforem, bylo zoufale zapotřebí zdrojů. V této souvislosti je však nutné dívat se na ekonomické problémy, které východní Evropa přinášela, vyváženě – neznamenaly břemeno pro Sovětský svaz nadále již neúnosné, ale spíš nepřijatelné. Nebylo tomu tak, že by si Gorbačovův tým znenadání uvědomil, že region pro něj představuje neúnosnou ekonomickou zátěž, a proto by měl být odříznut a starat se o sebe dál sám. Spíš se dá říci, že zhoršující se vzájemná obchodní bilance v kombinaci s naléhavými požadavky reformní agendy přivedla nové vedení v Kremlu k přehodnocení tradičních vztahů jako nepřijatelně nákladných.

Tento nový náhled Gorbačovova vedení byl ještě posílen tím, že se neztotožňovalo se svými předchůdci v ocenění bezpečnostních a politických mocenských faktorů, které dlouho pomáhaly vyvažovat ekonomickou ztrátovost bilance vztahů se státy východní Evropy. Pro Kreml, který se nyní pokoušel proměnit vztah se Západem z vojenské konfrontace na spolupráci, se jevila strategická hodnota tohoto vztahového modelu značně odlišně. Východní Evropu nepřestala Moskva pova-

i vůdce polských komunistů Mieczysława Rakowského při jejich setkání 21.10.1988 (viz TÝŽ: *Sobranije sočiněnij*, sv. 12. Moskva, Ves Mir 2009, s. 265).

6 Gorbačov si na schůzi politbyra ÚV KSSS 6.10.1988 stěžoval, že plná polovina obdržených výrobků z východní Evropy má nízkou kvalitu (viz *tamtéž*, sv. 12, s. 165 n.).

žovat za strategicky důležitou, v souvislosti s novou agendou však přehodnotila bezpečnostní roli regionu a zmenšila jeho celkový význam.⁷ Moskva si historicky cenila východní Evropy hlavně jako obranného předpolí a předsunuté základny – v podstatě jako rozšíření sovětské bezpečnostní zóny. Poté co za Gorbačova zásadně přesunula důraz na odzbrojení jako cestu k zajištění vlastní bezpečnosti, se pro ni tato oblast stala předsunutou zónou určenou k redukci ozbrojených sil a budování vzájemné důvěry mezi Východem a Západem. Logická východiska nové bezpečnostní koncepce, jejímž cílem bylo postupně odstraňovat důvody pro existenci Severoatlantické aliance a Varšavské smlouvy, byla posilována ekonomicky motivovanou snahou snížit náklady na zbrojení. Jedním z výsledků byl návrh Moskvy z prosince 1988 na omezení konvenčních ozbrojených sil ve střední a východní Evropě (včetně stažení šedesáti tisíc z celkového počtu půl milionu vojáků rozmístěných v zemích Varšavské smlouvy).⁸

Citlivější vnímání nákladů při přehodnocování východoevropské politiky se projevilo asi nejvíce v úvahách o ozbrojených intervencích. Že za intervence jako způsob řešení zásadních krizí v oblasti platí z materiálního i politického hlediska vysoké náklady, si Kreml samozřejmě uvědomoval již před nástupem Gorbačova. Proto také váhal s nasazením vojenských jednotek již v roce 1956, a tím spíše pak v letech 1968 a 1981. Během vypjatých debat o Polsku na konci roku 1981 dokonce i zastánci tvrdé linie v sovětském politbyru vyjadřovali vážné pochybnosti ohledně vojenské intervence jako cesty k obnovení pořádku. Jurij Andropov, který stál v čele Výboru státní bezpečnosti (KGB), i hlavní ideolog režimu Michail Suslov argumentovali proti vyslání jednotek k potlačení Solidarity.⁹ Jejich zdrženlivý přístup k nasazení síly za účelem obnovení „pořádku“ v Polsku ještě posilovaly pochybnosti o účinnosti sovětského zásahu v Afghánistánu. Již před nástupem Gorbačova se tedy smýšlení Kremlu začalo vyvíjet v neprospekch intervencí. To však neznamená, že by stará garda nebyla použila nátlakových prostředků (byť možná ne přímo intervence) k prosazení sovětských požadavků. Je těžké si představit, že

---

7 I opatrně uvažující mezinárodní oddělení ÚV KSSS se domnívalo, že bezpečnostní „pás“ či ochrana, kterou státy Varšavské smlouvy poskytovaly, se musí proměnit (viz Memorandum from the International Department of the Central Committee of the CPSU to Alexander Yakovlev. In: *Cold War International History Project Bulletin* (dále *CWHIP Bulletin*), č. 12–13 (2001), s. 64; citovaný dokument pochází z února 1989).

8 Diskuse o těchto úvahách přibližuje memorandum Gorbačovova poradce Georgije Šachnazarova z 2.10.1989 (viz ŠACHNAZAROV, Georgij: *Cena svobody. Reformacija Gorbačeva glazami jego pomosčnika*. Moskva, Rossika 1993, s. 423–425).

9 Viz MASTNY, Vojtech: *The Warsaw Pact as History*. In: MASTNY, Vojtech – BYRNE, Malcolm (ed.): *A Cardboard Castle? An Inside Story of the Warsaw Pact, 1955–1991*. Budapest, Central European University Press 2005, s. 50–54; LOTH, Wilfried: *Moscow, Prague and Warsaw: Overthrowing the Brezhnev Doctrine*. In: *Journal of the Cold War History*, roč. 1, č. 2 (2001), s. 103–118.

by Andropov souhlasil, tak jak to udělal Gorbačov, s nastolením politického pluralismu v Maďarsku či s nástupem vlády Solidarity v Polsku.

Gorbačovův tým si z předešlých krizí odnesl poučení, že užití síly bylo nesmírně nákladným a neúčinným prostředkem k obnovení politického pořádku.¹⁰ Jakožto člen komise sovětského politbyra pro Polsko v letech 1980 a 1981 měl Gorbačov bohaté osobní zkušenosti, ze kterých mohl vycházet. Od svých předchůdců se zvláště výrazně odchyloval v názoru na použití síly samotnými východoevropskými vůdci za účelem obnovení jejich kontroly nad domácími politickými poměry. Sovětský vůdce jasně formuloval svůj odpor k užití nátlakových prostředků před všemi vedoucími východoevropskými soudruhy, kteří naznačili, že zvažují použití síly k upevnění své pozice během otřesů v roce 1989. A stejně jednoznačně dával najevo, že preferuje vstřícné politické strategie při řešení výzev, které nastolovala opozice.

Tyto nové preference tedy odrážely pragmatičtější zhodnocení sovětských zkušeností s východní Evropou Gorbačovovým týmem.¹¹ Gorbačovovo odmítavé stanovisko k užití síly, ať již v podobě vojenské intervence zvenčí nebo vnitřního násilného zásahu pod sovětskou patronací, je ve světle zmíněného přehodnocování materiálních a politických nákladů a zisků vcelku pochopitelné. K vysvětlení Gorbačovova odhodlaného odporu vůči nátlakovým prostředkům a intervencím je však třeba zaměřit pozornost také na jeho ideová východiska a zásady.

Nové ideály a zásady

Postoj Moskvy vůči intervencím byl založen na principech stejně jako na pragmatických úvahách. Za Gorbačovým neoblomným odmítáním zvážit možnost užití nátlakových prostředků k vyřešení problémů ve východní Evropě v roce 1989 stál zásadní odpor vůči nasazení síly. Gorbačov měl s užitím síly morální problém – vyjma situací, kdy by užití síly zcela jistě vedlo k odvrácení krveprolití.¹² Tento zásadový postoj odrážel poučení (a zároveň jím byl posilován), které Gorbačovův tým načerpal z předešlých sovětských intervencí ve východní Evropě i mimo ni. Postupné prozření v tomto směru tak do značné míry vedlo k tomu, že se odmítání intervencí a užití síly stalo ústředním východiskem Gorbačovova „nového myšlení“.

---

10 Viz ŠACHNAZAROV, G.: *Cena svobody*, s. 94.

11 *Hoover Institution Archives, Volkogonov Papers, R10049, O některých aktualnych voprosach sotrudničestva so stranami (viz pozn. 2).*

12 Viz GORBACHEV, M. S. – MLYNAR, Zdenek: *Conversations with Gorbachev on Perestroika, the Prague Spring, and the Crossroads of Socialism*. New York, Columbia University Press 2002, s. 127–132 (české vydání: GORBAČOV, Michail S. – MLYNÁŘ, Zdeněk: *Reformátoři nebývají šťastní: Rozhovory o „perestrojce“, Pražském jaru a socialismu*. Praha, Victoria Publishing 1995, s. 106–112).

Druhou stranou protiintervenční mince byl nový, principiální závazek respektovat právo východoevropských států rozhodovat o svém vlastním osudu a spojeneckých vztazích. Vystoupením na podporu sebeurčení států východní Evropy Gorbačov zavrhl Brežněvovu doktrínu, která dlouhodobě kodifikovala tradiční podřízenost jejich národních zájmů principům „proletářského internacionalismu“, určeným Moskvou. Nově nabytý respekt vůči národní svrchovanosti východoevropských států byl zasazen do rámce obecného závazku uznávat všeobecnou svobodu volby. I tato idea se stala ústředním východiskem „nového myšlení“, jak byl označován Gorbačovův doktrinální koncept změn v zahraniční politice.¹³

Nový důraz na univerzálně pojímanou národní svrchovanost odrážel víru, sdílenou Gorbačovovým týmem, v konkurenceschopnost zmodernizovaného socialismu. Výslovné zahrnutí východoevropských států do tohoto nově formulovaného konceptu sebeurčení odráželo důvěru, že tyto státy budou usilovat o podobnou modernizaci socialismu, jakou představoval proces perestrojky. Tato důvěra pak pro změnu vyjadřovala přesvědčení, že modernizace prostřednictvím radikálního reformního procesu pod vedením obrozených komunistických stran je přirozenou a zároveň nejlepší cestou vpřed pro všechny členy východního bloku. Skutečnost, že Gorbačovův tým uvažoval tímto způsobem, není nijak překvapivá – regenerace idejí komunismu a modernizace socialismu představovaly základní články víry, na nichž byl založen projekt perestrojky. Rozšíření platnosti metod perestrojky na zbytek socialistického společenství, i při obvyklém respektování národních kulturních odlišností, jen odráželo pevnost společného přesvědčení celého Gorbačovova týmu.

Tvorba politiky a její kvalitativní úroveň

Interpretace východoevropské politiky Sovětského svazu zatím stavějí převážně na materiálních a ideologických východiskách. Existuje však i další úhel pohledu, který rovněž pomáhá pochopit přístup Moskvy k tomuto regionu, a to zkoumání procesu tvorby politiky. Tento pohled nenabízí alternativní vysvětlení, ale užitečné doplňující vhledy do problému. Kritická hodnocení východoevropské politiky v podání bývalých úředníků obvykle poukazují na nedostatky v tvorbě politiky a je-

---

13 GORBACHEV, Mikhail S.: *Perestroika: New Thinking for Our Century and the World*. London, Collins 1987, s. 164 n. (české vydání: GORBAČOV, Michail Sergejevič: *Přestavba a nové myšlení pro naši zemi i celý svět*. Praha, Svoboda 1987, s. 146 n.). V soukromí Gorbačov od začátku zdůrazňoval, že by se mělo jednat o skutečnou politiku, nikoli pouze o propagandu, jak ukazují např. jeho poznámky na schůzi politbyra ÚV KSSS 3.4.1986 (viz TÝŽ: *Sobranije sočiněnij*, sv. 3. Moskva, Ves Mir 2008, s. 520). Ve svém projevu ve Štrasburku 7.7.1989 Gorbačov poprvé jednoznačně vztáhl tento princip na socialistické spojení (viz LEVESQUE, J.: *The Enigma of 1989*, s. 115 a 118 – viz pozn. 1).

jím praktickém uskutečňování.¹⁴ I když tato kritika může občas plynout z jejich politického smýšlení, stojí za to zamyslet se nad tím, jak Kreml vytvářel a prosazoval strategie, které měly vést k přechodu od starého systému dominance k vizi společenství založeného na opravdovém spojenectví. Koncipování a implementace jakékoli transformační strategie jsou i za ideálních podmínek náročné. V tomto případě to byl úkol obzvláště obtížný, vzhledem ke změnám v celém regionu i na domácí půdě. Podmínky, v nichž se tato politika tvořila, celou situaci dále zhoršovaly. Domácí i zahraniční tlak na Gorbačovův malý tým byl tak silný, že proces vytváření politiky byl zpravidla uspěchaný a improvizovaný.

Sovětská politika vůči východní Evropě trpěla tím, že jí nebyla věnována soustavná pozornost. Členové politbyra od Gorbačova pravidelně slyšali prohlášení o strategické důležitosti východní Evropy a o nutnosti důkladně přehodnotit vztahy s tímto regionem. Informace, jež o východní Evropě dostávali, však pocházely většinou ze zpráv o návštěvách různých činitelů v této oblasti, které se omezovaly na obecné komentáře o vývoji v jednotlivých zemích. V politbyru i na nižších úrovních v podstatě chyběla systematická a ucelená analýza toho, jakým způsobem by Moskva měla změnit svou politiku.¹⁵

Generál Wojciech Jaruzelski byl patrně jediný z vůdců „bratrských zemí“, kterého si Michail Gorbačov opravdu vážil jako politického partnera. Setkání v Kremlu koncem dubna 1989 se odehrálo v době, kdy Polsko směřovalo k částečně svobodným volbám, v nichž komunisté utrpěli zdrcující porážku, nicméně Jaruzelského na základě dohod se Solidaritou vynesly do prezidentského úřadu

14 Viz např. MUSATOV, Valerij Leonidovič: *Metamorfozy politiky Gorbačeva v otnošeniji stran socialističeskogo sotrudničestva*. In: *Novaja i novejšaja istorija*, č. 2 (2009), s. 3–18. I Georgij Šachnazarov ve svých memoárech *Cena svobody* uznává některé nedostatky této politiky (s. 121, viz pozn. 8). Jako příklad soudobé tvrdé vnitřní kritiky lze uvést memorandum mezinárodního oddělení ÚV KSSS „Towards a New Conception of Relations between the USSR and the States of Central and Eastern Europe“ z počátku ledna 1990, které v záhlaví nese jména Šachnazarova, Rybakova a Ozereļjeva a které v překladu historika Vladislava Zuboka je uloženo v Národním bezpečnostním archivu ve Washingtonu (viz <http://www.wilsoncenter.org/cwihp/documentreaders/eotcw/900109.pdf>).

15 Gorbačovova výše zmíněná zpráva z 26.6.1986 (viz pozn. 2) volala po důkladném přehodnocení, zatímco na schůzi politbyra o necelé dva roky později sovětský generální tajemník zdůrazňoval potřebu „zásadní“, „vědecké analýzy“ (*Archiv Gorbačov-Fonda* (Moskva), fond 2, opis (inventář) 2, poznámky Gorbačovova poradce Anatolije Čerňajeva z jednání politbyra ÚV KSSS 10.3.1988).

Neustále se objevovaly stížnosti na strnulost a nepružnost společných institucí východního bloku, zvláště pak Rady vzájemné hospodářské pomoci, která sklízela větší kritiku než Varšavská smlouva. Kreml měl obecnou představu o dalším rozvoji těchto institucí – chtěl vytvořit prostředí, které by dávalo jednotlivým členským zemím pocit, že s nimi Moskva počítá, což by naopak přimělo tyto země k tomu, aby vyvinuly větší vlastní úsilí. Jak už jsem zmínil, byl stanoven i vizionářský cíl – přeměnit celý blok ve společenství spojeneckých zemí, založené spíše na dobrovolné účasti všech než na vnucených zájmech Moskvy. Nebylo však jasné, jak chce Kreml tohoto cíle dosáhnout. Množila se dobře myšlená prohlášení o častějších konzultacích a o vzájemné otevřenosti uvnitř bloku. Ve skutečnosti však staré zvyklosti přetrvávaly a uvolněnější forma vzájemné komunikace posloužila pouze k tomu, aby vyvstaly rozdíly mezi národními zájmy ve Varšavské smlouvě, a zejména v RVHP, což představovalo trvalou překážku v cestě nastoupených reforem.¹⁶

Neuspořádanost politických úvah Moskvy o východní Evropě byla částečně důsledkem nedostatečné pozornosti, kterou věnovala koncipování strategie vůči této oblasti během prvních tří let perestrojky. Kapacita pro tvorbu východoevropské politiky se zdála omezená, jak kvůli politické situaci, tak kvůli celkovému přetížení. Mnoho odborníků na východní Evropu, zvláště na Německou demokratickou republiku, bylo poněkud odsunuto do pozadí kvůli jejich poměrně silně konzervativnímu smýšlení. Lidé v Gorbačovově týmu, kteří byli za politiku vůči této oblasti odpovědní, buď postrádali představitost, což byl případ Vadima Medveděva, vedoucího oddělení pro spojení s komunistickými a dělnickými stranami socialistických zemí Ústředního výboru KSSS, nebo byli příliš zatíženi jinými úkoly, jako například poradce pro socialistické země Georgij Šachnazarov.

Zcela zásadní bylo, že klíčoví protagonisté v Kremlu se nezdáli být ochotni věnovat východoevropské politice dostatečnou pozornost.¹⁷ Gorbačov východoevropské země navštívil a setkal se s místními vedoucími představiteli pouze z pocitu povin-

---

16 Například na jednání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy ve Varšavě 15.7.1988 Gorbačov zdůrazňoval nutnost změny. O rok později v Bukurešti poznamenal, že ve skutečnosti nebylo v tomto směru nic vykonáno. (Viz MASTNY, V. – BYRNE, M. (ed.): *A Cardboard Castle?*, s. 612–614 a 645 – viz pozn. 9; přehled dění v rámci Varšavské smlouvy v těchto letech viz *tamtéž*, s. 57–65.)

17 Valerij Musatov, tradičně smýšlející úředník, který působil na odboru socialistických zemí ÚV KSSS a byl v letech 1989–1991 zástupcem vedoucího mezinárodního oddělení, upozorňoval na to, že Alexandr Jakovlev a další důležití členové užšího týmu generálního tajemníka zanedbávají tuto oblast (podle autorova záznamu rozhovoru s Musatovem v Moskvě 2.12.1997). Podle Anatolije Čerňajeva nebyla východoevropským otázkám zpravidla věnována při vytváření sovětské politiky větší pozornost (viz záznam rozhovoru autora s Čerňajevem v Moskvě 4.12.1997). Vadim Medveděv naopak trval na tom, že oblast byla poměrně vysoce prioritní a že Čerňajev a ostatní lidé z ústředí, kteří se nevěnovali přímo východní Evropě, často podceňovali její význam (podle záznamu rozhovoru autora s Medveděvem v Moskvě 10.12.1997).

nosti. S výjimkou Wojciecha Jaruzelského, kterého uznával, připadaly Gorbačovovi jeho východoevropské protějšky nezajímavé, a dokonce ho rozčilovaly. Setkání se západoevropskými politiky, jako například s Margaret Thatcherovou, Françoisem Mitterrandem, Helmutem Kohlem a Felipem Gonzalesem, byla pro něj živější, náročnější, a proto zajímavější. Jednání s východoevropskými předáky ho většinou nepřitahovalo, a stejně tak i změnu politiky vůči této oblasti považoval za méně významnou prioritu. Bylo jasné, že vztahy Sovětského svazu s východní Evropou by potřebovaly nový impulz, ve srovnání se snahou o radikální zlepšení vztahů se Západem se však jednalo o druhořadou záležitost.

Problémy v této oblasti se nejevily tak naléhavé a stejně tak potenciální výnosy plynoucí ze změny sovětské strategie se nezdály být tak velké. Důvěrná znalost silných a slabých stránek politiky ve východní Evropě otupila obavy Kremlu a způsobila, že se k problémům v regionu stavěl poněkud přehliživě. Až velice pozdě, v listopadu 1988, Gorbačovovu pozornost připoutala vážnost tamní krize a naléhavá potřeba přehodnotit strategii. Georgij Šachnazarov hlásil, že se ve východní Evropě objevují znaky systémové krize, a naléhal na to, aby byly učiněny kroky k zásadnímu přehodnocení východoevropské politiky, o nichž se dlouho uvažovalo, ale které nebyly nikdy podniknuty.¹⁸ Nutnost přijít se strategickým plánem vyvstala před Gorbačovem zcela jasně na počátku roku 1989, kdy se západní činitelé začali Moskvu dotazovat, jak hodlá reagovat na možné budoucí snahy socialistických států připojit se k Evropskému hospodářskému společenství.¹⁹ Gorbačovův poradce pro zahraniční politiku Alexandr Jakovlev zadal vypracování čtyř analýz dalšího vývoje ve východní Evropě (tří ze stranických a státních institucí a jedné z politického výzkumného ústavu). Tyto zprávy nastínily různě pesimistické scénáře, přičemž se přikláněly spíše k negativnějšímu pohledu. Radikální a ucelená politická doporučení se objevila pouze ve zprávě výzkumného centra, zatímco doporučení od stranických orgánů a vládních úřadů byla neurčitá a nahodilá.²⁰ Zprávy byly projednány,

---

18 Šachnazarovova zpráva na schůzi politbyra ÚV KSSS 6.10.1988 zdůrazňovala naléhavou nutnost vytvořit „koncept“ k řešení situace, v níž Šachnazarov spatřoval bezprostřední nebezpečí vypuknutí krize (viz ŠACHNAZAROV, G.: *Cena svobody*, s. 367 n. – viz pozn. 8). Text zprávy vyšel v překladu v *CWIHP Bulletin*, č. 12–13 (2001), s. 15 n. Jediná diskuse týkající se východní Evropy, kterou Anatolij Čerňajev zaznamenal na jednání politbyra 6.10.1988, se týkala obchodních záležitostí (viz GORBAČOV, M. S.: *Sobranije sočiněnij*, sv. 12, s. 165 n. – viz pozn. 5).

19 Čerňajevovy záznamy z rozpravy politbyra ÚV KSSS 21.1.1989 jsou přeloženy v *CWIHP Bulletin*, č. 12–13 (2001), s. 16 n. Tento text tvoří součást rozsáhlejších poznámek z uvedeného jednání politbyra, které se však zřejmě konalo spíše 24. než 21. ledna (viz *V Politbjuro TsK KPSS...*, s. 432–438 – viz pozn. 2).

20 Anglické překlady zpráv z Bogomolovova ústavu, mezinárodního oddělení ÚV KSSS a sovětského ministerstva zahraničí viz *CWIHP Bulletin*, č. 12–13 (2001), s. 52–71. Dokument, který vypracovala KGB, zůstává nadále nedostupný.

ale nezdá se, že by vedly k systematictějšímu přehodnocení politiky, a už vůbec ne k vypracování ucelené strategie odrážející nové priority. Kreml pokračoval v provádění politiky prostřednictvím sledu improvizovaných reakcí na události, které v létě 1989 přerostly ve stupňující se sérii dramatických otřesů v celé oblasti.

Kremlu, a zvláště Gorbačovovi osobně se samotná zmínka o aktivnější politice vůči východní Evropě mohla zdát nadbytečná a nepatřičná. Z jeho pohledu byla představa aktivní snahy o utváření vztahů v regionu spojena s podobnými pokusy v minulosti, které zpravidla skončily draze zaplaceným fiaskem. Nechuť a nezájem o aktivní přístup k východní Evropě vyústily v záměrně odtažitý postoj. Gorbačov věřil, či alespoň přesvědčil sám sebe, že jediná osvícená politika vůči regionu spočívá v odmítnutí vedoucí role, kterou se v minulosti Moskva vždy snažila zastávat. Narozdíl od některých členů svého týmu nepovažoval tento jednostranný posun od dominance k jemně prováděnému poradenství za nerealistický či destabilizující. Podcenil přitom sílu navyklé závislosti ve východní Evropě, která se utvořila během čtyř desetiletí imperiální sovětské vlády, a přecenil schopnost východoevropských představitelů důvěřovat jeho prohlášením o tom, že Moskva nyní skutečně chce, aby jejich země usilovaly o nezávislý rozvoj, a jednat v souladu s těmito prohlášeními.²¹ Sovětský svaz již neměl nadále působit v roli velitele ani ručitele, východoevropští vedoucí představitelé se o sebe měli postarat sami.

Gorbačov toto poselství sděloval na neveřejných jednáních, počínaje setkáním vedoucích představitelů socialistických zemí na pohřbu generálního tajemníka sovětských komunistů Konstantina Ustinoviče Černěnka v březnu 1985. Na veřejnosti hovořil nový generální tajemník od roku 1987 vytrvale o neintervenci a svobodné volbě. I když si uvědomoval, že pro východoevropany bude těžké těmto prohlášením uvěřit, podcenil hloubku a odolnost jejich skepse. Východoevropští představitelé slyšeli již příliš mnoho prohlášení z Moskvy o nutnosti přijmout zodpovědnost za vlastní země, a zvláště za osud svých ekonomik. Gorbačovovo vyjádření, že doba školky je u konce, se většině z nich zdálo být jednoduše potvrzením toho, že Moskva již není nadále ochotna podporovat a zachraňovat neschopné režimy. Východoevropští vůdci se zdráhali uvěřit tomu, že Moskva od základu změnila svůj přístup a že nebude intervenovat za žádných okolností. V každém případě se jednání založené na podobných prohlášeních jeví jako dvojnásob riskantní. I v případě, že Gorbačov myslel své sliby vážně, nemusel být schopen je dodržet a mohl být naopak snadno nahrazen konzervativnějším nástupcem.

---

21 V rozhovoru s autorem v Moskvě 28.4.1999 Gorbačov přiznal, že měl přehnaná očekávání ohledně přijetí svého poselství. Ve svých pamětech zdůrazňuje zakořeněnost starých návyků mezi vedoucími činiteli ve východní Evropě (viz GORBAČOV, M. S.: *Žizň i reformy*, sv. 2, s. 312 n.; v českém znění: PREČAN, V. (ed.): *Svědectví o rozpadu „socialistického společenství“*, s. 515 – viz pozn. 2).

Teprve v létě a na podzim 1989, kdy východoevropští představitelé viděli, že Moskva je skutečně připravena akceptovat radikální politické změny, uvěřili, že Gorbačov myslel svá slova o neintervenci vážně.²² I poté však nadále považovali Moskvu za významný faktor ovlivňující jejich vnitropolitické kalkulace a za rozhodujícího činitele v úvahách zahraničněpolitických. Konzervativnější politici zůstávali zdrženliví, pokud šlo o nepřímé pobídky Moskvy ke změnám, reformátoři se snažili získat v Moskvě podporu. Bez ohledu na snahu Gorbačova nezaplétat se do vnitřních záležitostí východoevropských států zůstával Kreml klíčovým faktorem regionální politiky. Tuto skutečnost posilovalo každodenní chování Moskvy. Sovětští návštěvníci včetně Gorbačova, kteří do oblasti přijížděli, aktivně propagovali přínos, který by znamenaly změny po vzoru perestrojky. Sám generální tajemník se občas, byť neochotně, nechal přimět k podpoře východoevropských reformátorů, a tak posiloval jejich postavení vůči konzervativcům, odmítajícím změny.

Zatímco Kreml od jara 1989 zjišťoval, že se pohybuje ve stále rozbouřenějších politických vodách, Gorbačov se ještě pevněji držel dvou hlavních myšlenkových východisek, která představovala v praxi klíčové zásady pro utváření sovětských reakcí na vývoj v oblasti. Prvním východiskem byla víra ve schopnost místních komunistických stran projít obrodným procesem a postavit se do čela změn; podobné úvahy posilovaly jeho optimismus ohledně schopnosti socialistických reformátorů přečkat zuřící bouři. Druhé východisko, které řídilo reakce Moskvy, byl Gorbačovův odpor vůči ozbrojené intervenci jako prostředku řešení konfliktů. Jeho nechuť k užití síly odrážela a zároveň posilovala zdrženlivost v reakcích na vývoj v oblasti. Tuto zdrženlivost během roku 1989 dále utvrzovaly obavy z nestability v regionu, která mohla ohrozit sblížení Sovětského svazu se Západem, a dokonce i samotný proces perestrojky.

Klíčové trendy v sovětské politice

Optimismus a opatrnost se v různých kombinacích projevují v šesti hlavních trendech, které lze vypočítat v angažmá Moskvy v oblasti východní Evropy a které jsou nastíněny v následujících kapitolách. Tyto politické trendy společně ukazují Moskvu jako nerozhodného a zdrženlivého hráče, který chtěl aktivně pomoci východoevropským zemím, aby pomohly samy sobě reformou socialismu, který se ale zároveň nechtěl vměšovat do jejich domácího dění. Kreml se snažil nastartovat reformy pod vedením komunistů, ze všech sil se však vyhýbal krokům – ať již ze strany Moskvy či lokálních aktérů – které by mohly vyvolat konflikt a tak zvýšit nestabilitu.

---

22 Ještě ani na podzim 1989 nemělo polské vedení zdaleka jasno v tom, jaká je politika Moskvy (viz RAKOWSKI, Mieczysław F.: *Dzienniki polityczne 1987–1990*. Warszawa, Iskry 2005, s. 534).

Propagace perestrojky

Postoj Moskvy vůči perestrojce v rámci východního bloku vytvořil dva zdroje napětí, které ovlivňovaly sovětskou politiku vůči východní Evropě v celé její šíři. První vzešel z nesouladu mezi Gorbačovovým závazkem neinterventovat a jeho touhou propagovat perestrojku. Druhý zdroj napětí pocházel z úsilí o perestrojkové reformy, které měly sice přinést modernizaci, aniž by však vyvolaly rozkladnou nestabilitu.

Způsob, jakým Moskva perestrojku prosazovala, ukazoval, že Gorbačovovo odmítání starých sovětských postupů neznamenal v praxi úplný konec uplatňování jejího vlivu v regionu. Přinesl spíše posun od přímého vměšování do východoevropských záležitostí směrem k působení na prostředí, v němž místní představitelé přijímali svá vlastní rozhodnutí. Nový přístup v praxi znamenal, že se Moskva pokusí vyhnout násilnému vnucování svých preferencí a omezí se na „pasivní“ ovlivňování prostřednictvím vlastního příkladu.²³ Lze říci, že se Kreml ve většině případů skutečně řídil tím, co hlásal. Moskva byla spokojena s rolí diváka a s umožněním šíření informací o perestrojce, které měly vytvořit vhodné klima pro reformy.

V tomto obecném umenšení vlastní role bylo však možno nalézt i prvky aktivního přístupu. Když se konzervativně smýšlející místní vedoucí představitelé pokoušeli omezit šíření informací o perestrojce, začala se Moskva chovat neodbytněji. Kreml káral východní Němce, kteří se podobných přečinů dopouštěli nejčastěji, za jejich snahu třídit a cenzurovat zprávy o postupu sovětských reform. Moskva rovněž vystupňovala vlastní úsilí o propagaci perestrojky.²⁴ I tam, kde místní představitelé vyjadřovali perestrojce svou podporu, ať se již jednalo o skutečné ztotožnění s ní či o formální proklamace, Kreml stále podnikal aktivní kroky k šíření informací. Při všech svých návštěvách v oblasti Gorbačov vychvaloval reformy, které podnikal doma. Snažil se uchlácholit místní vůdce a vyhnout se přímému nařizování, ale podstata jeho veřejného poselství – nutnost nechat se inspirovat duchem perestrojky – neunikla davům lidí, kteří si ho přišli poslechnout. Na uzavřených setkáních s vůdci „bratrských“ stran se sovětský generální tajemník rovněž pečlivě vyhýbal starému modelu direktivního vystupování svých předchůdců. Zdůrazňoval naopak, že je nutné, aby místní představitelé činili svá vlastní rozhodnutí. Časté paralely, které hledal mezi

23 Jak řekl Gorbačov na jednání politbyra 29.1.1987, měli by sovětské představitelé uplatňovat svůj vliv pouze prostřednictvím toho, co sami konali v SSSR (viz GORBAČOV, M. S.: *Sobranije sočiněnij*, sv. 5, s. 465 – viz pozn. 5; TÝŽ: *Žizň i reformy*, sv. 2, s. 338 n. – viz pozn. 2).

24 Svědčí o tom hodnocení a doporučení v Jakovlevově podnětné zprávě ze 17.8.1987 o návštěvě NDR v létě toho roku: Zapiska A. N. Jakovleva v TsK KPSS ob otnošeniji rukovodstva SEPG k perestrojke s priloženijem perečenija voprosov, najbolje často zadajemych v německich auditorijach pri vystuplenijach po itogom janvar'skogo (1987 g) i ijuň'skogo (1987 g) plenumov TsK KPSS. In: JAKOVLEV, Alexandr N. (ed.): *Perestrojka: 1985–1991. Něždannoe, maloi-zvestnoje, zabytoje*. Moskva, Meždunarodnyj fond „Demokratija“ 2008, s. 135–151, obzvláště s. 141–147.

problémy, jimž čelili, a potížemi, na které narážela perestrojka, se však v praxi rovnaly doporučením prostřednictvím uplatňování analogie.²⁵ Takto jeho vyjádření rovněž často interpretovali východoevropští představitelé a veřejnost. Kreml často krácel po hranici oddělující pouhý výklad od doporučení, a někdy ji i překračoval.²⁶

Posuny v přístupu sovětského vůdce odrážely prvotní napětí mezi dvojí prioritou – změnou a stabilitou – o němž již byla řeč. Kreml chtěl, aby se perestrojka stala „zásadním impulzem“ pro změnu a modernizaci, zároveň si však přál, aby při této změně byla zachována stabilita. Jak Gorbačov prohlásil na setkání vedoucích představitelů zemí Varšavské smlouvy v červenci 1988, usiloval o „stabilitu spojenou s procesem obnovy“.²⁷ Dosažení obou těchto cílů se ale ukázalo obtížné. Napětí, které mezi nimi panovalo, ztěžovalo propagaci perestrojky. Příliš silné výzvy ze strany Moskvy ve prospěch změny typu perestrojky byly spojeny s rizikem, že dojde k oslabení jednoty místních komunistických stran a jejich vedení. Příliš opatrný přístup naopak usnadňoval konzervativním předákům, aby odmítali požadavky na změny, a nesl s sebou riziko oslabení schopnosti komunistické strany postavit se do čela reforem. Dosažení rovnováhy bylo obtížné. Gorbačov obvykle vyhlašoval nutnost změn, zpravidla ale chyboval v tom, že byl příliš opatrný a bránil se prosazování skutečně radikálních reforem.

Problémy s nalezením rovnováhy při propagaci perestrojky se lišily podle zemí. Tam, kde byli místní vedoucí představitelé v zásadě srozuměni s podporou agendy perestrojky, jako například v Maďarsku či Polsku, se tyto problémy zdály nejmenší. Za podobných okolností nadšení veřejnosti, které provázelo Gorbačovova vystoupení, sovětského vůdce spíše rozradostňovalo, než znervózňovalo. Gorbačov byl například nadšen ohlasy na svou cestu do Polska v červenci 1988, které si vykládal jako potvrzení potenciálu perestrojky coby impulsu pro reformy pod vedením komunistů.²⁸ Na druhé straně politického spektra byla naopak Německá demokratická republika, kde byli někteří členové vedení vůči perestrojce otevřeně kritičtí a vnímali její propagaci jako hrozbu. Tím vznikala pro Kreml velice obtížná situace.

---

25 Například při jednání s vedením Komunistické strany Československa v Praze v dubnu 1987 (viz Iz besedy s členami Prezidijuma i sekretarjami TsK KPČ, 10 aprolja 1987 goda. In: GORBAČOV, M. S.: *Sobranije sočiněnij*, sv. 6. Moskva, Ves Mir 2008, s. 260–265).

26 Alexandr Jakovlev údajně perestrojku prosazoval dosti intenzivně při své návštěvě v Praze v listopadu 1988 (viz *Národní archiv* (Praha), bývalý Archiv Komunistické strany Československa, fond Předsednictvo ÚV KSČ, č.j. 6367/24, Zpráva o průběhu a výsledcích jednání pracovní návštěvy člena politického byra a tajemníka ÚV KSSS Alexandra N. Jakovleva v ČSSR, Příloha III k Usnesení předsednictva ÚV KSČ dne 18.11.1988).

27 Viz Vystuplenije na vstreče geněralnych, pervych sekretarjej TsK – glav dělegacij, učastvovavšich v PKK v Varšave 12 ijulja 1988 goda. In: GORBAČOV, M. S.: *Sobranije sočiněnij*, sv. 11, s. 350 (viz pozn. 3).

28 Viz GORBAČOV, M. S.: *Žizň i reformy*, sv. 2, s. 340 n. (viz pozn. 2); Gorbačovův komentář k návštěvě Polska viz Iz vystuplenij na zasedaniji Politbjuro TsK KPSS, 21 ijulja 1988 goda.

Prezident a generální tajemník Ústředního výboru KSCĚ Gustáv Husák (1913–1991) vítá 9. dubna 1987 na Ruzyňském letišti Michaila Gorbačova. Československo bylo v Kremlu vnímáno jako neproblematická země a Gorbačov se vůči němu striktně držel své koncepce nezasahování do vnitropolitických poměrů, což se ke zklamání mnoha obyvatel projevilo i při oficiální návštěvě Prahy

Snaha Moskvy předat poselství o perestrojce východoněmeckým občanům ještě více znervózňovala vedení Jednotné socialistické strany Německa a posilovala jeho vzdorovitost. Snaha vyhnout se oslabení jednoty východoněmeckých komunistů a jejich kontroly nad událostmi vedla Gorbačova ke zdrženlivosti při prosazování perestrojky způsobem, který by mohl podpořit destabilizující iniciativy vůči linii Ericha Honeckera.²⁹

Československo, které se nacházelo uprostřed východoevropského politického spektra, vyžadovalo velice jemně vyváženou propagační politiku, neboť zde perestrojka vyvolávala silné reminiscence pražského jara 1968. Drtivá většina společnosti doufala, že perestrojka s sebou přinese revizi sovětské intervence ze srpna 1968 a dlouho odkládanou

oblevu politických poměrů, zamrzlých v procesu „normalizace“, který následoval po invazi vojsk Varšavské smlouvy. Československé vedení bylo rozdělené – většina se perestrojky obávala, ale předstírala souhlasný postoj k reformám Moskvy ze zvyku podřizovat se jí, a několik málo členů vedení bylo připraveno udělat malé krůčky směrem k perestrojce. Kombinace nadšené veřejnosti a rozdělené stranické elity představovala pro Gorbačova dilema. Když zemi v dubnu 1987 navštívil, byl ohromen davy, které ho vítaly téměř jako osvoboditele a které očekávaly, že řekne něco kladného o pražském jaru a pomůže tak nastartovat nový reformní proces.

In: GORBAČOV, M. S.: *Sobranije sočiněnij*, sv. 11, s. 405; viz rovněž MEDVEDĚV, Vadim A.: *Raspad: Kak on nazreval v „mirovoj sistěme socializma“*. Moskva, Meždunarodnyje otnošenija 1994, s. 87 n.

29 Při jednání s Honeckerem Gorbačov nadále prosazoval perestrojku jen velice opatrně (viz Iz besedy s Geněralnym sekretariem TsK SEPG E. Gonekkerom 28 sentjabrja 1988 goda. In: GORBAČOV, M. S.: *Sobranije sočiněnij*, sv. 12, s. 108–115 (viz pozn. 5); viz rovněž MEDVEDĚV, V. A.: *Raspad*, s. 170).

Sovětský vůdce však události roku 1968 nijak nepřehodnotil a naopak chválil úspěchy dosažené v uplynulém období, tedy za „normalizace“.³⁰

Stanovisko, které Gorbačov zaujal k roku 1968, v sobě obsahovalo některé prvky optimismu a značnou dávkou opatrnosti. Poněkud optimisticky doufal, že kladné zmínky o aktuálních úspěších dodají československé veřejnosti i komunistické elitě sebedůvěru k tomu, aby se vydaly cestou perestrojky.³¹ Domníval se, že svůj osvícenější postoj demonstroval už tím, že odmítl přistoupit na požadavek vedení KSČ, aby schválil srpnovou invazi. To však byl pro davы naplněné očekáváním příliš nenápadný signál. Gorbačovův konzervativní přístup k československým reformám roku 1968 odrážel jeho vlastní rozpolcený pohled na radikálnější prvky vývoje z léta onoho roku.³² Jestliže odmítl vynést rok 1968 jako trumfovou kartu, bylo to ale v zásadě dáno především opatrností. Gorbačov se obával, že kladné zmínky o pražském jaru by narušily křehkou jednotu stranického vedení a jeho schopnost držet pod kontrolou tlak na změny, který by revizionistickými poznámkami o roce 1968 získal další impulz. Kromě těchto praktických úvah pocítoval navíc Gorbačov i určitou zodpovědnost za ostatní komunistické vůdce. V Československu stejně jako jinde chtěl propagovat perestrojku způsobem, který považoval za „zodpovědný“, a vyhnout se vnučování „spletence myšlenek“, které mohly vést k destabilizaci situace a – jak varoval členy politbyra – ke „zničení všeho“.³³ Sovětský vůdce doufal takřka až do poslední chvíle, že šíření perestrojky s pomocí její opatrné propagace vyústí ve spořádanou reformu řízenou komunisty.

Neochota prosazovat výměnu konzervativních vůdců

Výše zmíněné obavy rovněž pomáhají vysvětlit, proč se Kreml zdráhal přispět k odstranění konzervativních východoevropských předáků. V tomto směru hrály svou

30 Viz Gorbačovovy poznámky o návštěvě Československa na jednání politbyra ÚV KSSS 16.4.1987 (Iz vystuplenij na zasedaniji Politbjuro TsK KPSS (16. aprilja 1987 goda). In: GORBAČOV, M. S.: *Sobranije sočiněnij*, sv. 6, s. 345–347; k návštěvě dále *tamtéž*, s. 247–291 – viz pozn. 25). Pozdější úvahy na toto téma viz TÝŽ: *Žizň i reformy*, sv. 2, s. 352–354 (v českém znění viz PREČAN, V. (ed.): *Svědectví o rozpadu „socialistického společenství“*, s. 522–524 – viz pozn. 2).

31 Vypovídá o tom velice živá výměna názorů v publikaci: GORBACHEV, M. S. – MLYNAR, Z.: *Conversations with Gorbachev on Perestroika, the Prague Spring, and the Crossroads of Socialism*, s. 86–88 (v českém vydání: TÍŽ: *Reformátoři nebyvají šťastni*, s. 70–73).

32 Ve své zprávě pro sovětské politbyro z 16.4.1987, podobně jako během rozhovorů s československým vedením, zaujal Gorbačov pozitivní přístup k prvotním reformním idejím pražského jara, jak byly prezentovány v lednu 1968, když zde nacházel podobnosti s perestrojkou. Negativně se naopak postavil k letním událostem osmašedesátého roku, které podle něj vedly k podvracení socialismu. (Viz GORBAČOV, M. S.: *Sobranije sočiněnij*, sv. 6, s. 347 – viz pozn. 25.) Gorbačovův komplikovaný vztah k roku 1968 je popsán rovněž v pamětech Georgije Šachnazarova *Cena svobody*, s. 105 (viz pozn. 8).

33 Iz vystuplenij na zasedaniji Politbjuro TsK KPSS 19 nojabrja 1987 goda. In: GORBAČOV, M. S.: *Sobranije sočiněnij*, sv. 9. Moskva, Ves Mir 2009, s. 29.

roli jak principiální, tak pragmatické úvahy. Gorbačov osobně byl rozhodnut dodržovat princip neinterventovat do vnitřních záležitostí regionu. Pro tento postoj měl rovněž relevantní praktické důvody. Jeho tým z minulých sovětských zkušeností vyvodil mimo jiné poučení, že východoevropští politikové by měli mít možnost řešit své vzájemné rozpory a problémy sami. Vměšování ze strany Moskvy se obvykle ukazovalo jako kontraproduktivní, účinnější bylo zaujmout odměřený a odtažitý přístup.³⁴ Gorbačov si obzvlášť zřetelně uvědomoval, že sovětské vměšování do politiky vedení východoevropských komunistických stran, beztak již vystavených tlaku požadavků po změně, by je mohla dále rozkolísat.

I přes tyto obavy byl však Kreml občas ochoten nabídnout pomocnou ruku místním funkcionářům, kteří chtěli odstranit konzervativní vůdce. Nejlepším příkladem, kdy se Moskva rozhodla odchytil od své nově přijaté omezené role, byla nejspíše intervence při odstranění Jánose Kádára v květnu 1988. Tento sovětský zásah lze rozdělit do dvou fází, jež tvoří vlastní angažmá a dodatečné schválení. Předseda KGB Vladimir Krjučkov, který znal Kádára již od roku 1956, kdy působil na sovětském velvyslanectví v Budapešti, se zapojil do posledních fází procesu odstranění vysloužilého funkcionáře. V dubnu 1988 navštívil Budapešť a údajně pomohl překonat odpor starého muže, který se nechtěl vzdát funkce generálního tajemníka Maďarské socialistické dělnické strany (MSDS). Později v dubnu přivezl předseda sovětské vlády Nikolaj Ryžkov do Budapešti souhlas Kremlu se změnou vedení. Nakonec, vpředvečer zasedání, na němž k této změně došlo, zavolal Gorbačov Kádárovi a snažil se mu usnadnit odchod tím, že pochválil toto jeho moudré rozhodnutí.³⁵

Tento poměrně diskrétní, přesto však významný sovětský zásah byl založen na dvou premisách, jež souvisely s důrazem na zachování stability v Maďarsku. První premisou byl pocit Kremlu, že starý vůdce, ke kterému Gorbačov pociťoval spíše respekt než sympatie, se stává skutečnou překážkou reform, a tudíž nebezpečnou politickou zátěží. Již více než rok před jeho odstraněním si Moskva začala uvědomovat, že Kádár ztrácí kontakt s vývojem v Maďarsku. Na jaře 1988 dospěla k závěru, že Kádár se stal zásadní překážkou omezující možnost vnitřní obrody Maďarské socialistické dělnické strany a její schopnost řešit stupňující se hospodářské a politické problémy země.³⁶ Stejně důležité bylo, že o této skutečnosti panoval dostatečně široký konsenzus v maďarském politickém vedení. Různí jeho členové

---

34 Iz vystuplenij na zasedaniji Politbjuro 29 janvarja 1987 goda. In: TÝŽ: *Sobranije sočiněnij*, sv. 5, s. 465 (viz pozn. 5).

35 Viz MEDVEDĚV, V. A.: *Raspad*, s. 128–131 (viz pozn. 28). Potvrdil to Valerij Musatov v rozhovoru s autorem v Moskvě 2.12.1997. Shrnutí rozhovoru Gorbačova s Kádárem 19.5.1988 obsahují memoáry sovětského státníka (GORBAČOV, M. S.: *Žizň i reformy*, sv. 2, s. 328–333 – viz pozn. 2).

36 Viz MEDVEDĚV, V. A.: *Raspad*, s. 126 n.

se již delší dobu snažili získat podporu Moskvy k tomu, aby odstranili starého muže z jeho funkce. Kreml se ale do celého procesu vložil teprve v okamžiku, kdy byl spokojen se šířící konsenzu, zajišťujícího jednotu a spořádané předání moci. I když si ve své opatrnosti uvědomoval možná rizika, dospěl k závěru, že jeho nečinnost by byla ještě riskantnější a umožnila by Kádárovi nadále blokovat reformy potřebné k odvrácení krize.

Okolnosti, které přiměly Kreml zasáhnout při odstranění vysloužilého funkcionáře v Maďarsku, jinde ve východní Evropě nenastaly. Československý vůdce Gustáv Husák byl ještě zdrženlivější než Kádár, pokud šlo o změnu kurzu, ale v tomto případě měl Kreml menší obavy z toho, že nečinnost povede k vážné krizi.³⁷ Spodruzi ve vedení Komunistické strany Československa nakonec Husáka dokázali přesvědčit, aby se vzdal funkce generálního tajemníka, aniž by přitom potřebovali aktivní podporu Moskvy. Sovětské politbyro bylo na oplátku svolné k „přátelským rozhovorům“ o všech problémech, rádo ale přenechalo rozhodování Praze.³⁸

Ze všech vzpurných vysloužilých politiků byl nejvíce nepoddajný Erich Honecker a skutečnost, že byl odstraněn příliš pozdě, měla pro Moskvu zdaleka nejzávažnější následky. Jak již bylo zmíněno, Honecker se postavil na odpor perestrojce a ze všech sil se snažil podnítit kritiku Gorbačovových názorů v NDR, ve východním bloku jako takovém, a dokonce i v samotném Sovětském svazu. Jeho chování jen potvrzovalo názor, který si na něj Kreml vytvořil – viděl ho jako nepřijemného, arogantního člověka, přesvědčeného o vlastní neomylnosti. Jak sarkasticky poznamenal na jeho adresu Gorbačov, Honecker byl papežštější než papež.³⁹ Přesto nic nenavědčuje tomu, že by se Kreml stavěl vstřícně vůči příležitostem, aby pomohl starého politika odstranit. Několik pokusných signálů, které v této věci Východní Německo do Moskvy vyslalo, nevyvolalo v Kremlu žádnou reakci. Sovětsští vůdci postrádali důkazy o tom, že by se vítr obracel proti Honeckerovi, a nadále předpokládali, že Jednotnou socialistickou stranu Německa (SED) zcela ovládají Honeckerovi spojenci.⁴⁰ Kreml se domníval, že jakákoli podpora Honeckerových kriti-

---

37 Georgij Šachnazarov považoval Husáka za relativně spolehlivého centristu ve vedení strany (viz ŠACHNAZAROV, G.: *Cena svobody*, s. 107 n. – viz pozn. 8). Stejně se na něj díval i Gorbačov (viz GORBAČOV, M. S.: *Žizň i reformy*, sv. 2, s. 352 n.; v českém znění: PREČAN, V. (ed.): *Svědectví o rozpadu „socialistického společenství“*, s. 524 n. – viz pozn. 2).

38 Iz vystuplenij na zasedaniji Politbjuro TsK KPSS 19 nojabrja 1987 goda. In: GORBAČOV, M. S.: *Sobranije sočiněnij*, sv. 9, s. 29 (viz pozn. 33).

39 GORBAČOV, M. S.: *Žizň i reformy*, sv. 2, s. 405 n.; ŠACHNAZAROV, G.: *Cena svobody*, s. 25.

40 Viz MAXYMIČEV, Igor: *Rekviem pro GDR*. In: TÝŽ (ed.): *Poslednij god GDR*. Moskva, Meždunarodnyje otnošenija 1993, s. 22, 24 a 28; ADOMEIT, Hannes: *Imperial Overstretch: Germany in Soviet Policy from Stalin to Gorbachev*. Baden Baden, Nomos 1998, s. 378. Anatolij Čerňajev v rozhovoru s autorem v Moskvě 10.9.1998 sdělil, že tehdy přijel do Moskvy předseda východoněmecké vlády Willi Stoph a naznačoval možnost změny ve vedení země, Gorbačov ale odmítl jakkoli se v tomto směru angažovat.

Srdečné úsměvy nejvyšších představitelů Sovětského svazu a Maďarska na letišti v Budapešti 1. června 1986 nedávají tušit, že o dva roky později bude János Kádár (1912–1989) v Moskvě hodnocen jako brzda potřebných reforem a že Gorbačovův tým dopomůže k jeho odchodu do politické penze

lína a považoval je za projev pesimismu konzervativců, kteří chtějí zveličít tamní nestabilitu, aby tím dodali váhu svým protireformním argumentům.⁴¹ Teprve na podzim 1989 začal Kreml brát zprávy o hrozící krizi vážně. Ve stejné době obdržel první silnější signály o tom, že se ve vedení Jednotné socialistické strany Německa vítr obrací proti Honeckerovi. I tehdy však žádosti adresované Moskvě, aby zaujala jednoznačný postoj, narážely na její neochotu se angažovat. Gorbačov cítil odpor k tomu, aby byl zatažen do boje o vedení, zvláště pak ve východním Berlíně, kde se vývoj mohl obrátit v neprospěch Moskvy a kde bylo v sázce příliš mnoho. Až v září ukázaly Gorbačovovi kritické zprávy z Východního Německa zcela jasně, že se země potácí na pokraji nebezpečné krize. Gorbačov později poznamenal, že si uvědomil, že NDR lze přirovnat k tlakovému hrnci s pevně přiklopeným víkem, přičemž hodinové ručičky ukazují za pět minut dvanáct.⁴²

ků by byla příliš riskantní, jelikož by mohla přimět Honeckera a zastánce tvrdé linie, aby se zcela odvrátili od Moskvy. To by pak mohlo pro změnu vyvolat destabilizaci NDR a narušit Gorbačovovu politiku sbližování dvou rozdělených táborů v Evropě.

Během roku 1988 a ještě v létě 1989 Gorbačov v kontaktu s Honeckerem zachovával zdvořilý přístup a mírnou kritiku na jeho adresu kompenzoval rezolutním ujišťováním o svém přátelství. Možnost, že tato umírněná taktika jen povzbudí Honeckera, aby setrval ve svém odporu, a tak uspiší krizi, zjevně Kreml příliš neznepokojovala. Moskva optimisticky považovala situaci v NDR za relativně stabilní. Gorbačovův tým zpravidla přehlížel kritičtější hodnocení přicházející z východního Ber-

41 Viz Zapiska A. N. Jakovleva v TsK KPSS ob otnošeniji rukovodstva SEPG k perestrojke..., s. 140 (viz pozn. 24). Optimistický pohled na situaci v Německu lze najít i v memorandu mezinárodního oddělení ÚV KSSS z února 1989, publikovaném v *CWIHP Bulletin*, č. 12–13 (2001), s. 63 (viz pozn. 7).

42 GORBAČOV, M. S.: *Žizň i reformy*, sv. 2, s. 409–413 (viz pozn. 2). Anatolij Čerňajev v rozhovoru s autorem v Moskvě 10.9.1998 upozornil na neochotu sovětského vůdce jet do východního Berlína.

Vědomí, že v NDR může dojít k výbuchu, pokud se nepodaří nějak zlomit odpor jejího vůdce k reformám, změnilo v Kremlu vnímání rizika plynoucího ze sovětského angažmá při změně východoněmeckého vedení. Objevovaly se zprávy, že pokud Honecker setrvá ve funkci, demonstranti se možná pokusí rozbořit Berlínskou zeď.⁴³ Gorbačov ovšem stále neprojevoval přílišné nadšení nad tím, že by měl vyrazit do Berlína, aby pomohl těm, kteří organizovali odpor proti Honeckerovi. Teprve tehdy, když se mu dostalo ujištění, že bude mít možnost promluvit k vedení SED, se sovětské politbyro rozhodlo, že by Gorbačov měl cestu podniknout.⁴⁴ Po příletu do východoněmecké metropole pak pronesl srozumitelně adresovaný výrok, že život potrestá ty, kteří jednájí příliš pozdě, a tato jeho poznámka brzy pronikla na veřejnost. Ve stejném duchu varoval východoněmecké komunistické vedení, že stojí před zásadním rozhodnutím – buď se pohne směrem kupředu, anebo je čeká pád. Nepodpořil sice jednoznačně a výslovně plány těch členů vedení, kteří usilovali o nahrazení Honeckera, jeho apel na změnu nicméně pomohl celý proces uspišit. Necelé dva týdny po Gorbačovově návštěvě tak Erich Honecker spolu se dvěma nejbližšími spolupracovníky rezignoval. O dva dny později obdržel Kreml poděkování od jeho nástupce za Gorbačovovu „přátelskou podporu“.⁴⁵

Jak se však ukázalo, tato podpora a změna ve východoněmeckém vedení, kterou umožnila, přišly příliš pozdě. Stejně jako v dalších případech, i tentokrát byl počet možných rizik ze strany Kremlu chybný. Vycházel jednak z přílišného optimismu ohledně výhledů východoněmeckého režimu do budoucnosti, jednak z přílišné opatrnosti při zvažování rizika, že vlastním zasahováním do východoněmeckých událostí oslabí kontrolu SED nad jejich vývojem.⁴⁶ S Moskvou v roli pouhého diváka dokázal Honecker blokovat reformy tak dlouho, až tlak společnosti přerostl do vlny protestů, které již nedokázalo zvládnout ani nové, pružnější vedení východoněmeckých komunistů.

---

43 Vypovídá o nich Čerňajevův záznam v diáři z 8.10.1989 (viz ČERŇAJEV, Anatolij: *Sovmestnyj ischod: Dněvník dvuch epoch. 1972–1991 gody*. Moskva, Rosspen 2008, s. 806).

44 Tato informace pochází z rozhovoru autora s Anatolijem Čerňajevem (Moskva, 9.12.1997) a Valentinem Falinem (Moskevská oblast, 7.9.1998).

45 Vděčnost tlumočil Jakovlevovi východoněmecký velvyslanec v Moskvě Gerd Koenig (viz Zapis besedy A. N. Jakovleva s poslom GDR v SSSR G. Koenigom 20 oktjabrja 1989 g. In: JAKOVLEV, A. N. (ed.): *Perestrojka*, s. 363 – viz pozn. 24). Tehdejší vedoucí mezinárodního oddělení ÚV KSSS Valentin M. Falin se podle svých slov (v rozhovoru s autorem 7.9.1998) nedomníval, že by se byl Gorbačov jednoznačně vyjádřil, jaké kroky je třeba podniknout, aby došlo ke změně na špici SED.

46 Gorbačov zpětně přiznal, že vnímal reformní potenciál Honeckerova režimu poměrně optimisticky (viz GORBAČOV, M. S.: *Poňat' perestrojku... počemu eto važno sečas*. Moskva, Alpina Biznes Buks 2006, s. 215). Čerňajev měl však naprosto jasno v tom, že Honeckerův čas již dávno vypršel, což dokládá záznam v jeho diáři z 11.10.1989 (ČERŇAJEV, A.: *Sovmestnyj ischod*, s. 808 – viz pozn. 43).

Podpora spíše nástupu centristů než reformátorů

Z podobné kombinace optimismu a opatrnosti vycházela tendence Kremlu podporovat po odstranění vysloužilých funkcionářů spíše nástup centristů než radikálních reformátorů. V maďarském případě Moskva ochotně podpořila Károlyho Grószze. Věřila, že Grósz, opatrný technokrat s naprostým nedostatkem představitosti, stojí na straně „zdravých sil“ v Budapešti a že představuje jistější volbu než jeho proreformnější kolegové, jako například Rezső Nyers, Miklós Németh či Imre Pozsgay.⁴⁷ Gorbačovovi se zamlouvala řada Pozsgayových návrhů reforem socialismu, měl však nadále obavy z rozkladného vlivu, který by mohl tento nekonformní politik mít na křehkou spolupráci, jež udržovala maďarské vedení pohromadě. Jednota vládnoucí strany se zdála bezpečnější v rukou Grószze, v němž Kreml spatřoval silnou figuru, schopnou řídit umírněnou reformu, která by ukojila hlad po změnách, a zároveň by zachovala stabilitu. I když se na konci roku 1988 ukázalo, že tato očekávání byla až příliš optimistická, Moskva stále nejevila o Pozsgaye zájem. Při vzájemném setkání v Římě na jaře 1989 mu doporučil Alexandr Jakovlev, aby podporoval Grószze. Pozsgay se svou pověstnou prudkostí v reakci Jakovleva obvinil, že zůstává zajatcem stalinistického myšlení, jelikož zjevně raději jedná s agenty než se spojenci.⁴⁸ Kreml nicméně i potom zachovával přízeň Grószovi, protože doufal, že dokáže spojit role silného muže a reformátora. Na počátku roku 1989 se zdálo, že rozdělení funkcí mezi Grószze jako předsedu komunistické strany a reformátora Németha jako předsedu vlády bylo nejlepší cestou k uskutečnění řízeného procesu změny, jak si to přál Kreml. Jakmile však Gorbačov zjistil, že Grósz ztrácí nad stranou kontrolu, odmítl cokoli podniknout na jeho podporu.⁴⁹

Stejně jako v Budapešti, i v Berlíně se Kreml zdál nakloněn tomu, aby se vedení ujal centristický korunnní princ. Moskva spatřovala v Egonu Krenzovi člověka, který je schopen vést Německou demokratickou republiku optimální cestou politicky fle-

47 Hodnocení Grószze obsahují memoáry Vadima Medveděva *Raspad*, s. 124 (viz pozn. 28). Gorbačovův pohled na kliky v maďarském vedení viz *Iz vystuplenij na zasedaniji Politbjuro TsK KPSS 13 ijuňa 1986 goda*. In: GORBAČOV, Michail S.: *Sobranije sočiněnij*, sv. 4. Moskva, Ves Mir 2008, s. 163.

48 Viz POZSGAY, Imre: *Politikus-pályá a pártállamban és a rendszerváltásbán*. Budapest, Püski 1993, s. 121 n. (citováno in: TOKES, Rudolf: *Hungary's Negotiated Revolution: Economic Reform, Social Change and Political Succession, 1957–1990*. Cambridge, Cambridge University Press 1996, s. 320). Podle Vadima Medveděva nebylo sovětské vedení s Pozsgayem v častém kontaktu (viz záznam rozhovoru Medveděva s autorem v Moskvě 10.12.1996).

49 Viz LEVESQUE, J.: *The Enigma of 1989*, s. 131 (viz pozn. 1). Tradicionalisté v mezinárodním oddělení ÚV KSSS, jako např. Fjodorov, však stále preferovali Grószze a snažili se dát mu najevo podporu (viz Fragment notatki z rozmowy kierownika Wydziału Polityki Międzynarodowej KC KPCz M. Stefanaka z I zastępcą kierownika Wydziału Zagranicznego KC KPZR tow. R. Fiodorowem, 18 kwietnia 1989 r. In: DUDEK, Antoni – FRISZKE, Andrzej (ed.): *Polska 1986–1989: Koniéc systemu*. Warszawa, Trio 2002, s. 267).

xibilní a pokojné reformy pod vedením komunistické strany.⁵⁰ Naděje vkládané do Krenze odrážely optimismus panující v Kremlu ohledně životaschopnosti honeckerismu bez Honeckera; v tvrdohlavosti starého muže byla spatřována hlavní překážka na cestě změn a dalšího vývoje.⁵¹ Tyto naděje přetrvaly i po pádu Berlínské zdi, jelikož Krenz projevil ochotu spolupracovat s lidmi, jako byl Hans Modrow. Kreml považoval Modrowa za slibného reformátora, a právě sovětská podpora přispěla k jeho jmenování předsedou východoněmecké vlády.

Sklon Moskvy opírat se raději o spolehlivé vůdce než podporovat reformátory se jasně projevil v případě Československa. Jelikož tato země figurovala na spodním konci žebříčku politicky nestabilních států, který si sestavil Kreml, v podpoře zdejších reformně orientovaných spojenců neměl spatřovat takové riziko. V boji o nástupnictví po Gustávu Husákovi však ani umírnění reformátoři, jako předseda vlády Lubomír Štrougal, nezískali jeho podporu, neboť mu záleželo v první řadě na schopnosti jednotlivých kandidátů zachovat jednotu ve vedení komunistické strany.⁵² Moskva byla proto ochotna spokojit se s konzervativnějším centristou Milošem Jakešem, jehož považovala za dostatečně houževnatého na to, aby udržel na uzdě zastávce tvrdé linie, a dostatečně pružného na to, aby uspokojil volání po změnách.⁵³ Ani když se na jaře 1989 ukázalo, že Jakeš nedokáže udržet krok s tlakem na změny, Gorbačov mu nepřestal dávat najevo podporu. To si však český generální tajemník vyložil jako schvalování defenzivního přístupu Prahy.⁵⁴ Kreml neudělal nic pro to, aby vyvinul na Jakeše větší tlak nebo aby povzbudil proreformně smýšlející členy československého vedení v jejich snaze Jakeše nahradit.⁵⁵ V případě radikálnějších reformátorů spjatých s pražským jarem 1968, kteří prosazovali skutečnou perestrojku, zůstávala Moskva obzvláště opatrná. Ještě i v pozdním podzimu 1989,

---

50 Pozitivní hodnocení Krenze obsahují memoáry Vadima Medveděva (*Raspad*, s. 170 – viz pozn. 28) i Michaila GORBAČOVA (*Žizň i reformy*, sv. 2, s. 163 – viz pozn. 2). Viz rovněž ADO-MEIT, H.: *Imperial Overstretch*, s. 418 a 420 (viz pozn. 40).

51 Viz GORBAČOV, M. S.: *Poňat' perestrojku...*, s. 215 (viz pozn. 46).

52 To byla ústřední myšlenka Gorbačovových poznámek o změně v československém vedení v listopadu 1987 po návštěvě premiéra Ryžkova v Praze (viz Iz vystuplenij na zasedaniji Politbjuro TsK KPSS 19 nojabrja 1987 goda. In: GORBAČOV, M. S.: *Sobranije sočiněnij*, sv. 9, s. 29 (viz pozn. 33).

53 Viz MEDVEDĚV, V. A.: *Raspad*, s. 144 n. – viz pozn. 28 (v českém znění: PREČAN, V. (ed.): *Svědectví o rozpadu „socialistického společenství“*, s. 537 n. – viz pozn. 2); GORBAČOV, M. S.: *Žizň i reformy*, sv. 2, s. 358 (v českém znění: PREČAN, V. (ed.): *Svědectví o rozpadu „socialistického společenství“*, s. 526 n.).

54 Viz JAKEŠ, Miloš: *Dva roky generálním tajemníkem*. Praha, Regulus 1996, s. 97; MEDVEDĚV, V. A.: *Raspad*, s. 108 n.

55 Hlavním kandidátem z této kategorie byl předseda vlády Ladislav Adamec, jeho nepřímé náznaky však nenalezly v Moskvě odezvu (viz KREJČÍ, Oskar: *Proč to prasklo, aneb Hovory o demokracii a „Sametové revoluci“*. Praha, Trio 1991, s. 26 n.; viz rovněž LEVESQUE, J.: *The Enigma of 1989*, s. 178–181 – viz pozn. 1).

kdy někteří konzervativci v Praze, v zoufalé snaze uchránit pozici komunistické strany, žádali Kreml, aby vynesl trumfovou kartu roku 1968 a pomohl jim tak změnit vedení strany a získat alespoň nějakou legitimitu v očích veřejnosti, zůstaly tyto žádosti bez odezvy.⁵⁶ Optimistická víra v obrodný potenciál reformního komunismu byla zastřena opatrností. Formální sovětské přehodnocení událostí roku 1968 přišlo až v prosinci, kdy již bylo pro československé komunisty příliš pozdě.

Optimismus spojený se sázkou na centristickou linii Moskvě vydržel zvláště dlouho v Polsku, kde trvale podporovala vládnoucího generála Wojciecha Jaruzelského. Jakožto strůjce výjimečného stavu, vyhlášeného v prosinci 1981, mohl být generál jen těžko považován za nejvíce proreformně smýšlejícího příslušníka polské komunistické elity. Nebyl ani člověkem, který by měl největší potenciál získat podporu veřejnosti. Jaruzelski však disponoval kvalitami, které naplňovaly dvojí požadavek Kremlu – schopnost zachovat jednotu strany a stát v čele procesu řízené změny. Měl dostatečně silné postavení na to, aby mohl čelit zastáncům tvrdé linie, kteří odmítali jakékoli ústupky Solidaritě. A byl dostatečně pragmatický na to, aby učinil ústupky nezbytné k udržení pozice komunistické strany v čele změn. V ostře vyhoceném prostředí, které činilo z Polska nejvýbušnější zemi v celé východní Evropě, představoval nepoddajný, zároveň ale pragmatický centrista hodnotu, kterou byli v Moskvě ochotni vyvážit zlatem. Jaruzelski byl zároveň jediným východoevropským vůdcem, kterého Gorbačov skutečně respektoval a k němuž cítil určitou osobní náklonnost.⁵⁷ Tato osobní důvěra vedla k tomu, že sovětský generální tajemník byl až přespříliš optimistický, pokud šlo o generálovu schopnost zajistit obrodu polské komunistické strany a proces řízené reformy socialismu.

Kreml pohlížel na centristickou politiku neoptimističtěji právě v Polsku a Maďarsku – a právě v těchto zemích, kde reformy pokročily nejdále, se dočkal ve svém optimismu prvního zklamání. Zatímco předpokládal, že podporou centristů nejspíše povzbudí tamní komunistické strany k obrodě a pomůže jim udržet se v čele reformního procesu, v praxi byli centristé v Polsku i Maďarsku smetení radikálnějšími silami prosazujícími reformy. V konzervativnějších státech se silní centristé, podporovaní Moskvou, odhodlali k činům příliš pozdě a udělali příliš málo pro to, aby odolali masivnímu tlaku, který nakonec vynesl k moci opoziční síly.

---

56 Viz MEDVEDĚV, V. A.: *Raspad*, s. 153 – viz pozn. 28 (v českém znění: PREČAN, V. (ed.): *Svědectví o rozpadu „socialistického společenství“*, s. 546 n.). Gorbačov odmítl návrh Šachnazarova, aby přehodnotil sovětský přístup k roku 1968, jelikož by to mohlo oslabit Jakešovu pozici (viz záznam rozhovoru autora se Šachnazarovem v Moskvě 30.3.1998).

57 Viz GORBAČOV, M. S.: *Žizň i reformy*, sv. 2, s. 336–339, 344 n. a 351 (v českém znění: PREČAN, V. (ed.): *Svědectví o rozpadu „socialistického společenství“*, s. 520); MEDVEDĚV, V. A.: *Raspad*, s. 88.

Podpora „neoperestrojky“: vytváření koalic v socialistickém rámci

Směsice nadějí a obav formovala rovněž přístup Kremlu k politickým strategiím, jichž užívali centristé. Podobně jako u politického vůdcovství, i zde spojoval naději zejména s těmi zeměmi, které dále pokročily na cestě reformem. Moskva se nadále vyhýbala tomu, aby vzbuzovala dojem, že vnucuje ostatním své priority. Michail Gorbačov neúnavně opakoval, že východoevropští vedoucí představitelé musí činit vlastní rozhodnutí. Ve strategických otázkách, narozdíl od problémů spojených s vůdcovstvím, však častěji projevoval své smýšlení. Dával zcela jasně najevo, že preferuje „neoperestrojkové“ kroky – tedy takové, které rozvíjely strategii integrace různých sil do politických koalic, jak se o to Gorbačov snažil na domácí scéně, v těch zemích východní Evropy, které výrazněji pokročily na cestě reformem.⁵⁸

Podpora Kremlu umožnila vedoucím představitelům ve Varšavě a Budapešti snáze zaujmout „neoperestrojkovou“ linii. Jejich konzervativní kritici již naopak s podporou Sovětského svazu operovat nemohli. Gorbačovovo povzbuzování pomohlo posílit odhodlanost politického vedení v těchto zemích při prosazování kontroverzních a radikálních kroků, jako například faktické legalizace polské Solidarity. V tomto směru rovněž přinesl užitek Gorbačovův souhlas s uplatněním strategie „kulatého stolu“, která umožnila do jednání zapojit jako partnery i opoziční skupiny. Strategie „kulatého stolu“ byla zcela jednoznačně ve shodě s Gorbačovým preferováním smířlivého řešení politických konfliktů začleňováním opozičních sil do politického systému. Soulad mezi strategií „kulatého stolu“ a perestrojkou nepochybně způsobil, že sovětský vůdce byl nakloněn uplatnění radikálních postupů, k nimž se uchýlili komunisté v Maďarsku a Polsku.⁵⁹

Méně často než o sympatiích Gorbačova se však hovoří o obavách, jež pociťoval z toho, že by strategie „kulatého stolu“ mohla nastartovat vývoj událostí, který by již překračoval hranice „neoperestrojky“. Obával se, že pokud by komunistické strany k radikálním krokům nepřistupovaly dost opatrně, mohly by podkopat svou vedoucí roli v procesu reformem, kterou Kreml nadále považoval za klíčovou. Gorbačov byl ochoten podpořit rozhovory u kulatého stolu jako pragmatický ústupek, který má za cíl zmírnit napětí a odvrátit krizi. Pouze hrozící krize v Polsku sovětského vůdce přiměla, aby přijal Jaruzelského plán vyjednávat se Solidaritou u kulatého stolu. To, co generál připravil a sovětský generální tajemník schválil, byla pragmatická strategie v duchu hesla „rozděl a panuj“, která měla rozštěpit Solidaritu na umírněné a radikály, a tak obnovit kontrolu nad událostmi. I v tomto případě se však Gorbačov obával, že proces vyjednávání u kulatého stolu může přinést neočekávané výsledky a že povolení voleb s účastí opozice, třebaže ne zcela svobodných,

---

58 „Neoperestrojkou“ zde rozumím reformní politické tendence v zemích východního bloku, které byly inspirovány sovětskou perestrojkou, avšak ve své hloubce a dalekosáhlosti překračovaly její hranice.

59 Tento bod zdůrazňuje Jacques Levesque v práci *The Enigma of 1989*, s. 115 n. (viz pozn. 1).

může odstartovat řetězec událostí, které překročí vymezené „neoperestrojkové“ hranice „socialistické volby“.⁶⁰

A opravdu, volby v červnu 1989 přinesly komunistům v Polsku potupnou porážku. Na červencovém setkání států Varšavské smlouvy Jaruzelski zcela otevřeně prohlásil, že Solidarity se žene polskou politickou krajinou jako tajfun. Poněkud zoufale dodal, že vplutí Solidarity jako štiky do politických vod může probudit komunistického kapra. Tyto naděje se ale ukázaly jako liché – morálka v Polské sjednocené dělnické straně i počet jejích členů zaznamenaly strmý pád.⁶¹ Polský debakl – Maďari přežili léto jen o něco málo lépe než jejich polští soudruzi – způsobil obrat v optimistickém smýšlení Kremlo o schopnostech východoevropských komunistických stran řídit reformní proces a udržovat vývoj v mezích vytyčených „neoperestrojkou“.

Navzdory neuspokojivým výsledkům těchto „neoperestrojkových“ strategií se ovšem Gorbačov vytrvale držel své politiky nevměšování. Tento nový principiální postoj se čím dál více stával jakýmsi ostrůvkem jistoty uprostřed stále prudší politické bouře. Rozhodnutí, jež přijímali komunističtí reformátoři v ostatních zemích, se Moskvě nejspíše ne vždy zamlouvala, ale Gorbačov nadále zastával názor, že každá země má právo zvolit si cestu, po níž se bude ubírat. A když se pak Kreml snažil přizpůsobit svou zahraniční politiku cestám, které si zvolily v roce 1989 Polsko a Maďarsko, projevil i ochotu rozšířit mantinely ohraničující proces „neoperestrojky“.

Uvolňování omezení a předcházení konfliktům

Od jara 1989 až do konce tohoto revolučního roku Kreml zmírnil dva klíčové požadavky, které dlouho svazovaly členy východního bloku – požadavek vlády komunistické strany a společné ochrany hranic. Moskva uvolnila omezení v těchto zásadních oblastech natolik, že vlastně došlo ke stržení dvou tradičních pilířů celého bloku. Tuto liberalizaci Moskva neprováděla tak aktivně, jako když propa-

60 Svědčí o tom Gorbačovovy komentáře během jeho setkání s Mieczysławem Rakowským v říjnu 1989 (Iz besedy s M. Rakowskim 21 oktábrja 1988 g. In: GORBAČOV, M. S.: *Sobranije sočiněnij*, sv. 12, s. 260 – viz pozn. 5; RAKOWSKI, M. F.: *Dzienniki polityczne 1987–1990*, s. 268–275 – viz pozn. 22). O stejných obavách se sovětský vůdce zmínil při jednání se svými maďarskými partnery, kteří připravovali zavedení systému více politických stran. Gorbačov schvaloval „socialistický pluralismus“ a ostantativně nereagoval na snahu premiéra Németha zlehčit rozdíl mezi pluralismem v systému s jednou stranou a systému s více stranami. Sovětský vůdce zdůrazňoval, že je nutné udržet vývoj událostí na socialistické trajektorii. (Viz Record of Conversation between President M. S. Gorbachev and Miklos Nemeth, Member of the HSWP CC Politburo, Chairman of the Council of Ministers of the People's Republic of Hungary, Moscow, 3 March 1989. In: *CWIHP Bulletin*, č. 12–13 (2001), s. 76 n.)

61 Záznam Jaruzelského projevu na summitu Varšavské smlouvy 8.7.1989 viz *Archiv Gorbačev-Fonda*, fond 1, opis 1, Vstreča v uzkom sostave rukovoditel'ej bratskich partij stran-členov Varšavskogo dogovorja (zapis osnovnogo soděržanija vystuplenij), Bucharest, Rumynija.

govala „neoperestrojkové“ reformy; spíše jen rezignovaně přijímala události a přizpůsobovala se jim. Gorbačov rozhodně nebyl spokojen s mnoha změnami, jež se podle něj rozcházely s prioritami, které nadále považoval za klíčové. Nicméně, jak prohlásil v sovětském politbyru, rozčarování nad tím, co „přátelé“ dělají, se nesmělo stát záminkou pro moralizování a vměšování.⁶² Sovětský vůdce rozhodně nebyl potěšen vývojem událostí v Maďarsku, kde vedení komunistické strany ztratilo kontrolu nad děním a přepustilo rozhodující vliv radikálním reformátorům, kteří překročili hranice „neoperestrojky“. Gorbačov měl pochybnosti o veřejné rehabilitaci Imre Nagye jako národního hrdiny a maďarských událostí na podzim 1956 jako národního povstání. Přesto zajistil, aby se Moskva nevměšovala do záležitostí, které vytrvale označoval za maďarská rozhodnutí.⁶³

Reakce na vývoj v Polsku se odvíjely podle podobné šablony. Kreml rozhodně nebyl spokojen, když v létě 1989 pozoroval, jak Lech Wałęsa rozbíjí svou silovou strategii na padrť Jaruzelského plány na velkou koalici pod vedením komunistů. Kromě několika kritických komentářů v sovětském tisku však Moskva nevyvolala žádnou námitku k vytvoření první nekomunistické vlády ve východním bloku. Jakmile se ukázalo, že Solidarita získala převahu, Moskva se rychle přizpůsobila nové politické realitě. Klíčoví členové sovětského vedení byli vysláni navázat „pracovní“ vztahy s novou vládou Tadeusze Mazowieckého. Moskva změnila své stanovisko a byla ochotna svolit

Symbolický okamžik při oslavách čtyřicátého výročí trvání Německé demokratické republiky koncem září 1989 ve východním Berlíně. Usmívající se Erich Honecker (1912–1994) netuší, že jeho vláde i státu odtikávají poslední dny

62 Gorbačovovy komentáře na jednání politbyra ÚV KSSS 13.4.1989 (*V Politbjuro TsK KPSS...*, s. 468 – viz pozn. 2).

63 Pozoruhodně malý odpor Kremlu vůči předem ohlašovaným maďarským politickým změnám dokumentuje záznam o jednání Alexandra Jakovleva s maďarským velvyslancem v SSSR Sándorem Rajnaiem z prosince 1988 (Zapis besedy A. N. Jakovleva s poslom VNR v SSSR S. Rajnai, 21. děkabrja 1988 g. In: JAKOVLEV, A. N. (ed.): *Perestrojka*, s. 290 n.). O pozdějších sovětských výhradách svědčí záznam jednání mezi Gorbačovem a maďarským premiérem Némethem z 3.3.1989 (viz *CWIHP Bulletin*, č. 12–13 (2001), s. 77). Gorbačovovy údajné kroky k zamezení formálním stížnostem zmiňuje Jacques Levesque v práci *The Enigma of 1989*, s. 129 n. (viz pozn. 1).

k tomu, že se vztahy s Varšavou přesunou z roviny propojení vládnoucích politických režimů do roviny odrážející státní zájmy.⁶⁴ K podobnému procesu „normalizace“ vztahů došlo, když se nekomunisté dostali k moci v Československu a v NDR.

Sovětská ochota zmírnit základní požadavky na ideové a politické propojení se státy východní Evropy se zmenšovala, pokud šlo o bezpečnostní otázky. Kreml akceptoval realitu, že politické režimy v jednotlivých zemích regionu mohou být rozdílné, žádal ale po nových, nekomunistických vládách ujištění, že budou nadále plnit závazky plynoucí z jejich členství ve Varšavské smlouvě. Nové vlády byly více než připraveny tyto záruky poskytnout, jelikož si nikdo nebyl jist, zda se Kreml, který projevil bezpříkladnou pružnost na politické frontě, bude chovat stejně i v bezpečnostních otázkách. Objevovaly se náznaky, že sovětské vedení by netolerovalo rozpad všech existujících bezpečnostních struktur. Nezdálo se, že by bylo připraveno smířit se s finlandizací celého regionu. Gorbačov tento dojem dále posiloval svými prohlášeními, že Sovětský svaz nebude trpně přijímat ohrožení své bezpečnosti, ale že se bude chovat tak, jak by se za daných okolností zachovala každá velmoc.⁶⁵ Sovětský generální tajemník zcela jasně vysvětlil maďarským vedoucím představitelům, že neutralita, po níž volali radikálové v Budapešti, je jednoduše nerealistická. Maďaři, jak dodal, by se spíše měli soustředit na využití rozšířené národní autonomie v rámci modernizující se Varšavské smlouvy.⁶⁶ V tomto směru vyslala Moskva ke svým spojencům některé povzbudivé signály. Návrh z prosince 1988 jednostranně snížit stavy sovětských vojsk rozmístěných v zemích východní Evropy byl součástí obecněji pojímané, i když stále podmíněné, ochoty zvážít stažení všech ozbrojených sil z regionu, po němž některé východoevropské státy stále silněji volaly.⁶⁷

64 Ministr zahraničí Eduard Ševardnadze, ministr obrany Dmitrij Jazov, předseda KGB Vladimir Krjučkov a Alexandr Jakovlev vypracovali 20.9.1989 zprávu o situaci v Polsku, další postup byl diskutován a stanoven na jednání sovětského politbyra 28. září (viz *Hoover Institution Archives*, fond 89 (Communist Party of the Soviet Union on Trial), kotouč 1991, sekce 9, dokument 33, Ob obstanovke vo Polše, vozmožnych varjantach jejo rozvitija, perspektivach sovetško-pol'skich otnošenij (10 stran)).

65 *Archiv Gorbačev-Fonda*, fond 1, opis 1, Zapis besedy M. S. Gorbačeva s pervym sekretarjem TsK POPR M. Rakovskim (Polša), 11 októbrja 1989 g., s. 22; viz rovněž RAKOWSKI, M. F.: *Dzienniki polityczne 1987–1990*, s. 551 (viz pozn. 22). Podle zpráv, které dorazily do Varšavy, prohlásil Medveděv v Berlíně, že Moskva není připravena přijmout finlandizaci (*tamtéž*, s. 533).

66 Zpráva Károlyho Grószze pro politbyro MSDS o jednáních s Gorbačovem ve dnech 23.–24.3.1989 je citována in: BÉKÉS, Csaba: *Back to Europe: The International Background of the Transition in Hungary, 1988–1990*, s. 15 (<http://www.coldwar.hu/html/en/publications/roundtables-bekes.htm>).

67 Maďaři byli v této otázce nejpřímnější (viz Zapis besed s rukovodstvom VNR – K. Grosom, Ja. Berentsem, M. Nemetom, M. Sjurošem, 10–11 nojabrja, 1988 g. In: JAKOVLEV, A. N. (ed.): *Perestrojka*, s. 254 n.). Celá otázka škrťů v armádě, včetně jednotek rozmístěných ve východní Evropě, byla diskutována ze zcela nového úhlu pohledu na schůzi sovětského politbyra 3.11.1988. Dokládá to zápis v deníku Anatolije Čerňajeva z 3.11.1988 (ČERŇAJEV, A.: *Sovmestnyj ischod*, s. 770 n. – viz pozn. 43).

Dojem, že Kreml je ochoten akceptovat větší míru národní autonomie v bezpečnostní oblasti, dále posilovala jeho nově projevovaná flexibilita v otázce hraničního režimu. Důležitá rozhodnutí ohledně hraničního režimu byla v praxi, když už ne teoreticky, vždy výsadou Moskvy. Hranice východního bloku totiž vlastně představovaly vnější limity sovětského prostoru. V druhé polovině roku 1989 však Moskva zmírnila omezení i v této velice citlivé oblasti. Ponechala na úvaze Budapešti, zda uvolnit hraniční kontroly na přechodech s Rakouskem a tak umožnit tisícům východních Němců, aby využili této cesty k úniku do Spolkové republiky. A co bylo obzvláště důležité, Moskva přijala bez viditelnějších protestů opatření východoněmeckých úřadů, jež umožňovala volný průchod zdí rozdělující Berlín. V obou případech zaujala Moskva stanovisko, že se jedná o záležitosti, o nichž musejí rozhodnout přímo zainteresované národní vlády.

Jak si vysvětlit ochotu Moskvy smířit se tak snadno se změnami, které východoevropané provedli v politickém uspořádání a hraničních režimech? I v tomto případě se do úvah Moskvy promítal optimismus, byť spíše okrajově. I po neúspěších polských komunistů se někteří členové sovětského politbyra domnívali, že ekonomické a sociální problémy spojené s vládnutím v Polsku mohou probudit prvky socialismu v rámci Solidarity a tak příznivě ovlivnit povahu nového režimu. Zpráva vypracovaná vysokými sovětskými úředníky si pohrávala se spekulacemi o možnosti socialistické demokracie švédského typu, která by se v Polsku mohla výhledově vytvořit.⁶⁸ Gorbačovův tým si udržoval neochvějný optimismus ohledně šancí socialistické levice v Německé demokratické republice na úspěch, a to až do její volební porážky v březnu 1990.⁶⁹ Obecně lze říci, že Moskva se smířila s tím, že bude muset jednat s nekomunistickými vládami, a zároveň začala razit myšlenku, že konec vlády komunistických stran nemusí nutně znamenat konec socialismu ve východní Evropě.

Zatímco Kreml se jako tonoucí držel svých stébel optimismu, k vyrovnání se změnami režimů ve východní Evropě mu dopomohly především obavy, které pociťoval. Hlavní motivační silou zde byl strach z toho, že by pokusy Moskvy či místních komunistů brzdit probíhající změny mohly dále zvýšit nestabilitu a vést ke konfliktu. Snaha vyhnout se konfliktům byla nejsilnějším faktorem, který se promítal do ochoty Moskvy vyrovnat se i s negativními změnami a postupně uvolňovat tradiční omezení. Pragmatická snaha udržovat stabilitu dále posilovala Gorbačovův

---

68 Viz *Hoover Institution Archives*, fond 89 (Communist Party of the Soviet Union on Trial), kotouč 1991, sekce 9, dokument 33, Ob obstanovke vo Polše, vozmožnych varjantach jejo rozvitija, perspektivach sovětsko-polskich otnošenij.

69 Tato důvěra ve východoněmeckou levicu se odrazila i v neformální diskusi o německých otázkách vedené na vysoké úrovni 26.1.1990 (viz *Obsužděníje germanskogo voprosa na uzkom soveščaniji v kabiněte geněralnogo sekretarja TsK KPSS*, 26 janvarja 1990 goda. In: *V Politbju-ro TsK KPSS...*, s. 551–555 – viz pozn. 2).

principiální odpor ke konfrontacím a k užití síly. Ohromná snaha, kterou Moskva vyvinula, aby zabránila jakýmkoli násilným řešením, jež by mohla vyvolat konflikt, byla tedy nejdůsledněji uplatňovaným a nejvýznamnějším trendem sovětské politiky v těchto letech rychlé transformace východní Evropy.

V kritických okamžicích let 1989 a 1990 Moskva varovala východoevropské komunistické vůdce, aby nepodlehli pokušení uchýlit se při jednáních s opozicí a při zvládnání protestů k užití síly.⁷⁰ Jedním z důvodů, proč se Gorbačov zdráhal postavit proti rehabilitaci maďarských vůdců z roku 1956, byla obava, že kritika ze strany Sovětského svazu by mohla povzbudit zastánce tvrdé linie v Budapešti k použití násilí proti demonstrantům. Když v srpnu 1989 dočasně hrozilo, že se vůdce polských komunistů Mieczysław Rakowski odmítne připojit k vládě Solidarity, Gorbačov ho nabádal, aby zaujal konstruktivní stanovisko. O dva měsíce později ve Varšavě varoval vedoucí představitele poražené komunistické strany před bojovností, neboť se obával, že by konfrontace s opozicí mohla vyústit v konflikt, a polskou politiku vnímal jako nebezpečný sud se střelným prachem.⁷¹ Tyto obavy byly rovněž důvodem pro podobně formulovaná varování adresovaná zle tísněným komunistům v Československu. V říjnu a listopadu 1989 Moskva dala jasně najevo východoněmeckým představitelům své očekávání, že dokáží řešit narůstající vlnu protestů tak, aby byl zajištěn nenásilný vývoj dalších událostí.⁷²

Snaha rozptýlit napětí, které by mohlo vést ke konfliktu, stála do značné míry rovněž za ochotou Moskvy uvolnit některá omezení v hraničním režimu a dovolit tak Budapešti a východnímu Berlínu provést v této oblasti zásadní změny. V březnu 1989 Gorbačov premiérovi Miklósi Némethovi zcela jasně naznačil, že Moskva nemá žádné výhrady k maďarským plánům zmírnit a posléze zcela zrušit omezení na hranicích s Rakouskem.⁷³ Maďaři považovali tento přístup Moskvy za principiální souhlas se změnou svého hraničního režimu a zjevně již nežádali o konkrétně formulované schválení pro rozebrání bariér na hranici s Rakouskem v srpnu téhož roku. Zároveň se však snažili zjistit, jak se bude Moskva obecně stavět k jejich záměru dovolit východoněmeckým „turistům“ v Maďarsku použít nově otevřených přechodů jako únikové cesty do Spolkové republiky. Sovětské ministerstvo

---

70 Viz KRAMER, Mark: Gorbachev and the Demise of East European Communism. In: PONS, Silvio – ROMERO, Federico (ed.): *Reinterpreting the End of the Cold War*. London, Cass 2004, s. 188–192.

71 Gorbačovovy poznámky na jednání politbyra 12.10.1989 jsou zachyceny v publikaci *V Politburo TsK KPSS...*, s. 516.

72 Viz GORBAČOV, M. S.: *Žití i reformy*, s. 163 (viz pozn. 2); ADOMEIT, H.: *Imperial Overstretch*, s. 363 n. (viz pozn. 40).

73 V reakci na Némethovu zprávu o plánech zrušit omezení na hranici s Rakouskem do roku 1991 Gorbačov pouze poznamenal, že sovětský hraniční režim se více otevírá (*Archiv Gorbačev-Fonda*, fond 1, opis 1, Zapis besedy M. S. Gorbačeva s členom TsK VSRP Predsedateľem Sovjeta Ministrov VNR Miklošem Nemetom (Vengrija), 3. marta 1989 g., s. 13 n.).

zahraničí nevyсловilo ani v tomto směru žádné námitky a Maďarům sdělilo, že tuto záležitost musejí vyřešit oni a východní Němci.⁷⁴

Za zdrženlivým, odtažitým přístupem Moskvy k těmto citlivým otázkám byly v zásadě dvě úvahy. Obě plynuly ze snahy o zmírnění napětí, které by mohlo vyvolat nestabilitu v Německé demokratické republice a přilehlém okolí. Kremlu se v prvé řadě zamlouvala představa, že změny v maďarské hraniční politice mohou zvýšit tlak na vedení východoněmeckých komunistů a přinést jeho výměnu, kterou Moskva i Budapešť považovaly již dlouho za potřebnou. Neochota Kremlu vměšovat se do východoněmecké politiky způsobila, že byl tím více nakloněn jiným krokům, které mohly uspíšit mocenskou rošádu ve východním Berlíně a uvolnit cestu tolik potřebným reformám. Kreml však hlavně doufal, že otevření cesty tisícům východoněmeckých „turistů“ na Západ přes Maďarsko poslouží jako bezpečnostní ventil, který zmírní tlak ze strany veřejnosti, jenž by mohl v opačném případě vyvolat rozklad v celé středovýchodní Evropě.

Podobné snahy uklidnit výbušnou situaci a vyhnout se konfliktu vysvětlují uvolněný přístup Moskvy k liberalizaci východoněmeckých cestovních zákonů a její takřka bezstarostné přijetí otevření hranice v Berlíně.⁷⁵ Moskva nebyla předem informována o načasování a přesné podobě opatření, která měla umožnit volný pohyb mezi oběma částmi města. Mnozí činitele v Kremlu považovali zprůchodnění Berlínské zdi za přijatelné a někteří, jako například ministr zahraničí Eduard Ševardnadze, v něm dokonce spatřovali pozitivní krok z hlediska dodržování lidských práv a dosažení politické stabilizace.⁷⁶ Na začátku listopadu 1989 Michail Gorbačov novému prvním tajemníkovi Jednotné socialistické strany Německa Egonu Krenzovi jasně sdělil, že Moskva podporuje liberalizaci cestovních zákonů a hraničního režimu v NDR, pokud tyto změny pomohou snížit riziko konfliktu. Když se Krenz konkrétně zmínil o tom, že nepokoje u Berlínské zdi by mohly vést k vyhlášení výjimečného stavu, sovětský vůdce ho nabádal, aby se snažil za každou cenu zabránit podobnému vývoji.⁷⁷ Vzhledem ke vzrůstajícímu tlaku veřejnosti na

---

74 Ševardnadzeho blízký spolupracovník Stěpanov v rozhovoru s autorem v Moskvě 31.3.1998 uvedl, že předseda maďarských komunistů Károly Grósz toto rozhodnutí zdůvodňoval snahou o zmírnění napětí. Viz rovněž LEVESQUE, J.: *The Enigma of 1989*, s. 153 (viz pozn. 1); SEBESTYEN, Viktor: *Revolution 1989: The Fall of the Soviet Empire*. London, Weidenfeld & Nicolson 2009, s. 258.

75 Viz užitečné shrnutí a dokumenty v práci: HERTLE, Hans-Hermann: The Fall of the Wall: The Unintended Self-Dissolution of East Germany's Ruling Regime. In: *CWIHP Bulletin*, č. 12–13 (2001), s. 131–164, zvláště s. 138 n.

76 Svědčí o tom poznámky na jednání politbyra ÚV KSSS 3.11.1989 (viz *V Politbjuro TSK KPSS...*, s. 524 – viz pozn. 2). O tom, že Moskva nebyla informována v předstihu, psal Igor Maxymičev v listu *Něžavisimaja gazeta* 12.11.1993.

77 Viz Beseda M. S. Gorbačeva s E. Krenzem, 1 nojabrja 1989 goda. In: GALKIN, Alexandr – ČERŇAJEV, Anatolij (ed.): *Michail Gorbačev i germanskij vopros: Sbornik dokumentov 1986–1991*. Moskva, Ves Mir 2006, s. 243.

další uvolnění cestování na Západ se zprůchodnění zdi jevilo jako prozíravý krok nejen vedoucím činitelům ve východním Berlině, ale také v Moskvě. I v situaci, kdy obavy Kremlu postupně narůstaly, někteří sovětsí představitelé nadále doufali, že tento ústupek požadavkům veřejnosti nastolí politické klima, které bude příznivější pro obrodu východoněmecké komunistické strany a „neoperestrojkové“ reformy, což by mohlo přispět ke stabilizaci NDR a k posílení jejího postavení při vyjednávání o užších vztazích se Spolkovou republikou.⁷⁸

Tyto naděje vkládané do životaschopnosti strategicky nejdůležitějšího státu v oblasti východní Evropy neodrážely pouze přetrvávající optimismus v Kremlu. Byly zároveň znamením jeho rostoucí víry v potenciál spolupráce se Západem ve východoevropských záležitostech.

Proměna vnímání politiky Západu vůči východní Evropě

Není možné plně objasnit právě nastíněné trendy sovětské politiky, aniž bychom alespoň zběžně odkázali na celkový kontext měnících se vztahů se Západem. Je obtížné pochopit pozoruhodně tolerantní, téměř povolný přístup Moskvy k otřesům ve východní Evropě počínajícím druhou polovinou roku 1989, aniž bychom vzali v potaz narůstající intenzitu komunikace a porozumění mezi Moskvou a Západem. Od roku 1988 se výrazně zvýšila míra důvěry Moskvy vůči Západu obecně, zvláště pak ve vztazích se západoevropskými státy; důvěra vůči Washingtonu narůstala pomaleji. V létě a na podzim 1989 začínal Kreml věřit, že západní představitelé si přejí spíše úspěch než neúspěch perestrojky. Bylo pro něj tedy snazší nazírat na vzrůstající roli Západu ve východní Evropě neutrálně, či dokonce kladně. Během období perestrojky se Kreml čím dál více smířoval se stoupající hospodářskou a politickou angažovaností Západu ve východní Evropě.

V tomto stále smířlivějším přístupu Moskvy k významnější roli Západu v této oblasti byl přítomen i silný ekonomický motiv. Kreml považoval hospodářské problémy za zásadní důvod krize v regionu. Na počátku roku 1989 věřil, že některé zdejší státy stojí na pokraji bankrotu, zejména kvůli míře jejich zadlužení vůči Západu.⁷⁹ Již předtím, než situace dospěla do této krizové fáze, však Kreml dospěl k závěru, že ani nejhroženějším zemím nemůže výrazněji pomoci. Gorbačov pravidelně odmítal jejich žádosti o pomoc s poukazem na nedostatek zdrojů. Neblahý stav sověť-

78 Viz GORBAČOV, M. S.: *Žití i reformy*, s. 163 (viz pozn. 2); MODROW, Hans: *Vzljet i paděnije*. In: MAXYMIČEV, I. (ed.): *Poslednij god GDR*, s. 173 (viz pozn. 40).

79 Svědčí o tom zpráva Georgije Šachnazarova z října 1988 (viz *Cena svobody*, s. 367–369) a memorandum mezinárodního oddělení ÚV KSSS pro Alexandra Jakovleva z února 1989 (viz *CWIHP Bulletin*, č. 12–13 (2001), s. 62–68). Polský dluh vůči Západu se zvýšil z 26,9 miliard dolarů v roce 1984 na 38,9 miliard dolarů v roce 1988; celkové zadlužení RVHP na Západě se ve stejném období zvýšilo z 87,6 miliard dolarů na 140,5 miliard dolarů (viz GAJDAR, Jegor: *Gibel imperiji: Uroky dlja sovremennoj Rossiji*. Moskva, Rosspen 2004, s. 224).

ského hospodářství jasně naznačoval, že si Kreml nemůže nadále dovolit vyplácet, či dokonce navyšovat dotace chřadnoucím východoevropským státům.⁸⁰

Již na počátku roku 1989, možná dokonce i dříve, se Kreml smířil se skutečností, že klíčové východoevropské státy, jako například Polsko či Maďarsko, budou muset požádat Západ o nový splátkový harmonogram a další úvěry, pokud nechtějí sklouznout ještě hlouběji do krize. Na schůzi sovětského politbyra krátce před pádem Berlínské zdi Gorbačov poznamenal, že pouze hospodářská pomoc ze Spolkové republiky může pomoci Východnímu Německu udržet se nad vodou.⁸¹

Větší závislost východní Evropy na Západě se stala pro Moskvu přijatelnější díky tomu, že změnila svůj pohled na americkou a západoevropskou politiku v oblasti. V první polovině roku 1989 už nenahlížela na úmysly Západu ve východní Evropě tak negativně. Až do konce roku 1988 přitom vedoucí sovětsští představitelé stále kritizovali obzvláště americkou politiku jako podvratnou činnost a vměšování. Gorbačov se domníval, že se americký velvyslanec v Budapešti chová jako *Gauleiter* a že Washington svými neohrabanými způsoby připomíná slona v porcelánu.⁸² Pohled Moskvy na roli Západu, zejména západní Evropy, se oprošťoval od této kritičnosti teprve od konce roku 1988. V listopadu 1988 se britská premiérka Margaret Thatcherová při své návštěvě Polska ovládla, nevyzvala k boji proti komunistům a místo toho poučovala představitele Solidarity o nutnosti zvolit spíše opatrnou než bojovnou taktiku. Dokonce i roli Spojených států Moskva postupně přehodnocovala v důsledku překvapivě zdrženlivého a konstruktivního přístupu prezidenta George Bushe během jeho návštěvy Polska a Maďarska v červenci 1989. I když některé věci v chování amerického prezidenta Gorbačova a jeho tým stále rozčilovaly, ocenili Bushovo vyjádření podpory Wojciechu Jaruzelskému a výzvy k zachování rozvahy adresované Solidaritě.⁸³

Zatím se letní politická krize na podzim prohlubovala a dále se šířila východní Evropou, Gorbačovův tým začal pohlížet na západní představitele spíše jako na potenciální partnery při stabilizaci poměrů než jako na podvratné konkurenty. Rovněž začalo být zřejmé, že je v zájmu Moskvy brát Spojené státy a západoevropské země jako partnery, kteří se nebudou vměšovat do záležitostí sovětského „blízkého pohraničí“. Jejich spolupráce přitom nebyla důležitá pouze ve východní Evropě,

---

80 Viz např. Beseda M. S. Gorbačeva s E. Krenzem, 1 nojabrja 1989 goda. In: GALKIN, A. – ČER-ŇAJEV, A (ed.): *Michail Gorbačov i germanskij vopros*, s. 239 (viz pozn. 76).

81 Záznam z jednání politbyra ÚV KSSS 3.11.1989 je přetištěn v publikaci *V Politbjuro TSK KPSS...*, s. 524 (viz pozn. 2).

82 *Archiv Gorbačov-Fonda*, fond 1, opis 1, Iz besedy s premjer-ministrom Indiji Radživom Gandi, 15 ijulja 1989 goda.

83 Ševardnadzemu se údajně Bushovo chování líbilo (viz MATLOCK, Jack F: *Autopsy on an Empire: The American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union*. New York, Random House 1995, s. 199).

ale snad ještě více v kontextu narůstající nestability v západních svazových republikách samotného Sovětského svazu.⁸⁴

Kreml nepodléhal iluzím, že by představitelé Západu, kteří nyní varovali před bojovností a propagovali výhody politického kompromisu, náhle přestali prosazovat své vlastní zájmy. Gorbačovův tým však věřil, že úspěch při budování větší důvěry ve vztahu se Západem může v obecné rovině přispět k proměně vzájemného střetávání zájmů v regionu z nekooperativní hry s nulovým součtem na kooperativní hru s nenulovým součtem. Optimistické vnímání pokroku v širším kontextu vztahů mezi Východem a Západem pomáhalo Moskvě akceptovat radikální reformy, změny režimů, a dokonce částečné posuny ve spojeneckých vazbách jednotlivých členů východního bloku. Gorbačovovi tento jeho optimistický pohled v širším měřítku umožňoval důvěřovat ujišťování západních politiků, že se zdrží všech kroků, které by mohly destabilizovat křehkou situaci v regionu, zvláště pak v Německé demokratické republice. I když byl sovětský vůdce zklamán některými neočekávaně asertivními kroky – zejména desetibodovým plánem spolkového kancléře Helmuta Kohla na sjednocení Německa – nadále považoval západní představitele za potenciální partnery s nepředstíraným zájmem o stabilizaci poměrů. Gorbačovův tým chtěl věřit, že prosincový sovětsko-americký summit na Maltě dále posílil již dříve poskytnuté záruky Washingtonu, že nevyužije současnou krizi na úkor sovětských zájmů.

Ke konci roku 1989 Gorbačovův tým viděl v Západu spíše stabilizující než konkurenční sílu ve východní Evropě.⁸⁵ Toto převážně pozitivní vnímání Západu umožnilo Gorbačovovi udržovat si velice dlouho optimismus, pokud šlo o šanci přetvořit Varšavskou smlouvu v politickou alianci, která by nakonec mohla posloužit jako východní platforma pro sblížení s političtěji profilovanou Severoatlantickou aliancí. Prohlubující se sklíčenost, kterou východní Evropa na přelomu let 1989 a 1990 v Moskvě vyvolávala, tedy doprovázely i záblesky naděje, a to až do poslední chvíle.

* * *

Posouzení Gorbačovovy východoevropské politiky samozřejmě závisí na zvolených kritériích. Je-li tehdejší sovětská politika poměřována jako ucelený soubor jasně definovaných cílů a dobře promyšlených strategií, bude její hodnocení spíše negativní. Sovětské reakce na vývoj v regionu vycházely z nápaditých vizí a principů. Téměř zcela však chyběly realistické strategie, které by umožnily Moskvě

84 Viz Zapis besedy A. N. Jakovleva s poslom SŠA v SSSR J. Matlokom, 20 iulja 1989. In: JAKOVLEV, A. N. (ed.): *Perestrojka*, s. 341 (viz pozn. 24). Gorbačov chválil také zodpovědný přístup francouzského prezidenta Françoise Mitterranda na setkání obou státníků 4.7.1989.

85 Tento pocit důvěry jasně vystupuje na povrch v Čerňajevově podrobném popisu a zhodnocení summitu na Maltě, jak je patrné ze zápisu v jeho deníku 10.12.1989 (ČERŇAJEV, A.: *Sovmestnyj ischod*, s. 822–824, 826 a 828 – viz pozn. 43).

naplnit tyto vizionářské cíle s prostředky, které měla k dispozici. Její hodnocení situace v jednotlivých zemích bylo v převážné většině případů nepřesné, informace o tamní politice neúplné, koordinace špatná a reakce improvizované. Toto měřítko je však příliš přísné, chceme-li je vztáhnout na situaci, kdy byla většina aktérů, včetně těch na Západě i ve východní Evropě, zaskočena rozsahem i rychlostí změn. Je nutno rovněž vzít v potaz, že Kreml byl v politické oblasti nepochybně přetížen, jelikož se snažil přetvořit vnitropolitický systém a zároveň dosáhnout změny svých zahraničněpolitických vztahů.

Z hlediska Gorbačovových vlastních vizí a principů byla jeho východoevropská politika, spočívající v přizpůsobení se a podpoře vývoje v oblasti, minimálně z poloviny úspěšná. V reformně pokročilejších státech napomohla obrodě komunistických stran a vytváření politických koalic. Řadu věcí mohl nepochybně Kreml udělat lépe. Jeho strategie byla nedomyšlená z hlediska prosazování sovětských národních zájmů. Mohl podniknout více kroků na podporu reformátorů v konzervativnějších zemích východní Evropy a k odstranění vysloužilých funkcionářů blokujičích změny. Skutečnost, že reformní komunisté prohráli ve většině států v souboji s radikálnější politickou opozicí, nebyla však primárně důsledkem politiky Moskvy, ale spíše vyplývala z místních podmínek. Tam, kde se progresivně zaměřenímí místní vůdci snažili o prosazování reformem, byl Gorbačovův optimismus příliš velký, i když ne zcela neopodstatněný. Vývoj, který je dnes zpětně vnímán jako nevyhnutelný, byl tehdy mnoha lidmi považován za nejistý a závislý na řadě okolností. Většinou přinesl výsledky, které si Gorbačovův tým nepřál, či dokonce ani neočekával. Způsob, jakým se změny odehrály, nicméně velice úzce souzněl s některými klíčovými principy Gorbačovovy politiky, zejména s odmítáním intervence a užitím síly. Právě tyto principy pak utvářely v rozhodujících okamžicích přístup Kremlu k vývoji ve východní Evropě. Přijetí radikálních změn, podpora politických kompromisů a odpor vůči donucovacím metodám ze strany Moskvy, to vše významně ovlivnilo způsob, jakým se změny odehrály. Skutečnost, že hekticky prováděné revoluční změny, které proměnily politickou mapu východní Evropy, měly takto mírumilovný průběh, byla do značné míry zásluhou Gorbačovovy politiky.

Z angličtiny přeložil Jan Bečka

Ronald Reagan, George H. W. Bush a revoluce roku 1989

Americké mýty versus primární zdroje

Thomas Blanton

Nejpřekvapivější na uvažování Američanů o revolucích roku 1989 je fakt, nakolik získaly interpretace těchto událostí s odstupem dvou desetiletí amerikanocentrické rysy. V protikladu k rozsáhlé pozornosti dobového tisku, jenž do středu dění stavěl Solidaritu v Polsku a disidenty v Praze, dnes ve Spojených státech obecné chápání roku 1989 prakticky eliminuje působení východoevropanů z historických revolučních změn onoho „roku zázraků“. Při dvacátém výročí pádu Berlínské zdi se například v deníku *The New York Times* psalo: „Pro mnohé v USA ... většina zásluh nyní připadá prezidentu Ronaldu Reaganovi s jeho agresivními vojenskými výdaji a antagonismem vůči komunismu.“¹ Tým příspěvek citoval badatele i Reaganovy stoupence, kteří potvrdili převahu tohoto obecného vnímání ve Spojených státech a mimochodem uvedli, že příběh „Reaganova vítězství“ byl do značné míry promyšlenou konstrukcí, viditelným vítězstvím jedné strany v pokračující politické a historické debatě.

Další koncept, vlivný především ve Spojených státech, připisuje vedoucí úlohu v samotných revolucích roku 1989 Reaganovu následníkovi, prezidentu Georgi H. W. Bushovi. Sám Bush uvedl (ve svých memoárech, jež napsal společně se svým poradcem pro otázky národní bezpečnosti Brentem Scowcroftem), že Spojené státy

---

1 ERLANGER, Steven: The Legacy of 1989 Is Still Up For Debate. In: *The New York Times* (9.11.1989), s. A4 a A7.

zaúčinkovaly při zásadních změnách ve východní Evropě jako „odpovědný katalyzátor“.² Barvitější formulace se objevila v memoárech bývalého Bushova spolupracovníka a ředitele Ústřední zpravodajské služby (CIA) Roberta Gatese, který tvrdí, že Bushova administrativa komunistickému systému ve východní Evropě v roce 1989 „namydčila schody“.³ Jiní členové Bushovy administrativy následně postulovali „velkou strategii“, která postavila východní Evropu do centra pozornosti americko-sovětských vztahů, s velkolepými důsledky v roce 1989 a ještě významnější rolí při sjednocení Německa v roce 1990.⁴

Tento esej hodnotí obě zmíněné americké interpretace a porovnává je se souhrnnými záznamy z dokumentárních zdrojů. Důraz je zde kladen na Reaganův mýtus, neboť právě této interpretaci věří většina Američanů, nicméně široká škála primárních i sekundárních zdrojů tento mýtus nejen podkopává, ale formuluje také velmi odlišnou úlohu prezidenta Reagana v závěrečném dějství studené války, s fascinujícími ponaučeními pro příští státnictví. Esej rovněž nabízí myšlenku, podle níž americká politika zůstala v průběhu samotných událostí roku 1989 na vedlejší koleji, když v hlavních dějích hrála buď okrajovou úlohu, nebo se dokonce snažila změnám zabránit. Tento pozdější argument slouží jako určitý korektiv dodatečného mýtu v americkém povědomí, podle něž američtí politici byli „katalyzátory“ historických revolucí roku 1989. Dokumentární záznamy poskytují velmi málo důkazů, ať už o americkém „namydlení schodů“ či o zažehnutí událostí v roce 1989. Primární zdroje skutečně rozpoutávají debatu, která je orientována o sto osmdesát stupňů vůči tvrzení Bushe a Gatese – debatu o tom, zda byla významnější americká pasivita v roce 1989 (ona neslavná „pauza“ v americko-sovětských vztazích), která vytvořila určité vakuum mezi supervelmocemi, do něž mohli východoevropané, ať už reformní komunisté či opoziční disidenti, vpadnout a uskutečnit revoluce roku 1989; anebo zda skutečná úloha Spojených států spočívala v přibrzdování, ve snaze zpomalit úsilí o rychlé změny.⁵

---

2 BUSH, George H. W. – SCOWCROFT, Brent: *A World Transformed*. New York, Alfred A. Knopf 1997, s. 117.

3 GATES, Robert: *From the Shadows: The Ultimate Insider's Story of Five Presidents and How They Won the Cold War*. New York, Simon & Schuster 1997, s. 471.

4 Viz HUTCHINGS, Robert: *American Diplomacy and the End of the Cold War: An Insider's Account of U.S. Policy in Europe, 1989–1992*. Washington, D.C., Woodrow Wilson Center Press – Johns Hopkins University Press 1997; ZELIKOW, Philip – RICE, Condoleezza: *Germany Unified and Europe Transformed: A Study in Statecraft*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1997.

5 Tuto debatu autor detailněji rozpracoval v esejí „U.S. Policy and the Revolutions of 1989“, publikovaném v dokumentární edici: SAVRANSKAYA, Svetlana – BLANTON, Thomas – ZUBOK, Vladislav (ed.): *Masterpieces of History: The Peaceful End of the Cold War in Europe 1989*. Budapest – New York, Central European University Press 2010. Některé pasáže uvedeného eseje jsou použity i v tomto textu. Za velkorysý intelektuální i dokumentární příspěvek k základnímu

Triumfalisté a slabiny jejich argumentace

Trvanlivost amerikanocentrické interpretace roku 1989, a především triumfalistická představa Reaganova „vítězného“ tábora – patrná jak v Reaganových nekrolozích z roku 2004,⁶ tak v rétorice administrativy George W. Bushe po roce 2001 – naznačuje, že bližší kritické přezkoumání je namístě, zvláště v kontextu rozsáhlých nových důkazů o skutečném sovětském rozhodování.⁷ Zastánci „vítězné školy“ v zásadě tvrdí, že Sověti přešli na konci osmdesátých let k méně konfrontační politice, protože budování amerických ozbrojených sil a politická ofenziva z počátku tohoto desetiletí zvýšily náklady na konfrontaci a zahly Sověty do kouta, odkud nebylo jiného úniku než kapitulací. Součástí tlaku byly, alespoň podle této interpretace, americká podpora „zástupným válkám“ ve Střední Americe, Africe a Afghánistánu, zpřísněná americká kontrola exportu technologií, a dokonce tajná dohoda se Saúdy na snížení cen ropy a z toho plynoucím zchudnutí Sovětského svazu. Tento argument tak zdůrazňuje spíše efekt prvních let Reaganova funkčního období než Reaganem prosazovanou spolupráci s Gorbačovem – a ve skutečnosti se obhájci tohoto názoru stali hlavními oponenty právě oné spolupráce z konce osmdesátých let.⁸

---

argumentu by autor rád poděkoval svým kolegům editorům *Masterpieces*: editorovi ediční řady Malcolm Byrneovi, našemu dlouholetému kolegovi Jamesi Hershbergovi z Univerzity George Washingtona, skvělým účastníkům přelomové konference v Musgrove v květnu 1998 a Gregorymu Domberovi, jehož dizertační práce o Polsku v 80. letech a různá veřejná vystoupení poskytly další důkazy o tom, že Spojené státy sehrávaly v roce 1989 spíše úlohu brzdy než katalyzátoru probíhajících procesů.

6 Viz např. The Man Who Beat Communism. In: *The Economist* (12.6.2004).

7 „Největší hity“ mezi novými důkazy lze nalézt v edici: SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*. Deník Gorbačovova vrcholného poradce Anatolije Čerňajeva, přeložený Annou Meljakovovou a Svetlanou Savranskou, je k dispozici na stránkách Národního bezpečnostního archivu (*National Security Archive – NSA*) ve Washingtonu. A četné publikace Gorbačovovy nadace přibližují citace ve vynikajícím eseji Savranské v *Masterpieces of History*.

8 Nejvíce reprezentativní výklady tohoto typu představují publikace Petera Schweizera: SCHWEIZER, Peter: *Victory: The Reagan Administration's Secret Strategy that Hastened the Collapse of the Soviet Union*. New York, Atlantic Monthly Press 1994; TÝŽ (ed.): *The Fall of the Berlin Wall: Reassessing the Causes and Consequences of the End of the Cold War*. Stanford, Hoover Institution Press 2000; TÝŽ: *Reagan's War: The Epic Story of His Forty-Year Struggle and Final Triumph Over Communism*. New York, Doubleday 2002. Vedle Schweizera podpořili „vítěznou školu“ především Caspar Weinberger a Jay Winik: WINIK, Jay: *On the Brink: The Dramatic Behind the Scenes Saga of the Reagan Era and the Men and Women Who Won the Cold War*. New York, Simon & Schuster 1996; WEINBERGER, Caspar: *Fighting for Peace: Seven Critical Years in the Pentagon*. New York, Grand Central 1990; TÝŽ: *In the Arena: A Memoir of the 20th Century*. New York, Regnery 2001. Weinbergerovi chráněnci Richard Perle a Paul Wolfowitz později přenesli vítěznou rétoriku do administrativy George W. Bushe.

Interpretace „vítězné školy“ v sobě obnáší řadu zcela zásadních problémů. V první řadě mají triumfalisté tendenci zveličovat sílu i agresivitu Sovětského svazu na začátku osmdesátých let (což už v polovině sedmdesátých let dělal „tým B“, složený z externích zastánců tvrdé linie, který kritizoval strážlivější analýzu CIA).⁹ Spíše než jako „říši zla“, která je počátkem osmdesátých let na vzestupu, vyobrazují dnes dostupné důkazy nejen ze sovětských svazků, ale i od samotné CIA Sovětský svaz jako zemi vedenou skupinou sklerotických gerontokratů, kteří se snažili zvládat vícero problémových oblastí: řídit stagnující ekonomiku, stále více zaostávající za Západem, udržovat upadající vojenskou mašinerii, zabředlou ve válce v Afghánistánu, v níž nelze zvítězit, regulovat dramatickou geopolitickou nerovnováhu s bývalými soudruhy z Číny a Egypta, nyní v pozici amerických spojenců, a konečně pacifikovat vzpouru dělníků v Polsku, symbolizující odmítnutí komunismu mezinárodním proletariátem. Jak později poznamenal badatel a současně bývalý diplomat a analytik CIA Raymond Garthoff, studie „týmu B“ debatu špatně vymezila, když postavila proti sobě perspektivu „týmu A“, tvořeného zkušenými profesionálními analytiky ze CIA, kteří do budoucna předpovídali pokračování sovětsko-amerického soupeření, a náhled „týmu B“, sestávajícího z ideologů tvrdé linie, kteří prorokovali sovětský nástup k ovládnutí světa. Přitom bylo ve skutečnosti zapotřebí nějakého „týmu C“, který by dokázal předvídat možnost sovětského kolapsu.¹⁰

Možná ještě více zničující pro jejich *ex post facto* tvrzení je skutečnost, že pozdější polemici obhájci školy Reaganova vítězství na počátku osmdesátých let nepředstavili žádnou takovou strategii, která by o zhroucení Sovětského svazu usilovala nebo je alespoň očekávala. Jejich prognózou – pronášenou „z věže ze slonoviny“, vyjádřeno metaforou Paula Revera – bylo budoucí sovětské vítězství a jejich cílem obrátit pozornost veřejnosti k tomu, co jedna prominentní organizace ideologů nazvala „současnou hrozbou“.¹¹ Ani prezidentovy politické směrnic, jež tito polemikové citují, neposkytují důkazy pro jejich tvrzení. Například Národní bezpečnostní směrnice č. 75 (NBS-75), citovaná Peterem Schweizerem a odtajněná ke zveřejnění v závěru memoárů Reaganova bezpečnostního poradce Roberta McFarlana, předpokládala pouze vleklé soupeření, a nikoli nátlak vedoucí ke kapitulaci, když užívala obraty jako „efektivní soupeření se Sovětským svazem na udržitelném základě“ a dosahování „dohod ... v souladu s principy striktní reciprocity a společ-

---

9 O „týmu B“ viz CAHN, Anne: *Killing Détente: The Right Attacks the CIA*. College Station, Pennsylvania State University Press 1998.

10 Viz GARTHOFF, Raymond: *A Journey Through the Cold War: A Memoir of Containment and Coexistence*. Washington, D.C., Brookings 2001, s. 325–337; nápad s „týmem C“ se nachází na s. 333.

11 Viz www.committeethepresentdanger.org. Šlo o podpůrnou organizaci založenou v roce 1950, reformovanou v roce 1976 s cílem argumentovat proti *détente* a obnovenou v roce 2004, aby „upevnila americké odhodlání“ v boji proti teroristům.

ného zájmu“ – povšimněme si přitom předpokladu existence společných zájmů.¹² Zápisky Reaganova poradce Johna Matlocka z úvodních sérií schůzek vyšších úředníků Bílého domu při sobotních snídaních v roce 1983, které se soustřeďovaly na sovětskou politiku, explicitně uvádějí: „Naše politika by neměla zahrnovat následující cíle: a) zpochybňovat legitimitu sovětského systému; b) [usilovat o] vojenskou převahu; c) usilovat o kolaps sovětského systému (narozdíl od vyvíjení tlaku na Sověty, aby dodržovali dohody a ctili normy civilizovaného chování).“¹³ Sám Matlock to komentoval: „Pokud někdo z vysokých úředníků zastával tento názor (vynutit si zhroucení SSSR – pozn. TB) v době, kdy se utvářela Reaganova politika, pak si dával pozor, aby si ho nechal pro sebe.“¹⁴

Triumfalisté rovněž tvrdili, že pokles cen ropy v osmdesátých letech, který zřetelně snížil sovětské příjmy v tvrdé měně a ekonomickou flexibilitu, byl výsledkem cílené americké politiky. Peter Schweizer konkrétně citoval bývalého poradce pro otázky národní bezpečnosti Johna Poindextera, který poznamenal, že „by byl překvapen, pokud by v NBS-75 ... nebylo něco, co by se v obecné rovině týkalo tématu“ amerického plánu na snížení cen ropy, a to s cílem pomoci domácí ekonomice a také poškodit Sovětský svaz.¹⁵ Poindexter by byl opravdu překvapen, protože odtajněná bezpečnostní směrnice žádný takový plán neobsahovala. Schweizer a další kromě toho argumentovali, že ředitel CIA William Casey tajně dojednal se Saúdy snížení cen ropy, podobně jako zařídil saúdské příspěvky v řádu několika milionů dolarů pro nicaragujské Contras, podporované CIA, a pro afghánské mudžáhidy.¹⁶ Avšak představitelé CIA, kteří na taková setkání s Caseym cestovali, o žádných podobných dohodách neslyšeli.¹⁷ Logicky zde existoval rozpor, protože nižší ceny znamenaly méně prostředků, které mohla Saúdská Arábie poskytnout pro Caseyho tajné války.

Odtajněné dokumenty, jež zveřejňují diskuse vysokých představitelů Reaganovy administrativy o cenách ropy, neukazují, že by jevíli jakýkoli zájem o mezinárodní následky. Namísto toho byla jejich pozornost věnována domácí politice (problémům států produkujících ropu, jako byla Louisiana a Texas, které tvořily součást voličské základny republikánů), zajištění dostatečné strategické ropné rezervy pro

12 National Security Decision Directive 75: U.S. Relations with the USSR, 17.1.1983. Směrnice je dostupná v digitálním archivu národní bezpečnosti USA (*Presidential Directives on National Security*, díl 2: *From Harry Truman to George W. Bush*. Dokument č. 01485. Vydal ProQuest v roce 2003). Viz také McFARLANE, Robert – SMARDZ, Zofia: *Special Trust*. New York, Cadell & Davies 1994, s. 372–380.

13 MATLOCK, Jack F., Jr.: *Reagan and Gorbachev: How the Cold War Ended*. New York, Random House 2004, s. 75 n.

14 *Tamtéž*, s. 75.

15 SCHWEIZER, P: *Victory*, s. 218 (viz pozn. 8).

16 Viz *tamtéž*, s. 202–205, 232 n. a jinde.

17 Viz rozhovor autora s Charlesem Coganem, ředitelem blízkovýchodního oddělení CIA z počátku 80. let, realizovaný v prosinci 2008.

stabilitu dodávek (což vytvářelo tlak na růst cen) a potřebě kontrolovat americký rozpočtový deficit.¹⁸ Odborníci na světový ropný průmysl poukazují na externí faktory, které stály v protikladu k údajné saúdské kontrole cen, zvláště pak na zvýšené úspory ve Spojených státech, Evropě a Japonsku, které spolu s přísunem ropy ze Severního moře na světové trhy v první řadě určovaly ceny ropy v osmdesátých letech. „Mezi lety 1975 a 1985 vzrostl průměrný dojezd amerického osobního vozu na jeden galon z 13,5 míle na 27,5 míle, zatímco dojezd lehkého nákladního vozu vzrostl z 11,6 na 19,5 míle – a to všechno napomohlo vytvořit přebytek ropy na světových trzích v období od poloviny 80. do poloviny 90. let, což nejen oslabilo OPEC, ale také napomohlo k oslabení Sovětského svazu, tehdy druhého největšího producenta ropy na světě.“¹⁹

Pokud se týká ekonomického tlaku, jenž by Sověty přivedl až k bankrotu, záznamy ze schůzí sovětského politbyra skutečně prozrazují, že Michail Gorbačov často vyjadřoval obavy z toho, že nové závody ve zbrojení budou pro sovětský systém znamenat neúnosné napětí, takže dojem amerického tlaku samozřejmě byl součástí jeho motivace. Tyto Gorbačovovy obavy se však týkaly mnohem více budoucnosti než přítomnosti. Například v květnu 1987 řekl Gorbačov členům svého politbyra: „Očividně se nás snaží zatahnout do dalšího kola závodů ve zbrojení. Počítají s naším vojenským vyčerpáním. A vykreslí nás jako militaristy. Zatahují nás do SDI.“²⁰ Informace jak ze zdrojů CIA, tak sovětských však ukazují, že ve skutečnosti zůstávaly vojenské výdaje Moskvy mezi lety 1977 a 1984 v podstatě konstantní, mírně vzrostly v prvním Gorbačovově roce v úřadu a poté opět poklesly.²¹ To ovšem nebyla informace, kterou by chtěl Washington slyšet, protože ministerstvo obrany postavilo svůj požadavek na vyšší podíl z koláče amerického rozpočtu na maximalizaci strachu z budování sovětských ozbrojených sil. Douglas MacEachin poznamenává, že „nejvíce nenáviděný“ dokument, který „jsme vytvořili za mého působení v sovětské sekci“ CIA, byl ten „z počátku a poloviny 80. let o žalostném stavu ekonomiky

---

18 Viz např. Záznam z konference o strategických ropných rezervách, uspořádané ministerstvem energetiky USA v roce 1986. Autorovi záznam poskytla Prezidentská knihovna Ronalda Reagana v rámci zákona o svobodném přístupu k informacím.

19 FRIEDMAN, Thomas L.: *Hot, Flat, and Crowded: Why We Need a Green Revolution – and How It Can Renew America*. New York, Farrar, Straus & Giroux 2008, s. 14; YERGIN, Daniel: *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power*. New York, Simon & Schuster 1991, s. 746-751.

20 SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 251, dokument č. 12 – záznam vystoupení Michaila Gorbačova v politbyru ÚV KSSS 8.5.1987.

21 Schweizer se zmylil ve výdajích na obranu, když konstatuje, že „sovětský obranný rozpočet předpokládal navýšení o 45 procent mezi roky 1981 a 1985, ale sovětsští představitelé tento nárůst považovali za nedostatečný, aby mohli udržet krok v technologickém soupeření s Amerikou“ (SCHWEIZER, P.: *Victory*, s. 197 – viz pozn. 8). K žádnému takovému navýšení nedošlo. Viz dokument Ředitelství zpravodajství CIA „A Comparison of Soviet and US Defense Activities, 1973–1987“ z července 1988 – SOV 88-10052, poskytnutý autorovi v rámci zákona o svobodném přístupu k informacím (www.foia.cia.gov).

Sovětského svazu, což znamenalo, že výdaje na obranu nebudou růst, a také to, že tyto výdaje se ve skutečnosti přinejmenším od konce 70. let nijak výrazněji nezvyšovaly.²² MacEachin lamentoval, že rozpory uvnitř americké vlády, podporované a rozněčované z nejvyšších úrovní CIA (konkrétně Williamem Caseym a Robertem Gatesem), vytvářely „atmosféru nevraživosti“ v „absolutně kritické historické době ... [kdy] jsme měli náznaky toho, že [v Sovětském svazu] dochází k potenciálně klíčovým změnám“, avšak Američané byli stále uhranuti představou sovětského „spiknutí“ ve třetím světě.²³

Dokonce i virtuální historie se přesvědčivě staví proti „škole Reaganova vítězství“, a to ve smyslu kontrafaktuálu, podle nějž by Jurij Andropov coby sovětský generální tajemník zůstal naživu po celá osmdesátá léta, místo toho aby v roce 1984 zemřel. Andropov, o několik let mladší než Reagan, by jistě přijal rozhodnutí velmi odlišná od Gorbačovových. Mimo jiné by Andropov východoevropanům zahrál Musorgského, a ne Sinatru;²⁴ a Budapešť roku 1956, kde Andropov působil jako sovětský velvyslanec, by zůstávala v popředí uvažování potenciálních disidentů a demonstrantů, což by pravděpodobně zpomalilo celý proces, jenž – bez trvalé sovětské hrozby represe a násilí – v průběhu roku 1989 tolik akceleroval.²⁵ Dostupné sovětské dokumenty rovněž naznačují, že ve skutečnosti americká politika a kroky na začátku osmdesátých let pozdržely jakékoli reformní impulzy, jež by se snad vyskytly v Brežněvově nebo Andropovově Sovětském svazu, a to tím, že odpůrcům reformu nabízely argumenty proti zlepšení vztahů se Západem a proti uvolnění vnitřní kontroly. Tato provázanost s americkými kroky i rétorikou nebyla z Washingtonu příliš zřejmá, zejména v krizových obdobích, jako při sestřelení letadla Korejských aerolinií Sověty v září 1983, které američtí představitelé záhy a velmi hlasitě (a zároveň nepřesně) odsoudili.²⁶ Moskva zareagovala přístřením vlastní

22 SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, komentář Douglase MacEachina, s. 183 n. (viz pozn. 5).

23 *Tamtéž*.

24 Tady autor zjevně naráží na hit *I did it my way* (Udělal jsem si to po svém či Šel jsem vlastní cestou) Franka Sinatry, nejspíš v kontrapozici k *Borisi Godunovovi* Modesta Petroviče Musorgského (pozn. překladatele).

25 Bývalý velvyslanec v Moskvě a Reaganův poradce Jack Matlock detailně rozebíral andropovovský kontrafaktuál na semináři v Mezinárodním centru Woodrowa Wilsona (*Woodrow Wilson International Center for Scholars*) ve Washingtonu v roce 2004, kde představoval svou knihu *Reagan and Gorbachev* (viz pozn. 13). V ní Matlock argumentuje, že Sovětský svaz mohl odolat americkému tlaku „po desetiletí nebo déle, dokud by komunistická strana pevně ovládala zemi a nesnažila se vyrovnat USA v obranném úsilí“ (s. xiii). Zajímavé je, že andropovovský kontrafaktuál potvrzuje také Robert Gates ve své knize z roku 1996 *From the Shadows* (viz pozn. 3): „Myslím, že kdyby byl Andropov mladší a zdravější, je velmi pravděpodobné, že bychom stále ještě čelili Sovětskému svazu, stále vojensky silnému, byť dříve či později odsouzenému k zániku – neustále upadajícímu, slábnoucímu.“ (s. 554 n.)

26 V rozporu s veřejnými prohlášeními prezidenta Reagana a ministra zahraničí George Shultze věděly zpravodajské agentury USA téměř okamžitě po sestřelu, že Sověti útočili v domnění, že

rétoriky, řečeno slovy Andropova: „Pokud měl kdokoli iluze o možném vývoji k lepšímu v politice současné americké administrativy, nedávné události je jednou provždy rozptýlily.“²⁷ Nejvyšší sovětský představitel se dokonce obávali prvního útoku ze strany Spojených států, když si špatně vysvětlili podstatu vojenského cvičení zaměřeného na řízení a velení s krycím názvem „Able Archer“.²⁸ Po kontroverzním rozmístění raket středního doletu Pershing v Evropě na podzim 1983 (které byly americkou odpovědí na sovětskou modernizaci jaderných zbraní středního doletu raketami SS-20) Sověti opustili rozhovory o kontrole zbrojení, zatímco masivní protesty proti závodům ve zbrojení a za zmrazení zkoušek jaderných zbraní plnily náměstí západních metropolí. Celkově vzato, úroveň mezinárodního napětí byla taková, že například Robert Gates pojmenoval kapitolu věnovanou roku 1983 „Nejnebezpečnější rok“.²⁹

Dvojitá tvář Reaganovy politiky?

Narozdíl od Andropova dokázal Gorbačov změnit sovětskou politiku tím, že změnil vlastní pohled na chování Spojených států a Západu, které začal nahlížet spíše jako reakci na sovětskou politiku než pouze jako na projev agresivní podstaty kapitalismu. Tento Gorbačovův pohled pramenil z jeho osobních setkání se západními vůdci: Tak například o setkání s Margaret Thatcherovou před překvapeným politbyrem poznamenal: „Řekla, že z nás mají obavy“ kvůli sovětským invazím do Československa, Maďarska a Afghánistánu.³⁰ Do roku 1988 přijal „nové myšlení“ i reprezentant starých časů Andrej Gromyko, který zavrhl „nesmyslnost tohoto závodu“ ve zbrojení, protože „jsme k tomuto problému přistoupili velmi primitivním způsobem“ a „za výrobu oněch hraček byly utráceny desítky miliard; neměli jsme dost rozumu“.³¹ Obdobně jako Gorbačov uvažoval také Ronald Reagan, jenž sám podobným způsobem přehodnotil vnímání sovětské hrozby. Badatelka Beth

---

se jedná o špionážní letoun, a nikoli civilní linku. Nicméně přístup „nejdříve střít, poté klást otázky“ a zastírací manévry Moskvy jen posílily americkou nevoli. (Viz HERSH, Seymour M.: „*The Target Is Destroyed*“: *What Really Happened To Flight 007 And What America Knew About It*. New York, Random House 1986.

27 Výrok pochází z prohlášení odvysílaného v sovětské televizi a rozhlasu 28.9.1983 (viz MATLOCK, J.: *Reagan and Gorbachev*, s. 52).

28 Viz FISCHER, Benjamin B.: *A Cold War Conundrum: The 1983 War Scare*. Washington, D.C., CIA Center for the Study of Intelligence 1997; MASTNY, Vojtech: How Able Was „Able Archer“? Nuclear Trigger and Intelligence in Perspective. In: *Journal of Cold War Studies*, roč. 11, č. 1 (zima 2009), s. 108–123.

29 GATES, R.: *From the Shadows*, s. 258–277 (viz pozn. 3).

30 SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 249–252, dokument č. 12 – zápisky Alexeje Gromyky ze schůzí politbyra ÚV KSSS, záznam z 8.5.1987.

31 *Tamtéž*, s. 286–289, dokument č. 26 – zápisky Andreje Gromyky ze schůzí politbyra ÚV KSSS, záznam z 20.6.1988.

Fischerová to označila za „Reaganův obrat“, když srovnávala tvrdou politiku Reagana prvního funkčního období s horlivým vyjednáváním ve druhém období.³² Avšak v Reaganově přístupu je ve skutečnosti patrná mnohem větší kontinuita, než jakou mu Fischerová připisuje nebo jak byl tehdy i později vnímán veřejností. Jack Matlock zahájil svou studii o vztazích mezi Reaganem a Gorbačovem sérií Reaganových citátů z počátku osmdesátých let vybízejících k nastolení míru a omezení zbrojení, které odporovaly představě veřejnosti i médií o Reaganovi coby zastánci výhradně tvrdé linie. Matlock vinil média z tendence zaměřovat se na působivá vyjádření jako „říše zla“ a „začneme bombardovat za pět minut“ – bez dodatku, že každé z nich vyslovil Reagan pouze jednou.³³

Sám Reagan ve svých pamětech věnoval desítky stran přímým citacím ze série často výřečných dopisů, které ručně psal pro sovětské vůdce, počínaje dopisem Leonidu Brežněvovi krátce poté, co vyvázl z pokusu o atentát v březnu 1981.³⁴ Vlastní pohotky popsal Reagan ve svých pamětech: „Možná proto, že jsem se ocitl tak blízko smrti, jsem si začal myslet, že v letech, které mi teď Bůh přidělil navíc, bych se měl maximálně snažit o snížení nebezpečí jaderné katastrofy...“³⁵ Reagan napsal Brežněvovi, že odvolává embargo na vývoz obilí do Sovětského svazu, které zavedl Jimmy Carter jako trest za invazi do Afghánistánu, a chtěl do tohoto dopisu zahrnout i speciální větu o svém konečném cíli – „světu bez jaderných zbraní“ – ale ministr zahraničí Alexander Haig mu ji rozmluvil s odůvodněním, že tato slova „by asi mohla být pro sovětské vůdce zavádějící“.³⁶ Patrně více matoucí byl druhý oficiální dopis, jež Reagan povolil Haigovi přiložit a který bouřil proti sovětskému zbrojení a odbýval jakékoli úvahy o uspořádání summitu – „nechal na Brežněvovi, aby si ujasnil, který z dopisů věrněji sděluje jeho osobní pocity“.³⁷ K Brežněvově „mra-

32 Viz FISCHER, Beth A.: *The Reagan Reversal: Foreign Policy and the End of the Cold War*. Columbia, University of Missouri Press 1997.

33 MATLOCK, J.: *Reagan and Gorbachev*, s. 3 n. (viz pozn. 13).

34 Nejméně tři archivní boxy v Reaganově prezidentské knihovně zaplňují tyto listy a různé rukoписné i strojopisné koncepty, spolu s ruskými originály a překlady odpovědí sovětských státníků (viz *Ronald Reagan Presidential Library and Center for Public Affairs* (Simi Valley, California), National Security Council, Executive Secretariat Collection, resp. Assistant to the President for National Security Affairs Collection, Head of State File, boxy 37–39). Většina jejich obsahu byla odtajněna na základě zákona o svobodném přístupu k informacím v důsledku žádosti autora a jiných vědeckých pracovníků o jejich odtajnění, včetně dokumentů s označením NLSS97-001 a F99-051.

35 REAGAN, Ronald: *Život jednoho Američana: Paměti prezidenta*. Praha, Prostor 1997, s. 232. Z angličtiny přeložil Jiří Vaněk. (Původní vydání: REAGAN, Ronald: *An American Life*. New York, Simon & Schuster 1990.)

36 Viz CANNON, Lou: *President Reagan: The Role of a Lifetime*. New York, Public Affairs 2000, s. 301; MORRIS, Edmund: *Dutch: A Memoir of Ronald Reagan*. New York, Random House 1999, s. 436–438.

37 Citováno podle: MORRIS, E.: *Dutch*, s. 438.

zivé odpovědi“ Reagan poznamenal: „Takto tedy skončil můj první pokus o navazování osobních kontaktů s nejvyššími sovětskými představiteli.“³⁸

Pokud lze vůbec hovořit o „Reaganově obratu“, potom v něm nepochybně hrála významnou úlohu domácí politika, jež bývá obvykle v dějinách diplomacie opomíjena.³⁹ Hospodářská recese z roku 1982 spolu s evidentním mezinárodním napětím (projevovalo se především v Severoatlantické alianci a masivními protijadernými demonstracemi v USA a v Evropě) vedla k zisku demokratů ve volbách na podzim 1982 a k zásadnímu poklesu popularity prezidenta Reagana. Nové možnosti se rovněž otevřely s významnými změnami v personálním složení Reaganovy

Jack F. Matlock, v letech 1983–1987 Reaganův hlavní poradce pro Sovětský svaz a poté až do roku 1991 americký velvyslanec v Moskvě, přispěl k navázání produktivního dialogu obou supervelmocí. Ve svých memoárech Reagan and Gorbachev: How the Cold War Ended (2004) podal zdařilou reflexi americké politiky vůči Sovětům v závěru studené války

administrativy, konkrétně s odchodem panovačného Haiga, jakož i předního představitele „týmu B“ Richarda Pipesa, který si chtěl udržet své místo na Harvardu. Haigův nástupce, zcestovalý George Shultz, žasl v únoru 1983 nad pozvánkou na večeři v Bílém domě jen pro prezidenta, Shultze a jejich manželky, kde se dohodli na tom, že převezmou iniciativu a nabídnou ruku Sovětům.⁴⁰ Shultz poté v květnu 1983 povolal z Prahy odborníka na Sovětský svaz Jacka Matlocka, aby se chopil Pipesovy funkce v Národní bezpečnostní radě (*National Security Council*), a Američané zahájili vážnou snahu o sblížení s Moskvou – ovšem bez větší odezvy z druhé strany, jakož i s mnohým zakolísáním také ve Washingtonu. Reagan reagoval na Andropovův dopis ze 4. července 1983, který zmiňoval „eliminaci jaderné hrozby“,

38 REAGAN, R.: *Život jednoho Američana*, s. 237. Výměna korespondence je k dispozici v Reaganově prezidentské knihovně (*Ronald Reagan Presidential Library*..., Assistant to the President for National Security Affairs, Head of State File, U.S.S.R. General Secretary Brezhnev (dokument 8100630), box 37, publikováno pod označením NLSS97-001).

39 Reaganova zahraniční politika k počátku roku 1983 mohla být považována jedinečně za selhání, kterýžto fakt je nejvýstižněji analyzován v práci: FITZGERALD, Francis: *Way Out There in the Blue: Reagan, Star Wars and the End of the Cold War*. New York, Simon & Schuster 2001.

40 Viz SHULTZ, George P.: *Turmoil and Triumph: My Years As Secretary of State*. New York, Scribner 1993, s. 164–167.

svým vlastnoručně psaným konceptem: „Pokud se shodneme na společném, ověřitelném snížení počtu jaderných zbraní, kterými oba disponujeme, nemohl by to být první krok k úplnému odstranění těchto zbraní? Jaké by to bylo požehnání pro oba národy, které zastupujeme.“ Použitá formulace však zaskočila jeho poradce pro národní bezpečnost, kteří přeformulovali prezidentův návrh do oficiálního stylu.⁴¹ Matlock dokonce zachytil Reaganův zájem na konání summitu s Andropovem v létě 1983, ale tragédie letu Korejských aerolinií torpédovala jakékoli úvahy o zářijové schůzce na nejvyšší úrovni⁴² a Andropovova smrtelná nemoc pak zcela uzavřela možnost produktivní výměny názorů.

Podzim 1983 přinesl dramatické zvýšení Reaganova povědomí o sovětském pojetí hrozby – a vlnu empatie, která od té doby ovlivňovala jeho přístup k Moskvě. Reagan byl zajisté již dříve seznámen s rozsahem jaderného armagedonu, s nímž kalkulovaly americké válečné plány, nicméně v Reaganových denících je téměř jako novinka popsán brífink z října 1983 věnovaný zprávě o vedení nukleární války,⁴³ kterou si vyžádal „před dvěma lety“.⁴⁴ Desátého října 1983 zhlédl film televize ABC *Den poté* o následcích atomového výbuchu ve městě Lawrence v Kansasu ve fiktivní jaderné válce se Sovětským svazem (ve zkušební kopii promítané v Camp Davidu pro něj a manželku Nancy, v celonárodním vysílání se film objevil až 20. listopadu). Reagan si do deníku zapsal: „Film je to velice působivý... Dýchl na mě něčím hrozným. Ještě neprodali ani jednu z 25 reklam, které mají být uváděny společně s filmem, a úplně chápu proč... Moje reakce byla následující: musíme udělat vše, co je v našich silách ... a zajistit, aby k jaderné válce nikdy nedošlo.“⁴⁵ Reaganův životopisec Edmund Morris, jenž měl přístup k více pramenům o Reaganovi než jakýkoli jiný analytik, později napsal, že tato poznámka byla jediná ze všech Reaganových poznámek, deníkových záznamů, dopisů a konceptů, v níž prezident říká, že je „deprimovaný“.⁴⁶ Reagan tehdy na podzim 1983 pociťoval obavy z války, ve kterých se mísily dojmy ze sestřelení jihokorejského letadla, z pumového útoku na

41 Viz MORRIS, E.: *Dutch*, s. 487 n. (viz pozn. 36).

42 Viz MATLOCK, J.: *Reagan and Gorbachev*, s. 64–66 (viz pozn. 13).

43 Jednalo se o expertní brífink pro prezidenta na téma Jednotného integrovaného operačního plánu (*Single Integrated Operational Plan* – SIOP) (pozn. překladatele).

44 Thomas Reed vylíčil nácvik kontroly a velení „Ivy League“ v březnu 1982, při kterém se Reagan seznámil s ohromnou efektivitou americké jaderné odvety a „hleděl na to v nedůvěřivém úžasu,“ avšak Michael Deaver konstatoval, že on a ostatní, kdo znali Reaganovy pocity vůči jaderným zbraním, odsunuli celý brífink na podzim 1983. (Viz REED, Thomas C.: *At the Abyss: An Insider's History of the Cold War*. New York, Ballantine Books 2004, s. 241–245. Reed nazývá zmíněné cvičení „Slonovinový list“, aby zatajil jeho krycí jméno.) Autor děkuje Williamu Burrovi za tuto citaci. (*Ivy League* (Břečťanová liga) je označení pro skupinu osmi prestižních univerzit na severovýchodě USA – pozn. redakce.)

45 REAGAN, R.: *Život jednoho Američana*, s. 537 (viz pozn. 35).

46 MORRIS, E.: *Dutch*, s. 498 (viz pozn. 36).

kasárna americké námořní pěchoty v Bejrútu, z americké invaze na Grenadu, z filmu *Den potě* a ze zmíněného brífinku. Do toho přicházely zpravodajské informace od přeběhlíka sovětské tajné služby KGB Olega Gordějevského, že Sověti očekávají první úder ze strany Spojených států. To vše dohromady umožňovalo Reaganovi, který stále znovu, donekonečna používal dávné žerty, poučky a spisy, aby začal zcela nově chápat, jak může svět vypadat z Moskvy. Ve svých pamětech pak Reagan poznamenal, že za první tři roky v úřadě „se dozvěděl o Rusech něco velice překvapivého. Mnoho lidí ve špičce sovětské hierarchie se totiž vysloveně Ameriky a Američanů bálo. Možná mě to ani překvapovat nemělo, ale já jsem tomu sám nejdřív ani nechťel uvěřit. (...) Ale když jsem získal více zkušeností z jednání se sovětskými představiteli a i s šéfy jiných zemí, kteří je znali, začínal jsem si stále více uvědomovat, že se nás mnoho sovětských hodnostářů bojí nejen jako protivníků, ale i jako potenciálního útočníka, který by na ně mohl zaútočit jadernými střelami jako první, a proto, a možná i kvůli pocitům nejistoty a paranoie, jejichž původ sahá daleko do historie, až do doby Napoleonova a Hitlerova ruského tažení, na nás zamířili obrovské množství raket s jadernými hlavicemi. Pokud se nás Rusové skutečně obávali, měl jsem o důvod víc promluvit si se šéfem Sovětského svazu mezi čtyřma očima a pokusit se jej přesvědčit, že nemáme žádné skryté úmysly a že se Rusové z naší strany nemají čeho bát.“⁴⁷

Toto byl pro Reagana zásadní impuls, jenž ho přiměl k tomu, aby 16. ledna 1984 pronesl průlomovou řeč, koncipovanou převážně Jackem Matlockem, která formulovala americkou politiku vůči Sovětům v podobě, jíž se Reagan držel po zbytek svého působení v Bílém domě. Nejpozoruhodnější byla závěrečná část proslovu, připojená Reaganem osobně, která odkazovala na společné lidské zájmy Rusů „Ivana a Ani“. Proslov nicméně sehrál mnohem důležitější roli ve Washingtonu než v Moskvě, když vytyčil přechod od tvrdé linie ve stylu ministra obrany Caspara Weinbergera k pragmatismu ve stylu George Shultze. Nejvyšší kruhy sovětského zahraničněpolitického aparátu Reaganův projev ve skutečnosti okamžitě odbyly (stejně jako nemálo Američanů, kteří v něm spíše než proměnu zahraniční politiky spatřovali předvolební politikaření). Bývalý vysoký úředník sovětského ministerstva zahraničí Sergej Tarasenko v Musgrove⁴⁸ a na jiných konferencích vylíčil – k velké-

---

47 REAGAN, R.: *Život jednoho Američana*, s. 539.

48 V Musgrove na St. Simons Island v americké Georgii se ve dnech 1.–3. května 1998 konala konference, jejímž cílem bylo zhodnotit tehdy dostupnou dokumentaci týkající se závěru studené války a konfrontovat ji se vzpomínkami klíčových poradců z doby převratných událostí konce 80. let. Z řad prominentních pamětníků se konference zúčastnili Anatolij Čerňajev, Douglas MacEachin, Jack Matlock, Georgij Šachnazarov a Sergej Tarasenko. Historiky reprezentovali Csaba Békés, Thomas Blanton, Malcolm Byrne, Chen Jian, Karen Dawisha, Ilja Gajduk, Richard Hermann, James Hershberg, Jacques Levesque, Paweł Machcewicz, Andrzej Paczkowski, Vilém Prečan, János Rainer, Svetlana Savranskaya, Oleg Škvorcov, William Wohlforth, David Wolff a Vladislav Zubok. Přepis jednání je součástí edice: SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 99–214 (viz pozn. 5). (Pozn. překladatele).

mu překvapení hlavního autora projevu Matlocka – jak ministr zahraničí Andrej Gromyko očernil proslov jako pouhou další propagandu, takže mu pak v nejvyšších sovětských kruzích ani nebyla věnována pozornost.⁴⁹ Americká dokumentace odhaluje v Reaganově korespondenci určitou kvalitativní změnu v přístupu před tímto momentem a po něm. Reagan kupříkladu okomentoval jeden Brežněvův dopis z roku 1982 stejně, jako by to udělal Richard Pipes. Poukázal na to, že pětadvacet let trvající sovětské zbrojení je v rozporu s tvrzeními Moskvy, že si přeje mír, dále že sovětská vůdci nikdy neřekli svému lidu pravdu, takže ten mohl stěžít cokoli posoudit, a konečně že Brežněv byl jen „pytel srandy“.⁵⁰ Naopak když Reagan v roce 1984 odpovídal Konstantinu Černěnkovi, začal jeho jazyk pozoruhodně připomínat dialog, který pak vedl s Gorbačovem o pouhý rok či dva později. Reagan vyšel Černěnkovi do té míry vstříc, že uznal sovětské obavy z vnější agrese, jakož i míru sovětských ztrát ve válce s Hitlerem. A co je ještě pozoruhodnější, Reaganova díkce (navržená Matlockem) brala na vědomí sovětské obavy, že americká obrana proti balistickým raketám by mohla mít podobu „vesmírných zbraní“, přičemž však sovětského vůdce ujišťoval, že to v žádném případě není jeho záměrem a že má v úmyslu jednat z tohoto důvodu o eliminaci jaderných zbraní.⁵¹

Ženevský summit – počátek konce studené války

Ve svých memoárech si Reagan stěžoval, že se sovětskými vůdci nikdy neudržel jednání v chodu, přes množství ručně psaných dopisů a zřejmou upřímnost: „Jak se mám vůbec někam v jednání s Rusy dostat, postěžoval jsem si ženě, ‘když mně jeden za druhým před očima umírají?’“ (Brežněv v roce 1982, Andropov 1984, Černěnkovi 1985.)⁵² První setkání na nejvyšší úrovni v Ženevě koncem roku 1985

49 Jack Matlock se zaobírá Černajevovou reakcí, že o této řeči nikdy neslyšel, a Tarasenkovým líčením, jak ji Gromyko odmítl brát vážně – navzdory tomu, že jiní sovětská diplomaté (Matlock zmiňuje Olega Griněvského) požadovali změnu (MATLOCK, J.: *Reagan and Gorbachev*, s. 86 n. – viz pozn. 13).

50 V originálu je „barrel of laughs“, což český překladatel Reaganových pamětí přetlumočil méně expresivním slovem „vtipálek“ (REAGAN, R.: *Život jednoho Američana*, s. 506 – pozn. překladatel). Brežněvův dopis Reaganovi z května 1982 je citován *tamtéž*, s. 505.

51 *Ronald Reagan Presidential Library...*, National Security Council, Executive Secretariat, Head of State File, box 39, Reaganovy dopisy Černěnkovi z 6.3.1984 a 16.4.1984. Vydáno na základě zákona o svobodném přístupu k informacím, žádost F99-051. Druhý dopis obsahuje na 7. straně ručně psané *post scriptum*: „*Pane předsedo, při promýšlení tohoto dopisu jsem uvažoval o tragédii a rozsahu sovětských válečných ztrát v průběhu let. Ony ztráty, jež jsou nepopsatelné, musí ovlivňovat Vaše dnešní myšlení. Chci, abyste věděl, že ani já, ani americký lid nemáme žádné agresivní záměry vůči lidu sovětskému.*“

52 REAGAN, R.: *Život jednoho Američana*, s. 562 (viz pozn. 35). Edmund Morris cituje tento výrok slovy: „*Jak se ode mne může očekávat, že s nimi sjednám mír, když mi pořád umírají?*“ (MORRIS, E.: *Dutch*, s. 517 – viz pozn. 36.)

Slavné „posezení u krbu“ 19. listopadu 1985 v rámci ženevského summitu bylo výrazným signálem nové atmosféry ve vztahu mezi Spojenými státy a Sovětským svazem

znamenal pro obě strany prozření. Sověti podle vzpomínek tehdejšího velvyslance ve Washingtonu Anatolije Dobrynina očekávali od summitu nanejvýš společné prohlášení proti jaderné válce. Dobrynin cituje společné sdělení vypracované ministerstvem zahraničí, ministerstvem obrany a KGB z 11. listopadu 1985, které se po diskusi politbyra stalo základním stanoviskem sovětského vedení: „Nanejvýše můžeme očekávat společné prohlášení, že obě strany budou vycházet z předpokladu, že jaderná válka je nepřijatelná a nelze v ní zvítězit.“⁵³ Možná pod vlivem rétoriky „říše zla“, jakož i v atmosféře „strachu z války“ z roku 1983 (nemluvě o tom, že Američané odmítli vyloučit možnost, že použijí jaderné zbraně jako první v rámci strategie „jaderného odstrašování“ v Evropě), si sovětská strana neuvědomila, že hlavní teze usnesení, jež nakonec přijala – „jadernou válku nelze vyhrát a nesmí k ní nikdy dojít“ – přesně odpovídaly Reaganově letité formulaci, konkrétně z jeho rozhlasového projevu (vysílaného každý týden) ze 17. dubna 1982. A dokonce ještě dříve, při tiskové konferenci 31. března 1982, odpověděl Reagan na otázku týkající se vítězství v nukleární válce podobnými slovy: „Nevěřím, že by mohli být

53 DOBRYNIN, Anatoly: *In Confidence: Moscow's Ambassador to Six Cold War Presidents*. New York, Times Books 1995, s. 585 n.

nějací vítězové... Všichni by byli poraženi.⁵⁴ Ve zmíněném projevu z ledna 1984, známém díky apelu na „obyčejné Rusy“ Ivana a Aňu (který navrhl sám Reagan), prezident výslovně řekl, že Spojené státy a Sovětský svaz mají „společné zájmy, mezi nimi především vyhnout se válce a snížit množství zbraní. (...) Podporuji nulovou variantu pro všechny jaderné zbraně.“⁵⁵ A v korespondenci s Gorbačovem, jež předcházela ženevskému summitu, přijal Reagan Gorbačovův návrh na dohodu obou stran, že v nukleární válce nemůže být vítězů a nesmí k ní nikdy dojít.⁵⁶

Zahajující plenární zasedání v Ženevě obsahovala všechny prvky, které měl Gorbačov od Reagana slyšet ještě alespoň pětadvacetkrát a které ho nakonec začaly doslova unavovat. Reagan zdůraznil, že problémem, jenž stojí mezi Spojenými státy a Sovětským svazem, nejsou „hory zbraní“ navršené v obou zemích, ale historie plná nedůvěry a strachu. Uznal a snažil se zmírnit Gorbačovův strach, že Američané usilují o „schopnost prvního úderu prostřednictvím protiraketového štítu“, když argumentoval, že štít proti raketám není zbraní, nýbrž výhradně obranou: „Kdybychom mohli přijít se štítem a sdílet jej, nikdo by se neobával žádného šílenice.“⁵⁷ Jack Matlock, Reaganův hlavní poradce pro vztahy se Sovětským svazem, poté dospěl k závěru, že Gorbačov se v Ženevě dopustil „strategické chyby“, když po Reaganovi nežádal písemný závazek, že bude se Sovětským svazem sdílet protiraketovou obranu, jakmile (pokud vůbec) bude dokončena, a prozatím mu alespoň zpřístupní příslušné laboratoře.⁵⁸

Možná nejpozoruhodnější byl Reaganův přípitek při poslední večeři summitu. Gorbačov ve svém vlastním příspěvku použil citát z Bible, že je čas házet kameny a čas sbírat kameny, které byly hozeny dříve, aby v poslední den summitu naznačil, že by se s americkým prezidentem měli zasadit o to, aby vyřešili vzájemné praktické neshody. V odpovědi Reagan velmi dramaticky vyjádřil svůj odpor k jaderným zbraním a svůj sen o americko-sovětských vztazích: „...kdyby měli lidé na světě objevit cizí formu života, která zaútočí na Zemi z Halleyovy komety, toto vědomí

---

54 *Public Papers of the President: Ronald Reagan*, sv. 1: *January 1 to July 2, 1982*. Washington, D.C., U.S. Government Printing Office 1983, s. 487 n.

55 Reaganův projev „Address to the Nation and Other Countries on United States-Soviet Relations“ z 16.1.1984 je dostupný na webové stránce www.reagan.utexas.edu/archives/speeches/1984/11684a.htm.

56 Dlouhé výňatky z korespondence mezi Reaganem a Gorbačovem jsou citovány v Reaganových pamětech *Život jednoho Američana*, s. 562–583; jako dokumenty č. 6, 7, 9 a 10 jsou tyto dopisy zveřejněny v elektronické edici: SAVRANSKAYA Svetlana – BLANTON, Thomas (ed.): *To the Geneva Summit: Perestroika and the Transformation of U.S.-Soviet Relations*. National Security Archive Electronic Briefing Book, č. 172 (www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB172/index.html).

57 Memorandum z prvního plenárního zasedání summitu v Ženevě 19.11.1985, 11:27–12:15, dokument č. 16 (dostupné na <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB172/Doc16.pdf>).

58 MATLOCK, J.: *Reagan and Gorbachev*, s. 168. (viz pozn. 13).

by sjednotilo všechny národy světa.⁵⁹ „Cizí forma života“ v Reaganově pojetí skutečně na Zemi dorazila – v podobě jaderných zbraní. Tento společný zájem opravdu přinesl v Ženevě několik přelomových návrhů, zejména Gorbačovovu nabídku na poloviční snížení počtu balistických raket, v nichž měl Sovětský svaz velkou početní převahu (určenou ke kompenzaci sovětských deficitů v přesnosti a spolehlivosti). Douglas MacEachin ze CIA poznamenal na konferenci v Musgrove v roce 1998: „Kdosi se mě ptal, kdy jsem měl pocit, že studená válka skončila. Rozumově to pro mě bylo v listopadu 1985 v Ženevě, kdy Gorbačov předložil svůj první padesátiprocentní návrh. To byla vážná věc.“⁶⁰

George Shultz řekl v prosinci 1985 sovětskému velvyslanci Dobryninovi, že Ženeva znamenala pro Reagana „svým způsobem vzdělávací proces“. Podle Shultze dříve „Reagan nahlížel na všechna sovětská prohlášení jako na nehoráznou propagandu s jednoduchým cílem oklamat Západ ... ale po osobním rozhovoru s Gorbačovem Reagan svůj názor změnil a připustil, že sovětský vůdce vychází ze svého vlastního hlubokého přesvědčení“.⁶¹ V Reaganovi Ženeva posílila pochopení pro sovětský pocit ohrožení, zejména vzhledem ke Gorbačovovu opakovanému označování Strategické obranné iniciativy (*Strategic Defense Initiative* – SDI) za „vesmírné zbraně“ určené k prvnímu útoku. Paradoxně – přestože to nikdy nebylo v Reaganově koncepci – Gorbačov možná pojal tuto myšlenku z animovaných záběrů produkovaných americkými televizními stanicemi a neziskovou vzdělávací organizací High Frontier, které zobrazovaly jaderné paprsky ničící sovětské rakety v jejich silech.⁶² Po Ženevě Reagan na Gorbačovovy obavy rychle odpověděl dopisem, ve kterém navrhoval jednání s cílem zmírnit strach obou stran z prvního útoku (z pohledu Washingtonu mohly být všechny sovětské balistické rakety jedině zbraněmi prvního úderu, v Moskvě zase představa laserů umístěných ve vesmíru vyvolávala strach z bleskové války v hitlerovském stylu).⁶³ Gorbačov však rozvíjel svůj vlastní plán; stále v Reaganovi viděl reprezentanta vojensko-průmyslového komplexu,

---

59 Memorandum z večere uspořádané Gorbačovem na summitu v Ženevě 19.11.1985, 20:00–22:30, dokument č. 20 (dostupný na <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB172/Doc20.pdf>).

60 Citováno podle: SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, komentář Douglase MacEachina, s. 185. Gorbačov vlastně původně navrhl padesátiprocentní snížení v dopise ze září 1985 a Reagan na návrh reagoval ve své říjnové odpovědi (*Ronald Reagan Presidential Library...*, National Security Council, Executive Secretariat, Head of State File, box 39).

61 DOBRYNIN, A.: *In Confidence*, s. 595 (viz pozn. 53).

62 Animace vytvořená organizací High Frontier v roce 2008 předvádí fázi odpalování raket jako moment, kdy je „hrozba nejvíce zranitelná“, a také zachycuje „zničení mnoha odpalovacích ramp jedním úderem“ (viz <http://www.highfrontier.org/Highfrontier/main/home.htm>).

63 Viz SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. (ed.): *To the Geneva Summit*, dokument č. 29 (viz pozn. 56).

usilujícího o nové závody ve zbrojení, a stále se musel potýkat se svým vlastním vojensko-průmyslovým aparátem, který by podpořil odstranění jaderných zbraní jedině z toho důvodu, že si byl jistý americkým odmítnutím takového návrhu.

Gorbačov po ženevské schůzce vylíčil svému týmu Reagana jako „dinosaur“ ve smyslu jeho politiky, ale také jako odpůrce jaderných zbraní. Při letu domů řekl Dobryninovi, že „Reagan na něj zapůsobil jako komplexní a rozporuplná osobnost, která někdy hovoří upřímně, jako když hájil SDI, a jindy jako obvykle omílá propagandistická dogmata, v něž také věřil. Byl tvrdohlavý a velmi konzervativní. Ale Gorbačov přesto viděl možnost navázat s ním kontakt a objevil v něm muže, který nebyl tak beznadějný, jak někteří mysleli.“⁶⁴ V únoru 1986 popsal Reagana předsedovi americké komunistické strany Gusu Hallovi jako „tak zatíženého stereotypy, že pro něj bylo těžké uvažovat rozumně“, nicméně dychtivého „demonstrovat americkému lidu, že navázal kontakt se sovětským vedením a že se atmosféra začala zlepšovat“ – „s pochopením, že naše země jsou rozdílné, ale navzájem na sobě závislé“, protože „alternativou by mohlo být všeobecné zničení“.⁶⁵ Na konferenci v Musgrove poznamenal Gorbačovův poradce Anatolij Čerňajev, že v Ženevě „mezi nimi přeskočila jiskra důvěry“.⁶⁶

V týdnech po Ženevě Gorbačov jistým způsobem odpověděl svým návrhem na zákaz jaderných zbraní. Přestože na Západě jej mnozí zavrhlí jako pouhou sovětskou propagandu (a dokonce i Dobrynin později prohlásil, že „by nebylo upřímné popírat, že Gorbačovovo prohlášení v sobě obsahovalo prvky propagandy“),⁶⁷ dnes se tento plán jeví jako Gorbačovův vlastní obrat v pohledu na sovětskou bezpečnost. Jeho nový poradce pro otázky národní bezpečnosti Anatolij Čerňajev si o tom 16. ledna 1986 zapsal do deníku: „Gorbačovův návrh na svět bez jaderných zbraní do roku 2000. Mám dojem, že se skutečně rozhodl ukončit za každou cenu závody ve zbrojení. Přijímá toto 'riziko', neboť v jeho chápání se o skutečné riziko nejedná – protože pokud bychom zcela odzbrojili, nikdo by na nás nezaútočil. A abychom postavili stát na nohy, musíme jej zbavit břemene závodů ve zbrojení, které představují zátěž nejen pro samu ekonomiku.“⁶⁸

„Pokud bychom zcela odzbrojili, nikdo by na nás nezaútočil“ – to byl pozoruhodný průlom, ve své podstatě konec sovětského pocitu ohrožení, který trval od éry Stalinovy až po Černěnkovu a z nějž pocházela jejich motivace pro studenou vál-

64 DOBRYNIN, A.: *In Confidence*, s. 592 (viz pozn. 53).

65 CHERNYAEV, Anatoly: *My Six Years with Gorbachev*. University Park (Pennsylvania), Pennsylvania State University Press 2000, s. 52 n.

66 Záznam Čerňajevova komentáře je publikován v edici: SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 189 (viz pozn. 5).

67 DOBRYNIN, A.: *In Confidence*, s. 597 (viz pozn. 53).

68 *The Diary of Anatoly Chernyaev*, záznam z 16.1.1986. Anglický překlad Anny Meljakovové, editovaný Svetlanou Savranskou, byl zpřístupněn 25.5.2007 na webové stránce www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB220/index.htm.

ku. Bylo to východisko z bezpečnostního dilematu, v jehož pasti uvízly obě strany a v jehož logice opatření, která podnikala jedna strana s přesvědčením, že slouží její obraně, vnímala druhá strana jako zvýšenou hrozbu pro sebe. Inspiraci pro tuto myšlenku Gorbačov zřejmě převzal od Reagana, počínaje právě Ženevou. Jeho spolupracovníci, jako například Alexandr Jakovlev a Anatolij Čerňajev, rozpracovali podobné myšlenky jak v různých studiích moskevských ústavů, tak v rámci svých mnohostranných mezinárodních politických, vědeckých a vzdělávacích výměn. Tento nový koncept také odpovídal novému generačnímu pohledu, který Gorbačov reprezentoval: příslušníci jeho generace byli v době Stalinově a Hitlerově pouhými dětmi, své profesní zkušenosti získávali v období Brežněvovy byrokratické konsolidace a uvolnění spojeného s procesem *détente*.⁶⁹ Pokud se tedy Spojené státy nechystaly zaútočit, nárazníková zóna ve východní Evropě se už nezdála tak nezbytná, ba spíše se začala jevit jako série ztrátových účtů v knize dluhů. Totéž se týkalo dosavadní vedoucí úlohy vojensko-průmyslového komplexu v sovětské ekonomice – nemluvě o celém represivním aparátu, který „může existovat jen tehdy, pokud na své oponenty hledí skrz nitkový kříž svého zaměřovače, pokud buduje stále hlubší a silnější obranu a pokud horečně usiluje o vojenskou nadřazenost“.⁷⁰ Čerňajev později napsal, že by mohl „přesně určit dobu, kdy se Gorbačov rozhodl vsadit na otevřený dialog s americkým vedením. Bylo to hned na začátku roku 1986. Odtud ono známé prohlášení o světě bez jaderných zbraní do roku 2000.“⁷¹

Komunikace s Reaganem v Ženevě přivedla Gorbačova k přesvědčení o nezbytnosti „spolupráce na globální úrovni“, jak sovětský vůdce prohlásil v průlomovém projevu na sedmadvacátém sjezdu sovětských komunistů 25. února 1986. Podle Raymonda Garthoffa zde Gorbačov „poprvé otevřeně předestřel“ „nové myšlení“ v zahraniční politice. Příznačně přitom citoval z Reaganova přípitku na večeri v Ženevě slova, jak by příchod mimozemšťanů rychle přinutil Spojené státy a Sovětský svaz, aby našly společnou řeč a společnou obranu, a vyzdvihl Reaganovu myšlenku: „Ale cožpak jaderná katastrofa není reálnějším nebezpečím než invaze neznámých mimozemšťanů? Cožpak nehrozí velké ekologické nebezpečí? Cožpak nemají všechny země společný zájem na tom, aby byl nalezen rozumný a správný přístup k problémům rozvojových států a národů?“ Skutečně, zakončil tuto část svého proslovu Gorbačov, „vývoj dějin a společenského pokroku vyžaduje stále náležitěji *konstruktivní, tvůrčí součinnost států a národů v měřítku celé planety*. (...) Tato vzájemná součinnost je nutná k tomu, aby byla jaderná katastrofa odvrácena,

---

69 Pro podrobnější analýzu této generační změny viz ZUBOK, Vladislav: *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill, University of North Carolina Press 2007, s. 278 n.

70 To je názor bývalého generála, historika z doby glasnosti a Jelcinova poradce Dmitrije Volkogonova, vyslovený v jeho knize *Lenin: A New Biography*. New York, The Free Press 1994, s. 484.

71 CHERNYAEV, A.: *My Six Years with Gorbachev*, s. 59 (viz pozn. 65).

aby civilizace mohla přežít.“ Tato myšlenka nebyla zcela nová, dokonce i bývalý generální tajemník Konstantin Černěnko zdůrazňoval nutnost předejít jaderné válce jako nejvyšší prioritu sovětské zahraniční politiky. Nicméně v Gorbačovově projevu rezonovala nezaměnitelná slova z rozhovoru s Ronaldem Reaganem, jako když například Gorbačov řekl: „Bezpečnost se nemůže donekonečna opírat o strach z odvety, to znamená o doktrínu ‘zadržování’ či ‘zastrašování’“, ale může být řešena „pouze politickými prostředky.“⁷² Celý příběh Reaganovy komunikace s Gorbačovem v mnohém přesahuje rozsah tohoto eseje, zaměřeného pouze na vznik Reaganova mýtu. Uvedené příklady nicméně ukazují na velmi reálný vliv, který měl Reagan na sovětské myšlení – více díky uvolňování napětí než nátlaku a spíše zásluhou spolupráce než konfliktu.

Bílý dům v závěsu událostí

Nejcharakterističtějším znakem přechodu k administrativě George H. W. Bushe na přelomu let 1988 a 1989 byla zjevná ignorance právě tohoto typu vzájemné spolupráce a zmírňování hrozeb, jakož i výhod, jež z toho plynuly pro národní bezpečnost Spojených států. Porovnejme například dramaticky rozdílné hodnocení ze strany nejvyšších amerických a sovětských představitelů v lednu 1989. Sovětský ministr zahraničí Eduard Ševardnadze uvítal zahájení rozhovorů ve Vídni o omezení konvenčních sil v Evropě právě v tomto měsíci, když prohlásil, že odzbrojovací proces mezi Spojenými státy a Sovětským svazem „otřásl železnou oponou, oslabil její zrezivělé základy, prorazil v ní nové otvory a urychlil její korozi“. Zároveň navrhl také stažení taktických jaderných zbraní, které Spojené státy akceptovaly až po více než dvou letech.⁷³ Avšak pouhé tři dny po této Ševardnadzeho důrazné výzvě prohlásil nový americký poradce pro otázky národní bezpečnosti Brent Scowcroft v jedné celostátní televizi: „Myslím, že studená válka neskončila.“⁷⁴ A to bylo ještě relativně mírné vyjádření v porovnání s některými interními diskusemi, jež vedli Scowcroftův náměstek Robert Gates, viceprezident Dan Quayle a ministr obrany Richard Cheney.

S tím, jak se Washington transformoval od Reagana k Bushovi a od holubic k jestřábům, nařídil nový prezident důkladné strategické přezkoumání politiky Spojených států.

72 Citováno podle: GARTHOFF, Raymond L.: *The Great Transition: American-Soviet Relations and the End of the Cold War*. Washington, D.C., Brookings Institution 1994, s. 257–263. (V českém znění: Politická zpráva ÚV KSSS XXVII. sjezdu KSSS přednesená generálním tajemníkem ÚV KSSS soudruhem Michailem Gorbačovem 25. února. In: *Rudé právo* (26.2.1986), s. 3 a 6. Kurzívou zvýrazněno v původním textu.)

73 Viz NATION, R. Craig: *Black Earth, Red Star: A History of Soviet Security Policy, 1917–1991*. Ithaca (New York), Cornell University Press 1992, s. 308.

74 Prohlášení Brenta Scowcrofta pro televizní stanici ABC z 22.1.1989 je citováno podle knihy Jacka Matlocka *Reagan and Gorbachev*, s. 313 (viz pozn. 13).

ných států, které zaměstnávalo byrokracií a štáb v Bílém domě po několik měsíců a ve svých důsledcích tak odložilo první Bushův summit s Gorbačovem téměř o rok (uskutečnil se v prosinci 1989 na Maltě). Klíčoví účastníci Reaganovy spolupráce se Sověty byli skutečně frustrováni: tehdejší velvyslanec v Moskvě Jack Matlock nazval příslušnou kapitolu svých memoárů „Washingtonské tápání“, zatímco Gorbačovův poradce pro otázky národní bezpečnosti Anatolij Čerňajev nazval odpovídající kapitolu vlastních politických vzpomínek „Ztracený rok“ – nikoli však s odkazem na ztrátu východní Evropy v roce 1989, nýbrž kvůli promarněné příležitosti pokročit v zásadní redukci zbraní jako za Reagana.⁷⁵ Jak to později okomentoval Douglas MacEachin, představitel nové Bushovy administrativy „se museli neustále ohlížet, kdo jim stojí za zády, neboť každý z oné ‘tvrdé linie’ jejich strany jen čekal na to, kdy poprvé kapitulují... Tito politici odložili řadu svých kroků, které mohl s mnohem větší sebedůvěrou přijmout kupříkladu prezident Reagan...“⁷⁶ Svědek této pauzy z ministerstva zahraničí Richard Hermann poznamenal, že dokonce i domácí politika měla dvě dimenze: jednak chránění nového prezidentova pravého křídla, jednak „nedostatek vize na straně Bushe“ a „Bushovu touhu vytvořit si image vůdce, který se vynoří z Reaganova stínu“, tak aby politická rozhodnutí „byla spojována skutečně s ním samotným, spíše než s ním jako mladším Reaganovým partnerem“. Hermann také zmiňoval další záležitosti, jako například břemeno, které dopadlo na ministerstvo zahraničí s výrazným snížením počtu zaměstnanců Národní bezpečnostní rady, poté co vyplynul na povrch skandál „Irangate“ s nelegálním financováním nikaragujských povstalců, dále pomalé tempo jmenování nových úředníků a také „hluboké rozpory v kruzích zpravodajských služeb“ ohledně toho, zda Gorbačov skutečně uspěje.⁷⁷

Interní debaty Bushovy administrativy v době této přestávky prozrazují neobvyklý pocit osobního ohrožení ze strany Gorbačova. Zejména Bushovy a Scowcroftovy paměti, jež vycházejí z jejich vlastních deníků a dobových memorand, neustále zmiňují obavy ze soupeření v popularitě s Gorbačovem a rovněž úzkost z toho, že by se kremelský vládce chopil iniciativy. Namísto byrokratické litanie vyprodukované takzvaným strategickým přezkoumáním se Brent Scowcroft chopil „čtyřstranného přístupu, jak vycházet s Gorbačovem“, jehož koncept vytvořila Condoleezza Riceová a který se stal základním dokumentem Bushovy vlády pro vztahy mezi Spojenými státy a Sovětským svazem; tento přístup však nevycházel z ničeho substanciálního, nýbrž z potřeby „posílit image americké zahraniční politiky v tom

---

75 Viz MATLOCK, Jack F., Jr.: *Autopsy on an Empire: The American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union*. New York, Random House 1995, s. 177; CHERNYAEV, A.: *My Six Years with Gorbachev*, s. 201 (viz pozn. 65).

76 SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, komentář Douglase MacEachina, s. 185 (viz pozn. 5).

77 *Tamtéž*, komentář Richarda Hermanna, s. 196–198.

smyslu, že se řídí zcela jasnými záměry“, aby Spojené státy mohly „vypadat sebevědomě se svými cíli a plány“. ⁷⁸ Všimněme si výrazů „image“ a „vypadat“. Na jiném místě paměti čteme, jak „Scowcroft poukázal na to, že Spojené státy prohrávají bitvu o to, kdo bude významněji ovlivňovat směřování Evropy. (...) Prezident souhlasil, že Gorbačov narušil vedoucí úlohu Spojených států, a chystal se odjet na květnový summit NATO s řadou ambiciózních návrhů, které by Spojeným státům vrátily vedoucí postavení.“ ⁷⁹ V obavách z Gorbačovovy popularity američtí předáci nepřijali jeho nabídku zahájit závody v odzbrojování, a s jistou ironií lze říci, že se jim podařilo přispět k podkopávání jeho popularity – k jejich pozdější lítosti.

Zásadní nedostatečnost politiky Bushovy administrativy se nejmarkantněji promítla do textu Národní bezpečnostní směrnice č. 23, který byl sepsán a prodiskutován v dubnu a květnu, ale vydán až v září 1989. Tento dokument schválený nejvyššími místy měl předestřít podmínky, které by podle slov Roberta Hutchingse „vedly k novému kooperativnímu vztahu“ se Sovětským svazem. ⁸⁰ Dokument se však zcela míjel s realitou, neboť takovýto vztah už fungoval ze strany Sovětského svazu; místem, kde absentoval, byl Washington. Dokonce již v době, kdy tato směrnice vznikala, Gorbačov už dávno splnil všechny její hlavní „podmínky“. Směrnice například požadovala od Sovětů „rozmístění sil tak, aby byly menší a méně ohrožující“ (což sám Gorbačov ohlásil v OSN už v prosinci 1988); dále vyzývala k vnitřní demokratizaci, jež by „položila pevné domácí sovětské základy pro efektivnější a kooperativnější vztah se svobodnými národy světa“ (přitom teze z května 1988 pro celostátní konferenci sovětských komunistů odmítly třídní boj jako základ mezinárodních vztahů, v březnu 1989 pak volby do Sjezdu lidových zástupců odstranily z funkcí řadu stranických bosů a disidentům otevřely cestu do celostátní televize); nakonec apelovala na uznání principu „sebeurčení států střední a východní Evropy“ (přitom Poláci se už při jednání u kulatého stolu shodli na uskutečnění částečně svobodných voleb, když předtím Gorbačov už v září 1988 řekl polským reformátorům, aby přistoupili k akci, což znovu zdůraznil v projevu v OSN v prosinci 1988). ⁸¹

Události nabraly spád na jaře 1989. Zatímco Washington stál tehdy stranou, do velmocenského vakua vpadli východoevropané. Poláci byli jako obvykle první, se svým „kulatým stolem“ v únoru 1989, který se soustředil na to, jak uspořádat volby a jaké výhody budou komunisté požadovat, aby milostivě svolili ke spolupráci

78 Viz BUSH, G. H. W. – SCOWCROFT, B.: *A World Transformed*, s. 40 (viz pozn. 2).

79 *Tamtéž*, s. 43.

80 HUTCHINGS, R.: *American Diplomacy and the End of the Cold War*, s. 35 (viz pozn. 4).

81 Viz SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 525, dokument č. 84 – National Security Directive 23: United States Relations with the Soviet Union, 22.9.1989; *tamtéž*, s. 292, dokument č. 28 – záznam rozhovoru Michaila Gorbačova s tajemníkem ústředního výboru polských komunistů Józefem Czyrekem z 23.9.1988.

(zaručená křesla v Sejmu, vynětí dolní komory parlamentu ze svobodné soutěže a podobně). V květnu 1989 začali Maďaři odstraňovat ostatné dráty podél své hranice s Rakouskem, přes kterou začaly proudit skupinky – a později celé laviny – východních Němců směrem na západ. Slova věnovaná tehdejšímu polskému událostem, která použil zástupce Bushova poradce pro otázky národní bezpečnosti Robert Gates ve svých pamětech, prozrazují, jak zůstával Washington pozadu za událostmi: „...museli jsme reagovat.“⁸² Bílý dům odstartoval v dubnu a květnu 1989 sérii prezidentských projevů s cílem posílit žárlivě vnímanou image – některé z nich obsahovaly docela přesná vyjádření o událostech v Evropě, aniž by však tuto rétoriku výrazněji podpořily konkrétní politické kroky, akce či peníze. A východoevropané si samozřejmě všimli, že Bushova rétorika je – jak se říká v Texasu – „samý klobouk, ale žádný dobytek“. Kupříkladu maďarský velvyslanec ve Washingtonu telegrafoval 12. dubna domů do Budapešti, že Maďarsko „nemůže počítat s větší finanční pomocí ze strany Spojených států, jakkoli by to snad politický vývoj ospravedlňoval“.⁸³

Maďarům už v té době přicházely alespoň investice ze Spolkové republiky, ale Poláci se dívali do Washingtonu – a měli být zklamáni. Před posluchačstvem v Hamtramcku v Michiganu, tvořeným převážně Američany polského původu, oznámil prezident Bush, že „demokratické síly v Polsku požádaly o morální, politickou a finanční podporu Západu. A Západ odpoví. Moje administrativa nyní dokončuje důkladné přezkoumání naší politiky vůči Polsku a celé východní Evropě.“⁸⁴ Takže odpovědí na volání o pomoc bylo „přezkoumání“, zatímco Poláci výslovně žádali o nový Marshallův plán. Podobná hrstka specifických pomocných akcí, jakou Bush zmínil v projevu v Hamtramcku, se měla objevit i v dalších projevech: malé pozdržení pro splátky dluhů, jisté úlevy na clech, snad nějaké pojištění investic či podpora jakékoli pomoci, s níž přijdou Mezinárodní měnový fond a Světová banka – ale žádné skutečné dolary pro Polsko, a to v době, kdy Solidarita sázela na finanční pomoc Západu jako na politický trumf před voliči, aby je povzbudila k opozici vůči komunistům.

Projev v Hamtramcku byl výmluvný jak svou vzletnou rétorikou, tak zadrhávajícím efektem. Na jednu stranu tu byla Bushova charakteristická obezřetnost: „S rozvahou, realismem a trpělivostí se snažíme podporovat cestu ke svobodě“ – ale byl tu též dosah k vyšším metám: „Západ může nyní směle navrhnout vizi evropské budoucnosti: Sníme o dni, kdy nebudou žádné překážky pro volný pohyb lidí, zboží

---

82 GATES, R.: *From the Shadows*, s. 465 (viz pozn. 3).

83 Telegram maďarského velvyslance ve Washingtonu adresovaný ministrovi zahraničí v Budapešti z 12.4.1989 autor obdržel od László Borhiho, který dokument také přeložil do angličtiny.

84 *George W. Bush Presidential Library* (Lewisville, Texas), Úřad tiskového mluvčího Bílého domu, projev prezidenta před obyvateli Hamtramcku, Hamtramcká radnice, Hamtramck, Michigan, 17.4.1989, fotokopie, s. 3.

Emfatická atmosféra při setkání George Bushe s vůdcem Solidarity Lechem Wałęsą v Gdaňsku 11. června 1989. Americký prezident sice nepřivezl do Polska příslib výraznější materiální pomoci, jeho návštěva však byla jasným symbolem vítězství svobodomyšlné společnosti nad komunistickým režimem

a myšlenek.“ Možná by to mělo větší vliv, pokud by k takovému „snu“ nezavázal všechny své signatáře už helsinský Závěrečný akt z roku 1975. Bush řekl, že jeho vize zahrnuje svobodné volby, těsnější vazby se západní Evropou a odmítnutí „vojenské intervence jako prostředku vlastní politiky“ ze strany Sovětského svazu⁸⁵ – tedy něco, co už Gorbačov učinil v projevu v Organizaci spojených národů. Většího ohlasu se Bushovi dostalo za jeho projev v západoněmecké Mohuči, jenž následoval po summitu Severoatlantické aliance. Zaměřil se v něm na Gorbačovovu vizi nové Evropy a sklídl aplaus, když prohlásil: „Nemůže vznik-

nout společný evropský dům, dokud se v něm lidé nebudou moci volně pohybovat z jedné místnosti do druhé.“⁸⁶ Namísto „společného domu“ chtěl Bush napomoci tomu, aby „se Evropa stala jednotnou a svobodnou“ – fráze, která se měla proslavit jako nejlepší důkaz, že Bush již překonal svou „vizi“. Ovšem za touto zvuknou frází stála přízemní politická realita. Brent Scowcroft ve skutečnosti zařadil tyto formule do konceptu Bushova proslovu, aby tak poskytl obecnou náhradu za specifickou zmínku o podpoře pro sjednocení Německa, která byla součástí dřívějšího konceptu. Proti tomu měl Scowcroft námítky, protože se „obával zbytečného podněcování německého nacionalismu“.⁸⁷ Projevem v Mohuči se Bush snažil dosáhnout obojího: jednak obhajoval „naše uměřené tempo při odzbrojování“, jednak tvrdil, že „Varšavská smlouva nyní akceptovala hlavní součásti našeho západního přístupu k novým jednáním o konvenčních zbraních“ – jako by Gorbačov už o několik měsíců dříve neurychlil celou diskusi o konvenčních zbraních svými jednostrannými ústupky oznámenými v OSN.

Po volbách v Polsku se vývoj událostí v Evropě ještě urychlil a Bílý dům byl opět schopen jen reagovat. Bush se už dříve zavázal, že se zúčastní summitu nejvyspě-

85 *Tamtéž*, s. 4.

86 *Tamtéž*, Úřad tiskového mluvčího Bílého domu, projev prezidenta v Rheingoldhalle, Mohuč, SRN, 31.5.1989.

87 BUSH, G. H. W. – SCOWCROFT, B.: *A World Transformed*, s. 83 (viz pozn. 2).

lejších zemí G-7 v Paříži, takže návštěva Polska a Maďarska byla jaksi „připíchnuta“ k původnímu plánu, těsně před Paříží – Scowcroft později přiznal, že přinejmenším částečným důvodem byl záměr, aby Američané mohli odložit žádosti východoevropanů o finanční pomoc s omluvou, že se nejdříve musí poradit se spojenci na summitu.⁸⁸ Takže za tímto načasováním cesty nebylo ani tak americké povzbuzení probíhajících zásadních politických změn jako spíše snaha Washingtonu zabránit tomu, aby za ně obdržel účet. V Polsku, kde sice komunisté neměli dostatečnou podporu, aby vytvořili vládu, zároveň si ale málokdo dokázal představit vládu vedenou Solidaritou, americké velvyslanectví postupovalo tak, aby ve skutečnosti zpomalilo tyto změny a zajistilo, že v osobě Wojciecha Jaruzelského – bývalého diktátora proměněného v reformátora – si komunisté alespoň udrží úřad prezidenta, jak to bylo implicitně dohodnuto během jarních jednání u kulatého stolu.⁸⁹ V Maďarsku mezitím politická liberalizace dostihla a brzy měla dokonce překonat úroveň reformem v relativně liberální „gulášové“ ekonomice. Na 16. červen Maďaři přichystali dodatečný slavnostní pohřeb Imre Nagye, stalinistického informátora, který se na podzim 1956 stal vůdcem nezávislého Maďarska, avšak poté co Moskva potlačila lidové povstání, byl popraven jako kontrarevolucionář a pak pohřben anonymně v polích. Dav v Budapešti tleskal nejvíce projevu, který kritizoval zkreslenou komunistickou historii a vyzýval sovětské jednotky, aby opustily Maďarsko.⁹⁰ To už bylo pro amerického prezidenta, jehož mantrou byla „opatrná zahraniční politika“, příliš, a hlavně příliš narychlo.

Změny ve východní Evropě podnítily v americké veřejné debatě volání po „novém Marshallově plánu“ – především pro Polsko, kde stateční aktivisté Solidarity neočekávali nic menšího a používali tuto perspektivu jako součást své politické platformy. Ovšem mírná recese ve Spojených státech a dluh zděděný po Ronaldu Reaganovi zvýšily deficit federálního rozpočtu a v důsledku těchto ekonomických omezení se ještě prohloubila vrozená opatrnost prezidenta Bushe, takže nakonec porušil svůj předvolební slib „čtete mi ze rtů – žádné nové daně“ (*read my lips – no new taxes*). V červnu 1989, po volbách v Polsku, si stěžoval západoněmeckému kancléři Helmutu Kohlovi: „Emoce hrají v případě Polska významnou roli. Přestože i prezident tyto emoce sdílí, považuje rovněž za důležité jednat opatrně a nesypat peníze do černé díry.“⁹¹ Namísto toho, aby rozvíjel analýzy vlastní vlády ohledně

---

88 *Tamtéž*, s. 112 n.

89 Viz DOMBER, Gregory F. (ed.): *Solidarity's Coming Victory: Big or Too Big – Poland's Revolution as Seen from the U.S. Embassy* (viz <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB42/>).

90 Řečníkem byl Viktor Orbán ze Svazu mladých demokratů (Fidész). Orbán se později stal maďarským premiérem, když se Fidész proměnil ve vedoucí pravostředovou a později výrazně pravicovou politickou stranu.

91 SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 482, dokument č. 69 – telefonická konference mezi Georgem Bushem a Helmutem Kohlem z 23.6.1989 (viz pozn. 5).

dění v Polsku a Maďarsku, Bush stále žádal Kohla o rady, což byl konstantní refrén jejich vzájemných rozmluv. Kohl nakonec odpověděl ve velmi detailním dopise z 28. června, v němž zdůraznil „prvořadý polský zájem o ekonomicko-finanční spolupráci“ a chlubil se „čerstvými penězi“ ve výši dvou miliard marek, které Spolková republika právě poskytla Maďarsku (z podrobného textu sice vysvítalo, že veškeré tyto prostředky byly půjčky a úvěry na nákup západoněmeckého zboží a služeb spíše než přímá pomoc, přesto však tato suma podstatně převyšovala cokoli, co zvažovaly Spojené státy).⁹² Avšak Kohlova obezřetnost ohledně polské ekonomické krize – v dopise Bushovi napsal, že tato situace je „především výsledkem ... neopatrné politiky ... 70. let, jakož i nepovedených pokusů Západu poskytnout pomoc“, a že dotace by měly koordinovat dárcovské výbory, podobně jako v případě rozvojových zemí, spíše než nějaký mechanismus na způsob Marshallova plánu⁹³ – podlamovala kancléřovy žádosti o větší americkou pomoc, a především Washington utvrzovala v jeho obavách z „černé díry“. A tak Bush odjel do Polska a Maďarska počátkem července 1989 spíše s rétorickými skvosty než s dostupnými dolary.

V projevech, které přednesl před nově zvoleným Sejmem ve Varšavě a na Univerzitě Karla Marxe v Budapešti, bylo mnoho zvučných frází, doslova spousta „klobouků“ a téměř žádný „dobytek“. Bush nabídl mnohomluvnou chválu na maďarskou a polskou kulturu (citoval polského astronoma Koperníka a „Budapešť vzpomínek“ označil za „město, které konkurovalo Paříži ve své kráse, Vídni svou hudbou a Londýnu svou literaturou“), opětovná ujištění Moskvě („ať sovětští vůdcové vědí, že se nemusejí obávat pokojné změny, již nemohou nic ztratit, ale naopak jen získat“) i „poklonu“ pro generála Jaruzelského („tento režim se pohybuje kupředu se smyslem pro realitu i s odvahou v čase velkých obtíží“) a vyjadřoval nestranný obdiv jak reformním komunistům, tak opozici za jejich odvalu.⁹⁴ Bushovým záměrem bylo zpomalit tempo změn. Jak v televizi, tak v záznamech jeho soukromých setkání ukázal americký prezident, že se cítí lépe ve společnosti reformních komunistů než s mnohem ošuntělejšími představiteli opozice, kteří právě vedli kampaň proti komunistům. V kontrastu se zvláště nervózním a konfliktním setkáním s opozicí v Budapešti⁹⁵ Bush ujišťoval tamní reformní komunisty, že „nechce působit žádné problémy Gorbačovovi ani maďarskému vedení a že nemá žádný zájem vměšovat se do vztahů mezi Maďarskem a jeho spojenci“.⁹⁶

92 *Tamtéž*, s. 484, dokument č. 70 – dopis Helmuta Kohla adresovaný Georgi Bushovi z 28.6.1989.

93 *Tamtéž*.

94 *George W. Bush Presidential Library*, Úřad tiskového mluvčího Bílého domu, Poznámky předsedy ze společné schůze obou komor parlamentu, Sejm, Varšava, Polsko, 10.6.1989, fotokopie.

95 Brent Scowcroft poukazoval na rozdíl mezi „stejně unavenými starými postoji“ „stárnoucích“ maďarských členů opozice ve srovnání s „progresivně myslícími komunisty“ (viz BUSH, G. H. W. – SCOWCROFT, B.: *A World Transformed*, s. 126 – viz pozn. 2).

96 Citát je převzat z oficiálního maďarského komuniké o setkání prezidenta Bushe s maďarským premiérem Miklósem Némethem a dalšími činiteli 12.6.1989, které autorovi poskytl ve vlastním anglickém překladu László Borhi.

Bush tedy zaujímal vstřícný postoj vůči změnám, zároveň mu však nejlépe konvenovala ta jejich verze, která odpovídala hlavně pohledu reformněkomunistického establishmentu, a neposkytl žádné peníze, jimiž by alespoň podpořil svá slova. Bushovy projevy v Polsku a v Maďarsku (a předtím v USA) se vyznačovaly především ohromnou propastí mezi nadšenou chválou polské a maďarské odvahy a skutečnou pomocí, kterou Spojené státy nabízely. Polákům Bush slíbil lepší koordinaci při poskytování technické pomoci ze Západu, určité změny ve splácení dluhů a nových půjček od Světové banky, ale pouze „100 milionů amerických dolarů na oživení polského soukromého sektoru“ a patnáct milionů dolarů městu Krakov na projekt proti znečištění životního prostředí. Zápis z proslovu v Sejmu zřetelně ukazuje, že ani jedné z těchto sum polští posluchači netleskali, a dokonce i Brent Scowcroft později označil balíček pro Polsko za „trapně chudý“.⁹⁷ Podle Scowcrofta byla přednáška v Maďarsku „nejlepším proslovem jeho cesty“, ačkoli „se nezdálo, že by posluchači reagovali na to, co bych nazval nuznou pomocí, kterou jsme jim byli s to nabídnout“.⁹⁸ Nabídka pro Budapešť byla dokonce ještě bídňější než pro Varšavu: určité změny v emigračních omezeních, uvolnění celních bariér, pojištění investic, ale pokud šlo o skutečné peníze, tak jen fond ve výši pětadvaceti milionů dolarů jako „zdroj nového kapitálu pro oživení maďarského soukromého sektoru“ (zápis neuvádí u tohoto bodu žádný aplaus, v protikladu k opakovanému potlesku při jiných Bushových vzletných prohlášeních).⁹⁹ Při pohledu na hubený seznam prezidentových nabídek v kombinaci s jeho očividnými sympatiemi ke komunistickým reformátorům namísto opozičních disidentů lze celkem oprávněně říci, že americká role v revolucích roku 1989 spočívala spíše v jejich brždění než urychlování.¹⁰⁰

Tím, co George Bush e během jeho pobytu v létě 1989 uprostřed východoevropských revolucí ovlivnilo skutečně nejvíce, byl dojem ze setkání s představiteli opozice, že změna přichází až příliš rychle. Například po schůzce s Lechem Wałęsou v Gdaňsku (rozpačitý oběd v elektrikářově bytě, poté o něco úspěšnější veřejné shromáždění před branami loděnice) si Bush načmáral do deníku, že „se znepokojením přemítá, zda se Sověti nakonec nemohou pokusit zastavit změny v Polsku – v obavě, že se Polsko zcela vymkne z jejich moci“.¹⁰¹ Tehdy se psal 11. červen 1989; přitom Gorbačov ujistil Poláky už v září 1988, že podporuje vyjednaný proces

---

97 *George W. Bush Presidential Library*, Úřad tiskového mluvčího Bílého domu, Zápis předsedy ze společné schůzce obou komor parlamentu, Sejm, Varšava, Polsko, 10.6.1989, fotokopie, s. 5; BUSH, G. H. W. – SCOWCROFT, B.: *A World Transformed*, s. 114.

98 *Tamtéž*, s. 126.

99 *George W. Bush Presidential Library*, Úřad tiskového mluvčího Bílého domu, Zápis z návštěvy prezidenta na Univerzitě Karla Marxe, Budapešť, Maďarsko, 12.6.1989, fotokopie.

100 Toto je průlomový závěr Gregoryho F. Dombera v jeho skvělé disertační práci o revoluci polské Solidarity.

101 BUSH, G. H. W. – SCOWCROFT, B.: *A World Transformed*, s. 122 (viz pozn. 2).

usmíření vládnoucí reprezentace se Solidaritou.¹⁰² Američané však nemohli věřit vlastním očím. V návalu ostražitosti, když další zdržování ve velmocenských vztazích se nezdálo prozíravé, dospěl Bush k závěru: „Odkládat schůzku s Gorbačovem začínalo být nebezpečné. Na Východě se toho odehrávalo příliš mnoho – sám jsem to viděl – a pokud by obě velmoci nezačaly události řešit, potom by právě tyto události mohly destabilizovat východní Evropu a sovětsko-americké vztahy. Stále jsme nevěděli, jakou míru změn v tomto regionu Gorbačov připustí, ale jak jsem sám viděl, východoevropané se budou snažit jít tak daleko, jak jen to půjde.“¹⁰³ Řešení událostí v Bushově stylu však znamenalo, že mělo uběhnout dalších pět měsíců, než se Bush s Gorbačovem setkal. Mezitím se normou událostí ve východní Evropě stala revoluce, nikoli stabilita, a Spojené státy zůstaly na jejich okraji.

Mezi okamžikem, kdy začal Bush v červenci 1989 usilovat o schůzku s Gorbačovem, a skutečným setkáním obou státníků na Maltě v prosinci 1989 rozložili obyvatelé východní Evropy stalinistický systém. Poté co Bush v červenci odjel z Polska, tamní komunisté nedokázali sestavit koaliční vládu a Jaruzelski zůstal odkázán na hlasy Solidarity, které mu zajistily (jen těsně!) zvolení prezidentem. Americký velvyslanec ve Varšavě John Davis zaslouží uznání za tento manévr, jehož se Solidarita chopila (novinový sloupek Adama Michnika na toto téma vyšel s titulkem „Váš prezident, náš premiér“), a také za to, že prezidenta Bushe tak dobře informoval o zárukách, které budou dostatečně přijatelné pro generála Jeruzelského, aby souhlasil s tímto kompromisem.¹⁰⁴ Bush se nechal strhnout jak během svého projevu k polskému Sejmu, tak při soukromém setkání s Jaruzelským, kdy generála oceňoval slovy, že „svět sleduje události se zatajeným dechem a s obdivem“ a že „díky politickému směru, který generál vytyčil a jímž se ubírá, nikdy nebyla jeho pozice a popularita ve Spojených státech tak vysoká jako nyní“.¹⁰⁵ V důsledku oněch

---

102 Viz SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 292, dokument č. 28 – záznam rozhovoru Michaila Gorbačova s tajemníkem ústředního výboru polských komunistů Józefem Czyrekem z 23.9.1988.

103 BUSH, G. H.W. – SCOWCROFT, B.: *A World Transformed*, s. 130.

104 Davisova role a Bushovo posílení vystupují z hojných dokumentárních záznamů k roku 1989, které jsou nyní dostupné ze sovětských, amerických, německých, polských, maďarských, českých a slovenských, bulharských, pobaltských a rumunských zdrojů, jako pravděpodobně jediný moment z celého roku, kdy nějaký americký představitel výrazněji zasáhl do běhu událostí ve východní Evropě (viz DOMBER, G. (ed.): *Solidarity's Coming Victory*, dokument č. 4, telegram velvyslanectví USA ve Varšavě pro ministra zahraničí Jamese Bakera s názvem „How to Elect Jaruzelski without Voting for Him, and Will He Run“ z 23.6.1989, viz <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB42/>). Michnikův sloupek vyšel v deníku *Gazeta Wyborcza* 3.7.1989.

105 SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 503, dokument č. 76 – Informativní poznámka o návštěvě George Bushe v Polsku 9.–11. července, 18.7.1989.

kompromisů převzal v srpnu otěže dlouholetý aktivista Solidarity Tadeusz Mazowiecki ve funkci premiéra první nekomunistické vlády v Polsku od začátku studené války. Maďarsko se tím inspirovalo, během léta a podzimu 1989 vedlo svá vlastní jednání u kulatého stolu a dospělo k dohodě o volbách v roce 1990. Ironií byla skutečnost, že kdyby se volby konaly už na podzim 1989, zvítězili by v nich pravděpodobně reformní komunisté („malí Gorbačovové“); odklad však poskytl příležitost opozici a dramaticky tak zkrátil čas, kdy byli reformní komunisté u moci.

Berlínská zeď ve skutečnosti pukla už v květnu a zhroutila se v září, kdy maďarští reformní komunisté otevřeli hranice s Rakouskem. Svět sledoval, jak jimi proudí východní Němci a jak kempují na velvyslanectvích a konzulátech – překvapivě však na žádném velvyslanectví Spojených států, ať v Budapešti nebo v Praze, což bylo jen dalším potvrzením okrajové úlohy, kterou ve východoevropských revolucích americká politika sehrála. Východní Němci hlasovali nohama, když za sebou často zanechávali své rodiny, domy či práci; prokázali tím individualismus a podnikavost západního stříhu a konečně tak přivedli východoněmeckého vůdce Ericha Honeckera natolik do úzkých, až umožnil jejich přejezd v zapečetěných vlacích do Spolkové republiky – tedy v protisměru k legendární Leninově cestě v zapečetěném vlaku na Finské nádraží v roce 1917.¹⁰⁶ S poukazem na onen kus ostnatého drátu, který obdržel jako dar během své červencové návštěvy Maďarska, řekl prezident Bush na počátku září britskému novináři Georgi Frostovi, že „Berlínská zeď se zhroutí“ ještě před koncem jeho funkčního období (leden 1993) a že věří, že Gorbačov dodrží své slovo. Bylo to v rozporu s výroky jeho vlastního ministra obrany Dicka Cheneyho, který o pouhých několik týdnů dříve prohlásil před skupinou veteránů, že sovětská hrozba se nezmenšila a „Spojené státy dnes tak nanejvýš čelí ještě hrozivějšímu ofenzivnímu strategické-

Dlouho odkládaná schůzka mezi Michailem Gorbačovem a Georgem Bushem počátkem prosince 1989 se odehrávala v situaci převratných změn ve středovýchodní Evropě. Už proto byla dalším ze sovětsko-amerických summitů, který vstoupil do historie

¹⁰⁶ Berndu Schäferovi je autor zavázán za skvělý postřeh, podle nějž sobeckost a individualistické konání mnohých východoněmeckých emigrantů, v dramatickém protikladu k sociální motivaci jejich vrstevníků angažujících se v rozličných disidentských hnutích, zásadně přispěly k událostem podzimu roku 1989.

mu arzenálu“.¹⁰⁷ (Přetrvávající antigorbačovské postoje, pramenící z nedostatku důvěry jako v případě Cheneyho, se později měly proměnit od zdůvodnění ve smyslu „nemůžeme mu věřit“ k prognózám typu „nebude tu věčně“, které sloužily jako důvod, proč neuzavírat odzbrojovací dohody.)

Epilog k pokojnému konci studené války

Pád Berlínské zdi 9. listopadu 1989 jasně ukázal, že je konec realitě studené války a že hlavním dějištěm už nadále nebude horká linka mezi Washingtonem a Moskvou, ale že se přesunulo do středu Evropy. Washington zpočátku nevěděl, jak se k této změně postavit, a mezi zdejšími vládnoucími špičkami přetrvávaly obavy. Prezident Bush se nakonec rozhodl, že musí učinit nějaké prohlášení v televizi, a sezval tiskové zpravodaje v Bílém domě do Oválné pracovny. Tuto svou iniciativu však podvázal charakteristickou opatrností, když pouze konstatoval, že je „velmi potěšen“ a že „není emotivní typ člověka“ – ve výsledku působil natolik rezervovaně, že přítomní reportéři nemohli věřit vlastním uším.¹⁰⁸ Bushova zdrženlivost, jakož i rozhodnutí „na zdi nepózovat“, odrážely nejen prezidentovy neustálé obavy z rychlosti změn ve východní Evropě a jeho moudré odhodlání neprovokovat Moskvu, ale také omezenou úlohu, kterou Spojené státy v pádu zdi skutečně sehrály. Prezident Reagan stanul v roce 1987 u Braniborské brány a slavně prohlásil: „Pane Gorbačove, strhněte tuto zeď.“¹⁰⁹ Zeď však nakonec nestrhly ani americké výzvy, ani Gorbačovovy vlastní ruce; ve skutečnosti by Gorbačov nejraději nechal zeď ještě stát, alespoň nějakou dobu, jako vyjednávací prostředek v nadcházejících složitých rozhovorech o úloze konfederovaného či sjednoceného Německa v Evropě. Namísto toho vykonali toto dílo východoněmečtí občané, kteří vzali navečer 9. listopadu 1989 dění do svých rukou, s podporou pohraniční stráže, která nevěděla, co jiného by měla dělat po zpackané tiskové konferenci člena východoněmecké-

---

107 Citováno podle článku: NELSON, Jack: „Berlin Wall Will Come Down“ Bush Predicts; It Will Go During His Presidency, He Declares in Interview; Also Says He Trusts Gorbachev. In: *Los Angeles Times* (5.9.1989); fotokopie článku se nachází také v Prezidentské knihovně George W. Bushe.

108 *Public Papers of the Presidents of the United States, George Bush, 1989*, sv. 2: *July 1 – December 31, 1989*. Washington, D.C., Government Printing Office 1990, Remarks and a Question-and-Answer Session with Reporters on the Relaxation of East German Border Controls, 9.11.1989, s. 1488–1490. Podobně úzkostné reakce z hlavních měst od Varšavy přes Paříž a Londýn až po Washington zachycuje edice: SAVRANSKAYA, Svetlana – BLANTON, Thomas (ed): *Fall of Berlin Wall Caused Anxiety More Than Joy at Highest Levels: Secret Documents Show Opposition to German Unification*. National Security Archive Electronic Briefing Book, č. 293, zveřejněno 9.11.2009 (viz <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB293/index.htm>).

109 K fascinujícímu pozadí Reaganova projevu viz MANN, James: *The Rebellion of Ronald Reagan*. New York, Viking 2009.

ho vedení Güntera Schabowského, jenž prohlásil, že se okamžitě ruší veškerá hraniční omezení. A tak když se davy shromáždily u bran východního Berlína, strážce, jež nedostaly od nadřízených žádné pokyny, je nakonec nechaly projít do Západního Berlína. V živém vysílání mohl tyto vzrušující scény sledovat celý svět...¹¹⁰

Americká politika těmto událostem nanejvýš přihlížela a měla v tomto kurzu pokračovat až do konce roku 1989. Georgi Bushovi trvalo prakticky celý rok jeho prezidentství, než uspořádal své první setkání tváří v tvář s Gorbačovem.

Bez ohledu na to, co řekl Bush novináři Davidu Frostovi, odrážela se v jeho přípravách na jednání na Maltě spíše přetrvávající podezřívavost a smysl pro soutěžení než ochota přistoupit na nějaké závody v odzbrojování, jak mu to nabízel Gorbačov a jak to pro americkou stranu rozpracovávali ve svých materiálech klíčoví sovětsí činitelé Alexandr Jakovlev a Eduard Ševardnadze. Zpětně působí záznamy z jednání na Maltě až dojemně, počínaje děsným počasím, které jednak zabránilo nápadu organizátorů střídat americkou a sovětskou loď jako místo setkání a jednak poskytlo snad až příliš výstižnou metaforu pro způsob, jímž se zatím revoluční události ve východní Evropě vymkly kontrole obou supervelmocí. Bush přiznal Gorbačovovi: „Nejdřív ze všeho připouštím, že jsme byli šokováni rychlostí, s níž se změny odehrály. Velmi si vážíme Vaší osobní reakce a reakce Sovětského svazu jako takového na tyto dynamické a současně též fundamentální změny.“ Gorbačov řekl Bushovi: „Někdy slyším, že v současné situaci neplníme své poslání s ohledem na naše přátele. Vždy v takových případech odpovídám: zaprvé, nikdo nás ne-

„Pane Gorbačove, strhňte tuto zeď!“ Americký prezident Ronald Reagan 12. června 1987 před Braniborskou bránou

110 Viz HERTLE, Hans-Hermann: The Fall of the Wall: The Unintended Self-Dissolution of East Germany's Ruling Regime. In: *Cold War International History Project Bulletin*, č. 12–13 (podzim–zima 2001), s. 131–164. Příspěvek obsahuje nejpodstatnější dokumenty k událostem z 9.11.1989, včetně zápisu z tiskové konference s Günterem Schabowským a jeho kisky, a také extenzivní analýzu založenou na stovkách rozhovorů. Odbornou analýzu východoněmeckých a západoněmeckých motivů v událostech kolem pádu zdi poskytuje studie: SAROTTE, Mary: Elite Intransigence and the End of the Berlin Wall. In: *German Politics*, roč. 2, č. 2 (srpen 1993), s. 270–287. Nejbarvitější televizní záběry obsahuje 23. díl dokumentárního seriálu televize CNN *Cold War*, s názvem *The Wall Comes Down* (viz www.CNN.com/ColdWar).

žádal o pomoc; zadruhé, veškeré změny probíhají v souladu s ústavou.“ Bush na to odpověděl: „Ještě bych k tomu dodal, že je to díky Vám, že probíhají pokojně.“¹¹¹ Pro všechny, kdož debatují o tom, který vůdce si zaslouží uznání za pokojný konec studené války, by tento epilog měl diskusi vyřešit. Ovšem pro většinu Američanů to bude novinka.¹¹²

Z angličtiny přeložili Tomáš Kristlík a Vít Smetana

---

111 SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 633, dokument č. 110 – Summit na Maltě, Výběr ze sovětských nahrávek z 2.–3. prosince 1989.

112 Mezititulky článku jsou redakční (pozn. redakce).

Pád Berlínské zdi, východní Evropa a Gorbačovova vize Evropy po studené válce

Svetlana Savranskaya

Při dnešním pohledu nazpět, více než dvacet let do minulosti, je pád Berlínské zdi – symbolu studenoválečného rozdělení Evropy – zaznamenán v naší paměti jako Óda na radost hraná u Braniborské brány a vlastně po celé Evropě. Znalost výsledku – něžných, sametových revolucí všude kromě Rumunska, sjednocení Německa a konečně samotného rozpuštění Varšavské smlouvy – nám pomáhá vnímat pád zdi jako jedinou magickou událost, s východní Evropou, jež rozbíjí železnou oponu a vystupuje z doby ledové do Evropy, za aplausu všech světových hráčů. Avšak prameny, které byly v posledních letech zpřístupněny na obou stranách bývalé dělicí linie, ukazují docela jiný obrázek tehdejších událostí – zatímco v Berlíně se v noci 9. listopadu 1989 hrála Óda na radost, pád zdi vyvolal mezi světovými vůdci značnou úzkost. Nebyl také osamocenou událostí, nýbrž procesem – v okamžiku, kdy byl v Berlíně vylomen první kus zdi, už se ve skutečnosti nějaký čas hroutila.¹

---

1 K nejlepším, na dokumentech založeným výkladům východoevropských revolucí a sjednocení Německa patří následující práce: SAROTTE, Mary Elise: *1989: The Struggle to Create Post-Cold War Europe*. Princeton, Princeton University Press 2009; SEBESTYEN, Victor: *Revolution 1989: The Fall of the Soviet Empire*. New York, Pantheon 2009; KRAMER, Mark: *The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union (část 1–3)*. In: *Journal of Cold War Studies*, roč. 5, č. 4 (2003), s. 3–42; roč. 6, č. 4 (2004), s. 3–64; roč. 7, č. 1 (2005), s. 3–96; ZELIKOW, Philip – RICE, Condoleezza: *Germany Unified and Europe Transformed: A Study in Statecraft*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1997. Badatelé

Zeď se začala bortit nejprve v Maďarsku, počínaje rozhodnutím maďarských reformních komunistů pod vedením ministerského předsedy Miklóse Németha odstranit zařízení elektronické ostrahy na maďarsko-rakouské hranici, jak o tom Németh informoval sovětského generálního tajemníka Michaila Gorbačova v březnu 1989. Namísto aby se pokusil zabránit Maďarům v rozebrání železné opony, sovětský vůdce jen podotkl, že Sovětský svaz také uvažuje o podobném kroku.² Devatenáctého srpna Maďaři přestříhali ostatný drát a na hranicích s Rakouskem uspořádali evropský piknik, načež se 11. září první velká trhlina ve zdi rozevřela dokořán, což vyústilo v úprk tisíců východních Němců přes Maďarsko a Rakousko do Spolkové republiky. Činovníci Honeckerovy vlády, kteří si uvědomovali, kam situace spěje, počátkem září naléhali na Sověty, aby zatlačili na Maďary s cílem zabránit tomuto exodu. Sověti odpověděli, že jde o maďarskou záležitost, do níž nehodlají zasahovat.

Ronald Reagan přijel v červnu 1987 do Západního Berlína a veřejně tam apeloval na sovětského vůdce: „Pane Gorbačove, strhněte tu zeď!“ Jeho volání však v té době zůstalo nevyslyšeno. V říjnu 1989 to nakonec jako jediné bylo československé komunistické vedení, kdo žádal Honeckerův režim, aby zeď odstranil a vyhnul se potupě plynoucí z tisíců východoněmeckých turistů přelézajících plot západoněmecké ambasády v Praze ve snaze utéci na Západ. Zapečetěné vlaky převážely východoněmecké občany, kteří se s radostí vzdávali svého občanství, přes východní Německo dále na Západ.

Třetího listopadu 1989 na zasedání politbyra nadhodil sovětský ministr zahraničí Eduard Ševardnadze: „Možná bychom měli tu zeď odstranit sami?“³ Sověti však byli příliš zaneprázdněni svými domácími problémy, aby přijali takové rozhodnutí – dokonce i 9. listopadu politbyro diskutovalo o situaci v Litvě, a nikoli v Německu. Potom, pod tlakem masových demonstrací v Lipsku, Berlíně a dalších městech, musela východoněmecká vláda uvolnit cestovní omezení, což se zásluhou zmatenosti člena Ústředního výboru Jednotné socialistické strany Německa Güntera Schabowského a důvtipu západních médií stalo signálem pro východní Němce,

---

zabývající se koncem studené války mají velké štěstí, že mohou čerpat z komplexních kolekcí publikovaných dokumentů: GALKIN, Alexander – ČERŇAJEV, Anatolij (ed.): *Michail Gorbačov i germanskij vopros*. Moskva, Ves Mir 2007; SAVRANSKAYA, Svetlana – BLANTON, Thomas – ZUBOK, Vladislav (ed.): *Masterpieces of History: The Peaceful End of the Cold War in Europe, 1989*. Budapest, Central European University Press 2010; KUSTERS, Hanns Jürgen – HOFMANN, Daniel (ed.): *Deutsche Einheit: Sonderedition aus den Akten des Bundeskanzleramtes 1989/90*. München, R. Oldenbourg 1998; SALMON, Patrick – HAMILTON, Keith – TWIGGE, Stephen (ed.): *Britain and German Unification 1989–1990: Documents on British Policy Overseas*. London, Routledge 2009.

2 Archiv Gorbačev-Fonda (dále AGF), Moskva, fond (dále f.) 2, opis (inventář – dále o.) 1, záznam rozhovoru mezi Michailem Gorbačovem a Miklósem Némethem z 3.3.1989.
3 Tamtéž, f. 2, o. 2, záznam z jednání politbyra ÚV KSSS 3.11.1989.

aby překročili hraniční čáru a rozbili nenáviděnou bariéru. Později v listopadu zahájilo Československo svou sametovou revoluci, která dala název celému procesu východoevropských přeměn v roce 1989. Hranice se měnily a posouvaly směrem na východ, východní Evropa se stávala Evropou jako takovou a Sovětský svaz se v představách svých nových vůdců měl stát novou integrovanou součástí onoho rozšiřujícího se prostoru demokracie a prosperity.⁴

Společný evropský dům

Abychom pochopili onu nečekanou pružnost a zdánlivou lehkost, s níž sovětské vedení přivítalo pád Berlínské zdi, propustilo východní Evropu ze železného objetí socialistického tábora a nakonec souhlasilo se zapojením Německa do Severoatlantické aliance, je třeba začít Gorbačovovou vizí Evropy po studené válce. Koncept společného evropského domu byl vyjádřením sovětské i odvěké ruské aspirace, již tak slavně vyjádřil Alexandr Blok ve své poémě *Skytové*, a sice aby Rusko bylo součástí Evropy. Zatímco jeho předchůdci toho ve studené válce často užívali instrumentálně, evropská bezpečnost a evropská integrace se pro Gorbačova staly nikoli nástrojem, ale konečným cílem sovětské zahraniční politiky.⁵

Co pro Gorbačova tento nový koncept představoval? „Společný evropský dům“ měl být založen na univerzálních lidských hodnotách, kolektivní bezpečnosti a ekonomické integraci. Zahrnoval vizi kontinentu bez hranic, v němž se lidé i myšlenky budou pohybovat svobodně, bez obav z války či hladu.⁶ Idea společného evropského domu byla do značné míry založena na Gorbačovově touze přetvořit rámec Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě v hlavní strukturu evropské bezpečnosti, která povede k postupnému rozpuštění jak Varšavské smlouvy, tak Severoatlantické aliance, jakož i na rostoucí úloze Sovětského svazu coby velké evropské mocnosti. Zatímco jeho předchůdci viděli v KBSE především iritující faktor, a to pro její zaměření na lidská práva, nyní jí sovětští reformátoři věnovali obnovenou pozornost a podporu.

Od samého počátku přeštrojky spatřoval Gorbačov ve zlepšení vztahů se západoevropskými zeměmi klíč k širšímu cíli – ukončení studené války. Přitom si však uvědomoval, že v nich převládá nepříznivý obraz Sovětského svazu jako agresivní

---

4 Pro důkladnější pojednání tohoto tématu viz SAVRANSKAYA, Svetlana: *The Logic of 1989: The Soviet Peaceful Withdrawal from Eastern Europe*. In: SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 1–48.

5 K počátkům konceptu společného evropského domu viz REY, Marie-Pierre: „Europe is Our Common Home“: A Study of Gorbachev's Diplomatic Concept. In: *Journal of Cold War History*, roč. 4, č. 2 (2004), s. 33–65.

6 Tato vize byla nejvýmluvněji vyjádřena v Gorbačovově štrasburském projevu v Radě Evropy 6.7.1989 (viz *Vital Speeches of the Day*, 15.9.1989, roč. 55, č. 23, s. 706–711; v českém znění: Projev M. Gorbačova ve Štrasburku. In: *Rudé právo* (7.7.1989), s. 6).

velmoci. V očích západoevropanů byl SSSR spojen se zahraničními invazemi, jak na to Gorbačova opakovaně upozorňovala Margaret Thatcherová. Vylepšit tento obraz bylo nezbytnou podmínkou, aby byl Sovětský svaz přijímán jako jedna z civilizovaných zemí Evropy. Během diskusí v sovětském politbyru o nové, defenzivní doktríně Varšavské smlouvy 8. května 1987 připomenul sovětský vůdce svůj rozhovor s premiérkou Thatcherovou, který v něm zanechal trvalý dojem: „Řekla, že se nás bojí; že jsme vtrhli do Československa, Maďarska a Afghánistánu. Toto vnímání je tam ve veřejnosti rozšířené.“⁷ Aby změnili tento obraz, přepsali Sověti vojenskou doktrínu Varšavské smlouvy, která nyní získala explicitně defenzivní charakter, propustili politické vězně a vyzvali Konferenci o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, aby v Moskvě uspořádala konferenci o humanitární dimenzi mezinárodní bezpečnosti. Rovněž učinili značné ústupky v jednáních s Američany o kontrole zbrojení a v prosinci 1987 podepsali smlouvu o likvidaci jaderných raket středního a krátkého doletu,⁸ která radikálně snížila nebezpečí jaderné války v Evropě.

Dalším podstatným faktorem, který umožnil sovětskému vedení, aby se soustředilo na „společný evropský dům“, aniž by se příliš obávalo „ztráty“ východní Evropy, byla bezprecedentní součinnost s americkým vedením, zvláště s Ronaldem Reaganem, nejprve v kontrole zbrojení a potom v rostoucím počtu záležitostí. Díky tomu Sověti téměř naprosto ztratili pocit ohrožení ze strany Spojených států a celkově se proměnilo vnímání Evropy jako jeviště budoucího nukleárního konfliktu. Vědomí, že sen o likvidaci jaderných zbraní s ním sdílí americký prezident, pomohlo Gorbačovovi překonat jeho vlastní obavy a stalo se výzvou pro myšlení v dalších sovětských politických kruzích, které dosud zůstávalo v zajetí schémat studené války.⁹

Tato vize Evropy, a zejména idea společného evropského domu se postupně staly středem Gorbačovova uvažování o budoucnosti socialistického bloku. Gorbačov se rozhodl představit tento koncept jako novou linii sovětské politiky v Praze, během své návštěvy v dubnu 1987, a poté přednesl ucelené vysvětlení nové koncepce ve své řeči v polském Sejmu v červenci 1988.¹⁰ Po projevu v sídle Organizace spojených národů v New Yorku v prosinci 1988 se Gorbačov, povzbuzený entuziastickou odpovědí západní Evropy a odrazovaný „přehodnocovací přestávkou“ ve Washingtonu, rozhodl pokusit o průlom na kontinentě. Východní Evropa, jejíž některé země již čile obchodovaly se Západem a půjčovaly si od něj, mohla pro Sovětský svaz sehrát úlohu mostu k evropské integraci. Gorbačov tajně požádal své poradce,

7 AGF, f. 2, o. 2, záznam z jednání politbyra ÚV KSSS 8.5.1987.

8 INF – *Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty*, podepsaná 8.12.1987 ve Washingtonu.

9 O důležitosti americko-sovětských jednání, zvláště v otázce omezení jaderných zbraní jako faktoru, který změnil vnímání vzájemné hrozby USA a SSSR, viz BLANTON, Thomas: *U.S. Policy and the Revolutions of 1989*. In: SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 96 (viz pozn. 1).

10 Viz *Pravda* (11.7.1988); v českém znění: Projev Michaila Gorbačova v polském Sejmu. In: *Rudé právo* (12.7.1988), s. 6.

aby pro něj připravili zásadní proslov o Evropě. Rok 1989 se rýsoval jako doba, kdy se východní Evropa skutečně dostane do středu dění.

Štrasburský projev, přednesený 6. července 1989, byl Gorbačovovou naléhavou žádostí k západoevropanům o sovětský vstup do jejich společenství. Sovětský státník užil takových závažných termínů jako „evropské sjednocení“, a dokonce citoval velkého francouzského spisovatele Victora Huga, který v 19. století předvídal, že „všechny národy kontinentu pevně splynou v jakési vyšší společnosti a vytvoří evropské bratrství, aniž by ztratily své specifické rysy a svůj velkolepý svéráz“. Společný evropský dům, vysvětloval Gorbačov, vznikne kombinací čtyř prvků: kolektivní bezpečnosti založené na doktríně zdrženlivosti namísto odstrašování, plné ekonomické integrace, ochrany životního prostředí a humanitární dimenze spočívající na respektu k lidským právům v každé zemi. Celá stavba měla být vybudována na nové evropské identitě zakořeněné v univerzálních lidských hodnotách a vládě práva: „Jde v podstatě o takovou přestavbu mezinárodního řádu v Evropě, která by radikálně posunula do popředí celoevropské hodnoty a umožnila by nahradit tradiční rovnováhu sil rovnováhou zájmů.“¹¹

Velvyslanec Jurij Kašlev, jenž stál v čele sovětské delegace na odzbrojovacích jednáních ve Vídni, později explicitně spojil Gorbačovův návrh uspořádat v roce 1990 v Paříži vrcholnou schůzku signatářů původního Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Helsinkách z roku 1975 s „bouřlivými“ událostmi ve východní Evropě v roce 1989. Sovětské vedení v tom totiž spatřovalo vytoužený výsledek změny v Evropě, a protože jakákoli nestabilita či nepředvídané erupce mohly podkopat naděje na integraci, považovalo za nutné svolat summit dříve, než původně předpokládalo.¹² Na podzim 1989 se sovětské vedení domnívalo, že ve všech evropských hlavních městech panuje obecná shoda na „společném evropském domě“, nebo – jak to rovněž nazývali – na „celoevropském procesu“. Spojené státy ve své podpoře nového evropského procesu zůstávaly pozadu, a tak Sověti nezmeškali jedinou příležitost podělit se s americkými protějšky o své přesvědčení, že „evropský dům“ už je skoro ve výstavbě. V rozhovoru s poradcem pro národní bezpečnost Zbigniewem Brzezinským koncem října 1989 předpovídal Gorbačovův zahraničněpolitický poradce Alexandr Jakovlev, že „evropské země budou mít společný parlament, společné zahraniční a obchodní vztahy, hranice budou otevřené“; to vše mělo být „součástí politiky směřující k výstavbě společného evropského domu“.¹³

---

11 *Vital Speeches of the Day*, 15.9.1989; v českém znění: Projev M. Gorbačova ve Štrasburku (viz pozn. 6).

12 KAŠLEV, Jurij: *Chelsinskij process 1975–2005: Svet i těni glazami učastnika*. Moskva, Izvestija 2005, s. 182.

13 *Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj feděracii* (dále GARF), Moskva, f. 10063, o. 1, dělo (svazek – dále d.) 266, záznam rozhovoru mezi Alexandrem Jakovlevem a Zbigniewem Brzezinským z 31.10.1989.

Budovat „společný evropský dům“ a zapojit do něj Sovětský svaz, to byly Gorbačovovy priority pro Evropu. Do toho se začleňovaly revoluce na sovětském „dvorku“, které v té době propukly. Při rozhovoru s Françoisem Mitterrandem v Kyjevě v prosinci 1989 se Gorbačov svěřil se svými hlavními obavami, k nimž patřilo sjednocení Německa a změny priorit v Evropě. Francouzský prezident sdílel přístup sovětského vůdce: „Neměli bychom měnit pořadí procesů. První a nejpřednější z nich by měly být evropská integrace, vývoj východní Evropy a celoevropského (bezpečnostního – pozn. autorky) procesu a ustavení mírového pořádku v Evropě.“¹⁴

Doslova všechny diskuse o vývoji ve východní Evropě, které se odbyvaly v sovětském politbyru, zasazovaly tuto otázku do „celoevropského procesu“. Důraz na evropský rámec zároveň snižoval prioritní úlohu socialistických zemí jako takových. Jak to formuloval Gorbačovův zahraničněpolitický poradce a blízký důvěrník Anatolij Čerňajev, „politická integrace Sovětského svazu do rodiny civilizovaných evropských národů byla v té době Gorbačovovým snem a záměrem, takže východní Evropa byla vedlejší záležitostí, jíž se musel znovu a znovu neochotně věnovat“.¹⁵

Myšlenka, že „společný evropský dům“ by mohl být vybudován na základě současného, postupného rozpuštění obou vojensko-politických bloků, získávala v roce 1989 v sovětském vedení převahu a zdálo se, že ji podporují, nebo alespoň neodmítají, také západní politikové. Gorbačovův poradce pro socialistické země Georgij Šachnazarov byl nejhlasitějším proponentem rozpuštění aliancí. Zmiňoval se o tom opakovaně ve svých rozhovorech s Gorbačovem a 14. října 1989 připravil na toto téma dlouhé a detailní memorandum. Nastiňovalo, jak souhlas Moskvy s revolucemi ve východní Evropě a stažení sovětských jednotek z této oblasti logicky povede ke konečnému cíli rozpuštění bloků a upevnění struktur KBSE jako hlavního rámce evropské bezpečnosti. Memorandum navrhovalo „postavit proces uvolnění vojenské konfrontace, který už započal, na plánovitý základ, a tímto způsobem připravit likvidaci Varšavské smlouvy a NATO do konce 20. století. V rámci tohoto procesu bychom měli definovat řadu předběžných etap, z nichž nejvýznamnější by měla být likvidace vojenských organizací obou bloků do roku 1995.“¹⁶ V tomto kontextu by jakékoli užití síly ve východní Evropě bylo kontraproduktivní. Než aby litovali „ztráty“ bezpečnostní zóny, sovětsští reformátoři z Gorbačovova týmu ve skutečnosti vítali tuto transformaci, jak to zapsal Anatolij Čerňajev do svého deníku v říjnu 1989: „...dochází k úplné demontáži socialismu jako světového fenoménu... Snad je to nevyhnutelné a správné. Protože tady jde o opětovné sjednocení lidstva na bázi zdravého rozumu.“¹⁷ V dějinném období, v němž získaly ideje převahu nad

14 AGF, f. 1, o. 1, záznam rozhovoru Michaila Gorbačova s Françoisem Mitterrandem 6.12.1989.

15 Záznam rozhovoru autorky s Anatolijem Čerňajevem 6.7.2007.

16 SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 555 (viz pozn. 1).

17 *National Security Archive* (dále NSA), Washington, deník Anatolije Čerňajeva, záznam z 5.10.1989.

rovnováhou sil, nebyl „společný evropský dům“ pouhým nápadem; pro sovětské vedení to byl skutečný cíl a aktuální úkol.

1989: východní Evropě se dostává pozornosti

Do začátku roku 1989 pochopila většina světových politiků, že východní Evropa vstupuje do neklidného období. Sovětské vedení bylo odhodláno věnovat tomuto problému prioritní pozornost a formulovat vůči regionu progresivní strategii. Zároveň se pokoušelo odhadnout, jak se bude vyvíjet politika Spojených států vůči východní Evropě, protože na americké reakci na vývoj na kontinentě záleželo mnohé. Nějakou formu spolupráce by Sověti uvítali a podobný zájem ostatně měla i druhá strana.

Zatímco nastupující administrativa George Bushe přehodnocovala americko-sovětskou politiku, v lednu 1989 se Henry Kissinger, jenž byl v Moskvě na jednání trojstranné komise,¹⁸ pokusil dojednat s Gorbačovem dohodu o společném postupu ve východní Evropě. Při schůzkách s Gorbačovem a Jakovlevem měl bývalý ministr zahraničí především obavu o procesy, jež se rozvíjely v socialistickém táboře: „...země východní Evropy nyní vstupují do [období] zvláštní evoluce. V důsledku toho by se po určitém čase mohla Evropa stát opět výbušnou.“¹⁹ Jeho vize poválečné Evropy spočívala v postupné evoluci, na niž by shora dohlíželo americko-sovětské kondominium. Ačkoli taková myšlenka snad mohla být pro Gorbačova zajímavá, v politbyru o ní hovořil dosti sarkasticky. Brzy nato ji však smetl se stolu americký ministr zahraničí James Baker a ani jedna strana už ji oficiálně nevznesla.

Sověti doufali, že dokáží dojednat přechod k novému uspořádání (*transition*) se svými socialistickými spojenci. Už na podzim 1988 měl Gorbačov a jeho poradci Vadim Medvedev a Georgij Šachnazarov sérii schůzek se svými východoevropskými protějšky, při nichž se pokoušeli povzbudit reformní komunisty k tomu, aby následovali perestrojku, ale současně aby zůstali v mezích socialistických idejí. Během schůzky s Józefem Czyrekem, tajemníkem Ústředního výboru Polské sjednocené dělnické strany, v září 1988 nejenže dal Gorbačov zelenou k jednáním u kulatého stolu v Polsku, ale dokonce k nim sám vyzýval.²⁰

Zatímco sovětská analýza a porozumění situaci ve východním bloku byly docela výstižné, problém byl s jejich uplatněním v aktuální politice, zvláště když začaly

---

18 Komise založená v roce 1973 – zejména v reakci na ropnou krizi – sdružovala experty, především z privátního sektoru, a jejím cílem bylo koordinovat ekonomické aktivity Evropy, Severní Ameriky a Asie ve snaze čelit „globálním výzvám“. Komise působí dodnes. (Pozn. překladatele.)

19 GARF, f. 10063, o. 1, d. 258, záznam rozhovoru mezi Alexandrem Jakovlevem a Henrym Kissingerem z 16.1.1989.

20 Viz SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 292–305 (viz pozn. 1).

být patrné limity sovětského vlivu. Jestliže Gorbačov nezamýšlel použít ve východní Evropě sílu, musel si klást otázku, jak dlouho bude schopen udržovat iluzi o sovětské kontrole svých spojenců. „...národy těch zemí se budou ptát: a co KSSS, jaký druh vodítka použije, aby naši zemi táhlo zpátky? Oni prostě netuší, že pokud toto vodítko více natáhnou, tak se přetrhne,“ uvažoval na zasedání sovětského politbyra v lednu 1989.²¹ Gorbačov věřil, že limitem změny je udržení socialismu, a přece v březnu mlčky dovolil Maďarům, aby otevřeli své hranice, když jej ministerský předseda Miklós Németh informoval o jejich rozhodnutí.

Stručně řečeno, pokud v roce 1989 existovala sovětská strategie pro východní Evropu, pak šlo o transformaci podle opožděného modelu pražského jara 1968 – socialismus s lidskou tváří minus tanky – společně s integrací do Evropy. Byl to olbřímí úkol a nikdo přesně nevěděl, jak to provést. Avšak vývoj v samotném Sovětském svazu, potýkajícím se s ekonomickou krizí, organizací voleb do Sjezdu lidových zástupců SSSR a růstem nacionalismu, nadále upozadoval „socialistické přátele“ na žebříčku priorit Moskvy.

1989: domácí sovětské starosti

Leden 1989 Kreml prožíval ve znamení dvou významných záležitostí: finální etapy stahování sovětských vojsk z Afghánistánu a narůstajících problémů potácející se ekonomiky, v jejichž důsledku se země propadala do skutečné krize. Politbyro diskutovalo o prudkém pádu cen ropy, nedostatečném efektu předchozích ekonomických opatření a chronickém nedostatku spotřebního zboží. Gorbačovova nanejvýš upřímně míněná protialkoholická reforma měla tragické následky, jež poškodily jeho popularitu a kromě toho způsobily propad v rozpočtu. Vůči pozemkové reformě panovala v ústředním výboru sovětských komunistů silná opozice vedená Gorbačovovým mocným rivalem Jegorem Ligačovem. Jak to shrnul člen politbyra Vadim Medveděv: „Program hospodářských reforem z roku 1987 byl ve svém důsledku pohřben ... kontrola přísunu peněz byla ztracena“ a „inflační spirála“ se roztáčela s každým dnem.²²

Gorbačov a jeho tým stále více spatřovali odpověď v urychleném rozšíření spolupráce se západními ekonomikami, v navazování a prohlubování přímých vztahů mezi podniky v Sovětském svazu a východní Evropě, a především v přilákání západních investic a získávání půjček, které by mohly být použity k nákupu spotřebního zboží, aby se tak zaplnily mezery na trhu a odčerpala nadměrná kvanta peněz, jež obyvatelstvo nashromáždilo.

V březnu 1989, vpředvečer voleb do Sjezdu lidových zástupců, propukly první stávkové horníků. Bylo třeba něco udělat, aby se předešlo tomu, že lidová nespo-

21 AGF, f. 2, o. 2, záznam z jednání politbyra ÚV KSSS 21.1.1989.

22 MEDVEDĚV, Vadim: *V komandě Gorbačova*. Moskva, Bylina 1994, s. 103.

kojenost nabere důraznějších, dost možná násilných forem. Glasnost a všechna odhalení, která s sebou přinesla, učinily z prvních voleb s více kandidáty do Sjezdu lidových zástupců 26. března okamžik pravdy pro sovětské reformátory. Dlouho diskutované rozhodnutí uspořádat volby, v nichž by občané vybírali z většího počtu kandidátů, přijala devatenáctá konference sovětských komunistů v létě 1988 a tento krok se stal signálem pro celou východní Evropu, že skutečné volby jsou nyní možné. Gorbačov choval naděje, že volby přivedou do legislativy reformátory, kteří mu umožní použít progresivnější Nejvyšší sovět SSSR proti stranické byrokracii, jež se před rokem 1989 chovala stále neústupněji. Výsledky předčily jeho očekávání, jenže zvolení reformátoři byli nyní naladěni ještě radikálněji, než si představoval. Andrej Sacharov a Boris Jelcin teď vedli opozici, která se v parlamentu zformovala proti Gorbačovovi. Moskevská a leningradská komunistická organizace utrpěly největší ztráty – všichni jejich přední činitelé a příslušníci aparátu byli vyškrtáni, a to i v těch obvodech, kde nesoupeřili s žádným protikandidátem. Osmadvacátého března, při sebezpytujícím zasedání politbyra, sváděl předseda Nejvyššího sovětu SSSR Anatolij Lukjanov porážku na ekonomickou krizi a destruktivní vliv „neformálních“ organizací, jako byla společnost na obranu lidských práv Memorial. Objevily se rovněž paralely s Maďarskem v roce 1956 a Československem roku 1968.²³

Selhávání sovětského „tavicího kotle“

Zatímco Gorbačov plánoval soustředit se na Evropu a vnější říši, skutečnou hrozbu jeho projektu představoval v roce 1989 stav vnitřní říše. S etnickými nepokoji v Gruzii, Uzbekistánu, a dokonce na Ukrajině se naléhavě dostával do popředí problém nacionalismu. Sovětské vedení, jež si osvojilo propagandu o „novém sovětském člověku“, bylo vůči projevům nacionalismu obzvláště slepé. Paradoxně 9. listopadu 1989, kdy se hroutila Berlínská zeď, bylo sovětské politbyro uprostřed diskusí o separatismu v Pobaltí. V komentáři při zasedání, které hraničilo s panikou, ministerský předseda Nikolaj Ryžkov prorocky varoval před možným secesionistickým hnutím v Rusku a na Ukrajině a dospěl k závěru, že „to zavání totálním kolapsem“.²⁴

K nějaké etnické krizi teď docházelo prakticky každý měsíc – Náhorní Karabach, Ferganská údolí a potlačení demonstrací v Tbilisi 8. a 9. dubna, jež si vyžádalo devatenáct obětí a bylo pro Gorbačova osobně nejvíce politicky zničující. Léto 1989 s sebou přineslo příznak nacionalismu na Ukrajině a v samotném Rusku. První tajemník komunistů na Ukrajině Vladimír Ščerbickij rezignoval a nacionalistické hnutí Ruch uspořádalo svůj první sjezd. Gorbačovova hlavní naděje na překonání

23 Viz SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 430 (viz pozn. 1).

24 AGF, f. 2, o. 2, záznam z jednání politbyra ÚV KSSS 9.11.1989.

národnostních problémů se nyní upínala k co nejrychlejšímu začlenění jeho země do Evropy, jež by s sebou přilákalo zahraniční půjčky a investice. V tomto světle na uchování socialismu ve východní Evropě záleželo ještě méně a bylo zcela nemyslitelné sáhnout tam k použití síly.

Polské volby a ztráta impéria

Zatímco se sovětské vedení vyrovnávalo s následky vlastního experimentu s částečně svobodnými volbami a spolu s tím i s veřejnou kritikou, jíž se mu ze strany poslanců v plné míře dostávalo ve vysílání národní televize, jiný volební šok přišel z Varšavy. Čtvrtého června obsadila Solidarity devadesát devět ze stovky křesel v Senátu a všech sto jednašedesát volených křesel v Sejmu, což nabouralo strategii kooptování opozice, kterou tak pečlivě vypracovali polští reformní komunisté. Jen o pár let dříve by perspektiva vlády vedené opozicí jednoznačně volala po „bratrské pomoci“.

Byla to chvíle, kdy sovětské vedení stálo před nanejvýš vážnou volbou a psychologickým testem, jejichž rozuzlení znamenalo precedens a zároveň mělo velké důsledky pro vývoj v sovětském bloku. Autor Gorbačovových projevů a poradce Andrej Gračev napsal: „Neúspěch polských komunistů představoval spektakulární nezdár pro východoevropské ‘gorbačovce’ [a] velmi tvrdou zatěžkávací zkoušku pro principy ‘nového politického myšlení’.“²⁵ A přece se Gorbačov dál držel zásad, o nichž hovořil s Józefem Czyrekiem v roce 1988, a především při návštěvě Wojciecha Jaruzelského v Moskvě v dubnu 1989. Z Moskvy nezaznělo ani slovo odplaty či kritiky. Později v létě Gorbačov v telefonickém rozhovoru s budoucím vůdcem polských komunistů Mieczysławem Rakowským odsouhlasil koaliční vládu. Nyní nebylo otázkou, zda by se měl Sovětský svaz pokusit zvrátit polský vývoj, ale jak v nové vládě uchovat vliv reformních komunistů a udržet Polsko ve Varšavské smlouvě, což bylo klíčové vůbec pro další existenci tohoto paktu.

Polské události se však Gorbačovovi nezdály tak hrozné vzhledem k tomu, že v širším rámci se politické dění odvíjelo správným směrem. Koaliční vlády, dokonce i pod vedením nekomunistů, byly přijatelné, jestliže zůstávaly na „celoevropském“ půdorysu a jejich celková trajektorie směřovala ke „společnému evropskému domu“. Sověti v reakci na polské volby opatrně, nicméně jasně posvětili obdobné procesy v dalších zemích východní Evropy.

Podobná sovětská reakce následovala po pietním uložení ostatků popraveného bývalého komunistického vůdce Imre Nagye a zahájení maďarských jednání u kulatého stolu 13. června. Soukromě byl Gorbačov znepokojen, navenek ale podporoval a povzbuzoval reformy, jestliže zůstávaly pokojné. Onoho dne byl Gorba-

---

25 GRACHEV, Andrei: *Gorbachev's Gamble: Soviet Foreign Policy and the End of the Cold War*. Cambridge, Polity 2008, s. 203.

čov v Bonnu, kde s kancléřem Helmutem Kohlem diskutoval o situaci ve východní Evropě, zejména v Polsku a Maďarsku, jako by načrtávali společný plán akcí na podporu mírových změn v regionu. Ve svém telefonickém rozhovoru s Georgem Bushem bezprostředně po setkání Kohl pochvalně komentoval „Gorbačovův velmi blízký osobní vztah s generálem Jaruzelským a jejich společný přístup k událostem v Polsku. Žádný takový osobní vztah neexistuje s žádným z maďarských vůdců ... ale Gorbačov podporuje rovněž maďarské reformní úsilí. V porovnání s tím panuje velká propast mezi Moskvou a Bukurešťí a rovněž východním Berlínem.“²⁶

Triumfální gesto Tadeusze Mazowieckiego, prvního nekomunistického premiéra v poválečné historii Polska, po vítězství Solidarity v červnových volbách

Takovýto běh událostí a sovětská reakce na ně postavily východoevropské vůdce do velmi obtížné situace. Dokumenty nasvědčují tomu, že museli už v létě 1989, pokud ne dříve, vědět, že nemohou nadále počítat se sovětskou ochranou proti vlastnímu obyvatelstvu, takže řešení z let 1956 a 1968 se jim již nenabízí. V poznámkách pro Ústřední výbor Maďarské socialistické dělnické strany prohlásil ministr zahraničí Gyula Horn už 21. února 1989: „Dnes naprosto nepřichází v úvahu intervence v rámci Varšavské smlouvy – už jsme dávno překonali Brežněvovu doktrínu.“²⁷ Vůdcové věděli, že Gorbačov nezamýšlí použít sílu, ale obyvatelstvo východoevropských zemí si tím nemohlo být jisto, přičemž nebylo v zájmu vůdců veřejně prohlásit Brežněvovu doktrínu za mrtvou.

A tak mohl být v nových podmínkách příznak sovětské hrozby vznášející se nad vlastní opozicí dosti užitečný pro reformní komunisty, kteří se snažili držet na uzdě lidová hnutí a hrát o čas. Přesně takovou strategii užíli sovětsští a polští představitelé během krize spojené se Solidaritou. V důsledku toho se opozice, tlumená svou historickou zkušeností brutálního potlačení reformních hnutí, chovala velmi

26 Viz SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 479, záznam telefonického rozhovoru mezi Georgem Bushem a Helmutem Kohlem 15.6.1989 (viz pozn. 1).

27 Citováno in: BÉKÉŠ, Csaba: *Back to Europe: The International Background of the Political Transition in Hungary, 1988–1990*. In: BOZÓKI, András (ed.): *The Roundtable Talks of 1989: The Genesis of Hungarian Democracy. Analysis and Documents*. Budapest, Central European University Press 2002, s. 237–272.

zdrženlivě, když postupovala zkusmo tak, aby nevyprovokovala Moskvu, a přitom slibovala věrnost Varšavské smlouvě – opakovaně tak činila v diskusích u kulatého stolu v Polsku i Maďarsku. Tato zdrženlivost, indukovaná především přízrakem Brežněvovy doktríny,²⁸ pravděpodobně přispěla k takovému průběhu událostí, který byl pro východoevropany nejlepší možný – k „sametovým“, postupným a nenásilným transformacím, které se zdánlivě odvíjely přesně podle plánu, jaký si představoval Gorbačov a jeho reformátorský tým.

*Pád Berlínské zdi a sjednocení Německa*²⁹

Gorbačovova návštěva Bonnu v červnu 1989 přinesla opravdový průlom v sovětsko-západoněmeckých vztazích a z Helmuta Kohla učinila Gorbačovova blízkého partnera, zvláště když Bushova administrativa stále ještě setrvala ve své přehodnocovací „přestávce“. Toto sblížení mezi Gorbačovem a Kohlem vytvořilo základ pro průlomy, které přišly později. Sovětský vůdce hluboce věřil v důležitost osobního kontaktu a důvěry, což byl také jeden z nejdůležitějších faktorů v jeho porozumění s Ronaldem Reaganem. Při červnových jednáních nebylo řečeno nic specifického o německém sjednocení, ale Bonnská deklarace, kterou oba politici podepsali, předestřela jejich společnou vizi celoevropského procesu, který korespondoval s Gorbačovovým cílem „společného evropského domu“.³⁰

Pro Gorbačova a fakticky pro nikoho z evropských vůdců nebylo sjednocení Německa záležitostí blízké budoucnosti. Určující konstantou Gorbačovových úvah o německém problému byla jeho víra, v níž ho utvrdily četné rozhovory se západními politiky, a sice že nikdo v Evropě nechce sjednocené Německo a že historická paměť silného militaristického Německa je na kontinentě stále velmi živá. Margaret Thatcherová hovořila o svém odporu vůči sjednocení docela otevřeně. Když se na zpáteční cestě z Tokia 23. září 1989 zastavila v Moskvě, prohlásila nanejvýš důrazně, že západní Evropa nemá o sjednocení Německa zájem. Thatcherová navíc ujistila svého partnera a přítele, že Západ „nebude zasahovat do dekomunizace východní Evropy ani ji urychlovat. Mohu vám sdělit, že takový je rovněž postoj prezidenta Spojených států.“³¹ Britský záznam rozhovoru potvrzuje, že záměrem Thatcherové bylo dát Gorbačovovi jasně najevo odpor Západu vůči sjednocení.³²

28 Viz *tamtéž*, s. 242.

29 Tato část textu čerpá z mého dřívějšího výzkumu – viz TAUBMAN, William – SAVRANSKAYA, Svetlana: *If a Wall Fell in Berlin and Moscow Hardly Noticed, Would It Still Make a Noise?* In: ENGEL, Jeffrey (ed.): *The Fall of the Berlin Wall: The Revolutionary Legacy of 1989*. Oxford, Oxford University Press 2009.

30 Viz GORBAČOV, Michail: *Žizň i reformy*. Moskva, Novosti 1995, sv. 2, s. 161.

31 Citováno podle: SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 532 (viz pozn. 1).

32 Viz SALMON, P. – HAMILTON, K. – TWIGGE, S. (ed.): *Britain and German Unification 1989–1990*, s. 79 (viz pozn. 1).

Díky zvláštnímu vztahu Británie ke Spojeným státům a roli, kterou Thatcherová sehrála v komunikaci s předchozí americkou administrativou, měl Gorbačov tendenci vnímat výše uvedený komentář jako důkaz, že postoj Spojených států vůči Německu se podobá britskému a také jeho vlastnímu postoji. Takový byl rovněž jeho dojem z předchozích Bushových prohlášení, zdůrazňujících rozvážnost a obezřetnost. Jako další potvrzení odporu Spojených států proti rychlému sjednocení Německa působilo, když americký poradce pro národní bezpečnost Zbigniew Brzezinski během své návštěvy Moskvy na konci října 1989 dal najevo, že dává přednost pokračující existenci dvou bloků: „Prohlásil jsem otevřeně, že jsem pro to, aby Polsko a Maďarsko zůstalo součástí Varšavské smlouvy. Oba bloky by neměly být rozpuštěny právě teď. Nevím, co se stane, pokud NDR přestane existovat. Vznikne jedno Německo, sjednocené a silné. To neodpovídá ani Vaším, ani našim zájmům.“³³

Gorbačovovým představám se pravděpodobně nejvíce blížil postoj francouzského prezidenta François Mitterranda. Ten chápal sjednocení Německa jako součást celoevropského procesu, který potrvá mnoho let a může zahrnout francouzský model, tedy členství v politických, ale nikoli vojenských strukturách Severoatlantické aliance. Důležité bylo, že prioritu měl mít evropský proces a teprve potom mělo přijít na řadu sjednocení Německa; a že evropské země, zejména Francie, se měly účastnit všech diskusí o budoucnosti Německa. Během roku 1989 Gorbačov s Mitterrandem o těchto myšlenkách opakovaně diskutovali.³⁴

Počátkem podzimu, poté co Maďaři 11. září otevřeli své hranice a přívaly východoněmeckých uprchlíků se hnaly na Západ, se Gorbačov neochotně rozhodl přijmout Honeckerovo pozvání k návštěvě Východního Německa při příležitosti oslav čtyřicátého výročí vzniku NDR. Měl v úmyslu setkat se tváří v tvář s celým východoněmeckým vedením, zhodnotit tamní situaci a podpořit změnu. O deset

V noci z 9. na 10. listopad 1989 v Berlíně definitivně skončila studená válka

33 Citováno podle: SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 567.

34 *Tamtéž*, dokumenty č. 71, 72, 74 a 104.

dnů později byl Erich Honecker poslán do důchodu a nahrazen Egonem Krenzem. Zatím však demonstrace v Lipsku, které se konaly od konce září, vyvrcholily masivním pokojným shromážděním asi sedmdesáti tisíc lidí, kteří se vydali na pochod historickým středem města. V té chvíli východoněmecké vedení – s vědomím, že sovětské jednotky mu nikterak nepomohou – přijalo klíčové rozhodnutí nepostupovat po vzoru čínského zásahu na náměstí Před Branou Nebeského klidu a neumlčet demonstranty násilným způsobem. Proces směřující k pádu zdi se dal nezadržitelně do pohybu.

Pád Berlínské zdi se tehdy nezdál tak dalece významný, jako se to jeví v retrospektivě.³⁵ Když se zprávy o něm dostaly do Moskvy, potvrdil ministr zahraničí Eduard Ševardnadze, že hraniční režim je vnitřní německou záležitostí, a sovětské vedení dokonce ani nesvolalo zvláštní schůzi politbyra. Namísto toho Gorbačov probíral události v Berlíně telefonicky se svými tehdy nejvýznamnějšími partnery – kancléřem Kohlem a prezidentem Mitterrandem. Tyto rozhovory, především s Kohlem, utvrdily sovětského vůdce v tom, že veškeré jejich srozumění ohledně východní Evropy nadále trvá a že Spolková republika bude jednat velmi obezřetně, aby nestabilizovala situaci v NDR.³⁶ Gorbačovovi záleželo především na tom, aby jeho hlavní priorita – „evropský proces“ – pokračovala i nadále, a v tomto rámci se pád zdi jevil jako přirozený krok. Anatolij Čerňajev však pochopil, že rozebrání zdi bylo více než pouhým symbolem. Do deníku si tehdy zapsal: „Berlínská zeď se zhroutila. Celá jedna éra historie ‘socialistického systému’ dospěla ke svému konci.“³⁷

Avšak vize německého sjednocení coby součásti celoevropského procesu, či dokonce vývoje akcelerujícího evropskou integraci, nedostala dostatek času ke svému naplnění. Pod tlakem německých událostí navrhl Gorbačov koncem listopadu, aby se summit Konference o bezpečnosti a spolupráce v Evropě konal dříve, již v listopadu 1990 v Paříži. Tento návrh nabízí vzhled do Gorbačovovy představy o časovém průběhu případného německého sjednocení: nejprve měla přijít na řadu nová evropská smlouva a potom, uvnitř nové Evropy, by bylo Německu umožněno sjednotit se ve formě, která by nepodkopala proces postupné výstavby nových evropských bezpečnostních struktur podle představ sovětských reformátorů. Při pohledu na situaci v listopadu 1989 se nabízí dostatek důkazů k tvrzení, že tento názor na sjednocení Německa (snad bez rozpuštění obou vojensko-politických bloků) sdíleli politikové ve všech klíčových západoevropských metropolích, avšak nikoli v Bonnu.

35 K mezinárodní reakci na pád Berlínské zdi viz SAVRANSKAYA, Svetlana – BLANTON, Thomas (ed.): *Fall of Berlin Wall Caused Anxiety More than Joy at Highest Levels: Secret Documents Show Opposition to German Unification* (viz <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB293/index.htm>).

36 AGF, f. 1, o. 1, záznam telefonického rozhovoru mezi Michaiilem Gorbačovem a Helmutem Kohlem 11.11.1989.

37 NSA, deník Anatolije Čerňajeva, záznam z 10.11.1989.

V listopadu 1989 byl Helmut Kohl pravděpodobně jediným politikem v Evropě, který dokázal cítit skutečný pulz událostí na místě a rovněž sílíci tlak na sjednocení ve východním Německu. Rozhodl se raději převzít iniciativu a cíleně celý proces formovat, než aby čekal, jaké podmínky nadefinují evropské mocnosti. Avšak paradoxní shodou okolností byl i tento jeho nejrozhodnější krok urychlen pozoruhodnou, smělou a nezávislou předehrou, o niž se postaral vysoký sovětský úředník Valentin Falin, tou dobou vedoucí mezinárodního oddělení Ústředního výboru KSSS. Ten sepsal dva poziční dokumenty: oficiální dokument, schválený Čerňajevem, který víceméně potvrzoval závazky dané Kohlem Gorbačovovi a uváděl, že pokud budou dodrženy, pak „bude všechno možné“; a neoficiální, který deklaroval, že myšlenka konfederace je něčím, o čem už Sověti diskutují a co jsou v zásadě připraveni akceptovat. Tyto poziční dokumenty byly prezentovány Kohlovi poradci pro otázky národní bezpečnosti Horstu Teltschikovi a staly se základem pro jeho návrh desetibodového plánu sjednocení Německa.³⁸ A tak odvážná sovětská iniciativa přinesla zásadní impulz pro sjednocení Německa, který vyvrcholil Kohlovým projevem v Bundestagu 28. listopadu 1989. Kancléř v něm přednesl svůj desetibodový program, jímž okamžitě udělal ze sjednocení Německa evropskou záležitost číslo jedna. Jelikož Gorbačov v té době nevěděl nic o Falinově iniciativě, připadal mu Kohlův plán jako nečekané a svévolné urychlování procesu. Reakce sovětského vůdce na Kohlův projev byla tak emotivní, že mu znemožnila vidět podstatu programu, který v té chvíli především odrážel skutečné sovětské cíle: neobsahoval specifický harmonogram sjednocení, zmiňoval celoevropský proces a přinejmenším na několik let implicitně garantoval existenci NDR jako státu; to mimo jiné znamenalo, že otázka sovětských jednotek na jeho území nepříjde hned na pořad dne.

Sovětský vůdce však správně vycítil, že urychlení německého sjednocení by mohlo znamenat konec jeho projektu „společného evropského domu“. V rozhovoru se západoněmeckým ministrem zahraničí Hans-Dietrichem Genscherem 5. prosince vyčetl Gorbačov Bonnu, že „chystá pohřeb evropskému procesu“, když spěchá s myšlenkou konfederace a diktuje podmínky východnímu Německu.³⁹ Paradoxně Gorbačova zvláště vylekala Bushova podpora myšlenky konfederace. Přestože desetibodový program objektivně neobsahoval harmonogram sjednocení, skutečně měnil priority, když stavěl sjednocení Německa nad budování „společného evropského domu“. François Mitterrand nadnesl otázku pořadí priorit v Evropě – nejprve evropská integrace a potom sjednocení Německa – ve svém rozhovoru s Gorbačovem o den později, 6. prosince: „Kohlův projev, jeho 10 bodů, převrátil všechno

---

38 Viz GRACHEV, A.: *Gorbachev's Gamble*, s. 146 n. (viz pozn. 24); KUSTERS, H. J. – HOFMANN, D. (ed.): *Deutsche Einheit*, s. 616 (viz pozn. 1).

39 Viz SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 655 (viz pozn. 1).

vzhůru nohama.⁴⁰ Nyní bylo na německém kancléři, aby přesvědčil další evropské státníky, že jeho pořadí kroků je přirozenější, což v následujících několika měsících docela zručně dokázal.

Sovětské vedení nyní nemělo jinou možnost než se konečně soustředit na sjednocení. Koncem ledna 1990 Gorbačov přijal myšlenku konfederace, do té doby ale už i experti z ústředního výboru sovětských komunistů pochopili, že ve skutečnosti nemohou nadále spoléhat na východoněmecké soudruhy a že „veškeré státní struktury v NDR se rozpadly“. Malá skupina poradců, které Gorbačov svolal k debatě o německé otázce, se shodla na strategii, že se přijetím plánu konfederace prostě pokusí získat čas navíc, protože – jak to vyjádřil předseda Výboru státní bezpečnosti (KGB) Vladimir Krjučkov – „je třeba začít náš lid připravovat na myšlenku sjednocení Německa“. Gorbačov rovněž musel řešit obrovský domácí problém se stažením tří set tisíc vojáků, včetně stovky tisíc důstojníků s jejich rodinami. Dobře si uvědomoval, jaký význam má odchod sovětských vojsk z Německa – jak symbolický v kontextu veřejné paměti druhé světové války, tak praktický ve smyslu logistických obtíží a možného odporu v sovětské armádě i celé společnosti. Přesto ukončil jednání instrukcí pro maršála Sergeje Achromejeva, aby „připravil stažení vojsk z NDR“.⁴¹

Po těchto interních úvahách souhlasil Gorbačov se setkáním s Američany a západními Němci. Při schůzce s Jamesem Bakerem 9. února 1990 probíral Gorbačov rozličné formy německého sjednocení a spojení se Severoatlantickou aliancí. Ačkoli to ještě nemohl přiznat veřejně, souhlasil s Bakerovým argumentem, že přítomnost amerických jednotek v Evropě je faktorem celkové evropské stability, což implicitně znamenalo přijetí myšlenky, že se Německo nakonec stane členem západní aliance. Právě při tomto rozhovoru Baker nabídl Gorbačovovi „garance“ (což je slovo použité v ruském memorandu o rozhovoru – *garantii*), že NATO se „nerozšíří ani o píd na východ“. Sovětský vůdce přijal toto prohlášení jako dostatečné na základě důvěry, kterou se podle něj podařilo nastolit mezi ním a americkým vedením, a nikdy nezažádal o písemný závazek v tom směru.⁴²

Proč Gorbačov nepožádal o písemné garance? Jeho důvody lze zčásti vysvětlit domácím dilematem, jemuž čelil: jak by mohl říci politbyru, že požádal o písemné garance, že se NATO nerozšíří do zemí náležejících k Varšavské smlouvě, jestliže ta stále ještě existovala a on sám byl jejím vůdcem? To by znamenalo, že už se smířil s myšlenkou, že Varšavská smlouva se ocitla na smrtelné posteli. Zadruhé si sovětský generální tajemník v té chvíli nejspíš ani nedokázal představit rozšíření NATO

---

40 AGF, f. 1, o. 1, záznam rozhovoru mezi Michaiem Gorbačovem a Françoisem Mitterrandem 6.12.1989.

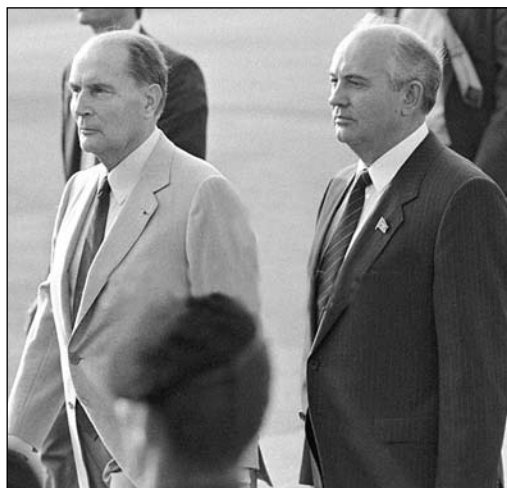
41 NSA, deník Anatolije Čerňajeva, záznam z 28.1.1990.

42 AGF, f. 1, o. 1, záznam rozhovoru mezi Michaiem Gorbačovem a Jamesem Bakerem 9.2.1990.

v jakékoli dohledné budoucnosti, podobně jako si nikdo v Evropě ještě před pouhým rokem nedovedl představit sjednocení Německa. Při rozhovoru s Gorbačovem Baker pouze vyjadřoval tehdejší oficiální postoj americké vlády, když hovořil specificky o přítomnosti Severoatlantické aliance na východoněmecké půdě, implicitně ale rovněž o jakémkoli jejím příštím rozšíření.

Bezprostředně po schůzce s Bakerem hostil Gorbačov jiného návštěvníka, s nímž se v předchozích dvou měsících odmítal vidět. Helmut Kohl přijel do Moskvy projednat velmi citlivé záležitosti – zda bude schopen dosáhnout toho, aby Němci sami mohli rozhodnout v otázkách jejich sjednocení. Německý kancléř potvrdil porozumění, jehož dosáhl teprve nedávno s Jamesem Bakerem o tom, že se aliance nerozšíří na východoněmecké území. Stejně jako v červnu 1989 bylo setkání velmi srdečné a produktivní, oba představitelé spolu hovořili jako přátelé, mluvili otevřeně o svých domácích problémech a navzájem si sdělovali své myšlenky o budoucí Evropě. Gorbačov znovu zdůraznil spojitost mezi sjednocením Německa a celoevropským procesem. Když popsal zoufalou domácí hospodářskou situaci, slíbil Kohl poslat urychlenou potravinovou pomoc.⁴³ Schůzky s Genscherem, Bakerem a Kohlem Gorbačova povzbudily. Znovu uvěřil, že jeho partneři sdílejí jeho vizi Evropy a že může počítat s jistou hospodářskou pomocí ve snaze vymanit svou zemi z krize. Před sovětským vůdcem se vynořil přízrak hladu. S tím, jak doma ztrácel popularitu, potřeboval úspěch v zahraniční politice a nějaké hmatatelné zahraniční úvěry.

Únor 1990 byl rozhodujícím měsícem pro budoucnost německého sjednocení. Při pohledu na interní sovětské dokumenty přístupné v Gorbačovově nadaci v Moskvě dospěje člověk k závěru, že před půlkou února, pokud ne dokonce dříve, Gorbačov

François Mitterrand (1916–1996) s Michailem Gorbačovem na pařížském letišti Orly 1. října 1985. V době převratných změn na přelomu osmdesátých a devadesátých let si byly představy sovětského generálního tajemníka a francouzského prezidenta o budoucím uspořádání evropského kontinentu hodně blízké

⁴³ AGF, f. 1, o. 1, záznam rozhovoru mezi Michailem Gorbačovem a Helmutem Kohlem 10.2.1990.

čov implicitně přistoupil na možnost, že se sjednocené Německo nakonec stane členem Severoatlantické aliance. Sovětský vůdce však také chápal, že pokud se Německo sjednotí příliš rychle a připojí se k nereformované alianci, potom bude jeho sen – „společný evropský dům“, sovětské začlenění do Evropy – předstižen událostmi a zapomenut.

Od onoho okamžiku prakticky všechny sovětské poziční dokumenty a prohlášení o sjednocení Německa zahrnovaly myšlenku „synchronizace“ německého sjednocení s celoevropským procesem.⁴⁴ Zpravidla se zapomíná na to, že ještě v zimě a na jaře 1990 byl „společný evropský dům“ stále reálnou možností, jednou z mnoha, které byly na stole. Po intenzivní únorové diplomatické aktivitě věnované sjednocení Německa souhlasili sovětská činitelé s modelem „dva plus čtyři“, jenž znamenal, že Němci sami rozhodnou o vnitřních aspektech sjednocení. Zároveň však platilo, že coby součást oné čtyřky a jako jeden z vítězů druhé světové války měl Sovětský svaz stále velkou váhu při rozhodování o podmínkách a externích aspektech sjednocení a mohl zabránit německému členství v NATO, nebo je alespoň oddálit. Američané se obávali, že Helmut Kohl, postavený před volbu mezi rychlým sjednocením a Severoatlantickou aliancí, by mohl zvolit rychlou cestu směřující ke sjednocení, pokud by Sověti měli námitky vůči německému členství v NATO. Američané chápali Gorbačovovu domácí situaci a pokoušeli se ho za souhlas s Německem v alianci odměnit. Robert Blackwill, zvláštní asistent George Bushe pro otázky národní bezpečnosti, navrhoval, že by Washington měl poskytnout Gorbačovovi „ten nejúžasnější americko-sovětský summit poválečné éry“, „jakési Vánoce v červnu“, při nichž by vůdcové obou zemí podepsali dohody o omezení strategických jaderných zbraní (START), o omezení konvenčních zbraní v Evropě (CFE), o Konferenci o bezpečnosti a spolupráci v Evropě a smlouvy o vzájemném obchodu, aby to jeho domácím oponentům demonstrovalo úspěch jeho zahraniční politiky.⁴⁵

Volby ve Východním Německu 18. března 1990 měly vážné důsledky pro Gorbačovův evropský sen, jakkoli si to sovětské vedení v danou chvíli neuvědomovalo. S tím, jak nabíralo na rychlosti tempo sjednocování, sílila v Sovětském svazu opozice vůči členství spojeného Německa v alianci. Valentin Falin, nejvýznamnější germanista mezi Gorbačovovými poradci a vedoucí mezinárodního oddělení Ústředního výboru KSSS, zaslal sovětskému vůdci důrazně formulované memorandum o sjednocení Německa, v němž varoval, že „společný evropský dům se nyní z konkrétního úkolu, který země kontinentu začínaly realizovat, proměňuje v přelud“, a to kvůli snaze Západu sjednotit Německo v rámci NATO. Věřil, že jediná šance na synchronizaci celoevropského procesu s procesem německého sjednocení spočívá v tom, že Sovětský svaz bude trvat na formální mírové smlouvě

---

44 Viz Gorbačovův rozhovor pro deník *Pravda* z 20.2.1990.

45 Viz BESCHLOSS, Michael – TALBOTT, Strobe: *At the Highest Levels: The Inside Story of the End of the Cold War*. London, Little – Brown 1993, s. 188 n.

s Německem. V tomto memorandu rovněž poznamenal, že oficiální postoj Západu k nerozšiřování aliance se od poloviny března začal měnit; že namísto toho, aby to vnímali jako ústupek, nyní Američané namítali, že takový závazek by v krizové situaci byl nepřijatelný.⁴⁶

Neznáme všechny podrobnosti debaty o sjednocení Německa v sovětském vedení, ale z dokumentů Gorbačovovy nadace lze dedukovat, že to byla debata intenzivní. Zastánci tvrdé linie tlačili na Gorbačova, aby jakýmkoli prostředky zabránil Německu v členství v alianci. Svůj tlak stupňovali do té míry, až 3. května v politbyru vybuchl, že pokud se chce Německo připojit k NATO, Sovětský svaz odejde z vídeňských odzbrojovacích jednání. Tato hrozba se nikdy neproměnila ve skutečnost, z velké části díky velmi upřímnému memorandu, které Anatolij Čerňajev poslal téhož dne Gorbačovovi. Bylo kritické vůči Gorbačovově emocionální reakci a tvrdilo, že snaha zabránit německému sjednocení v alianci by připravila Sovětský svaz o spolehlivého přítele a partnera, zatímco NATO už nadále nepředstavuje pro Sovětský svaz jakoukoli hrozbu.⁴⁷

V sovětských diskusích a prohlášeních z pozdního jara 1990 vyvstává zajímavé téma – myšlenka, že pokud se Severoatlantická aliance skutečně transformuje a stává se otevřenější a všeobecnější organizací, potom se k ní Sovětský svaz vlastně může připojit. Jednadvacátého května v rozhovoru s Alexandrem Dubčekem, který byl v té době předsedou československého Federálního shromáždění, naznačil Gorbačov, že „pokud se celé sjednocené Německo stane členem NATO, potom bychom se možná i my měli k alianci připojit“.⁴⁸ Nadnesl tento námět v rozhovorech s Jamesem Bakerem v půli května a potom ho opakoval v červnu během washingtonského summitu. Druhá strana jej však nikdy nebrala vážně a v dalších měsících se ze sovětských prohlášení postupně vytratil. Ukazuje to ovšem, že v polovině května 1990 už sovětské námitky vůči Německu v alianci nepramenily ani tak z pocitu bezpečnostní hrozby ze strany NATO, nýbrž vyvěraly spíše z uvědomění, že se vytrácejí sovětské naděje na účast v evropské integraci. Vstup do aliance mohl být dalším způsobem, jak se stát součástí Evropy, jakkoli by sovětské vedení dalo přednost evropocentrickému řešení založenému na Konferenci o bezpečnosti a spolupráci.

Při washingtonském summitu v červnu 1990 James Baker výslovně zdůraznil, že Spojené státy nyní podporují sovětskou pozici s ústřední rolí celoevropského procesu a transformací Severoatlantické aliance, což do té doby nikdy nepřipustili. Později v témže rozhovoru Gorbačov veřejně uznal právo německého lidu na volbu aliancí, což způsobilo jisté zmatení a úžas v sovětské delegaci, protože v oficiálních

---

46 AGF, f. 2, o. 1, memorandum Valentina Falina pro Michaila Gorbačova z 18.4.1990.

47 *Tamtéž*, f. 2, o. 2, memorandum Anatolije Čerňajeva pro Michaila Gorbačova ze 4.5.1990.

48 *Tamtéž*, f. 1, o. 1, záznam rozhovoru Michaila Gorbačova s Alexandrem Dubčekem 21.5.1990.

Washingtonský summit přinesl nejen rámcovou shodu o procesu německého sjednocení, ale znamenal také vyvrcholení sovětsko-amerických odzbrojovacích snah, když 1. června 1990 obě strany uzavřely smlouvu o největším snížení jaderných arzenálů v historii. Ministři zahraničí Eduard Ševardnadze (vlevo) a James Baker připojují svůj podpis ke smlouvě za asistence Michaila Gorbačova a George Bushe

pozičních dokumentech nic takového nebylo. Sovětský vůdce v této záležitosti jasně překračoval svůj mandát, ale znovu tak činil ve chvíli, kdy současně navrhoval, aby sjednocené Německo bylo zakotveno v evropském procesu, jenž by dal vzniknout novým evropským bezpečnostním strukturám.⁴⁹ Tento postoj zcela odpovídal jeho dřívějším prohlášením o svobodě volby a přijetí faktu, že takový výsledek bude vposledku nevyhnutelný, k čemuž pravděpodobně dospěl už na konci ledna či počátkem února 1990. Také ze strategického hlediska byl tento posun pro Sovětský svaz logický, protože bylo lepší, aby se mocné a prosperující Německo stalo jeho spojencem a přítelem než oponentem.

Tato kalkulace se ukázala jako správná: Německo se stalo nejspolehlivějším věřitelem Sovětského svazu i zdrojem přímé pomoci v těžkých časech – a ve sku-

⁴⁹ Viz SAVRANSKAYA, Svetlana – BLANTON, Thomas (ed.): *The National Security Archive Briefing Book*, č. 320, dokument č. 10 – záznam rozhovoru Michaila Gorbačova s Georgem Bushem 31.5.1990.

tečnosti zůstává Spolková republika dodnes hlavním spojencem Ruska. Gorbačovovo vystoupení při washingtonském summitu bylo svým způsobem jeho poslední zoufalou snahou zachránit vlastní sen o „společném evropském domě“. Budoucí Německo se ukázalo být klíčem k budoucnosti „evropského domu“. Německé sjednocení se nakonec odehrálo před schůzkou Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě v listopadu 1990, jež se stala epilogem Gorbačovova evropského snu.

* * *

Už počátkem roku 1990 si někteří členové sovětského vedení začali uvědomovat, že v „evropském domě“ se pro ně nenajde ubytování. V lednu si Anatolij Čerňajev zapsal do deníku: „Východní Evropa nás opouští navždy a nenávratně. (...) Je stále víc a víc zřejmé, že zpočátku bude společný evropský dům [stavěn] bez nás, bez SSSR.“⁵⁰

Paradoxem německého sjednocení a výstavby „společného evropského domu“ byla skutečnost, že musely být strženy zdi, aby mohl být vystavěn „evropský dům“. Zároveň s tím, jak padla Berlínská zeď, byl odstartován proces sjednocení Německa, které se proměnilo v ústřední evropský proces. Vytěsnilo přitom budování „společného evropského domu“ a učinilo tento projekt pro tvůrce evropské politiky bezvýznamným. V rozhovoru s britským premiérem Johnem Majorem 5. března 1991 Gorbačov chmurně poznamenal: „...na pozadí pozitivních procesů v Evropě náhle začínám dostávat informace, že jisté kruhy zamýšlejí dále posílit NATO jako hlavní nástroj evropské bezpečnosti. Dříve jsme hovořili o změně podstaty NATO, o transformaci existujících vojensko-politických aliancí v celoevropské struktury a bezpečnostní mechanismy. A pak [je tu] najednou zvláštní role NATO pro ochranu míru. Znovu se hovoří o spoléhání na NATO. Nemyslím si, že to koresponduje se společným evropským domem, který jsme začali stavět.“⁵¹ S Německem sjednoceným v Severoatlantické alianci záhy ztratila Varšavská smlouva poslední důvody k existenci a její členské země ji v březnu 1991 rozpustily. Sovětský svaz brzy následoval tohoto příkladu. Severoatlantická aliance se pro východoevropské země skutečně stala vstupní branou do „nového evropského domu“ – Evropské unie. Ta postupně přijala za členy všechny bývalé sovětské spojence z východní Evropy, ale pro Rusko zůstaly dveře uzavřeny.

Z angličtiny přeložil Vít Smetana

50 NSA, deník Anatolije Čerňajeva, záznam z 21.1.1990.

51 AGF, f. 1, o. 1, záznam rozhovoru Michaila Gorbačova s Johnem Majorem 5.3.1991.

Proč studená válka trvala tak dlouho?

Mark Kramer

Studenou válku odlišují od ostatních období moderních dějin dva specifické rysy: zaprvé fundamentální střet mezi ideologiemi (marxismem-leninismem a liberální demokracií); zadruhé silně rozvrstvená globální mocenská struktura, v jejímž rámci byly Spojené státy a Sovětský svaz jasně vnímány jako nadřazené všem ostatním zemím a náležející do zcela odlišné kategorie než tyto země – tedy v postavení, z něž vyplývalo jejich označení za „supervelmoci“. Oba tyto jevy byly nezbytným předpokladem vzniku studené války. Ani jeden z nich by sám o sobě nestačil k rozpoutání tvrdého, všeobjímajícího střetu, který trval téměř čtyřicet pět let a zasáhl všechny části světa. Jakmile by však jeden či druhý faktor (či oba) vymizely, znamenalo by to konec studené války. Proč tedy studená válka trvala tak dlouho? Proč neskončila již na začátku padesátých let, ale až v roce 1989? Odpověď na tyto otázky hledá následující úvaha.

Při vysvětlování faktu, proč studená válka skončila až v roce 1989, a nikoli v roce 1953, vychází tato úvaha zejména z teorie mezinárodních vztahů a z komparativní politiky. Mnoho badatelů využilo teorii mezinárodních vztahů při zkoumání událostí roku 1989; řadu jevů, na něž upozorňují, však bylo možné pozorovat již na jaře 1953, těsně po smrti Josifa Vissarionoviče Stalina. Musíme se proto zamyslet nejen nad tím, proč studená válka skončila v roce 1989, ale rovněž nad tím, proč *neskončila* v roce 1953. Na srovnání podobností a rozdílů mezi roky 1953 a 1989 ukáží, proč byly dříve uváděné argumenty založené na teorii mezinárodních vztahů nedostatečné, a navrhnou, jak by se tyto argumenty daly korigovat, tak aby je bylo možno vztáhnout na roky 1953 i 1989.

Ve své úvaze budu věnovat zvláštní pozornost teoretickým přístupům, které se soustřeďují na vzájemné propojení mezi vnitropolitickým a mezinárodním vývojem. Rychle narůstající počet publikací věnovaných tomuto propojení vnitřních a vnějších událostí ve světové politice může být velmi cenným příspěvkem

k porovnání let 1953 a 1989. Má úvaha nabídne stručný přehled těchto publikací a pak se zaměří na analýzu hlavních teoretických východisek a přínosů, které tato východiska mohou mít pro objasnění událostí v sovětském bloku v letech 1953 a 1989. Soustředí se přitom zvláště na tři pohledy, které zahrnují nejdůležitější směry výzkumu v oblasti propojení vnitropolitického a mezinárodního vývoje – na argumenty o „internacionalizaci“, analýzu „dvojúrovňové hry“ a ideové přístupy.

Zmíněné teorie se z hlediska analýzy událostí v sovětském bloku zatím zaměřily výlučně na reformy, které na konci osmdesátých let zahájil Michail Gorbačov. Pokud však tyto teoretické přístupy mají mít obecné uplatnění, mělo by je být možno stejně účinně vztáhnout na další zlomové okamžiky v sovětských dějinách, včetně období těsně po Stalinově smrti. Jednalo se totiž o dobu, která alespoň na okamžik zdánlivě nabízela dosud bezpříkladnou, byť nakonec nerealizovatelnou, příležitost k zásadním změnám ve vztahu mezi Východem a Západem.¹

Tato úvaha demonstruje, že i přes určitá omezení každý ze tří zmiňovaných teoretických přístupů přináší cenné poznatky o sovětské politice vůči středovýchodní Evropě v letech 1953 a 1989. V obou těchto letech docházelo v Sovětském svazu k rychlým vnitřním změnám a dlouhodobě uznávané předpoklady o obecném směřování sovětské zahraniční politiky byly najednou zpochybněny. Zásadní důsledky, které měly čistě vnitřní události na sovětskou zahraniční politiku a na vztahy mezi Sovětským svazem a středovýchodní Evropou v obou těchto letech, svědčí o tom, že naše porozumění konci studené války v roce 1989 – a naopak jejímu přetrvání v roce 1953 – se značně prohloubí, pokud do svých úvah plně zahrneme toto propojení mezi vnitřním a vnějším vývojem.

Propojení mezi vnitřním a vnějším vývojem v roce 1953 a v letech 1987–1989

Dění v sovětském bloku v roce 1953 a v letech 1987 až 1989 charakterizovala častá interakce mezi domácí a zahraniční politikou. Ačkoli byly vztahy Sovětského svazu se zeměmi středovýchodní Evropy v obou zkoumaných obdobích v mnoha ohledech odlišné od „běžných“ mezistátních vztahů, propojení mezi vnitřním a vnějším vývojem si v obou případech zaslouží pozornost s ohledem na možné teoretické zobecnění.

Na jaře 1953 vedly vnitřní změny v Sovětském svazu (tj. Stalinova smrt) k přeorientování jeho zahraniční politiky, když sovětské představitelé začali podporovat dalekosáhlé reformy ve středovýchodní Evropě. Důsledkem těchto změn byl konkrétní vnější vývoj (bouře v Československu, vření a nestabilita v Bulharsku, Rumunsku a Maďarsku), který nakonec vyústil v ještě smělejší reorientaci sovětské

---

1 Viz úvahy v publikaci: LARRES, Klaus – OSGOOD, Kenneth A. (ed.): *The Cold War after Stalin's Death: A Missed Opportunity for Peace?* Lanham, Rowman & Littlefield 2006.

Stalinova smrt 5. března 1953 otevřela prostor pro zásadní změny i v sovětské zahraniční politice, boj o nástupnictví v Kremlu je však po nadějném intermezzu zablokoval

zahraniční politiky (rozhodný tlak Moskvy na zavedení „nového kurzu“ ve středovýchodní Evropě za účelem utlumení neklidu, který se objevil v téměř všech zemích východního bloku). Následný vnější vývoj (masové povstání v Německé demokratické republice) byl vzhledem ke svému načasování vtažen do vnitřního boje o moc v Sovětském svazu (během veřejného odsouzení Lavrentije Beriji na plénu Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu). To vyvolalo další změny v sovětské vnější politice (přklon ke vzniku

dvou států v Německu), jež měly důležitý vliv na podobu mezinárodního systému jako takového, neboť došlo k zakonzervování bipolárního rozdělení Evropy.²

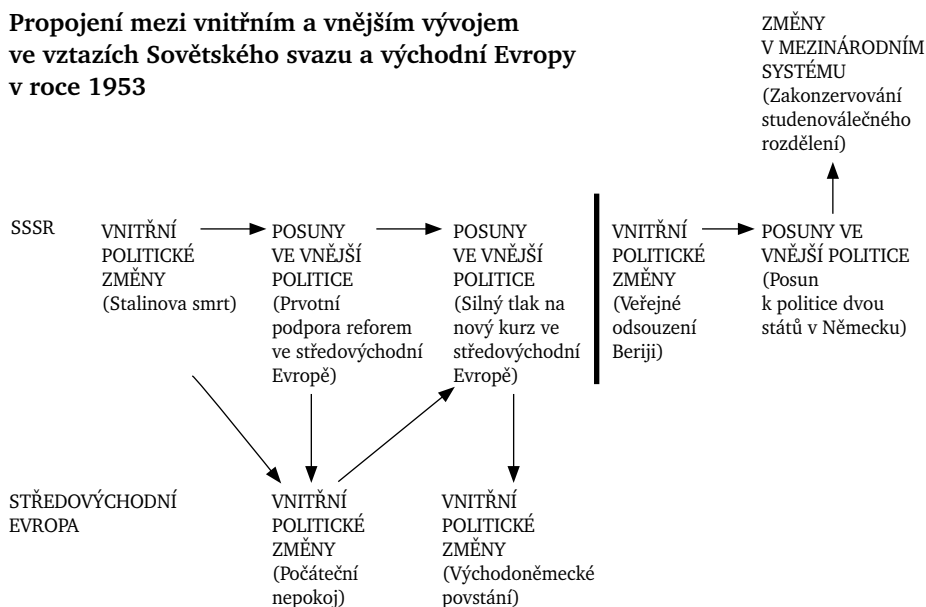
Z hlediska středovýchodní Evropy měl vnější vývoj v roce 1953 (Stalinova smrt v Moskvě) dalekosáhlý vliv na politickou situaci v jednotlivých zemích, ať již přímý či nepřímý. Počátek politických a hospodářských reforem v Sovětském svazu vzbudil v mnoha obyvatelích středovýchodní Evropy naději, že podobná opatření budou brzy zavedena ve všech zemích sovětského bloku. Jejich naděje se však rozcházel s přáním místních stalinistických vůdců (Matyáš Rákosi, Walter Ulbricht, Váľko Červenkov a Bolesław Bierut), kteří chtěli zabránit jakémukoli uvolnění politické kontroly. Po uplynutí několika týdnů, během nichž mimo Sovětský svaz nebyly zahájeny žádné zásadnější politické reformy, si sovětská vedoucí představitelé uvědomili, že k vnitřní liberalizaci v zemích středovýchodní Evropy povede pouze zvýšený vnější (tj. sovětský) tlak. Koncem jara 1953, zejména během tří kol dvoustranných jednání v Moskvě v první polovině června, Sověti v podstatě nařídili vládnoucím režimům ve středovýchodní Evropě, aby se vzdaly ortodoxního stalinismu. Tento zásah zvenčí dále posílil již existující rozpor mezi narůstajícím očekáváním veřejnosti a odporem místních vůdců k jakýmkoli změnám.

Tyto dva široce definované okruhy propojení mezi vnitřním a vnějším vývojem na jaře 1953 – první, vztahující se k Sovětskému svazu, a druhý, se vztahem k ze-

2 Viz KRAMER, Mark: The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe: Internal-External Linkages in Soviet Policy-Making (část 1–3). In: *Journal of Cold War Studies*, roč. 1, č. 1 (1999), s. 3–55; roč. 1, č. 2 (1999), s. 3–38; roč. 1, č. 3 (1999), s. 3–66.

mím středovýchodní Evropy – byly navzájem úzce spjaty. Toto sepětí bylo obzvláště patrné v situaci, kdy vývoj v jednom státu (Sovětském svazu) ovlivňoval vývoj v dalších zemích (státy středovýchodní Evropy) a naopak. Je důležité si uvědomit, že dynamika vnitřního a vnějšího vývoje v Sovětském svazu byla v roce 1953 velice odlišná od dynamiky ve středovýchodní Evropě. V Sovětském svazu vedla v roce 1953 složitá interakce mezi vnitřním a vnějším vývojem (zobrazená schematicky v následujícím diagramu) ke dvěma náhlým změnám ve vnější politice, nejdříve v květnu a poté v červenci. Ve středovýchodní Evropě bylo toto propojení spíše jednosměrné – změny odehrávající se mimo region vedly ke změnám v regionu. Přesná podoba tohoto propojení se výrazně proměňovala s ohledem na aktuální výkyvy v sovětské politice. Výsledná interakce je zachycena v diagramu:

Propojení mezi vnitřním a vnějším vývojem ve vztazích Sovětského svazu a východní Evropy v roce 1953

V letech 1987 až 1989 bylo propojení mezi vnějším a vnitřním vývojem v Sovětském svazu velice podobné, byť ne shodné, s rokem 1953. Rozsáhlá politická liberalizace zavedená Michaiilem Gorbačovem a jeho politika gласnosti a perestrojky vyvolala neklid ve středovýchodní Evropě. Mladí lidé ve Východním Německu, Československu a dalších zemích Varšavské smlouvy byli povzbuzeni dalekosáhlými změnami v Sovětském svazu a usilovali o podobné reformy ve své vlasti. Ačkoli se většina vlád ve středovýchodní Evropě snažila nadále zastávat ortodoxní politickou linii, bylo pro ně stále obtížnější odolávat „větru změny“. Výsledná situace připomínala události roku 1956, kdy politické pohyby a destalinizace v Sovětském svazu

vyvolaly vření ve středovýchodní Evropě, zvláště v Polsku a Maďarsku. Počátkem listopadu 1956, poté co v Maďarsku vypukla ozbrojená revoluce, která znamenala bezprostřední nebezpečí zhroucení tamního komunistického režimu, podnikl Sovětský svaz rozsáhlou invazi za účelem jeho sanace a obnovení sovětské kontroly. Na konci osmdesátých let vedly vnitřní reformy zavedené Gorbačovem k vlně nepokojů ve středovýchodní Evropě, velmi podobně jako po destalinizační kampani Nikity Chruščova v roce 1956. Gorbačovova reakce byla však zcela odlišná. Narozdíl od Chruščova, který se spolehl na vojenskou sílu k udržení komunistického bloku, byl Gorbačov rozhodnut se vojenskému zásahu za každou cenu vyhnout. Místo toho aktivně podporoval radikální politické změny ve středovýchodní Evropě, které měly oslabit hrozbu podobného ozbrojeného povstání, jaké v říjnu a listopadu 1956 zachvátilo Maďarsko. Ačkoli Gorbačov předem neodhadl, že jeho podpora zásadních změn ve středovýchodní Evropě přispěje k pádu tamních komunistických režimů, správně pochopil, že pokud nepodnikne včasné kroky k odvrácení násilné vzpoury v zemích Varšavské smlouvy, bude možná brzy čelit stejnému dilematu, které na podzim 1956 téměř ukončilo Chruščovovu kariéru.³

Ve středovýchodní Evropě se na konci osmdesátých let vnější tlaky, které plynuly z Gorbačovova programu vnitřních politických reforem a přeorientování sovětské zahraniční politiky, projeví jako vysoce destabilizační. Zásadní politické změny v Moskvě se přelévaly do dalších zemí sovětského bloku a zasáhly i vlády, které se nejrozhodněji stavěly na odpor liberalizaci (východoněmeckou, československou a rumunskou). Maďarská a polská vláda pod rostoucím tlakem přijímaly stále radikálnější změny, které vyvrcholily sestavením vlády pod vedením Solidarity v Polsku v srpnu 1989. Transformační účinek vyzarování Gorbačovovy vnitřní a vnější politiky se na konci roku 1989 projevil i ve zbytku středovýchodní Evropy. Znenadání se začal odvíjet řetězec významných událostí, které by ještě před rokem nebo dvěma byly nepředstavitelné. Ve Východním Německu a Československu vypukly pokojné revoluce zdola, padla Berlínská zeď, v Bulharsku si neklid ve společnosti vynutil pád dlouholetého vládce Todora Živkova, v Rumunsku se vývoj ubíral násilnou cestou a vyústil v popravu Nicolae a Eleny Ceaușeskových. Zatímco se hroutil jeden ortodoxní komunistický režim za druhým, sovětsští vedoucí představitelé dávali najevo svůj souhlas a zřetelně podporovali vznikající reformní, nekomunistické vlády. Gorbačov neměl v úmyslu podkopat základy socialistického bloku a nepředvídal, že proces změny, který ve středovýchodní Evropě uvedl do chodu, povede k náhlému konci komunismu v tomto regionu. Když však celý proces přerostl v roce 1989 v revoluci, Gorbačov se jej nepokusil přerušit, a dokonce ani zpomalit. Jeho role při prosazování dalekosáhlých přeměn ve středovýchodní Evropě a následná

---

3 Viz KRAMER, Mark: The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union (část 1–3). In: *Journal of Cold War Studies*, roč. 5, č. 4 (2003), s. 3–42; roč. 6, č. 4 (2004), s. 3–64; roč. 7, č. 1 (2005), s. 3–96.

ochota nechat událostem volný průběh i ve chvíli, kdy zašly mnohem dále, než sám očekával (a chtěl), přinesly konec studené války.

Teoretický kontext

Velký, stále narůstající objem literatury věnovaný propojení mezi vnitropolitickými poměry a mezinárodními vztahy může napomoci k porozumění, jak se toto propojení promítlo do vývoje v sovětském bloku v roce 1953 a v letech 1987 až 1989 i proč vedlo v obou případech k odlišným výsledkům. Tento článek nemůže nabídnout vyčerpávající analýzu dostupné teoretické literatury. Existují však tři přístupy, které stojí za to zde stručně zhodnotit z hlediska toho, jak mohou přispět k osvětlení vývoje v sovětském bloku v uvedených letech. Tyto tři přístupy zahrnují některé z nejdůležitějších aktuálních konceptualizací propojení vnitřního a vnějšího vývoje v globální politice.⁴

První přístup se zaměřuje na „internacionalizaci“ světového hospodářství a její význam pro vnitropolitickou situaci.⁵ Aktuální literatura věnovaná tomuto tématu zdůrazňuje vnitropolitické důsledky vývoje v zahraničním obchodě a finančních tocích, přičemž se opírá o dřívější studie zabývající se vzájemnou závislostí v mezinárodních vztazích a „převráceným druhým obrazem“ (*the second image reversed*).⁶ Zastánci tohoto přístupu argumentují tím, že mezinárodní hospodářský

---

4 Stručný přehled této obsáhlé literatury viz CAPORASO, James A.: Across the Great Divide: Integrating Comparative and International Politics. In: *International Studies Quarterly*, roč. 41, č. 4 (1997), s. 563–592; FEARON, James D.: Domestic Politics, Foreign Policy, and Theories of International Relations. In: *Annual Review of Political Science*, č. 1. Palo Alto, Annual Reviews 1998, s. 289–313; JACOBSEN, John Kurt: Are All Politics Domestic? Perspectives on the Integration of Comparative Politics and International Relations Theories. Review Article. In: *Comparative Politics*, roč. 29, č. 1 (1996), s. 93–115; MORAVCSIK, Andrew: Introduction: Integrating International and Domestic Theories on International Bargaining. In: EVANS, Peter B. – JACOBSON, Harold K. – PUTNAM, Robert D. (ed.): *Double-Edged Diplomacy: International Bargaining and Domestic Politics*. Berkeley, University of California Press 1993, s. 3–42; STARR, Harvey: Revolution and War: Rethinking the Linkage between Internal and External Conflict. In: *Political Research Quarterly*, roč. 47, č. 2 (1994), s. 481–507; HAGGARD, Stephan: Structuralism and Its Critics: Recent Progress in International Relations Theory. In: ADLER, Emanuel – CRAWFORD, Beverly (ed.): *Progress in Postwar International Relations*. New York, Columbia University Press 1991, s. 410–430.

5 Viz KEOHANE, Robert O. – MILNER, Helen V. (ed.): *Internationalization and Domestic Politics*. New York – Cambridge, Cambridge University Press 1996; viz rovněž KAYSER, Mark Andreas: How Domestic Is Domestic Politics? Globalization and Elections. In: *Annual Review of Political Science*, č. 10. Palo Alto, Annual Reviews 2007, s. 341–362.

6 Ke vzájemné závislosti v mezinárodních vztazích viz KEOHANE, Robert O. – NYE, Joseph S. Jr.: *Power and Interdependence: World Politics in Transition*. Boston, Little – Brown 1977; TÍŽ: *Transnational Relations and World Politics*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1972; COOPER, Richard N.: *The Economics of Interdependence*. New York, McGraw-Hill

vývoj může mít naprosto zásadní vliv na vnitropolitickou situaci ve třech ohledech: 1. může přispívat k utváření domácích koalic založených na preferencích klíčových aktérů v oblasti zahraničních hospodářských vztahů; 2. může přinutit vlády k přijetí nových politických strategií, které odvrátí, či alespoň zmírní negativní dopady globálního ekonomického vývoje; 3. může nastartovat proces modifikace (či v extrémních případech nahrazení) domácích institucí. Utváření preferencí jednotlivých aktérů, které dává poté vzniknout politickým koalicím, zde nabývá obzvláštní důležitosti. Odborná literatura v tomto ohledu naznačuje, že preference v oblasti zahraniční hospodářské politiky (a tedy i snaha o vytváření relevantních koalic) se odvíjejí zejména od výnosů, které aktéři očekávají od své účasti na otevřenější nebo naopak uzavřenější ekonomice.⁷ Stoupenci „internacionalizačního“ přístupu uznávají, že tyto preference mohou být rovněž silně ovlivněny již uplatňovanou politikou a vnitropolitickými institucemi. Tvrdí však, že nejspolehlivějším způsobem, jak odhadnout preference konkrétního aktéra v oblasti zahraniční obchodní politiky, je zaměřit se na očekávané náklady a výnosy plynoucí z uvolnění obchodu a finančních toků. Koalice, které se vytvářejí ve prospěch otevřenější či naopak regulovanější zahraničněobchodní politiky, mohou snadno získat politický vliv (v neposlední řadě svou pomocí při formulování relevantních legislativních opatření a ovlivňováním voleb) a mohou usilovat o výraznější politickou roli.

Podobná propojení mezi domácí politikou a světovým hospodářstvím jsou patrná i v dalších dvou typech reakcí, jež zdůrazňuje literatura věnovaná internacionalizaci. Změny politiky zaměřené na utužení domácí fiskální disciplíny a na posílení konkurenceschopnosti v zahraničí mohou oslabit podporu vlády u veřejnosti, ze-

---

1968. K „převrácenému druhému obrazu“ viz GOUREVITCH, Peter: *The Second Image Reversed: The International Sources of Domestic Conduct*. In: *International Organization*, roč. 32, č. 4 (1978), s. 881–912. Gourevitchův koncept navazuje na původní zmínku Kennetha Waltze o třech „obrazech“ (které raději nazývám „úrovněmi analýzy“) mezinárodní politiky, jež tvoří: 1. jednotliví vůdci; 2. státní, resp. domácí politika; 3. mezinárodní systém (viz WALTZ, Kenneth N.: *Man, the State, and War: A Theoretical Analysis*. New York, Columbia University Press 1959). „Převrácením“ druhého z těchto obrazů (či analytické úrovně) se chtěl Gourevitch zaměřit na to, jakým způsobem ovlivňuje globální dění domácí politiku. (Viz rovněž GOUREVITCH, Peter: *Politics in Hard Times: Comparative Responses to International Economic Crisis*. Ithaca (New York), Cornell University Press 1986; KATZENSTEIN, Peter J.: *Corporatism and Change: Austria, Switzerland and the Politics of Industry*. Ithaca, Cornell University Press 1984; TÝŽ: *Small States in World Markets: Industrial Policy in Europe*. Ithaca, Cornell University Press 1985.

7 Viz ROGOWSKI, Ronald: *Commerce and Coalition: How Trade Affects Domestic Political Alignments*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 1989; TÝŽ: *Trade and the Variety of Democratic Institutions*. In: *International Organization*, roč. 41, č. 2 (1987), s. 202–223; GARRETT, Geoffrey: *Capital Mobility, Trade and Domestic Politics of Economic Policy*. In: KEOHANE, R. O. – MILNER, H. V. (ed.): *Internationalization and Domestic Politics*, s. 79–107 (viz pozn. 5).

jména pokud tato opatření vyžadují škrty a úspory. Na druhé straně některé kroky, například zavedení obchodních a monetárních omezení, mohou dočasně podporu vlády zvýšit, jelikož alespoň prozatímně řeší naléhavé potíže. Ještě dalekosáhlejší jsou důsledky restrukturalizace institucí, která zpravidla nastupuje až tehdy, když méně radikální politické změny selžou či když dojde k závažnému vnějšímu šoku, jako například v Mexiku v roce 1994.⁸ Radikální proměna institucí pravděpodobně ovlivní rovnováhu politických sil v zemi, což způsobí posuny ve vnitropolitickém uspořádání a změny v zahraniční politice. Všechny tři modely reakce na globální hospodářské trendy mají tedy zpravidla vliv na domácí politickou situaci.

Druhá možnost, jak konceptualizovat propojení mezi vnitřním a vnějším vývojem, může být volně nazvána analýzou „dvojúrovňové hry“ (*Two-Level Game*). Tento přístup, který v obecné rovině jako první formuloval Robert Putnam, byl průběžně aplikován na různé oblasti mezinárodního vyjednávání.⁹ Jeho základní myšlenkou je, že když vedoucí představitelé státu vyjednávají se svými zahraničními partnery, každý z těchto představitelů řeší požadavky plynoucí z domácí i mezinárodní situace, a zároveň se snaží využít omezení ve vnitropolitické rovině (druhá úroveň) k získání páky v mezinárodních jednáních (první úroveň) a naopak. Jakákoli dohoda, která z tohoto dvojúrovňového vyjednávání vzejde, bude životaschopná pouze tehdy, pokud se nachází v rámci „vítězné množiny“ obou stran – jinými slovy, dohoda musí být přijatelná pro většinu politických aktérů v obou zemích, kteří jsou zodpovědní za ratifikaci a implementaci dohody. (V Sovětském svazu a komunistických zemích středovýchodní Evropy byla „ratifikace“ v rukou velmi

---

8 Viz KEOHANE, R. O. – MILNER, H. V.: *Internationalization and Domestic Politics: An Introduction*. In: TÍŽ (ed.): *Internationalization and Domestic Politics*, s. 16; HAGGARD, Stephan – MAXFIELD, Sylvia: *The Political Economy of Financial Internationalization in the Developing World*. In: *Tamtéž*, s. 229 n.; MAXFIELD, Sylvia: *Mexican Financial Liberalization*. In: CALDER, Kent – WOO-CUMMINGS, Meredith – LORIAUX, Michael – PEREZ, Sophia (ed.): *Letting Capital Loose*. Ithaca (New York), Cornell University Press 1995, s. 112–127.

9 Viz úvahy v publikaci: EVANS, P. B. – JACOBSON, H. K. – PUTNAM, R. D. (ed.): *Double-Edged Diplomacy* (viz pozn. 4). Putnamova původní studie (*Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games*). In: *International Organization*, roč. 42, č. 2 (1988), s. 427–460) je v této publikaci přetištěna jako příloha. Téměř všechny body, které Putnam zmiňuje ve svém článku, již dříve diskutovali politologové a historici zabývající se diplomacií. Užitečnost Putnamova článku však spočívá v tom, že dává jednotlivým myšlenkám systematictější rámec. Publikace sestavená Evansem, Jacobsonem a Putnamem obsahuje cenné empirické údaje, které Evansova závěrečná úvaha dobře spojuje dohromady. Řada dalších analytiků se pokusila vytvořit formální modely vycházející z tohoto konceptu: viz např. MO, Jongryn: *The Logic of Two-Level Games with Endogenous Domestic Coalitions*. In: *The Journal of Conflict Resolution*, roč. 38, č. 3 (1994), s. 402–422; IIDA, Keisuke: *When and How Do Domestic Constraints Matter? Two-Level Games with Uncertainty*. In: *Tamtéž*, roč. 37, č. 3 (1997), s. 403–426; TARAR, Ahmer: *Constituencies and Preferences in International Bargaining*. In: *Tamtéž*, roč. 49, č. 3 (2005), s. 383–407.

malé skupiny nejvýše postavených představitelů komunistické strany; proces implementace zahrnoval o něco více osob, třebaže jich stále bylo mnohem méně, než by bylo zapotřebí v demokracii.)

Zastánci tohoto přístupu argumentují, že každá ze zúčastněných stran má zájem na tom, aby „vítězná množina“ druhé strany (nebo ostatních stran) byla co největší a aby tak vznikl co nejširší průnik s její vlastní „vítěznou množinou“. Velikost „vítězné množiny“ dané země zaleží na jejím politickém uspořádání (demokracie, částečná demokracie, autoritářský režim) a na povaze jejích politických institucí (například zda má rozdělenou vládu, parlamentní nebo prezidentský systém, poměrné zastoupení a podobně). Pokud hrozí, že institucionální uspořádání v dané zemi zabrání, nebo alespoň zkomplikuje ratifikaci připravované dohody, „vítězná množina“ této země se tím pochopitelně zúží.¹⁰ Na druhé straně samotná jednání mohou podle Roberta Putnama přispět k rozšíření „vítězné množiny“ zúčastněných stran pomocí „synergického“ procesu (či synergického propojení různých otázek). Konkrétní zisky plynoucí z jednání usnadní vytváření domácích koalic, které poté podpoří závěrečnou dohodu.¹¹ „Vítězné množiny“ se mohou rozšiřovat (nebo zužovat) rovněž v závislosti na tom, co Putnam nazývá „ohlasem“ různých mezinárodních vlivů, ať už úmyslně nebo neúmyslně vyvolaným.

Třetí způsob zkoumání propojení mezi domácí a mezinárodní politikou spočívá v takzvané „ideové“ analýze či „diskurzivním institucionalismu“.¹² Obhájcí tohoto přístupu argumentují, že ideje, zprostředkované domácími institucemi a individuálními šířiteli, rozhodujícím způsobem ovlivňují dění v mezinárodní oblasti.¹³ Ideová analýza se nutně nerozchází s ostatními přístupy ke konceptualizaci mezinárodních změn, její zastánci ale tvrdí, že ostatní přístupy opomíjejí jeden klíčový explikativní faktor, a to právě ideje. (Slovo „ideje“ může být v kontextu vytváření veřejných politik definováno jako vyjádřené myšlenky či přesvědčení o politických, hospodářských a sociálních problémech). Ačkoli je vliv idejí často

---

10 Tento bod zdůrazňuje Helen V. Milnerová ve studii *Interests, Institutions and Information: Domestic Politics and International Relations* (Princeton (New Jersey), Princeton University Press 1997). Poznatky autorky, třebaže jsou zajímavé z hlediska demokratických a některých autoritářských vlád, mají mnohem menší relevanci pro zkoumání rozhodovacího procesu v SSSR a východní Evropě v roce 1953.

11 Viz PUTNAM, R. D.: *Diplomacy and Domestic Politics*, s. 454 (viz pozn. 9); viz rovněž COWHEY, Peter F.: *Domestic Institutions and Credibility of International Commitments: Japan and the United States*. In: *International Organization*, roč. 47, č. 2 (1993), s. 299–326.

12 Viz SCHMIDT, Vivien A.: *Discursive Institutionalism: The Explanatory Power of Ideas and Discourse*. In: *Annual Review of Political Science*, č. 11. Palo Alto, Annual Reviews 2008, s. 303–326.

13 Viz GOLDSTEIN, Judith – KEOHANE, Robert O.: *Ideas and Foreign Policy: An Analytical Framework*. In: TÍŽ (ed.): *Ideas and Foreign Policy: Beliefs, Institutions, and Political Change*. Ithaca (New York), Cornell University Press 1993, s. 3–30.

omezen institucionální rigiditou a předsudky vedoucích činitelů, analytici, kteří jejich význam zdůrazňují, tvrdí, že v určitých okamžicích, zvláště po nástupu nových vůdců či v období rychlých mezinárodních změn, se otevírá příležitost pro „politické podnikatele“ a „epistemická společenství“, aby přicházeli s inovativními idejemi. („Politický podnikatelé“ jsou jednotlivci, vně i uvnitř vlády, kteří navrhují či rozpracovávají ideje pro vysoce postavené funkcionáře. „Epistemická společenství“ jsou národní a nadnárodní skupiny odborníků a profesionálů, kteří se věnují stejné problematice.)

Badatelé, kteří zkoumali úlohu idejí v sovětské zahraniční politice, přiznávají, že vysoce centralizovaná a izolovaná politická struktura a specifické ideologické rysy sovětského režimu vytvořily pro potenciální politické podnikatele nesmírně těžké podmínky, pokud chtěli, aby jejich myšlenky pronikly k nejvyšším představitelům.¹⁴ Tito badatelé však zároveň argumentují, že tytéž jevy, které zpravidla paralyzovaly „nové myšlení“ v Sovětském svazu – do extrému dovedená centralizace rozhodovacího procesu a absence neoficiálních zájmových skupin – usnadnily působení politických podnikatelů během přechodných období, kdy byli vrcholní představitelé konečně ochotni zvažovat inovativní, neortodoxní postupy. Centralizovanost rozhodovacího procesu zajišťovala, že pokud byly nové ideje přijaty na nejvyšší úrovni, rychle se promítly do vládní politiky. Rychlost, s jakou se během těchto krátkých období mohly ideje v Sovětském svazu šířit směrem vzhůru a být přijímány, svědčila o existenci toho, co jeden badatel označil za „paradox síly státu“.¹⁵

Téměř veškerá dosavadní literatura věnovaná tomuto tématu se zaměřovala výlučně na změny za Gorbačova na konci osmdesátých let. Pokud však má tento přístup obecnou platnost, měl by být stejně účinně aplikovatelný na další přechodné etapy v sovětské historii, včetně období těsně po Stalinově smrti, které mělo zcela jiné vyústění.

Události let 1953 a 1987 až 1989 představují vhodný průběžný kámen platnosti tří výše zmíněných přístupů. Ačkoli ani jeden z nich není zcela dostačující k objasnění dynamiky vztahů uvnitř sovětského bloku během těchto dvou přechodných období, všechny tři alespoň částečně vysvětlují širší důsledky tehdejších událostí.

14 Viz obzvláště EVANGELISTA, Matthew: The Paradox of State Strength: Transnational Relations, Domestic Structures, and Security Policy in Russia and the Soviet Union. In: *International Organization*, roč. 49, č. 1 (1995), s. 1–38; TÝŽ: Domestic Structure and International Change. In: DOYLE, Michael W. – IKENBERRY, G. John: *New Thinking in International Relations Theory*. Boulder (Colorado), Westview Press 1997, s. 202–228, zvláště s. 221 n.; CHECKEL, Jeffrey T.: *Ideas and International Political Change: Soviet/Russian Behavior and the End of the Cold War*. New Haven (New Jersey), Yale University Press 1997; MENDELSON, Sarah E.: *Changing Course: Ideas, Politics, and the Soviet Withdrawal from Afghanistan*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 1998; SNEL, Gerard: Institutional Structure and Soviet Defense Policy Change. In: *Cooperation and Conflict*, roč. 32, č. 2 (1997), s. 147–179.

15 EVANGELISTA, M.: The Paradox of State Strength.

Následující tři konkrétně formulované okruhy problémů jsou zvláště vhodné k pro-
věření, nakolik lze těchto přístupů využít – či kde leží jejich limity – z hlediska
analýzy vztahů mezi Sovětským svazem a východní Evropou v letech 1953 a 1987
až 1989:

1. vliv mezinárodního dění na politické preference domácích aktérů;
2. zvláštní povaha „vyjednávání“ v rámci sovětského bloku na počátku padesá-
tých let ve srovnání s koncem let osmdesátých;
3. ideové zdroje změn v sovětské politice bezprostředně po Stalinově smrti a na
konci osmdesátých let za Gorbačova.

V následujícím textu budou tyto otázky postupně prodiskutovány.

Internacionalizace a utváření politických preferencí

Koncept hospodářské internacionalizace se může na první pohled jevit z hlediska
událostí let 1953 a 1987 až 1989 jako irelevantní. Sovětský blok byl v roce 1953
de facto vně světové ekonomiky a změny ve vztazích mezi Sovětským svazem a vý-
chodní Evropou rozhodně nebyly poháněny tržními silami. Během následujících
pětatřiceti let se sovětský blok poněkud více otevřel světovému hospodářství, ale
ani v této pozdější době (do roku 1989) nevysvětluje internacionalizační koncept
dostatečně většinu změn, k nimž došlo.¹⁶ Ačkoli zastánci tohoto přístupu tvrdí, že
je platný i pro „nesmírně izolované rozvojové a komunistické země“, nezdá se, že
by tomu tak ve skutečnosti bylo.¹⁷ Ve většině ohledů nemá tento přístup pro lepší
porozumění dramatickým událostem let 1953 a 1989 žádné využití.

Jeden z klíčových faktorů v literatuře věnované ekonomické internacionaliza-
ci – vliv exogenního vývoje na vnitřní politiku – lze nicméně potenciálně uplat-
nit i na vnější vývoj nesouvisící s ekonomikou. Jako typický příklad zde může pos-
loužit účinek severokorejského útoku na Jižní Koreu v červnu 1950 na vnitro-
politickou situaci ve Spojených státech. Do června 1950 se veřejná debata o roz-
počtových prioritách ve Spojených státech soustřeďovala zejména na otázku, jak
– nikoli zda – udržovat vojenské výdaje na relativně nízké úrovni. Lidé, kteří v té
době volali po masivním růstu vojenských výdajů, se nacházeli mimo vymezené
hranice této debaty. Korejská válka udala diskusi o americké obranné politice na-
prsto nový tón a umožnila tak implementaci rozpočtových doporučení obsaže-
ných ve směrnici Národní bezpečnostní rady z dubna 1950, označované jako do-

---

16 Viz EVANGELISTA, Matthew: Stalin's Revenge: Institutional Barriers to Internationalization in the Soviet Union. In: KEOHANE, R. O. – MILNER, H. V. (ed.): *Internationalization and Domestic Politics*, s. 159–185 (viz pozn. 5).

17 FRIEDEN, Jeffrey A. – ROGOWSKI, Ronald: The Impact of International Economy on National Policies: An Analytical Overview. In: *Tamtéž*, s. 42.

kument NSC-68.¹⁸ Ti, kdo před pouhým rokem či dvěma obhajovali úsporné rozpočty na obranu, včetně členů Kongresu a vysoce postavených činitelů ministerstva obrany, se najednou začali obávat, že budou obviněni z příliš blahosklonného postoje ke komunistické expanzi, a mnozí z nich se proto snažili tomuto nebezpečí vyhnout přesunem na protilehlý okraj názorového spektra.

Pro Sovětský svaz bylo událostí takřka srovnatelného významu východoněmecké povstání v červnu 1953. Dopad této krize na sovětskou politiku mohl však být diametrálně odlišný od důsledků korejské války ve Spojených státech. Červnová krize totiž mimo jiné jasně ukázala, že východoněmecký režim se dokáže držet u moci pouze s trvalou sovětskou vojenskou podporou. Kdyby byl Lavrentij Berija zvítězil v mocenském boji či kdyby byl zatčen ihned po Stalinově smrti (několik měsíců před povstáním), východoněmecké události by možná byly prezentovány jako další důvod pro pokračování ve snaze o vytvoření neutrálního, sjednoceného Německa – po-

Braniborská brána v době povstání ve východním Berlíně počátkem června 1953. Lidovou vzpuru v jednom ze sovětských satelitů Chruščovovo vedení využilo k diskreditaci a odsouzení Lavrentije Beriji

18 Tento bod je dobře pojednán ve studiích: WELLS, Samuel F.: Sounding the Tocsin: NSC-68 and the Soviet Threat. In: *International Security*, roč. 4, č. 2 (1979), s. 110–148; JERVIS, Robert: The Impact of Korean War Upon the Cold War. In: *Journal of Conflict Resolution*, roč. 24, č. 4 (1980), s. 563–592; HOGAN, Michael J.: *A Cross of Iron: Harry S. Truman and the Origins of the National Security State, 1945–1954*. New York – Cambridge, Cambridge University Press 1998, s. 265–365; OSGOOD, Robert: *NATO: The Entangling Alliance*. Chicago, University of Chicago Press 1962, s. 69–101; TRACHTENBERG, Marc: *A Construed Peace: The Making of the European Settlement, 1945–1963*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 1999, s. 99–103; GADDIS, John Lewis: *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy*. Oxford, Oxford University Press 1982, s. 112–115; POLLARD, Robert J.: *Economic Security and the Origins of the Cold War: The Strategic Ends of U.S. Foreign Economic Policy, 1945–1950*. New York, Columbia University Press 1985, s. 222–242; STEIN, Arthur A.: Domestic Constraints, Extended Deterrence, and the Incoherence of Grand Strategy: The United States, 1938–1950. In: ROSECRANCE, Richard – STEIN, Arthur A. (ed.): *The Democratic Bases of Grand Strategy*. Ithaca (New York), Cornell University Press 1993, s. 96–123, zvláště s. 113–121.

dobně jako byly předešlé nepokoje v Bulharsku, Maďarsku a Československu vnímány jakožto logický důvod pro povzbuzení (či přinucení) režimů ve středovýchodní Evropě k přijetí politiky „nového kurzu“. Načasování Berijova zatčení však naráz vše změnilo. Berijovi protivníci využili východoněmeckého povstání jako dalšího z mnoha podvržených obvinění, navršených na svrženého funkcionáře.

V tomto směru bylo vyústění vnitrosovětských debat v roce 1953 o politice vůči středovýchodní Evropě velice odlišné od výsledku, který mohl nastat v tom případě, kdyby preference aktérů byly utvářeny pouze vnějším vývojem. Jedním z hlavních postulátů v příslušné odborné literatuře je tvrzení, že vnější ekonomický vývoj utváří preference aktérů velice předvídatelným způsobem. Když se jednotlivci, firmy či odbory domnívají, že větší otevřenost vůči světovému hospodářství spíše poškodí jejich vlastní ekonomické postavení, budou pravděpodobně podporovat různá omezení. (To však neznamená, že je snadné předvídat výsledné *politické strategie*; jejich podoba závisí na tom, jak se vládě podaří vyvážit požadavky vzájemně soupeřících skupin a náklady různých alternativních řešení. Teoreticky je však *možné* předem odhadnout *preference* jednotlivých skupin.) V roce 1953 takováto jistota, pokud šlo o následky nepokojů v Německé demokratické republice pro politické preference Moskvy, po potlačení vzpoury neexistovala. Slabost, kterou povstání odhalilo, mohla mít za následek rozhodnější obrat sovětských preferencí směrem k německému sjednocení – tedy obrat sovětské *Deutschlandpolitik* do přesně opačného směru, než jakým se nakonec vydala.¹⁹ Načasování Berijova pádu tomuto vývoji zabránilo. Ritualizované veřejné odsouzení svrženého vysokého funkcionáře a propracovaná snaha sovětského ministra zahraničí Vjačeslava Molotova dodatečně obvinít Beriju ze selhání Molotovovy vlastní politiky v podstatě zakonzervovaly řešení německé otázky – v podobě existence dvou států – jako součást sovětské politiky vůči Německu na dalších šestatřicet let. Sovětské preference vzhledem k této klíčové zahraničněpolitické otázce roku 1953 i praktické kroky, které následovaly, byly nakonec ovlivněny především vnitřními, nikoli vnějšími faktory.

V roce 1989 napomohla významná vnější událost – masakr neozbrojených demonstrantů v Pekingu čínskými vojáky a rozdrčení počínajícího čínského prodemokratického hnutí – utvořit Gorbačovovy preference ohledně přístupu k východní Evropě. Násilný zásah v Pekingu, který se odehrál ve stejný den jako drtivé volební

---

19 Jako důkaz tohoto tvrzení může posloužit mj. memorandum adresované Vjačeslavu M. Molotovovi a Nikolaji A. Bulganinovi, vypracované V. Sokolovským, V. Semjonovem a P. Judinem k 24.6.1953, tedy dva dny před Berijovým zatčením. Názory autorů v této zprávě se velmi ostře odlišují od stanoviska, jež tito tři funkcionáři zaujali ihned po Berijově veřejném odsouzení. (*Archiv vněšněj politiky Rossijskoj feděracii (AVP RF)*, Moskva, fond 06, opis (inventář) 12a, dělo (archivní jednotka) 5, papka (obal) 301, list 1–51, memorandum č. St-0024 (přísně tajné), O sobytijach 17–19 ijuňa 1953 goda v Berlině i GDR i nekotoryje vyvody iz etich sobytij.)

vítězství Solidarity v Polsku, řadou sovětských činitelů otrásl. I Gorbačov byl v každém případě překvapen a rozčarován mírou krveprolití.²⁰ Televizní záběry obětí v Číně na počátku června v Moskvě jen posílily široce sdílený názor, že je třeba podniknout naléhavé kroky k odvrácení destabilizace ve středovýchodní Evropě. „Poučení“, které si z událostí v Číně vzali vedoucí představitelé Východního Německa, Československa a Rumunska, bylo však přesně opačné – liberalizaci vnímali jako nebezpečí a rozsáhlé represe jako prostředek přispívající k rozdrčení veškeré opozice a k udržení *statu quo*. Když si sověští představitelé uvědomili, že konzervativní režimy ve východní Evropě plánují napodobit masakr na náměstí Před Branou Nebeského klidu (Tchien-an-men), dospěli k závěru, že Sovětský svaz musí spíše aktivně propagovat zásadní změnu ve středovýchodní Evropě, než aby jen vyčkával a doufal, že vše dobře dopadne. Odlišný účinek represe v Číně na Sovětský svaz a na zastánce tvrdé linie v zemích středovýchodní Evropy (zatímco vedoucí činitelé v Moskvě se podobné represí za každou cenu snažili vyhnout, konzervativní vůdci v zemích středovýchodní Evropy ji považovali za příklad hodný následování) v zásadě odpovídá modelu, který nabízí literatura věnovaná internacionalizaci.

Masové zabíjení demonstrantů v Číně nepochybně nebylo jediným faktorem, který ovlivnil (či posílil) Gorbačovovo odhodlání vyhnout se násilné represí ve středovýchodní Evropě. Vnitřní vývoj, zejména násilný zásah sovětské armády a bezpečnostních sil v hlavním městě sovětské Gruzie Tbilisi v dubnu 1989, rovněž sehrál klíčovou úlohu. Když krveprolití v Tbilisi vyvolalo v Sovětském svazu ostrou kritiku veřejnosti, Gorbačov se v zásadě přidal na stranu kritiků, a tak si do budoucna v podstatě uzavřel cestu k použití síly jak doma, tak v zahraničí. Zároveň tím posílil své odhodlání zabránit hromadným násilnostem ve středovýchodní Evropě.

Skutečnost, že vnitřní události jako masakr v Tbilisi významně ovlivnily sovětskou zahraniční politiku vůči východnímu bloku, však nesnižuje význam krize na náměstí Tchien-an-men. Obzvláště zajímavá z hlediska tohoto článku byla v souvislosti s masakrem v Číně skutečnost, že jeho vliv na preference sovětského a východoevropského vedení byl zcela v souladu s předpověďmi konceptu internacionalizace.

Rozdílné důsledky vnějšího vývoje pro sovětskou politiku v letech 1953 a 1989 mohou být z větší části vysvětleny načasováním. Když v červnu 1953 vypuklo povstání ve Východním Německu, uplynuly pouhé tři a půl měsíce od Stalinovy smrti a v Moskvě stále zuřil boj o následnictví. Takovou událost, jako byla východoněmecká krize, proto mohli jen těžko nějak předvídatelným způsobem zneužít funkcionáři, kteří chtěli uspět v boji o následnictví. To se projevilo během veřejného od-

---

20 Na skutečnost, že zásah na náměstí Před Branou Nebeského klidu v roce 1989 znamenal pro Moskvu otřes, upozornili Gorbačovovi poradci Georgij Šachnazarov a Anatolij Čerňajev v rozhovorech s autorem v Moskvě a v Providence (Rhode Island) 14.3. a 7.5.1998.

Krvavý zásah na pekingském náměstí Tchien-an-men 5. června 1989 vnímalo Gorbačovovo vedení jako memento, aby se za každou cenu snažilo vyhnout násilnému řešení propukajících krizí ve vnitřním i vnějším impériu

souzení Beriji v červenci 1953. V červnu 1989 byl naopak Gorbačov generálním tajemníkem komunistické strany již více než čtyři roky a upevnil mezitím svou mocenskou kontrolu. Provedl rovněž zásadní institucionální změny, které zabraňovaly potenciálním rivalům v jejich případných pokusech proti němu vystoupit. Ačkoli někteří zastánci tvrdé linie v Moskvě považovali v roce 1989 „čínské řešení“ za krok, který by měly být režimy ve středovýchodní Evropě připraveny učinit, rozhodující bylo nakonec to, co prosazoval Gorbačov.

Z těchto poznatků vyplývá, že když je internacionalizační přístup aplikován na centralizovanou diktaturu sovětského typu, je nutno brát v potaz, jak pevně nejvyšší vůdce kontroluje moc. V některých případech může tento faktor zvrátit účinky vnějšího vývoje na preference jednotlivých aktérů. Pokud je postavení nejvyššího vůdce v době významných vnějších událostí dosud velmi nestabilní, vliv těchto událostí na preference aktérů se bude pravděpodobně lišit od očekávání. Pokud se však postavení vůdce už upevnilo, je zde větší pravděpodobnost, že se naplní předpoklady nastíněné v konceptu internacionalizace.

Dá se tedy usuzovat, že pokud by k masakru na náměstí Před Branou Nebeského klidu či k případnému rozšíření destabilizace v některé zemi středovýchodní Evropy došlo v prvních měsících po nástupu Gorbačova do nejvyššího úřadu (kdy byla jeho pozice stále ještě relativně zranitelná), důsledky těchto událostí pro sovětskou politiku by byly mnohem méně příznivé z hlediska volby těch politických strategií, které nakonec zásadně přispěly k ukončení studené války.

Dvousečná diplomacie a vysoce nerovnoprávné vztahy

Dvojúrovňový přístup k mezinárodnímu vyjednávání vrhá zajímavé světlo na vztahy mezi Sovětským svazem a zeměmi východní Evropy v letech 1953 a 1989. I tento přístup však má celou řadu nedostatků, které je nutno korigovat.

Bilaterální jednání v červnu 1953 mezi Sovětským svazem na jedné straně a Německou demokratickou republikou, Maďarskem a Albánií na straně druhé provázely určité kroky, které by odpovídaly očekávání Roberta Putnama a dalších zastánců konceptu „dvojúrovňové hry“. Během všech tří kol rozhovorů měli sovětské představitelé na zřeteli jak své domácí zájmy, tak své cíle ve středovýchodní Evropě. Užitečnost Putnamova přístupu spočívá v tom, že vysvětluje, proč se vnitřní změny

v Sovětském svazu a probíhající mocenský boj v Moskvě velice často promítaly do stanovisek, která zaujímali sovětské představitelé ve dvoustranných rozhovorech. Přístup založený na „dvojúrovňové hře“ je rovněž užitečný, chceme-li porozumět tomu, proč se východoněmečtí představitelé během jednání ve dnech 2. až 4. června i po těchto jednáních snažili upozornit Sověty na limity „vítězné množiny“, kterou disponovala NDR. Člen východoněmeckého politbyra Rudolf Herrstadt varoval sovětského velvyslance ve východním Berlíně Vladimira Semjonova, že by bylo nebezpečné vyhlásit v Německé demokratické republice „nový kurz“ bez „odpovídající přípravy“ obyvatelstva (která podle jeho názoru měla trvat nejméně dva týdny). Semjonov však tuto prosbu nevyslyšel a trval na tom, aby bylo oznámení o „novém kurzu“ publikováno okamžitě.

Na druhou stranu však jednání z června 1953 v řadě ohledů nezapadají do celkového rámce Putnamova přístupu. Ačkoli si zastánci konceptu „dvojúrovňové hry“ plně uvědomují, že mezistátní jednání mohou být vedena pod nátlakem (zejména pokud jsou účastnické státy ve výrazně nerovnoprávném postavení), mlčky předpokládají, že každý z účastnických států je v případě nutnosti schopen odmítnout požadavky jiného státu, respektive států.²¹ Dvojúrovňový přístup byl aplikován na celou řadu případů mezinárodního vyjednávání, včetně obchodních a ekonomických jednání či dvoustranných rozhovorů o omezení zbrojení. V žádném z těchto případů však nešlo o záležitosti srovnatelné například s jednáním o kapitulaci po dobytí či drtivé vojenské porážce válčícího státu. V podobných případech nemá dobytý či poražený stát téměř žádnou možnost jednat o své „vítězné množině“. Naopak, vítěz může podmínky kapitulace poraženému státu vnutit.²² Přístup založený na „dvojúrovňové hře“, tak jak byl původně zformulován, není tedy k analýze podobných jednání možno použít.

Vyjednávání mezi Sovětským svazem a zeměmi východní Evropy v červnu 1953 bylo mnohem více podobné „kapitulačnímu“ jednání než obvyklému mezinárodnímu vyjednávání. Výše uvedený příklad Herrstadtovy marné snahy získat před veřejným oznámením „nového kurzu“ více času ukazuje, jak jednostranné toto

---

21 Toto tvrzení platí i pro mnohé studie věnované přímo vyjednávání pod nátlakem: viz např. SNYDER, Glenn H. – DIESING, Paul: *Conflict Among Nations: Bargaining, Decision Making and System Structure in International Crises*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 1977, s. 209–243 a 256–262; GEORGE, Alexander L. – HALL, David K. – SIMONS, William E.: *The Limits of Coercive Diplomacy: Laos, Cuba, Vietnam*. Boston, Little – Brown 1971; SCHELLING, Thomas C.: *The Strategy of Conflict*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1960; TÝŽ: *Arms and Influence*. New Haven, Yale University Press 1966; SCHOPPA, Leonard J.: The Social Context in Coercive International Bargaining. In: *International Organization*, roč. 53, č. 2 (1999), s. 307–342.

22 I v případech „bezpodmínečné“ kapitulace má někdy poražený stát omezenou možnost usilovat o přijatelnější podmínky kapitulace. Na konci druhé světové války např. Japonsko dokázalo přesvědčit Spojené státy, aby ponechaly císaře Hirohita na trůně.

vyjednávání v roce 1953 bylo. Sovětští představitelé vlastně sami vymezili východoněmeckou „vítěznou množinu“ a přinutili vedení NDR, aby přijalo dohodu v rámci této množiny. Totéž do značné míry platilo pro sovětsko-maďarská jednání. Maďarský komunistický předák Matyás Rákosi nedostal příležitost odmítnout to, co zjevně považoval za nepřijatelnou „dohodu“, neboť ho nutila vzdát se funkce předsedy vlády. Dvojúrovňový přístup zdůrazňuje, jak je důležitá možnost „přeběhnout“, avšak nebere v potaz zvláštní případy, kdy jedna ze stran touto možností nedisponuje. Sovětští představitelé vstupovali do jednání s vědomím, že mohou své podmínky partnerům ze středovýchodní Evropy vnutit, a proto měli jen slabou nebo žádnou motivaci přistupovat v důležitých otázkách na kompromisy.

V letech 1987 až 1989 byl vztah mezi Sovětským svazem a východní Evropou stále zřetelně nerovnoprávný, avšak oproti roku 1953 se přece jen výrazně vyrovnal. Při jednání s maďarskými a polskými vedoucími představiteli je Gorbačov nabádal, aby zaváděli zásadní reformy, dal jim ale značnou volnost v tom, jak postupovat. Tím jim umožnil rozšířit jejich „vítěznou množinu“, tak aby zahrnovaly nově vznikající uspořádání. Je nutno připustit, že v několika klíčových okamžicích sehráli Gorbačov a jeho nejbližší poradci přece jen výraznější a rozhodnější roli, zejména při jednání s Polskem. V roce 1988 sovětští činitelé pobízeli polské komunistické úřady, aby zahájily jednání u kulatého stolu se Solidaritou. Na začátku června 1989 Gorbačovovi poradci varovali polské vedení, že musí akceptovat chmurné výsledky parlamentních voleb. Brzy poté Sověti rozptýlili jakoukoli naději, kterou snad polské ministerstvo vnitra mohlo chovat ohledně možnosti opětného vyhlášení výjimečného stavu. Na konci července 1989 jeden z Gorbačovových nejbližších poradců Alexandr Jakovlev jasně prohlásil, že pro Moskvu je přijatelná vláda pod vedením Solidarity. A v polovině srpna Gorbačov osobně zasáhl u polského předsedy vlády Mieczysława Rakowského, aby odstranil poslední překážky v cestě vzniku nekomunistické vlády Tadeusze Mazowieckého. Tyto intervence byly důležité, zároveň ale byly mnohem ohleduplnější a méně imperativní než „doporučení“ sovětských činitelů v červnu 1953. V obecné rovině spočívala Gorbačovova strategie v letech 1988 a 1989 ve snaze pomoci polské a maďarské vládě rozšířit jejich „vítěznou množinu“. Vzájemné interakce sovětských a maďarských stejně jako sovětských a polských představitelů byly tedy na konci osmdesátých let z větší části slučitelné s přístupem založeným na „dvojúrovňové hře“.

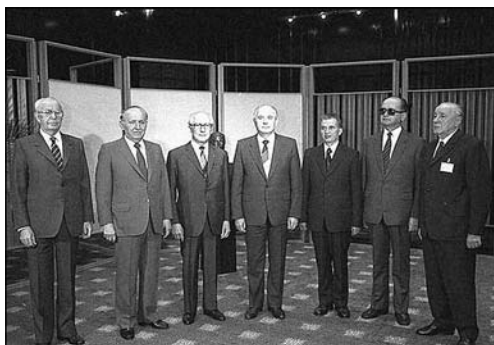
Sovětské „vyjednávání“ s dalšími čtyřmi zeměmi Varšavské smlouvy (Východním Německem, Československem, Bulharskem a Rumunskem) se v letech 1987 až 1989 odvíjelo podle zcela odlišného modelu, který představoval velmi zajímavou modifikaci „dvojúrovňové hry“. Když Gorbačov tehdy jednal či komunikoval prostřednictvím různých kanálů s vedoucími představiteli těchto čtyř zemí, upozorňoval je na nezbytnost reform, avšak nesnažil se vnutit jim svůj názor, a to ani tehdy, když se jeho radami neřídili. V tomto směru bylo dvoustranné vyjednávání zásadně odlišné od rozhovorů v roce 1953. Přístup založený na „dvojúrovňové hře“, tak jak byl původně zformulován, však ponechává stranou jiné páky, jimiž Sovětský svaz v zemích středovýchodní Evropy disponoval. Zejména je třeba zmínit, že režimy zastávající v rámci východního bloku tvrdou linii byly i na konci osmdesátých let stále zá-

vislé na sovětské vojenské podpoře. Bezpečnostní a výzvědné služby ve středovýchodní Evropě byly rovněž stále pod silným vlivem sovětského Výboru státní bezpečnosti (KGB). Odmítnutím vojenské podpory konzervativním komunistickým režimům v okamžiku, kdy čelily tlakům ohrožujícím jejich existenci, dokázal Gorbačov obejít proces vyjednávání a oslabit postavení těch, kteří se stavěli na odpor „dohodě“, o jejíž prospěšnosti byl přesvědčen. Gorbačov však přitom umožnil, aby vývoj v těchto zemích nabral vlastní dynamiku a vymkl se jeho kontrole, což nakonec vedlo k naprostému zhroucení komunistického systému ve středovýchodní Evropě.

Odchyly v parametrech mezinárodních jednání z let 1953 a 1987 až 1989 od běžného vyjednávacího rámce nutně neznamenají, že by koncept „dvojúrovňové hry“ nebyl vhodný k analýze vztahů mezi Sovětským svazem a zeměmi východní Evropy v těchto obdobích. Pokud však chceme tento přístup použít, je nutné jej upravit tak, aby zahrnoval i další faktory, které poskytovaly Sovětskému svazu silné přímé i nepřímé mocenské páky. V raném postaliniském období hrála roli řada „neobvyklých“ faktorů, jako byla závislost komunistických režimů ve středovýchodní Evropě na sovětské vojenské podpoře, ideologická blízkost vládnoucích elit v Sovětském svazu a v zemích tohoto regionu, hluboce zakořeněná podřízenost zdejších vládců přáním Moskvy či ohromná mocenská disparita mezi oběma stranami. Tyto faktory v podstatě umožňovaly Moskvě nadiktovat ostatním podmínky „dohody“ a zároveň nedávaly zemím středovýchodní Evropy žádnou možnost „zběhnout“.

Na konci osmdesátých let již tři ze čtyř těchto faktorů pozbyly zcela (či alespoň z větší části) svou relevanci. Z ideologického hlediska byly čtyři režimy ve středovýchodní Evropě, které zastávaly tvrdou linii, stále více rozčarovány Gorbačovovým „novým politickým myšlením“ a snažily se mu ze všech sil stavět na odpor. Místo uniformní podřízenosti tyto režimy opakovaně odmítaly rady z Moskvy, jak naléhavé jsou dalekosáhlé reformy. Sovětský svaz byl stále mnohem silnější než země středovýchodní Evropy, ale již dávno opustil politiku systematické dominance, typickou pro stalinské období.

Faktorem, který se nezměnil, byla závislost konzervativních režimů ve středový-

Zatímco dříve měl Kreml ve zvyku víceméně diktovat členským zemím svého bloku zásadní kroky, Gorbačov dal po svém nástupu najevo, že do řešení jejich vnitropolitických záležitostí nehodlá zasahovat, což si někteří „zasloužilí“ vůdcové „bratrských stran“ ve skutečnosti nedokázali představit. Na vrcholné schůzce Politického poradního výboru Varšavské smlouvy v roce 1987 ve východním Berlíně se sešli (zleva) Gustáv Husák, Todor Živkov, Erich Honecker, Michail Gorbačov, Nicolae Ceaușescu, Wojciech Jaruzelski a János Kádár

chodní Evropě na sovětské vojenské podpoře, zajišťující jejich přežití. Gorbačovovi předchůdci odmítali tuto kartu během „dvojúrovňové vyjednávací hry“ vynést.²³ Po vyhlášení Brežněvovy doktríny v roce 1968 nabyli ortodoxně smýšlející komunističtí činitelé ve středovýchodní Evropě jistoty, že Sovětský svaz v případě potřeby použije vojenskou sílu k ochraně jejich režimů proti jakékoli vnitřní či vnější hrozbě. Gorbačov však již od roku 1988 stále zřetelněji dával najevo, že nevyšle vojenské jednotky na podporu konzervativních režimů, pokud budou čelit masovým protestům. Zároveň navíc podnikal kroky, aby jim zabránil v užití brutálních represivních prostředků. Vedoucí činitelé Východního Německa a Československa si byli dlouho poměrně jistí, že Gorbačov blafuje a že Sovětský svaz jim nakonec přijde na pomoc, jak tomu bylo i v minulosti. Ke své hrůze však zjistili, že jim jejich hra nevyšla. Gorbačovova neochota poskytovat vojenskou podporu mu v roce 1989 dala do ruky trumfovou kartu při stanovování nových podmínek vyjednávání. Vynesení této karty ale nakonec uspíšilo proces celkového rozkladu komunistické vlády ve středovýchodní Evropě.

Úpravy, které je nutno vnést do konceptuálního rámce „dvojúrovňové hry“, aby byla zohledněna závislost režimů ve středovýchodní Evropě na sovětské vojenské podpoře, neznamenají nezbytně narušení tohoto konceptu. Četné korekce, které již byly provedeny (či navrženy) za účelem reflexe různých složitých okolností, například souběžného vnitřkoaličního či mezikoaličního vyjednávání, tento přístup spíše posílily, než rozředily. Snaha Helen Milnerové o určení typu domácích institucí (v demokratických státech), které napomáhají mezinárodní spolupráci, byla důležitým krokem vpřed.²⁴ Další úpravy v podobném směru umožní analyzovat širší okruh vyjednávacích situací, včetně vyjednávání mezi dvěma státy v situaci, kdy politické přežití představitelů jednoho státu v konečné instanci závisí na druhém státu. Pokud tento stát zjevně odmítá poskytnout vojenskou podporu představitel-

---

23 Na tomto místě je nutno zmínit jednu výjimku. V lednu 1981 odmítli sovětské představitelé poskytnout přímou vojenskou podporu generálovi Wojciechu Jaruzelskému při vyhlášení výjimečného stavu v Polsku. Tak v něm neúmyslně vzbudili (neopodstatněné) obavy, že Sovětský svaz by mohl ponechat polský komunistický režim svému osudu. Ačkoli sovětské představitelé byli v minulosti připraveni vojensky intervenovat za účelem nastolení poslušné vlády, na konci roku 1981 se jejich přístup změnil. V té době se snažili poskytnutí vojenské pomoci Jaruzelskému vyhnout, jelikož se obávali, že by tak získal záminku, aby nejednal dostatečně rázně. Narozdíl od Jaruzelského si byli zcela jistí, že připravované vyhlášení výjimečného stavu skončí úspěchem, pokud je Jaruzelski provede bez zaváhání. To poslední, co chtěli, bylo poskytnout mu berličku, o níž by se mohl (byť i podvědomě) opřít, aby nemusel provést dostatečně nekompromisní zásah. Nic z toho však neznamenalo, že by se změnil jejich závazek vzhledem k přežití komunistického režimu v Polsku – právě naopak. (Viz pojednání v mém připravovaném článku „The Soviet Union, the Warsaw Pact, and the Polish Crisis of 1980–1981: Compellence, Deterrence, and Intra-Bloc Brinkmanship“.)

24 MILNER, H. V.: *Interests, Institutions, and Information* (viz pozn. 10).

lům prvního státu, „hra“ se výrazným způsobem vychýlí v jejich neprospěch a původní podmínky definující bilaterální vztahy těchto států ztrácejí platnost.

Nové ideje a zdroje politických změn

Několik prvních měsíců po Stalinově smrti a konec osmdesátých let byly zcela nepochybně dobou velkých změn v sovětské domácí i zahraniční politice. Během obou těchto období nejvyšší sovětský představitel přehodnocoval základní východiska zahraniční politiky a snažili se nastolit novou agendu, která by neutralizovala zhoubné následky Stalinovy politiky vůči zemím komunistického bloku. V roce 1953 se tohoto cíle nepodařilo dosáhnout, avšak v roce 1989 Gorbačov jednou provždy překonal stalinské dědictví ve středovýchodní Evropě. Ačkoli byl tento úspěch z domácího pohledu hodnocen spíše rozpačitě, byl v mnoha ohledech logickým vyústěním „nového myšlení“, které Gorbačov v několika předešlých letech v Sovětském svazu propagoval.

Aplikace teorií zdůrazňujících význam idejí by měla logicky vést k očekávání, že sovětský představitel v obou zmíněných obdobích aktivně hledali u společenství odborníků ideje, které by mohli použít k formulaci a ospravedlnění svých nových politických strategií. Jeffrey Checkel tvrdí, že „měníci se mezinárodní prostředí vytváří vhodné příležitosti ... které umožňují odpovědným činitelům zahájit sběr informací, zatímco stanovují preference a státní zájmy“. Za těchto okolností vstupují dle Checkela tvůrci těchto politik „na trh nových idejí“, dodávaných ze spodních pater mocenské hierarchie.²⁵ Úsilí o nalezení nových idejí se nejspíše projeví tehdy, když si vedoucí představitel země uvědomí důležitost řešení závažných domácích a vnějších problémů, které si žádají novátorské přístupy. Přesně tato situace nastala v Sovětském svazu na jaře 1953 i v druhé polovině osmdesátých let.

Vývoj událostí na jaře 1953 však neodpovídal Checkelovým předpokladům. Role, kterou v něm sehrály ideje přicházející zdola, byla poměrně nevýznamná. Ačkoli Molotov požadoval zprávy a informace od svých podřízených na ministerstvu zahraničí, činil tak zejména proto, aby podpořil preference, které již vedení země sdílelo. Stalinovi nástupci byli od počátku přesvědčeni, že k nápravě celé řady jeho „silně pomýlených“ politických rozhodnutí bude zapotřebí dalekosáhlých změn doma i v zahraničí. Na nejvyšší úrovni bylo konsenzu v tomto ohledu dosaženo již v okamžiku, kdy byl Stalin ještě na smrtelné posteli, a jeho smrt pak otevřela cestu k implementaci nových zásadních politických strategií. Na nižších stupních byrokratického aparátu se funkcionáři dávali do pohybu mnohem pomaleji a k méně ortodoxním rozhodnutím se odhodlali teprve tehdy, když si byli jisti, že podobná iniciativa je shora vyžadována a nebude za ni následovat postih. I v okamžiku, kdy

---

25 CHECKEL, J. T.: *Ideas and International Political Change*, s. 8 (viz pozn. 14).

se ukázalo, že mnoho základních předpokladů je nyní možno zpochybnit, níže postavení funkcionáři stále formulovali konzervativnější doporučení, než by si nejvyšší vedení přálo. Zkušenosti ze Stalinových let způsobily, že podřízení úředníci byli až příliš opatrní. Následkem toho se rozhodovací proces v Sovětském svazu na jaře 1953 uskutečňoval především směrem odshora dolů. Molotovovy vlastní návrhy ohledně budoucnosti Německa a dalších záležitostí byly mnohem odvážnější než série memorand, která obdržel od úředníků ministerstva zahraničí. Obecně lze říci, že ideje přicházející zdola sehrály při vytváření sovětské zahraniční politiky na jaře 1953 daleko menší úlohu, než by se dalo očekávat na základě Checkelovy analýzy.

Role idejí (ať již přicházejících shora či zdola) při formulaci preferencí na vysoké úrovni byla navíc v roce 1953 časově omezenější, než by se dalo čekat při studiu odborné literatury věnované významu idejí v politice. „Nové myšlení“ sovětských představitelů s ohledem na *Deutschlandpolitik* v květnu a červnu 1953 se rychle podřídl nárokům vyplývajícím z boje o následnictví po Stalinovi v Moskvě, a tím ztratilo na síle. Pokud by ideje skutečně v této době byly hlavním faktorem utvářejícím preference a politická rozhodnutí na vysoké úrovni, jejich vliv by měl přetrvat zvraty v domácím politickém manévrování a konsenzus na vysoké úrovni v otázce Německa a středovýchodní Evropy by měl spočívat na skutečně solidním základě. Skutečnost však byla přesně opačná. Když si Berijovi protivníci uvědomili, že mu mohou přiřknout odpovědnost i za východoněmecké povstání, jejich úsilí o změnu sovětské politiky vůči Německu velice rychle ustalo.

Tyto dvě důležité odchylky od očekávaného vývoje v roce 1953 – tedy nesmělost a relativní nedůležitost zahraničněpolitických návrhů přicházejících z nižších úrovní a pouze přechodný vliv nejmělejších myšlenek vznikajících na úrovni nejvyšší – ostře kontrastují s „novým politickým myšlením“, které bylo charakteristickým znakem Gorbačovovy éry. Michail Gorbačov a jeho nejbližší poradci hledali nové ideje a návrhy, které by jim pomohly provést zásadní změny v sovětské zahraniční politice, u externích odborníků. Jak tehdy řekl jeden z vysoce postavených činitelů sovětského ministerstva zahraničí, tyto experti zvenčí „dostali plnou ‘svobodu projevu’ a příležitost, aby se předvedli a osvědčili své schopnosti“.²⁶ Jejich návrhy ohledně středovýchodní Evropy poskytly racionální základ a usnadnily zásadní změny, které Gorbačov uskutečnil v roce 1989. Důsledky těchto změn spočívaly na natolik solidních základech, že odolaly i těm nejsilnějším tlakům v posledních měsících roku 1989, kdy se komunistická nadvláda ve středovýchodní Evropě rozpadala.

Kontrast mezi lety 1953 a 1989 opět svědčí o naprosto zásadním významu načasování, tento faktor ale nebyl v dostatečné míře zohledněn v konceptu vy-

---

26 MENDĚLEVIČ, Lev: Sorok let v diplomatičeskoj službe. In: *Meždunarodnaja žizn'* (Moskva), č. 5 (1989), s. 69.

zdvihujícím roli idejí. Badatelé, kteří se k tomuto přístupu hlásí, uznávají, že není možné „trvat na absolutní kauzální prioritě idejí“ či na „nadřazenosti idejí ostatním explikativním proměnným v politických rozhodnutích“. ²⁷ Tyto „ostatní explikativní faktory“ v autoritářsky řízené zemi nejspíše zahrnují rivalitu na nejvyšší politické úrovni, která právě v červenci 1953 zavinila, že sovětské vedení opustilo nové ideje a přístupy. Pokud by zrovna neprobíhal boj o následnictví po Stalinovi, mohl vnější vývoj v červnu 1953 (povstání ve Východním Německu a masové nepokoje v dalších zemích středovýchodní Evropy) posloužit jako ospravedlnění pro urychlení reformy ve středovýchodní Evropě – tedy ke zcela opačnému scénáři, než jaký nakonec nastal. Vnitropolitické manévrování znemožnilo střízlivé zhodnocení vnějšího vývoje jako takového a eliminovalo prostor pro uplatnění radikálních idejí a návrhů.

Na konci osmdesátých let vznikla postupem času zcela odlišná situace, a to ve dvou směrech. Michail Gorbačov již měl za sebou čtyři roky, během nichž upevnil svou domácí pozici, což mu umožnilo odrazit podobné politické útoky, které vychýlily trajektorii vývoje v polovině roku 1953. Navíc se za pětadvacet let postalsinské éry postupně vytvořila vrstva expertů mimo politickou sféru, kteří v okamžiku, kdy konečně dostali příležitost prezentovat neotřelé a směle myšlenky, mohli Gorbačovovi posloužit jako snadno dostupný pramen „nového myšlení“. ²⁸

Checkelův argument, že idejím by mělo náležet „ústřední místo v našich interpretacích“ sovětské zahraniční politiky (a konce studené války), platí pouze v případě, když bereme v potaz zásadní důležitost politického načasování. ²⁹

Závěry

Tři analytické přístupy diskutované v této úvaze poukazují po provedených modifikacích na klíčové aspekty konce studené války. Ve dvou obdobích rychlých domácích změn v Sovětském svazu – na jaře 1953 a v letech 1987 až 1989 – mohlo dojít k přehodnocení dlouhodobě uznávaných předpokladů sovětské zahraniční politiky. V obou obdobích byla zřetelná důležitost propojení mezi vnitřním a vnějším vývojem. V roce 1953 vyvolala zcela zásadní vnitřní událost – Stalinova smrt – téměř okamžitě dalekosáhlé změny v sovětské zahraniční politice, které zdánlivě otevíraly cestu k zásadnímu zlepšení vztahů mezi Východem a Západem, a dokonce k ukončení studené války. Další vnitřní události v Sovětském svazu – zatčení a ritualizované odsouzení Lavrentije Beriji – však změny v sovětské zahraniční politice zpomalily a přispěly tak k oddálení konce studené války. V letech 1987 až 1989 se

---

²⁷ CHECKEL, J. T.: *Ideas and International Political Change*, s. 15 n.

²⁸ K nástupu těchto analytiků viz ENGLISH, Robert: *Russia and the Idea of the West: Gorbachev, Intellectuals, and the End of the Cold War*. New York, Columbia University Press 2000.

²⁹ CHECKEL, J. T.: *Ideas and International Political Change*, s. 14 n.

Kenneth Waltz, jeden z nejcitovanějších klasiků teorie mezinárodních vztahů, postuloval mimo jiné tezi, podle níž „vnitřní kvality“ státu nemohou ovlivnit dynamiku mezinárodního systému. Jak už to v sociálních vědách bývá, dějiny – konkrétně události let 1953 a 1989 – jej usvědčují z omylu

radikální reformy v Sovětském svazu přelily do středovýchodní Evropy, kde způsobily rozsáhlé společenské protesty a oslabily postavení tamních konzervativních komunistických režimů, což nakonec vyústilo v ukončení studené války.

Tyto rozdílné výsledky mohou být z větší části vysvětleny plynutím času. Zásadní politické změny, nezbytné k překonání studené války, nebylo možno provést najednou. Fundamentální reorientace ve vztazích Východu se Západem v druhé polovině osmdesátých let byla otázkou několika let, což dalo politikům na obou stranách dostatečný prostor k adaptaci a k tomu, aby „se naučili“ novým způsobům vzájemné interakce.³⁰ Tyto interakce posílily Gorbačovovo přesvědčení, že

se Západ nepokusí zneužít jeho nového přístupu ke středovýchodní Evropě. V roce 1953 byl naopak pouze krátký čas k zásadním změnám a k adaptaci na obou stranách. Hluboce zakořeněná nedůvěra a podezíravost v Moskvě i ve Washingtonu nemohly přes noc vyprchat a jakýkoli zásadnější pokus překonat rozdělení mezi Východem a Západem byl velice pravděpodobně odsouzen k neúspěchu. S výjimkou těch období, která následují ihned po válečném konfliktu, vyžaduje zásadní změna v mezinárodních vztazích zpravidla delší čas zrání.

Propojení mezi vnitřním a vnějším vývojem v letech 1953 i 1987 až 1989 je z teoretického pohledu zajímavé, jelikož ukazuje více než jen vliv domácí politiky na proces utváření politiky zahraniční. Americký teoretik mezinárodních vztahů Kenneth Waltz vždy zdůrazňoval, že „vnitřní kvality jednotky“ (tj. státu) rozhodují o tom, jak bude tato jednotka reagovat na tlak přicházející z mezinárodního systému. Waltz však zároveň trvá na tom, že tyto „vnitřní kvality jednotky“ nemohou ovlivnit „dynamiku systému jako takového“.³¹ V roce 1953 i na konci osmdesátých let se však přesně toto stalo. Roku 1953 měl boj o následnictví po Stalinovi přímý

30 K tomuto procesu „učení“ v zahraniční politice a ve vztazích mezi Východem a Západem viz BRESLAUER, George W. – TETLOCK, Philip E. (ed.): *Learning in U. S. and Soviet Foreign Policy*. Boulder (Colorado), Westview Press 1991.

31 WALTZ, Kenneth N.: *Theory of International Politics*. Reading (Massachusetts), Addison-Wesley 1979, kapitoly 4–6.

dopad na podobu mezinárodního systému. Studenoválečné rozdělení Evropy, které mohlo zmizet v případě, že by se sovětsí představitelé drželi kurzu nastoleného v červnu 1953, se od července 1953 a rozhodného posunu Moskvy ke koncepci dvou německých států naopak dále prohloubilo. Na konci osmdesátých let domácí reformy Gorbačovovi posloužily nejen jako inspirace pro jeho trvalé přeorientování sovětské zahraniční politiky, ale přelily se zároveň do středovýchodní Evropy, kde otevřely cestu k pádu zdejších komunistických režimů. Tyto souběžné trendy přispěly k dramatickým událostem v druhé polovině roku 1989, které překlenuly rozdělení mezi Východem a Západem v Evropě a zásadním způsobem narušily bipolární uspořádání mezinárodního systému. V tomto případě, stejně jako v roce 1953 (byť v opačném gardu), ovlivnily „vnitřní kvality jednotky“ (státu) systém jako takový.

V roce 1953 „vnitřní kvality“ Sovětského svazu prohloubily bipolární rozdělení Evropy a celého světa. Vnější tlaky tehdy sice mohly samy o sobě stejně snadno vést k opačnému výsledku – východoněmecká krize mohla být interpretována jako další důkaz nutnosti prosadit zásadní změny ve středovýchodní Evropě (a někteří vlivní sovětsí představitelé, například Vjačeslav Molotov či Georgij Malenkov, ji tak skutečně zpočátku prezentovali). Kvůli boji o následnictví po Stalinovi se však tento postoj nakonec neprosadil a šance na překonání geopolitické bipolarity se ocitly nadlouho u ledu. Sovětské politické manévrování v roce 1953 tak upevnilo mezinárodní uspořádání, které přetrvalo dalších pětatřicet let. Gorbačovovo odhodlání skoncovat se stalinským dědictvím doma i v zahraničí a čas, který mezitím uplynul, umožnily sovětskému vůdci jeho cíl splnit. To přineslo změny ústící v konec studené války a v zásadní proměnu mezinárodního systému.

Z angličtiny přeložil Jan Bečka

Diskuse

Paměť a (soudobé) dějiny

Nejen nad třemi ročníky časopisu Paměť a dějiny

Jan Randák

Paměť a dějiny – to je název časopisu, ale i termíny vyjadřující rozdílné způsoby uchování a tradování minulosti, jež na sebe s rostoucí intenzitou narážejí. Problematika paměti se v humanitních vědách zařadila mezi populární a preferovaná témata. Někteří historici hovoří dokonce o globalizaci vzpomínání.¹ Je tomu tak mimo jiné díky zkušenosti civilizačních katastrof dvacátého století. Jedním z ústředních momentů světového či evropského výzkumu paměti je tudíž holokaust a s tím související problematika nacistického panství v Evropě. V českém veřejném prostoru a dějepisectví se hlásí vehementně o slovo paměť na dobu komunismu, koncentrovaná kolem symbolických letopočtů 1948, 1968 a 1989.

Vzájemný poměr mezi historií a pamětí je jednoznačný pouze při zběžném pohledu. Často bývá mezi tyto dvě podoby minulosti vnášena striktní rozdílnost. „Klasik žánru“ Pierre Nora například soudí, že paměť je sice nepostradatelným zdrojem pro historii, sama historie je však víc než paměť.² Na jedné straně zdánlivě objektivní,

---

1 Viz LANGEWIESCHE, Dieter: *Zeitwende: Geschichtsdenken heute*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2008, s. 21.

2 Viz ŠVARČÍKOVÁ-SLABÁKOVÁ, Radmila: O paměti, historii, vědomí a nevědomí: Současná bádání v paměťových studiích. In: *Dějiny – Teorie – Kritika*, roč. 4, č. 2 (2007), s. 237.

suchá, neosobní historie – výsledek vědecké práce. Na straně druhé emocemi a subjektivitou zatížená selektivní paměť konkrétních aktérů a různě velkých kolektivů. Uvažujeme-li však o historii důkladněji, zjistíme, že i ona je živou promluvou. Je artikulována historiky – nositeli konkrétních názorů, jejichž badatelská východiska ovlivňují již samotný výběr zkoumaného tématu. I v základech historie tudíž nalezneme subjektivní rysy. Co však stále dějiny od paměti odlišuje, je jejich ověřitelnost a dohledatelnost v pramenech, krátce řečeno – poznámkový aparát. Ovšem stejně jako paměť, i dějin může být více a přirozeně mezi jejich verzemi vznikají třecí plochy. Důležité však je, jakou variantu minulosti v podobě historie a paměti oficiálně proklamují státní instituce, politické strany či reprezentanti významných sociálních skupin. Jde o to, co z mlhoviny minulosti zůstane aktualizováno pro současnost, respektive co dané sociální entity a jejich mluvčí do kolektivní paměti pojmu, co z minulosti vyhodnotí jako významné, a tudíž hodné zapamatování.

Například německá historička Heidemarie Uhlová vnímá kolektivní paměť jako symbolickou formu projevů skupinové identity se zřetelnou politickou funkcí.³ Paměť coby politikum představuje proměnlivé obrazy dějin kolektivu. Ty Uhlová chápe jako nestabilní, diskurzivně vytvářené a veřejně prezentované vyjádření kolektivních identit; jako „výsledek inscenace minulosti na jevišti veřejné komunikace, v níž se dosavadní tradice reprodukují a upevňují, ale mohou se i měnit“.⁴ To vše v kontextu mocenských vztahů a tendencí uvnitř daného kolektivu, jež usilují o prosazení a dominanci. I proto lze čas od času slyšet z úst různorodých aktérů proslovy o boji o paměť či zápasu o výklady historie.⁵ V souvislosti s historií soudí v podobném duchu i Zdeněk Beneš, jenž připomíná „operativní“ podobu minulosti. Ta se „zjevuje“ v poměru k přítomnosti a jejím potřebám. Jedná se o proměnlivý obraz minulých dějů, v němž přítomnost se svými potřebami či očekáváními nalézá nejen svou legitimizaci, ale i poučení, případně varování.⁶

Vztah mezi dějinami a pamětí má velmi zajímavou dimenzi i z hlediska periodizace historie – totiž soudobé dějiny. Jejich specifikem, akcentovaným od samotného ustavení této disciplíny Hansem Rothfelsem v Německu roku 1953, je totiž její zájem o nejmladší minulost. Soudobé dějiny charakterizuje odborný zájem o čas prožívaný, o dobu, pro niž existuje svědectví žijících aktérů. Soudobé dějiny tedy

---

3 UHL, Heidemarie: Kultur, Politik, Palimpsest: Thesen zu Gedächtnis und Gesellschaft am Beginn des 21. Jahrhunderts. In: SCHMID, Harald (ed.): *Geschichtspolitik und kollektives Gedächtnis: Erinnerungskulturen in Theorie und Praxis*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2009, s. 40.

4 Tamtéž, s. 44.

5 Tamtéž, s. 45.

6 Do této kategorie patří i zmiňovaná potřeba vyrovná(vá)ní s dějinami. (Viz BENEŠ, Zdeněk: *Minulost v médiích či mediální minulost?* In: JIRÁK, Jan – WOLÁK, Radim (ed.): *Mediální gramotnost: Nový rozměr vzdělávání*. Praha, Radioservis 2007, s. 36.)

představují pomyslný prostor střetávání odborného výzkumu s prožitky aktérů, nositelů vlastní paměti na dané období, popřípadě vypravěčů osobních příběhů a představ o nedávné historii. Soudobé dějiny coby epocha historie tudíž nepatří pouze historikům-odborníkům. Na jejich obrazu se podílejí i laici, i ti si pamatují. Dieter Langewiesche tento fakt vnímá jako demokratizaci historie, jež však zároveň může vést k laicizaci a zjednodušování dějin.⁷

S tímto specifikem je však spojen politický náboj soudobých dějin – často se zabývají otázkami souvisejícími s aktuální současností. Charakteristický příklad v dnešní době poskytují kauzy odhalovaných spolupracovníků a agentů Státní bezpečnosti v řadách zástupců českého kulturního i politického života. Soudobé dějiny mají tudíž neodmyslitelnou politickou dimenzi, propojenou i s hledáním a vytvářením politické identity daného společenství – nejenže dávají nedávné minulosti tvář, zároveň prostřednictvím výkladu historie formují i politické a historické vědomí společnosti. Obzvláště to platí pro středoevropské prostředí od konce osmdesátých let minulého století, v němž se po pádu komunistických diktatur uvolnil politický prostor, nabízející se k zaplnění novými pořádky a idejemi. V rámci transformace střední Evropy se objevily nové obrazy dějin a mýty, měnila se kolektivní paměť.

Vzpomínáním je zasazena i česká společnost, která po listopadu 1989 začala nově formulovat své dějiny. V úvodu práce *Češi a jejich komunismus* připomíná Françoise Mayerová fakt, že s pádem komunistického panství se dostal vztah společnosti k minulosti „do samého jádra procesu budování identity. Existuje mnoho způsobů, jak se stavět proti minulosti nebo jak se od ní distancovat. Minulost se pak posuzuje podle toho, co chceme vybudovat...“⁸ To se týká i vztahu k době nesvobody a jejím představitelům; vztahu, v jehož rámci se kolektiv nejen vymezuje vůči konkrétním událostem či hodnotám, ale zároveň vytváří obraz sebe sama – zacházení s minulostí a formování kolektivní paměti hovoří o tom, co bylo, zároveň však odráží současnost. Obsah, struktura i další specifika dějinného vyprávění vyjadřují aktuální poměry a zájmy, jsou jejich projekcí.⁹

Debata polistopadové éry o komunistické minulosti je často nesena snahou o odsouzení „všeho zla“, které komunismus reprezentuje a jehož nositelem byl. Podle Françoise Mayerové je české odsuzování komunismu specifické v tom, že se orientuje na individualizaci provinění, které je přisuzováno konkrétním představitelům a vykonavatelům komunistické moci.¹⁰ Dokládají to nejen většinou medializované

---

7 Viz LANGEWIESCHE, D.: *Zeitwende*, s. 23–25 (viz pozn. 1).

8 MAYER, Françoise: *Češi a jejich komunismus: Paměť a politická identita*. Praha, Argo 2009, s. 9.

9 Viz SCHMID, Harald: *Geschichte, Erinnerung, Politik: Einführende Überlegungen*. In: TÝŽ: *Geschichtspolitik und kollektives Gedächtnis*, s. 7 (viz pozn. 3).

10 MAYER, F.: *Češi a jejich komunismus*, s. 10.

justiční případy, ale třeba i pozoruhodné aktivity umělecké skupiny Pode Bal.¹¹ Podobné „demaskující“ tendence dávají diktatuře tvář, nabízejí možnost ostrakizovat viníky i bývalé elity. Vedlejším efektem tohoto hledání zodpovědnosti za zločiny a fungování komunistického režimu však může být to, že se mimo historickou reflexi ocitá většinová společnost a její postoje, kterým se tak – bezděčně či cíleně – dostává morální satisfakce. Oficiální struktury však život společnosti nutně nejrůznějším způsobem prostupovaly a společnost umožňovala jejich fungování, přičemž toto propojení a participace na sebe braly různé podoby. A není nutné se nad problémem zamýšlet v intencích vyostřeného morálního dilematu mezi riziky „života v pravdě“ a konformismem pověstného zelináře, vystavujícího do výlohy obchodu hesla vyzývající ke spojení proletářů všech zemí,¹² aby bylo zřejmé, že bez mnohostranného zkoumání dějin společnosti bude obraz československého komunismu zkreslený a nevěrohodný.

* * *

Tyto úvodní poznámky nechtějí být pouhým plýtváním tiskařské černě, ale mnohem spíše nastíněním kontextu, v němž je možné reflektovat profilovou revue Ústavu pro studium totalitních režimů *Paměť a dějiny*. V programovém úvodníku prvního čísla zakládající ředitel ústavu Pavel Žáček časopis charakterizoval jako popularizační čtvrtletník o dějinách totalitních režimů ve 20. století na území Československa, který má ambici oslovit širší čtenářskou obec.¹³ Vztah časopisu k mateřské instituci pak Žáček jasně vyjádřil slovy, že bude představovat její osobitou a reprezentativní publikační platformu.¹⁴ V souladu s koncepcí ústavu mu také připsal morálně akcentované poslání „prezentovat široké odborné i laické veřejnosti činy odporu proti oběma režimům, nalézat ty až dosud bezejmenné hrdiny, jejichž osudy stále čekají na svá odhalení v přítomných archivních fondech“.¹⁵ Časový záběr periodika je vymezen lety 1938 a 1989, a v tomto rozmezí především dobám nesvobody, které Pavel Žáček v úvodníku k prvnímu číslu výmluvně, zároveň však apelativně charakterizuje jako naši nedávnou tragickou minulost.¹⁶ Už sama tato

11 Umělecká skupina Pode Bal připravila dvě výstavy s názvem Malík urvi I a II (čti dohromady). První se konala již v lednu 2000 v pražské Galerii Václava Špály, kde bylo vystaveno více než třicet portrétů bývalých spolupracovníků KGB a StB či komunistických funkcionářů, kteří zastávali významná místa v české společnosti i po listopadu 1989. Na jaře 2010 navázala skupina další akcí, tentokrát namířenou proti soudcům a státním zástupcům působícím v současné české justici, kteří se před listopadem 1989 podíleli na politických procesech. (Viz <http://www.doxprague.org/cs/exhibition?24/about>, staženo 30.6.2010.)

12 Viz HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*. Praha, Lidové noviny 1990.

13 ŽÁČEK, Pavel: Editorial In: *Paměť a dějiny*, roč. 1, č. 1 (2007), s. 4.

14 TÝŽ: Editorial. In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 1 (2008), s. 3.

15 TÝŽ: Editorial. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 1 (2007), s. 3.

16 *Tamtéž*, s. 4.

reflexe napovídá, jakým způsobem budou desetiletí nacistického a komunistického panství na stránkách čtvrtletníku prezentována.

Podle původních představ načrtnutých v úvodním čísle roku 2007 měl mít časopis, tematicky koncipovaný obdobně jako titul *Pamät' národa* slovenského Ústavu paměti národa, ustálenou strukturu. Ústřední rubrika „Studie a články“ je vyhrazena pro rozsáhlejší texty pojednávající na základě archivního výzkumu o vybraných tématech. Oddíl „Struktury moci“ má seznamovat s vnitřním fungováním a organizací bezpečnostních aparátů nacistického a komunistického režimu a přinášet informace o jejich činitelích. Každé číslo oživuje rozhovor s aktéry, do jejichž osudů výrazně zasáhl nacismus a/nebo komunismus (například Slavomír Klaban, Petr Sís, Igor Lukeš, Jiří Gruša, Luboš Dobrovský nebo Stanislav Devátý). Svě pevné místo má v časopise rubrika dokumentů, zásobovaná v prvních ročnících téměř výhradně archiváliemi z provenience ministerstva vnitra. Vedle ní se po dvou číslech vytratila podobně laděná rubrika „Zabaveno!“, nepravidelně se objevuje oddíl „Vězeňská zařízení“. Mnohé si mohli čtenáři slibovat od zamýšlené prezentace „míst paměti“, mezi něž redakce časopisu počítala různá pietní místa a památníky připomínající oběti totalitních režimů, stejnojmenná rubrika však bohužel brzy zanikla. Poněkud zaměnitelně pak působily biograficky koncipované oddíly, totiž „Pro totalitu“ a „Proti totalitě“ vedle „Příběhů dvacátého století“. Prve uvedená „dvojrubrika“ sloužila k prezentaci osudů lidí, kteří stanuli na jedné z protivných stran „barikády totality“, jejich protagonistů a odpůrců. Zatímco její životnost však nepřesáhla prvé dva ročníky, ve spolupráci s Českým rozhlasem nadále vznikají „Příběhy dvacátého století“, umožňující nahlédnout do tragických i hrdinských, vždy však pozoruhodných životních osudů v konfrontaci s dějinnými otřesy „věku extrémů“. Závěr každého čísla tvoří drobnější oddíly. Pod názvem „Představujeme“ se nacházejí informace o domácích i zahraničních institucích mapujících historii totalitních systémů. „Fórum“ bylo zamýšleno jako místo k uveřejňování polemických a diskusních statí nad problémy vyrovnávání s minulostí, spíše je však vyplňují žánrově rozmanité příspěvky, pro něž se možná nenašel prostor v jiných rubrikách. Zaujmu „Zapomenutá slova“, nabízející odlehčený výklad vybraných termínů a označení těsně spjatých s dobou nesvobody. Ke slovu nakonec přicházejí zprávy o dění v mateřském ústavu či v historické obci a recenze. Pomyslnou třešničku na dortu měly zřejmě představovat „Eseje“, se slibným začátkem v podobě statě britského historika Normana Daviese „Evropa ve válce 1939–1945“ v úvodním čísle však bohužel také skončily.

Nastíněná struktura časopisu působí zajímavě, zároveň však dokládá jeho prevažující orientaci na organizační struktury nacistického a komunistického systému, na jejich aktéry, fungování represivních orgánů, porušování občanských i lidských práv, potlačovatelské nástroje. S tím koresponduje jako druhá stránka mince pozornost věnovaná jednak obětem obou diktatur, formám a případům perzekuce a jejich následkům, jednak individuálním a kolektivním příkladům vzdoru, odboje a odporu. Takto koncipovaný časopis měl podle prvního vedoucího redaktora Petra Koury a vedoucího oddělení výzkumu Petra Blažka (oba mezitím po vnitřních konfliktech z ústavu odešli) mapovat „z nejrůznějších úhlů jak nacistický,

tak komunistický totalitní režim“.¹⁷ Po více než třech letech existence časopisu se však nabízí otázka, nakolik se podařilo tomuto záměru dostát – a zda se ve výsledku nejedná spíše o různorodé doklady jedné, stále stejné tváře nacistického i komunistického panství. Jinak řečeno, zda proklamovanou pluralitu perspektiv ve skutečnosti nenahradil jediný úhel pohledu na různé projevy a události „období nesvobody“.

Jak již bylo naznačeno, původně představenou skladbu časopisu se zčásti nepodařilo naplnit, byť v hlavních obrysech zůstala zachována. Stabilně se vyskytují rubriky Struktury moci, Dokumenty, Fórum, Příběhy dvacátého století. Je škoda, že redakce rezignovala na slibované zamýšlení nad historií v podobě esejů. Ty by totiž mohly dodat jednotlivým číslům žádoucí přesah mimo oblast represí, struktur, obětí či pachatelů a také poskytnout jistý myšlenkový vzlet, vyvažující až přílišnou spoutanost mnoha příspěvků archivní materií. Osobně lituji rychlého zrušení rubriky „Místa paměti“, která mohla přinášet informace o topografii pietních a památných míst spjatých s akty nacistického a komunistického násilí a s odporem proti oběma diktátorským režimům. Bylo by zajímavé sledovat, jaké lokality a příklady budou autoři vybírat coby místa, v nichž by měla sedimentovat paměť čtenářů, obecně snad i kolektivní paměť veřejnosti. Prozradili by tím o sobě, jak paměť vnímají, co si pod ní představují, respektive jakou představu mají o tom, co si mají čtenáři v souvislosti s časy nesvobody pamatovat. Publikum je tak ochuzeno o představení někdy i nenápadných, přehledných míst vytvářejících specifickou historicko-pamětní topografii (nejen) českých obcí.¹⁸

Tvůrci časopisu zůstali čtenářům víceméně dlužni také avizované polemické a diskusní statě, předně nad problematikou vyrovnávání s minulostí. Rubrika „Fórum“ tento účel neplní; případný diskusní náboj v sobě ukrývají spíš některé texty v oddílu „Třetí odboj“ (třebaže jejich rétorická poloha je spíš konstatující či persvazivní), jenž obohatil skladbu časopisu od třetího ročníku. Mám na mysli článek Václava Vebera bilancující historiografii třetího odboje na českých vysokých školách,¹⁹ k němuž by se dalo přiřadit ještě dříve přetištěné znění referátů Eduarda Stehlíka a Tomáše Bursíka obhajujících, potažmo dokazujících existenci třetího odboje ze semináře, jenž se konal v parlamentním Senátu v listopadu 2007.²⁰ Vzhledem k agendě ústavu, vyvíjejícího velkou aktivitu při prosazování zákona

---

17 KOURA, Petr – BLAŽEK, Petr: Editorial. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 1 (2007), s. 4.

18 Zajímavý příklad zkoumání komunistické diktatury ve vztahu k paměti představuje práce známého německého historika Martina Sabrowa *Erinnerungsorte der DDR* (München, C. H. Beck 2009).

19 VEBER, Václav: Dvacet let: Historiografie třetího odboje na českých vysokých školách dvacet let po pádu komunismu. In: *Tamtéž*, roč. 3, č. 4 (2009), s. 114–117.

20 Návrh zákona o třetím – protikomunistickém – odboji. In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 1 (2008), s. 191–197.

o třetím odboji, je možné považovat tuto rubriku ve struktuře časopisu nyní za klíčovou. Kontroverze, které tento pojem v odborné historické veřejnosti vyvolává, však do ní ke škodě věci nepronikají. Úskalí tohoto programově neproblematického přístupu vystihl Jiří Suk v analytickém zamyšlení nad *Paměti a dějinami*, sepsaném na požádání redakce časopisu: „Nejednoznačný fenomén třetího odboje tu ovšem není vysvětlen, předpokládá se jako všeobecně známá a přijatá skutečnost. Pokud se týká textů na toto téma otištěných v *Paměti a dějinách*, pak se zdá, že nejprve byl vytvořen silně poptávaný pojem a teprve pak se začaly hledat důkazy pro jeho historickou existenci. Tento hypotetický přístup je pochopitelně možný, jen mu chybí formulace samotné hypotézy.“²¹

Takovýto neproblematický vztah k předpokladům a předmětu vlastního bádání je pro časopis charakteristický i obecně. Zatím v něm chybějí metodologické a teoretizující texty věnované možnostem a limitům výzkumu soudobých dějin, problematice totalitarismu a výzkumu totalitních panství, srovnávání nacistické a komunistické diktatury a podobně. Postrádám i kritičtější reflexi, respektive vypořádání s prameny orgánů a institucí (především) komunistického režimu. Týká se to v první řadě dokumentů Státní bezpečnosti, jejichž materiál se přitom sytí většina článků a edic časopisu.²² I na dokument, respektive historický pramen je dnes totiž nutné nahlížet jako na „nečistou“ surovinu, vyjadřující spíše moc minulé společnosti, mimo jiné i nad paměť.²³ Ve sledovaných číslech časopisu se nachází pouze jeden příspěvek věnovaný rozboru dokumentů Státní bezpečnosti, a to v souvislosti s výbušnou kauzou zatčení agenta-chodce Miroslava Dvořáčka a údajným udavačstvím spisovatele Milan Kundery.²⁴

Jednotlivá čísla přinášejí řadu článků i studií, nahlédneme-li však do obsahu prvních tří ročníků, zřetelná většina textů je věnována době komunismu. Příspěvky zabývající se obdobím nacistické okupace nalezneme ve větší míře až ve třetím ročníku. Tento stav možná souvisí s personálním obsazením jednotlivých oddělení mateřského ústavu, zároveň však může vypovídat o (ne)schopnosti časopisu získávat autory z mimoústavních řad.

Není úkolem tohoto textu hodnotit úroveň jednotlivých článků, jež byly na stránkách *Paměti a dějin* uveřejněny. V naznačeném koncepčním rámci této revue často přinášejí zajímavá témata, ovšem s dosti nerovnoměrnou kvalitou zpracování. Ved-

21 SUK, Jiří: Čtyři (ještě nekompletní) ročníky časopisu *Paměť a dějiny* (2007–2010): Pokus o kritickou analýzu, s. 8. (Rukopis.)

22 K tématu viz např. TOMEK, Prokop: Svazek StB jako historický pramen. In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 1 (2005), s. 208–214.

23 Viz LE GOFF, Jacques: *Paměť a dějiny*. Praha, Argo 2007, s. 15.

24 KOUTSKÁ, Ivana – ŽÁČEK, Pavel: Rozbor dokumentů o zatčení „agenta-chodce“ Miroslava Dvořáčka. In: *Paměť a dějiny*, roč. 2, č. 4 (2008), s. 61–84. Je otázka, zda by takový článek vznikl, nebyť právě této mimořádně medializované kauzy, v níž se ÚSTR výrazně angažoval.

le již etablovaných odborníků a znalců dané problematiky – Petra Blažka, Tomáše Bursíka, Petra Koury, Prokopa Tomka či Václava Vebera – se zde prezentují výsledky práce mladších i začínajících badatelů bez patřičných zkušeností. Jejich absence se pak přirozeně podepisuje na celkové úrovni a výsledném dojmu z textu. Pozitivně lze však vnímat snahu o odborný přístup ke zvoleným tématům. V této souvislosti platí, že „časopis se časem více přiblížil tradičnímu pojetí odborné revue, založené především na výsledcích pozitivisticky laděného prvovýzkumu“. ²⁵ Popularizační akcent je více než v textech patrný v bohaté a pestré obrazové náplni a celkové grafické úpravě revue.

Za zajímavé považují většinou ty články, které případy represí či odporu dokládají na událostech z každodenního nebo kulturního života. Zcela jistě k nim patří příspěvky Pavlína Formánkové o propagandě spojené s procesem proti Miladě Horákové ²⁶ či o politických souvislostech kampaně proti „americkému brouku“. ²⁷ Problematiku represí dvou režimů v oblasti populární kultury na osudu jazzového hudebníka Rudolfa Antonína Dvorského poutavě podal Petr Koura. ²⁸ Zrozením a utvářením občanské společnosti v čase pražského jara 1968 a společenskými důsledky jeho potlačení se zabýval Tomáš Vilímek. ²⁹ O špionážních aktivitách na československém území v sedmdesátých a osmdesátých letech podává užitečný přehled stať Prokopa Tomka. ³⁰ Atraktivní námět si zvolil Petr Hrubý, jeho článek o ideovém klamu a strážlivění českých komunistických intelektuálů však zůstal nakonec u pouhého slovníkového výčtu aktivit a „prozření“ vybraných aktérů se závěrečným důrazem na Milana Kunderu. Žádného zobecnění či analýzy se přitom čtenář nedočká. ³¹ Polemické vyznění má článek Václava Vebera, který se zabývá rolí Edvarda Beneše v únorových dnech roku 1948 a (ne)ústavností komunistického převzetí moci. ³² Výčet obsahově, či alespoň námětově zajímavých textů mohu uzavřít příspěvkem Jana Kalouse analyzujícím průběh a události noci z 28. na 29. března 1969 po vítězství

25 SUK, J.: Čtyři (ještě nekompletní) ročníky časopisu Paměť a dějiny, s. 6 (viz pozn. 21).

26 FORMÁNKOVÁ, Pavlína: „Vypořádali jsme se s Horákovou, vypořádáme se i s americkým broukem!“ Kampaň provázející proces s JUDr. Miladou Horákovou. In: *Paměť a dějiny*, roč. 1, č. 1 (2007), s. 20–41.

27 TÁŽ: Kampaň proti „americkému brouku“ a její politické souvislosti. In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 1 (2008), s. 22–38.

28 KOURA, Petr: „Kola osudu nezastávím...“ Král české taneční hudby R. A. Dvorský před komunistickým soudem. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 1 (2007), s. 6–19.

29 VILÍMEK, Tomáš: Občanská společnost a její význam v období Pražského jara. In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 2 (2008), s. 6–17.

30 TOMEK, Prokop: „Špionáž“ v normalizačním Československu. In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 3 (2008), s. 5–24.

31 HRUBÝ, Petr: O vině, nápravě a zapomnění: Ideová eroze stranických intelektuálů. In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 4 (2008), s. 5–17.

32 VEBER, Václav: Jak to bylo s demisemi v únoru 1948. In: *Tamtéž*, roč. 3, č. 1 (2009), s. 5–10.

československých hokejistů nad sovětskou sbornou, kdy veřejnost využila sportovního úspěchu k protestům proti sovětské okupaci.³³

Na opačný pól řadím problematický a tendenční příspěvek Pavla Žáčka nazvaný „Proč se stavíme proti“, který si bere na mušku argumenty oponentů zákona o zřízení Ústavu pro studium totalitních režimů a Archivu bezpečnostních složek během jeho projednávání v letech 2006 a 2007. Jedná se o nešťastně pojatý text, jakému by se měl časopis vyhýbat: „V červnu [2009] uplynuly dva roky od přijetí našeho³⁴ zákona č. 181/2007 Sb. Není od věci si dnes připomenout některé kritické opoziční hlasy, které zazněly během projednávání návrhu zákona o Ústavu paměti národa ... a Archivu bezpečnostních složek. (...) Třeba jenom z důvodu jejich konfrontace se skutečností.“³⁵ Pokud se chtěl časopis k tehdejšími námitkám poslanců z řad Komunistické strany Čech a Moravy a Československé strany sociálnědemokratické vrátit a konfrontovat je s reálnými výsledky zpochybňovaných institucí, šlo jistě zvolit formu analýzy diskurzu levicových poslanců. Anebo se autor mohl pustit do hodnocení prezentovaných názorů a vyvracení artikulovaných obav. Místo toho se však spokojil s výčtem kritiků z poslaneckých lavic a drobnými glosami některých výhrad.

O důvodech a postojích dotyčných zastupitelů si může každý myslet své. Na stránkách revue zastupující státní instituci, která stále budí protikladné reakce, by se ovšem měla objevit podložená argumentace dokazující, že ústav i časopis usilují o korektní polemiky. Takto může Žáčkův text působit jako jmenovité poukazování na osoby, jež byly proti zřízení – jak Žáček připomíná na jiném místě – dvou ze zákona nezávislých institucí.³⁶ A pokud věc domyslíme do důsledků, mohl by někdo takovému textu porozumět jako veřejnému označení těch, kteří se brání údajně nezávislému, a tudíž zřejmě i objektivnímu obrazu časů nesvobody a represivní tváře (především komunistického) režimu – tedy jako označení těch, kteří se stavějí proti vyrovnání s naší totalitní minulostí. Jejich argumenty pak mohou být jaksi automaticky diskvalifikovány.

V recenzi na první dvě čísla *Paměti a dějin* vyslovil Jiří Suk hodnocení, s nímž se lze ztotožnit – časopis se rozbíhá nadějně různými směry, okruh přispěvatelů je však zatím omezen na zakladatele mateřských institucí. Suk přitom vyslovil naději, že se autorské zázemí rozšíří o další badatele.³⁷ Jeho očekávání se bohužel nena-

33 KALOUS, Jan: ČSSR – okupanti 4:3: Analýza jedné březnové noci. In: *Tamtéž*, roč. 3, č. 2 (2009), s. 22–43.

34 Kurzivou zvýraznil autor. Kdo je míněn zájmenem *náš*, se čtenář nedozví: zaměstnanci ÚSTR, či přímo celá česká veřejnost?

35 ŽÁČEK, Pavel: Proč se stavíme proti: Argumenty opozice proti zákonu o Ústavu a Archivu v letech 2006–2007. In: *Tamtéž*, roč. 3, č. 2 (2009), s. 137.

36 TÝŽ: Editorial. In: *Paměť a dějiny*, roč. 3, č. 4 (2009), s. 3.

37 SUK, Jiří: Povedený start nového časopisu: Revue *Paměť a dějiny*. In: *Dějiny a současnost*, roč. 30, č. 5 (2008), s. 8.

plnilo – uzavřený autorský kolektiv zůstal jistým limitem časopisu po celé první tři ročníky. Neopakovala se sice situace z počátečních dvou čísel, postavených jen na několika málo autorech, byť odborně zdatných (Petr Blažek, Tomáš Bursík, Petr Koura), nicméně i v dalších svazcích se setkáváme většinou se stále stejnými jmény. Naprostá většina z nich působí v Ústavu pro studium totalitních režimů. V žádném případě nechci zpochybňovat jejich kvalifikaci, platí však, že o kvalitě odborného časopisu svědčí mimo jiné i příspěvky renomovaných autorů z celého oboru. Právě těch se však *Paměti a dějinám* nedostává, což je na újmu jejich tematické, a především názorové pestrosti, která by jistě přispěla ke zvýšení atraktivity titulu.

Spojení pojmů *paměť* a *dějiny* v názvu časopisu potenciálně otevírá širokou paletu možných přístupů k minulosti. Stopy onoho půlstoletí ohraničeného nástupem jedné a zánikem jiné diktatury – půlstoletí tvořícího náplň výzkumné činnosti ústavu – jsou v současné české společnosti pochopitelně stále zřetelné; bylo by chybou se domnívat, že jsme se po dvaceti letech života v liberálnědemokratickém řádu od této minulosti zásadně oprostili. A zdaleka se přitom nejedná jen o politickou sféru, v níž je nejviditelnějším dědictvím minulosti existence stále početné a silné komunistické strany – a v souvislosti s touto pro mnohé iritující skutečností neustávající snahy o nalezení kompenzačních legislativních mechanismů vypořádání s minulostí, kterou tato strana zpřítomňuje. Způsoby myšlení, vzory jednání, hodnotový systém a stereotypy mnoha obyvatel této země byly formovány předlistopadovou realitou. O nejednoznačném, avšak živém vztahu k ní vypovídají často reprodukováné filmové „hity“ padesátých let, televizní seriály z doby „normalizace“ i hudební slágry „osmdesátek“. I takovou podobu může mít paměť na dobu nesvobody.

Časopis *Paměť a dějiny* si bohužel vymezil své badatelské pole, aniž se pokusil v nějakém zásadnějším textu koncepčně vyložit, jak rozumí těmto dvěma ústředním pojmům a jejich vztahu a co z toho plyne pro jeho směřování. Atraktivní titul periodika, vzbuzující sám o sobě mnohoslibná očekávání, tak jaksi visí ve vzduchu-prázdně. (Mimořadně se tím evokuje přístup samotné mateřské instituce, která se ve svém názvu hlásí k význačnému, zároveň však diskutabilnímu a značně polarizujícímu pojmu totalitarismu, aniž by usilovala o teoretickou precizaci tohoto svého ukotvení.) Už o tom byla řeč, ale jestliže vezmeme za bernou minci obsah prvních tří ročníků časopisu, tak dějiny, které se zde představují, jsou „na rubu“ především dějinami komunistického útlaku, represí, zločinů a pachatelů a „na líci“ dějinami vzdoru, obětí či dosud neznámých hrdinů.³⁸ Nasnadě je pak otázka (suge-

---

38 Takto prezentované příklady a způsoby vládnoucího režimu přitom časopis staví do kontrastu s demokratickými principy, s dnes očekávanými pravidly fungování právního státu. V portrétu řeholnice Anny Magdaleny Schwarzové např. Adam Drda píše: „Když Anna Magdalena Schwarzová jezdila do Polska, byly její cesty pochopitelně spojené s ‘protistátní činností’ – komunistickým režimem opovrhovala a byla ochotna dělat spoustu věcí, které považovala za dobré. Ty jsou v demokratickém světě normální, ale KSČ a Státní bezpečnost v nich spatřovaly

rovaná i názvem časopisu), zda obraz „doby nesvobody“ v paměti české společnosti má být exponován právě na takto kontrastní duální matici. Kolik místa a jaká důležitost v něm však připadá tomu, co tvořilo převažující část životní náplně většiny obyvatel komunistického Československa? Komunistický režim je jistě celkem snadným terčem kritiky a odsouzení stejně jako jeho odpůrci předmětem uznání a obdivu. Co si však počít s těmi, kteří v něm žili a ani se s ním neztotožňovali, ani vůči němu nevymezovali natolik, aby je bylo možné zařadit do škatulek „pro totalitu“ nebo „proti totalitě“?

Především doba komunistického panství by neměla být petrifikována výlučně jako čas nadvlády komunistické elity nad ovládanou společností. Taková optika může v konečném důsledku vytěsnit důležité tázání po zdrojích udržujících diktaturu v chodu, po motivacích třeba i oněch havlovských zelinářů, kteří se na jejím fungování na různých stupních společenské či politické hierarchie více či méně podíleli. Jak si například vysvětlit, že se česká společnost relativně snadno adaptovala na konzumní variantu socialismu v sedmdesátých a osmdesátých letech a prakticky až do poloviny listopadu 1989 budila dojem, že si ani nepřeje jeho pád?³⁹ Stačí nahlédnout do let „normalizace“, respektive pozdního socialismu, aby bylo zřejmé, že otevřená opozice vůči komunistické moci byla záležitostí menšiny. Jak připomíná Françoise Mayerová, pro většinu obyvatel žádná reálná alternativa k panujícím poměrům neexistovala a disidenti byli mnohými pokládáni za idealisty a donkichotské odvážlivce.⁴⁰ Ve „Vzpomínce na Jana Beneše“, uveřejněné v rubrice Proti totalitě, Petr Koura mimo jiné píše, že právě tento spisovatel „nastavoval svým nekonformním životem většinu svých generačních vrstevníků, kteří podleli stalinskému či husákovskému vábení, nelichotivé zrcadlo“.⁴¹ Zůstává otázkou, nakolik jsou takové soudy vyjádřením dobové reality a nakolik spíše zpětnou projekcí ze současných autorových pozic.

V rámci české historické obce již obdobné názory zazněly, nicméně je třeba zopakovat, že pro dobu dvou diktatur na českém, respektive československém území se historickému výzkumu nabízejí jako perspektivní rovněž další témata, jako třeba problematika každodennosti, materiální kultury, konzumu, hospodářských i soci-

---

ohrožení. Dílem to byla opodstatněná obava, protože svobodné jednání v jakékoli oblasti totalitní režim automaticky podřívá; dílem šlo o důsledek paranoidního myšlení totalitního aparátu, který spatřuje 'spiknutí' ve všem, co neschválil a čemu nerozumí.“ (DRDA, Adam: „S komunismem jsem nikdy nekoketovala“: Portrét řeholnice Anny Magdaleny Schwarzové, vězeňkyně dvou totalit. In: *Paměť a dějiny*, roč. 1, č. 1 (2007), s. 186.)

39 Viz SUK, Jiří: Komunistická minulost jako politický problém: Nástin vývoje 1989–2009. In: *1989–2009: Společnost – Dějiny – Politika*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny 2010, s. 2. Sborník z konference v Liblicích je dostupný v elektronické podobě na adrese <http://www.boell.cz/downloads/suk.pdf> (staženo 2.8.2010).

40 MAYER, F.: *Češi a jejich komunismus*, s. 145 (viz pozn. 8).

41 KOURA, Petr: Vzpomínka na Jana Beneše. In: *Paměť a dějiny*, roč. 1, č. 1 (2007), s. 179.

álních poměrů. Očekávat bychom mohli příspěvky či diskuse o mezích nesvobody a strategiích života v ní – o hranicích i šíři „hracího pole“ lidí žijících v diktatuře. Za pozornost stojí výzkum symbolických arzenálů a projevů obou diktatur – analýza symbolů, hesel, jazyka či obrazů právě jako substrátu paměti, respektive médií formujících a normujících paměť. Vždyť obě diktatury se usilovně snažily vyzdvihnout či naopak potlačit konkrétní obsahy (historického) vědomí společnosti.

Domnívám se, že přibližovat „nesvobodu“ pouze prostřednictvím akcentování represivních zásahů státu či vládnoucí strany vůči společnosti, prostřednictvím popisu mocenských struktur a jejich tváří, by mohlo být v konečném důsledku kontraproduktivní. Jistěže je třeba poukazovat i na ně, aby se však historie několika desetiletí nesmrkla do výčtu křivd a seznamu „padouchů“, mělo by se jim dostávat osvětlení v širším záběru.⁴² Konkrétní představitelé moci byli přece zároveň zapředeni do sítí rodinných, sousedských či přátelských vztahů a zapojeni do různorodých zájmových a volnočasových aktivit, realizovali se v zahrádkářských, mysliveckých či sportovních organizacích a podobně. V těchto sociálních vazbách se odvíjela nikoli nepodstatná část jejich životů, zde komunikovali, vyjednávali, navazovali vztahy. Ze soukromé či polosoukromé sféry se mnohdy odvíjela motivace jejich společenských a politických postojů.

Osudy a činy konkrétních aktérů jsou srozumitelnější na pozadí znalosti dobového kontextu. Díky ohledu na souvislosti se líčení „doby nesvobody“ může uvarovat tendence k přílišné individualizaci a fragmentaci dění, jejímž rysem je příběhovitost, zaměřená jak na lidské osudy, tak na události – příběhovitost často typická pro zkratkovitá mediální sdělení, jež se vyžívají ve vyhocených osobních dilematech a soustřeďují na polarizující problém dobra a zla, „hrdinství“ a „zbabělosti“.⁴³ Opět se zde dostáváme k problému historické paměti určitého společenství a k tomu, jak jí rozumí tvůrci časopisu *Paměť a dějiny*. Co vlastně zamýšlejí prostřednictvím individuálních příběhů promlouvajících z jeho stránek čtenářům sdělit? Mají snad tyto osudy reprezentovat širší kolektivní paměť – národa, jeho demokratických složek, bojovníků proti totalitě, čtenářů periodika – respektive měly by formovat kolektivní vzpomínání tak či onak definovaných recipientů? K takovému přesahu jejich podání leckdy zrovna nevybízí. Například články v rubrikách Pro totalitu a Proti

---

42 Nejsem přesvědčen o účelnosti uveřejňování soupisů a fotografií představitelů různých stupňů mocenského aparátu, jak jsme toho na stránkách revue *Paměť a dějiny* svědky. Příznačná je v této souvislosti řada výstav s názvem „Tváře moci“, jež zorganizoval ÚSTR, konkrétně výstava ve Slaném pranýřující lokální představitele StB (Tváře moci ve Slaném. In: *Tamtéž*, roč. 3, č. 3 (2009), s. 131).

43 Viz BENEŠ, Zdeněk: Minulost v médiích či mediální minulost? In: JIRÁK, Jan – WOLÁK, Radim (ed.): *Mediální gramotnost: Nový rozměr vzdělávání*. Praha, Radioservis 2007, s. 45. Jako nápadný příklad, v němž se vyjevila snad všechna negativa takového zjednodušujícího a senzacionistického přístupu k problematickým stránkám minulosti, může sloužit „kauza Kundera“.

totalitě se příliš soustředí na konkrétní životní peripetie svých postav a postrádají podle mého soudu obecnější vypovídací hodnotu. Často zůstávají jen případem vytrženým z dobových souvislostí – a totéž nejednou platí pro popisy represí, struktur moci, různých operačních opatření a podobně. Ostatně v rámci proklamovaného výzkumu struktur lze přinášet nejen jejich popisy, informace o personálním obsazení nebo organizační schémata. Zajímavější by bylo přiblížení každodenního fungování represivního a dohlížecího aparátu, nastínění mentalit příslušníků Státní bezpečnosti či byrokratického chodu těchto struktur.⁴⁴ V této souvislosti je také důležité nejen vnímat, ale pokoušet se rovněž analyzovat jistý nesoulad či mimořádnost oficiálních proklamací, rozborů a hodnocení poměrů i výkonů mocenského aparátu na jedné straně a reality, jak ji prožívala společnost a různé její složky, na straně druhé.

Odkazy na život v široké „šedé zóně“⁴⁵ přitom neznamenají žádné (n)ostalgiecké vzpomínání či zapominání a zlehčování reality „doby nesvobody“. Ponor do dřívějších „zlatých časů“ podnikových rekreací, rozvoje konzumní společnosti, sociálních jistot a podobně skýtá zároveň možnost postihnout pragmatické strategie, jimiž si držitelé moci zajišťovali alespoň pasivní přístup většinové společnosti k panujícím poměrům. Za jakou cenu byla zabezpečena – dnes snad někým vyzdvihovaná – všeobecná zaměstnanost obyvatel komunistického státu? Jak kvalitní byly z dnešního pohledu levné produkty (ne)dostupné v maloobchodní síti? Jaký vliv na kulturní život, smýšlení a postoje lidí měly různé estrády, nedělní seriály a blýskavé pozlátko oficiální popkultury? I takové tázání pomáhá porozumět účelovým praktikám zacíleným na každodenní život členů společnosti.⁴⁶

Stále se tedy vracíme k obsahovému zaměření a svého druhu i omezení časopisu *Paměť a dějiny*. Samozřejmě lze namítnout, že zakládající ředitel Ústavu pro studium totalitních režimů Pavel Žáček hned v úvodu prvního čísla časopisu deklaroval zájem právě o výzkum organizace totalitního vládnutí, represe, porušování lidských práv atd.⁴⁷ Pokud však chce revue zaujmout dlouhodobě respektované místo v české historické obci, pak by měla vzít v úvahu, že nejen to je synonymem totalitního panství či diktatury, a zohlednit výše naznačené otázky či některé kritické argumenty, jež zazněly v polemikách o činnosti ústavu. Zaměření časopisu ovšem

44 Viz Hon na agenty byl omyl: S historikem Jiřím Sukem o neonormalizaci, Žáčkově ústavu a o původu kabaretního slova totáč. In: *Respekt*, roč. 21, č. 5 (2010), s. 43.

45 Nepoužívám zde tento pojem v tom významu, který mu dala Jiřina Šíková koncem 80. let – tedy jako označení pro příslušníky oficiálních struktur, kteří projevovali zřetelnou otevřenost vůči disentu – ale jako výraz pro sféru „normálního“ či všedního života většinové společnosti mezi póly „moci“ a „opozice“.

46 Viz BREN, Paulina: *The Greengrocer and his TV: The Culture of Communism after the 1968 Prague Spring*. Ithaca (New York), Cornell University Press 2010

47 Viz ŽÁČEK, P.: Editorial. In: *Paměť a dějiny*, roč. 1, č. 1 (2007), s. 3.

zároveň skýtá potenciál k diskusím o obecných i konkrétních otázkách výzkumu soudobých dějin či kolektivní identity a paměti české společnosti. Badatelské výsledky Ústavu pro studium totalitních režimů i texty publikované v revue *Paměť a dějiny* přitom ve svém celku reprezentují a vytvářejí jeden z možných pohledů na dějiny několika posledních českých, respektive československých desetiletí – pohled selektivní a svým způsobem politický, s nímž je možné nesouhlasit a polemizovat. Revue tudíž chápeme jako místo artikulace konkrétně zaměřeného, nikoli však jediného a z principu správného obrazu „doby nesvobody“.

Na úplný závěr se nelze vyhnout otázce, do jaké míry je tento obraz odrazem politiky dějin i paměti, a tedy zneužitelný k politickým cílům. Nemyslím si, že by autoři jednotlivých příspěvků byli vedeni osobními politickými motivy. Současně je třeba přiznat, že je zde obsažen potenciál k účelovému zacházení s minulostí a potažmo k legitimizaci určitých trendů v přítomnosti. Časopis se rozvíjí v mezích daných směřováním Ústavu pro studium totalitních režimů. Nakolik lze časopis od mateřského podniku oddělit? Připomeňme na tomto místě ještě jednou tezi bývalého ředitele Pavla Žáčka, že čtvrtletník má představovat reprezentativní výstup jmenované instituce. Ta je však nejen v řadách politické, ale i odborné veřejnosti mnohými vnímána jako politická záležitost. Slovy Jiřího Suka z již citovaného rozhovoru v týdeníku *Respekt*: „Ten ústav vznikl na základě těsné spolupráce jeho zakladatelů s politiky ODS, to je nesporné. Myslím, že politická vazba přetrvává, je to ideová vazba na pravicovou politiku a na její koncept vyrovnání se s minulostí. Na koncept, který je politický mj. i v tom smyslu, že celé období 1948 až 1989 považuje za dobu totality.“⁴⁸

Paměť a dějiny dokáží být velmi ohebným materiálem i dílem lidských zájmů. Doufejme, že revue *Paměť a dějiny* dokáže rizika takřkajíc vepsaná do svého genetického kódu alespoň reflektovat. I když nakonec vždy záleží především na čtenáři. Kdo bude chtít, ten si v ní účelovou promluvu a politiku dějin najde. Někdo jiný se spokojí „pouze“ se čtením periodika přinášejícího více či méně zajímavé informace o časech, které jsou již našťěstí za námi.

Příspěvek vznikl s podporou Grantové agentury České republiky v rámci projektu P405/10/P100 „Formování historického vědomí české poúnorové společnosti na příkladu vytváření husitské revoluční tradice“.

---

48 Hon na agenty byl omyl, s. 43 (viz pozn. 44).

Recenze

Opožděné zamyšlení nad Brügelovými „Čechy a Němci“

Robert Kvaček

BRÜGEL, Johann Wolfgang: *Češi a Němci 1918–1938*. Z angličtiny přeložil Petr Dvořáček. Praha, Academia 2006, 846 stran;

BRÜGEL, Johann Wolfgang: *Češi a Němci 1939–1946*. Z angličtiny přeložil Petr Dvořáček. Praha, Academia 2008, 416 stran.

Až neodpustitelně opožděné je toto zamýšlení nad monografiemi Johanna Wolfganga Brügela o vztazích Čechů a Němců v letech 1918 až 1946. Obdobně zpožděné je však samo jejich české vydání. Přesto je třeba ocenit, že k němu vůbec došlo. Určitá atmosféra v interpretacích česko-německých vztahů mu v devadesátých letech nepochybně nepřála, úplně se do ní Brügelovo dílo nehodilo. Našli se však editoři a vytvořily se vydavatelské podmínky pro zveřejnění jeho českého překladu.

Poznal jsem poměrně brzy německý originál,¹ a dokonce jsem pak měl možnost setkat se s autorem – bylo zážitkem doprovázet ho Prahou a poslouchat jeho vzpomínky na lidi a pražská místa třicátých let. V úvodu českého vydání Brügela komplexně a výstižně představil Vilém Prečan.² Byl k tomu nanejvýš povolán, stali

---

1 BRÜGEL, Johann Wolfgang: *Tschechen und Deutsche, 1918–1938*. München, Nymphenburger Verlagshandlung 1967; TÝŽ: *Tschechen und Deutsche, 1939–1946*. München, Nymphenburger Verlagshandlung 1974.

2 PREČAN, Vilém: Život a dílo J. V. B. In: BRÜGEL, Johann Wolfgang: *Češi a Němci 1918–1938*, s.9–47.

se s Brügelem přáteli a Prečan měl zásluhu na tom, že Brügel v rozhovorech s ním namluvil na magnetofon své memoáry. Jistě by si zasloužily zveřejnit. Je opravdu potřeba – jak píše Prečan – aby Brügela objevili čeští čtenáři, „studenti, mladí lidé, kteří hledají kořeny toho, z čeho vyrostl dnešek jejich země“ (sv. 1, s. 47). O Brügelovi většinou nevědí, a přece s ním určitě mají společné přání, spojující zájem – vytvářet „porozumění mezi Čechy a Němci“ (sv. 1, s. 45). Brügel nepovažoval své úsilí o ně, trvající do závěru jeho života v polovině osmdesátých let, za příliš úspěšné. Dnes by snad soudil optimističtěji.

Porozumívání žádá také poznávání dějin, zvláště posledních údobí česko-německého soužití v českých zemích. Právě o nich jsou obě stále živé Brügelovy monografie. Jejich hlavními adresáty (ale vůbec ne jedinými) měli být jak čtenáři němečtí (ti především), tak i čeští (s nadějí, že se jich také hodně najde). Adresátem zvláštním byl však asi i Brügel sám; potřeboval si ujasnit, pojmenovat, posoudit historickou látku, jíž byl zčásti aktivním účastníkem či svědkem a která prostupovala jeho život. Niterná vazba k tématu však nenarušila ani neoslabila objektivní přístup historika, Brügel ho naplňoval s vážností i odpovědností, bez nichž se nelze dobírat řešení otázek kladených z dějin i neobyčejně pohnutých. Chápu a cítuji obě Brügelovy monografie právě i jako originální „soubor otázek a odpovědí“: některé si zformuluje i čtenář. Působivost takto pojatého textu se tím ještě zvyšuje, vytvářena samozřejmě Brügelovým výkladem, jeho mohutností a stylem. Subjektivně (a tedy možná neoprávněně, přesto nutkavě) mu přičítám ještě vlastnost násobné polemiky: s tím, co se stalo, s výklady neschopnými či neochotnými se tomu postavit zpříma, uhýbajícími od podstatného, zatemňujícími, unikajícími podivnými slovy a podivnými fakty. Nepřítakávám všem Brügelovým dílčím soudům; některé ostatně korigovala novější literatura, proti jiným bych postavil odlišné pojetí (obdobně autorské, a tedy vystavené i nesouhlasu), každý si však zaslouží pozornost. Objevují, pojmenovávají, inspirují.

Osobitá je struktura obou knih. Historická látka je vykládána převážně problémově, což naplňují i zvýrazňují četné dílčí „kapitolky“, rozkládající a zároveň skládající kapitoly velké, hlavní. Dodržují sice základní chronologii, přitom ale její náplň a určující rysy ne zcela respektují. Citelnější je to u historie let válečných, kterou Brügel věnoval převážně genezi německého odsunu. Upozornil na to ostatně i Václav Kural, který k oběma dílům napsal užitečné české doslovy (sv. 1, s. 697–714; sv. 2, s. 341–360). Z Brügelova přístupu vyvstává totiž určitý problém metodologický, kdy jistá ztráta posloupnosti zasahuje úplnost posouzení a vysvětlení některých stanovisek, návrhů, rozhodnutí.

Neobyčejně rozsáhlá je heuristika Brügelových knih. Autor shromáždil a probádal dokumentaci dostupnou v západoevropských archivech a knihovnách. Vědom si závažných souvislostí hlavní tematiky, zajímaly ho prameny i k nim. O to více litujeme, že Brügel nemohl poznat také archivní zdroje české; výklad by se nejen zmnožil, ale ještě prohloubil, získal by další relevantní faktografii a z ní vyvozované teze. Brügelovi by to bylo jednoznačně ku prospěchu. Měl sice i „pomocníky“ v Československu, jejich příspěvky ale nemohly být obsáhlejší. Sám jsem Brügelovi posílal určitou dokumentaci k Benešovu tajnému jednání s německými emisary

koncem roku 1936; zřejmě „nedošla“, stejně jako ke mně „se nedostala“ Brügelem připravená publikace o Ludwigu Czechovi.³

Brügelovy knihy, zvláště první z nich, budou trvale patřit k základním dílům o česko-německých vztazích v třicetiletí po roce 1918. Odborný respekt mají zajištěn, ať budou budít i stanoviska diskusní či konfrontační. Zasloužily by si proto obsáhlý recenzní souhrn: odkazují na Kuralovy doslovy, které podaly výstižnou charakteristiku. V tomto zamyšlení se omezím jen na několik glos připomínajících třeba i jen dílčí názory, soudy a hodnocení, které stojí za nepřehlédnutí.

Německý sociální demokrat Brügel věnuje pochopitelně detailnější pozornost straně, k níž náležel. Vděčíme tomu za vysvětlování postojů prvního předsedy německých sociálních demokratů v Československu Josefa Seligera po říjnu 1918 (našly by se ještě další důvody spojené se situací v německém Rakousku) i za soustavnější sledování vývoje strany, jež směřovala k reálnému česko-německému dorozumění v Československu a k úloze demokratického soupeře sudetoněmeckého nacionálního radikalismu. V genezi pařížských mírových smluv zohlednil Brügel i vliv nedávných smluvních diktátů císařského Německa Rusku a Rumunsku. S odvahou posoudil československá memoranda mírové konferenci (zvláště *Aide Mémoire III*), „trvalky“ sudetoněmecké propagandy. V této souvislosti (jinde) zhodnotil Brügel působení Hermanna Raschhofera, německého vydavatele těchto memorand, v různých velmi problematických službách. Tezi o Československé republice jako nápodobě Švýcarska vyložil Brügel jako závazek liberálního postoje vůči všem bez rozdílu národností. Přísliby československé reprezentace z roku 1919 byly v podstatě dodrženy, i když se pak objevovaly i projevy české tvrdosti. Ústava vznikla bez účasti těch, u nichž nový stát vzbuzoval většinou nenávisť; nebyla však „bezpříkladným aktem násilí“ postrádajícím „jakékoli mravní zdůvodnění“, jak ji charakterizoval Helmuth K. G. Rönnefahrt v objemné konzervativně nacionalistické knize o sudetoněmecké krizi v mezinárodní politice, která měla v roce 1961 zřejmě čelit monografii Bořivoje Čelovského o Mnichovu.⁴

Menšiny si podle Brügela nemohou vytvářet stát ve státě. Sudetoněmecká problematika neměla ostatně prvořadě „vnitropolitický“ národnostní obsah, ale byla součástí hledání a prosazování rozsahu a místa německého státu ve střední Evropě. Také odtud plyne potřeba studia vztahu Německa k českým Němcům a širě vůbec k Československu. Brügel ji respektoval a téma důkladně analyzoval, především v rovině politicko-diplomatické. Hojně přitom užil zpráv, názorů a postojů dlou-

3 BRÜGEL, Johann Wolfgang: *Ludwig Czech: Arbeiterführer und Staatsmann*. Wien, Verlag der Wiener Volksbuchhandlung 1960.

4 RÖNNEFAHRT, Helmuth G.: *Die Sudetenkrise in der internationalen Politik: Entstehung – Verlauf – Auswirkung*, sv. 1–2. Wiesbaden, Steiner 1961. Viz CELOVSKÝ, Borivoj: *Münchener Abkommen 1938*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt 1958 (v českém vydání: *Mnichovská dohoda 1938*. Šenov u Ostravy, Tilia 1999).

holetého vyslance v Praze Waltera Kocha. Byly rozporné, což bylo dáno nejen „objektivně“, vlivem vývoje a mezinárodního postavení Německa a Československa v něm, sudetoněmeckými poměry a československou vládní politikou vůči sudetským Němcům, ale také – a zřetelně – Kochovým smýšlením. Vyslanec charakterizoval odstup od vnitřní i zahraniční politiky Československa, které přivést blíže k Německu se nemohlo podařit. Důvody jsou vystiženy v Kochově dokumentu vrcholném, v závěrečném memorandu v jeho úřadu o „příčinách a následcích zásadního protiněmeckého postoje Čechů“ (viz sv. 1, s. 375–378).

Koch odešel z Prahy v červnu 1935, a to už bylo patrné, že třicátá léta budou podstatně jiná než první poválečné desetiletí. Brügel je v rámci svého hlavního tématu zobrazil výtečně. Jsou mu závažná vlivem na osudy milionů (i na jeho osud), svou zvláštní hektičnost, politickými a ideovými souboji i tragickým vyústěním. Přesvědčivě Brügel zachytil zdroje zrodu a růstu Sudetoněmecké vlastenecké fronty – Sudetoněmecké strany (*Sudetendeutsche Heimatsfront – Sudetendeutsche Partei*), ideologické prostředí, které strana dědila a pak – i s novými rysy – pěstovala. Z detailů připomínám, že Brügel nezapomněl na postoj Sudetoněmecké strany a její kontakty s vedením agrárníků před prezidentskou volbou v prosinci 1935, což z novější české literatury „vypadává“. Při posouzení podpory, kterou Konrad Henlein nacházel u vlivných britských diplomatů lorda Vansittarta a Franka Ashtona-Gwatkina, se Brügel nenechal ovlivnit jejich poválečnými topornými výmluvami.

Za politického připozdívání v Československu a nad ním se násobil význam antifašistických činů a projevů německé sociální demokracie. Brügel jim dal náležitý prostor a přitom konkretizoval pozitivní postoje jejich posledního předsedy Wenzela Jaksche (jeho předchůdce a ministr Ludwig Czech se oproti němu dostal možná až příliš do pozadí). Nenechal se tedy ovlivnit budoucími Jakschovými politickými stanovisky, která by mohla – ale pro historika nesmí – působit na jeho portrét z třicátých let. Jakschovu vstupu do vlády na jaře 1938 zabránila společná domluva Sudetoněmecké strany a vedení vládní koalice; bylo to rozhodnutí pochybné. „Kostičerný“ československý rok 1938 zpodobnil Brügel v přesvědčivém obraze, zahrnujícím hlavní události vnitropolitické i mezinárodní a v mikroportrétech i některé aktéry. Henlein, pracující už plně v Hitlerových službách, chystal argumentaci o „české kolektivní vině“ a samozřejmě svedením strany na cestu otevřené iredenty myslel na budoucí ovládnutí celých českých zemí (říšskoněmecké pohraničí mělo být je „krátkodobým řešením“). Britskému premiérovi Nevillu Chamberlainovi šlo o dohodu s říší, která by zabránila válce, a to i perspektivně, jinak – „starou belu mi záleží na tom, jestli sudetští Němci budou v říši nebo mimo ni“, jak napsal v dopise své sestře (sv. 1, s. 622). Brügel zpochybňuje, že by autory Mnichovské dohody byli Hermann Göring, Konstantin von Neurath a Ernst von Weizsäcker, zřejmě ji považuje přímo za dílo německého zahraničního úřadu. Weizsäckerův podíl se ale zdá nesporný, Mnichovem nadšený německý diplomat chtěl zanedlouho škrtnout příslibené záruky téměř zadušenému Československu (zapuzeny byly pak i bez užití pera). Československo nebylo – zdůraznil především pro německého čtenáře Brügel – „democracií jen na oko“ (sv. 1, s. 691) a Hitlerův útok na ně by přišel, i kdyby bylo státem se zcela dokonale vyřešeným národnostním problémem“ (sv. 1, s. 647).

Má-li Brügelova monografie o Česích a Němcích v první republice také zajímavě polemický nádech, platí tato vlastnost, a to ještě ve zvýšené míře, pro její pokračování o Česích a Němcích v letech 1939 až 1946. Je to dáno především jejím hlavním tématem, genézí odsunu Němců z Československa, který se Brügel – pochopitelně – citelně dotýká, a zřejmě i pro sebe považuje za potřebné zrod odsunu detailně popsat a vyložit. Knihu téma prostupuje tak, že se k němu váže – bezprostředně i nepřímými doteky – snad vše, co skládá její obsah z „dalších“ událostí. Byla vydána sedm let po první monografii, Brügel na ní pracoval také delší dobu; přitom ji chtěl „stihnout“, považoval ji za naléhavou. Soustředil se na politické prostředí exilu, československého i sudetoněmeckého, a na mezinárodní politiku s ideou odsunu souvisící. Dnes už o všech těchto problémových okruzích víme více, ale Brügelova heuristika je i v tomto případě tak dobově důkladná, že vytváří rozsáhlou oporu pro nepřehlédnutelný výklad. Další, přinejmenším československá dokumentace by ho samozřejmě dále cizelovala, stejně jako ještě podrobnější seznámení s diplomaticko-politickým materiálem britským.

Ústřední postavou je Edvard Beneš – Brügel sledoval jeho názorový vývoj v sudetoněmecké problematice, postihl jeho mezníky a fáze, i když nejpodstatnější zlom z jara a léta 1942 a jeho příčinu mohl ještě zvýraznit. S německými demokraty se Beneš nakonec nedomluvil, z oportunistu, který Brügel rozhořčil, je „hodil přes palubu a tím zradil celou svou minulost“ (sv. 2, s. 694). Neúplně vysvětleno zůstalo, proč Jaksch a jemu blízcí „hodili přes palubu“ Československo, v čem byly příčiny Jakschových názorových proměn od roku 1939, které zahrnuly i odpor proti mezinárodnímu zapuzení Mnichova. Objasnění můžeme od Brügela žádat tím spíše, že se s Jakschem a jeho skupinou v exilu rozešel a utkával se s ním pak i svými pracemi o česko-německých vztazích.

Brügel je i v tomto svém díle historikem objektivním, přitom je však znát, s jakým vnitřním napětím je koncipoval. Přenáší je i na čtenáře, který také nebude čist nezúčastněně. Nad souhlasem velmocí s odsunem postavil Brügel více otázek, některé jsou spíše autorovou konstrukcí. Vysídlení mělo podle něho alternativu, morálně obhajitelnou a moudrou, jež je však neprozkoumatelná, a proto jen hypotetická. Také znala „vinu a trest“, mohla ale udržet právní stát. Doba – nálady veřejnosti, převažující politické smýšlení, různé tlaky doprovázející konec války, kterou nacisté vedli jako vyhlazovací – jí ovšem nepřála, mezinárodně i v Československu.

Brügelovy mohutné monografie nejsou na jedno čtení. Návraty k nim jen ještě více ocení jejich úroveň, zaměření, smysl i vyznění.

Recenze

Transporty do Niska – nácvik holokaustu

Daniel Baránek

BORÁK, Mečislav: *První deportace evropských Židů: Transporty do Niska nad Sanem (1939–1940)*. Šenov u Ostravy, Tilia 2009, 301 stran.

Výzkum života Židů v Protektorátu Čechy a Morava byl po válce téměř půl století limitován postojem komunistického režimu vůči historiografii, která měla sloužit především k jeho legitimizaci. Profesor Mečislav Borák, který působí na Slezské univerzitě v Opavě a zabývá se zejména dějinami Slezska a tamních menšin za druhé světové války, česko-polskými vztahy a perzekucí československých občanů v Sovětském svazu, ovšem naznačuje, že příčinou omezování svobodného bádání a zkreslování této historické kapitoly nebyly pouze politické poměry, ale rovněž snaha zastřít výčitky svědomí pramenící z lhostejnosti vůči deportacím Židů anebo také „mindrák“ z toho, že podstatnou část zahraničního odboje netvořili „praví Češi“, nýbrž Židé: „Po téměř půl století byl u nás šířen zlovolný mýtus o ‘trpné oběti’ Židů, kteří šli do plynu jako ovce na porážku. Pokrytecky se tak zastírala zřejmě spoluvina – vždyť česká protektorátní vláda neprotestovala proti deportacím a slovenská vláda je dokonce sama organizovala. Židovské oběti byly beze studu započítávány do celkového počtu obětí okupace v Československu, aniž se měl kdokoliv dovědět, že tvořily naprostou většinu těchto ‘národních obětí’. Tím méně se mluvilo o hrdinství Židů na frontách světové války či o tom, že právě Židé tvořili v počátcích našeho zahraničního odboje na Západě i na Východě jeho podstatnou část.“ (s. 209 a 220)

Teprve s jistým odstupem času a s pádem komunismu se mohlo začít rozvíjet zkoumání holokaustu v českých zemích. Ve středu zájmu přitom stálo právní postavení Židů v protektorátu, deportace vedoucí přes Terezín do vyhlazovacích táborů

a terezínské ghetto samotné. Celkem stranou pozornosti přitom zůstával první transport Židů nejen v rámci protektorátu, ale v celé Evropě – transport do Niska nad Sanem v Polsku. Zahraniční historikové (Jonny Moser, Seev Goshen, Livia Rothkirchenová, Erich Kulka) se o tomto transportu více zmiňovali od sedmdesátých let, česká historiografie tak ovšem mohla činit až o dvacet let později. Výsledky zkoumání dílčích problémů byly publikovány zejména ve sborníku *Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“*,¹ ovšem první ucelené odborné zpracování tohoto tématu představuje až Borákova kniha *První deportace evropských Židů*, s podtitulem *Transporty do Niska nad Sanem (1939–1940)*, která vyšla roku 2009 a následujícího roku byla přeložena do angličtiny.²

Již kvalitní křídový papír a bohatá obrazová příloha, jež čítá celkem devadesát stran a zpřístupňuje nejen archivní dokumenty a fotografie transportovaných Židů, ale také třeba kresby vězňů z tábora v Nisku, napovídá, že tato publikace se snaží oslovit širší okruh lidí než jen odbornou veřejnost. Laické čtenářstvo si bezpochyby skutečně přijde na své, nicméně ti náročnější se musí namísto poznámkového aparátu spokojit pouze s obsáhlým seznamem použitých pramenů a literatury. Snad zřetel na širší publikum vedl také místy Boráka k určité emocionalitě. Jistou míru patosu obsahuje například pasáž pojednávající o průběhu „křišťálové noci“ v Sudetech: „Dobová fotografie z Opavy ukazuje hořící synagogu: kopule zachvácená požárem se už propadá, zdi září oslepujícím jasem do tmy, plameny vrhají přes tyčkový plot záblesky světla na postavy místních občanů, přihlížejících s rukama v kapsách nezvyklému divadlu.“ (s. 16) Také závěrečná část knihy má zapůsobit především na city: „Od počátku války už uplynulo sedmdesát let a poválečný svět se k nepoznání změnil. Změnili se však i lidé? Ač se to zdálo skoro nemožné, antisemitismus se znovu obrodil a nabývá na síle i v zemích, v nichž skoro žádní Židé už nezbyli. Existence plynových komor je zpochybňována a tvrzení o šesti milio-
nech zavražděných Židů je prý jen trikem židovské propagandy.“ (s. 252) Dost dobře chápu Borákovo rozhořčení, nemyslím si však, že by takováto citově podbarvená vyjádření dokázala případně zpochybňovače holokaustu přesvědčit.

Ostatně takovýchto emocionálně podbarvených pasáží nebylo vůbec třeba, neboť příběhy transportovaných Židů, které líčí Borák nebo samotní pamětníci transportu, jsou pohnuté už samy o sobě. Tak je tomu třeba u vyprávění Arnošta Bachracha: „Vodu nám (při transportu do Niska – pozn. DB) vůbec nedávali, a jelikož cesta včetně pobytu ve vagonch na přednádraží v Ostravě trvala celkem 48 hodin, lze si snadno představit to utrpení.“ (s. 70) Právě vyprávění, plné často jen strohých náznaků obrovského utrpení, považuji za nejsilnější stránku této knihy. Čtenář s nepřetím sleduje přípravu transportu na podzim 1939, jeho průběh, budování tábora,

1 NESLÁDKOVÁ, Ludmila (ed.): *Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“*: K 55. výročí první hromadné deportace evropských Židů. Ostrava, Rondo 1995.

2 BORÁK, Mečislav: *The first deportation of the European Jews: the transports to Nisko nad Sanem (1939–1940)*. Opava – Šenov u Ostravy, Silesian University – Tilia 2010.

život v tamních podmínkách, zrušení tábora i návrat zbylých přibližně pěti set Židů na jaře 1940 zpět do protektorátu.

Ještě více strhující jsou ale kapitoly líčící osudy těch, které nacisté v táboře ani neinternovali, ale rovnou je nahnali přes blízkou hranici do Sovětského svazu. Tam je prošetřovaly orgány ministerstva vnitra (NKVD) a často jim nabízely sovětské občanství. Židé, kteří tuto nabídku odmítli, byli záhy deportováni do gulagů, kde přibližně polovina z nich zahynula. Ty, kteří sovětské občanství přijali a zůstali v okolí Lvova, zaskočil v létě 1941 útok německých vojsk a následné systematické vyvražďování Židů. Vilém Überreich zažil nacistický i sovětský lágř, oba však přežil, takže mohl po letech srovnávat: „V německých lágřech, tam strážní a esesáci vězně přímo ubíjeli, stříleli, plynovali a spalovali. V sovětských táborech nucených prací to neměli zapotřebí, vězňové hromadně umírali, hynuli sami těžkou prací, hladem padali jako mouchy. V baráku bylo peklo. Lidé se na pryčnách tísnili jako dobytek, umírali vleže, ve spaní. Mnoho vězňů večer ulehlo a ráno se již neprobudilo. Jejich spolunocležník to však neohlásil. Tajil to tak dlouho, jak jen bylo možno, neboť tak dlouho mohl dostat 300 gramů chleba mrtvého souseda. Stávalo se, že živý ležel s mrtvým i tři noci, než se na to přišlo.“ (s. 205)³

Barvitě příběhy pak Borák dokresluje strohými fakty. Série transportů z nádraží v Moravské Ostravě, Katovicích a ve Vídni přepravila v říjnu 1939 do Niska více než čtyři tisíce Židů. Velká většina z nich byla záhy nahnána do Sovětského svazu; nebezpečný přechod hranic, vyvražďování Židů po okupaci východní Haliče nacisty nebo pobyt v gulagu ovšem přežilo jen několik stovek osob. Asi tři sta padesát Židů, kteří přežili transport do Niska i pobyt v gulagu, pak vstoupilo do Svobodovy armády a účastnilo se s ní bojových operací, konce války se jich však dočkalo jen sto třiačtyřicet. Zhruba pětistovka Židů, které nacisté nezahnali do Sovětského svazu a kteří se mohli po zrušení tábora vrátit ke svým rodinám do protektorátu, se konce války nedožila, neboť sotva dva roky po návratu je nacisté do svých táborů deportovali znovu; tentokrát se však již nejednalo o nějaké „pokusné tábory“, jako byl tábor v Nisku, v němž zahynulo jen málo lidí, nýbrž šlo o „továrny na smrt“.

Mečislav Borák se snaží okolnosti transportů do Niska zasadit do širšího kontextu, díky čemuž se mu daří vysvětlit charakter „Akce Nisko“: v plánech nacistů šlo o návčik budoucího vyvezení všech Židů z území, které dobudou. „Očištěny“ měly být především oblasti, jež se staly novými říšskými župami: Ober Schlesien, Wartheland a Danzig-Westpreußen. Začít se mělo s Židy z Katovicka, k nimž ovšem byli

---

3 Tomáš Pěkný v recenzi na tuto knihu (PĚKNÝ, Tomáš: *Kniha nejen o Nisku*. In *Roš Chodeš*, roč. 72, č. 4 (2010), s. 17) napsal: „Překvapením pro mnohé čtenáře bude asi popis nepředstavitelných poměrů ve stalinských koncentracích, které vězni přirovnávali k těm nacistickým.“ Z tohoto tvrzení by se mohlo zdát, že Borákova kniha přináší převratný pohled na fungování Sovětského svazu, o kterém se ovšem čeští čtenáři mohli dozvědět již v 60. letech z některých děl Alexandra Solženicyna vydaných v Československu.

přičlenění Židů z Ostravska, jejichž ekonomické zázemí bylo podle Boráka lepší, takže mohli snáze zajistit materiál i naprojektovat plány pro výstavbu táborových baráků. Do transportu nakonec nacisté zařadili také Židy z Vídně, prý na osobní Hitlerovo přání.

Ještě úspěšnější je autor ve snaze osvětlit faktory, jež vedly ke zrušení tábora v Nisku. Uvádí, že se především změnilы priority nacistů, když ostatní dvě župy měly při odstraňování Židů dostat přednost před Katovickem, a jistou roli hrály také osobní či kompetenční spory mezi Adolfem Eichmannem, který řídil „Akci Nisko“, a generálním guvernérem okupovaného Polska Hansem Frankem, bez jehož vědomí Eichmann tábor v Nisku zřídil. Kromě toho Sověti snad protestovali proti vyhánění Židů na jejich území a pozitivní efekt přinesly intervence zahraničních průmyslníků, jejichž služby nacisté potřebovali. Podle Borákova zjištění byla „Akce Nisko“ navíc spojena s korupční aférou, jež nakonec dokonce vedla k zatčení velitele ostravského gestapa.

Další předností Borákovy knihy je snaha o pluralitu pohledů. Autor se snaží transporty nahlížet nejen z perspektivy jejich organizátorů a na druhé straně obětí, ale také například očima niských starousedlíků. Stěžejní části knihy, druhá až sedmá kapitola, díky tomu nabízejí velmi poutavý a členitý obraz. Bohužel u první a poslední kapitoly však tato snaha konfrontovat různé pohledy a zařazovat je do kontextu selhává, což má dva hlavní důvody.

V prvé řadě je zde pohled obětí zúžen prakticky jen na Židy z Moravské Ostravy a okolí. V první kapitole se autor obsáhle rozepisuje o podmínkách, v jakých tito Židé v letech 1938 a 1939 žili, což sice jistě umožňuje lépe si představit, z jakého prostředí byli moravskoostravští deportovaní vytrženi. Nemohu se však ubránit otázce, proč jsou Židům z Moravské Ostravy věnovány téměř tři desítky stránek, zatímco katovickým Židům pouze stránky dvě a vídeňským dokonce jen jedna. Bylo by možné namítnout, že českého čtenáře budou nejvíce zajímat osudy deportovaných z českých zemí, tato argumentace by ovšem platila jen pro české vydání, a nikoli již pro vydání anglické.

Kontext vyprávění je navíc místy příliš široký a nesouvisí přímo s problematikou transportů. Markantní je to zejména tehdy, když autor rozebírá detaily Eichmannova dopadení, souzení a popravy (s. 237–239). S těmito informacemi se český čtenář může snadno seznámit v jiných publikacích a v daném rozsahu tato pasáž tedy není pro Borákovu knihu nijak přínosná. Mnohem zajímavější by bylo věnovat tyto tři stránky otázce, jak se do procesu s Eichmannem promítla jeho role při organizování transportu do Niska. Ne zcela potřebné odbočky – psané snad s ohledem na laického čtenáře – pak odvádějí pozornost i na jiných místech (například při popisu situace na Ostravsku koncem třicátých let autor odbočuje k nařízení o přihlašování židovského majetku vydanému v dubnu 1938 v Německu nebo k detailům o příčinách vypuknutí „křišťálové noci“, která se ostatně Moravské Ostravy bezprostředně nijak nedotkla). Také po větě: „V únoru 1939 bylo Židům ve státních službách doporučeno, aby se ‘dobrovolně’ vzdali svých míst“ (s. 17), bych očekával informaci, jak se toto „doporučení“ dotklo Židů v Moravské Ostravě. První a poslední kapitola tak kolísají mezi dějinami v podstatě regionálními (příběhem

Židů transportovaných z Moravské Ostravy) a dějinami holokaustu (respektive analýzou jejich jednoho dílčího problému). Naštěstí toto váhání se projevuje pouze u zmíněných dvou kapitol.

Několik málo nedostatků ovšem Borákově práci nijak výrazněji neškodí. Kniha především poskytuje plastický obraz průběhu transportů, zřízení tábora, nahnání Židů do Sovětského svazu, života v tamních gulazích i účasti přeživších ve Svoobodově armádě. Tento obraz mohl vzniknout jen díky tomu, že autor shromáždil – a mnohdy sám natočil – řadu pamětnických výpovědí. Je to o to cennější, že tyto výpovědi představují v mnoha případech jediný zdroj poznání některých důležitých skutečností. Barvitému vyprávění židovských osudů pak dodává historický fundament Borákova analýza místa transportů do Niska v plánu „konečného řešení židovské otázky“ a příčin zrušení tohoto „pokusného“ tábora. Celou knihu uzavírá zamyšlení nad (ne)potrestáním viníků tragédie tisíců Židů; škoda jen, že ke konkrétním jménům nacistických strůjčů transportů do Niska autor nepřipojil jména těch, kteří rozhodli o deportaci Židů do sovětských gulagů.

Recenze

Nacistické zločiny ve východních Čechách

Jaroslav Najbert

GRUNTOVÁ, Jitka – VAŠEK, František: *Málo známé zločiny SD ve východních Čechách*. Praha, Naše vojsko 2008, 271 stran.

Perzekuci českého obyvatelstva v letech 1939 až 1945 spojujeme většinou s činností německé Tajné státní policie (*Geheime Staatspolizei*). Gestapo bezesporu sehrávalo v období nacistické okupace klíčovou úlohu při potlačování českého hnutí odporu, bylo však jen jednou z mnoha složek nacistického bezpečnostního aparátu. Zcela specifické postavení v něm zaujímala Bezpečnostní služba (*Sicherheitsdienst – SD*) jako politická rozvědka nacistické strany (NSDAP). Od roku 1933 se z ní postupně stala politická a mocenská instituce nebývalého významu, která se mimo jiné svou rozsáhlou zpravodajskou činností podílela na likvidaci Československa a poté v součinnosti s gestapem na zločinech páchaných za okupace na obyvatelích českých zemí. O jejím málo známém podílu na těchto zločinech se zaměřením na oblast východních Čech pojednává kniha historičky Jitky Gruntové a jejího kolegy Františka Vaška.

Oba autoři se už několik desetiletí soustavně věnují historii českých zemí v období mnichovské krize a za druhé světové války. Společně už na konci devadesátých let připravili publikaci *Boj o hranici: Moravská Chrastová 1938*,¹ pojednávající

---

1 GRUNTOVÁ, Jitka – VAŠEK, František: *Boj o hranici: Moravská Chrastová 1938*. Litomyšl, Augusta 1998.

o ojedinělém vojenském zásahu českých jednotek při znovudobytí obce obsazené sudetoněmeckými ordnery. Gruntová s Vaškem se dlouhodobě věnují hlavně regionu východních Čech, o čemž svědčí řada jejich sborníkových článků.² Vzhledem k nedávnému úmrtí Františka Vaška zůstanou *Málo známé zločiny SD ve východních Čechách* jejich poslední společnou publikací.

Činností německé Bezpečnostní služby se František Vašek zabýval už na začátku osmdesátých let, jeho rukopis zasláný do soutěže Svazu protifašistických bojovníků je k dispozici v Národním archivu v Praze.³ Pokud lze na recenzované knize něco ocenit, je to badatelská preciznost a využití široké škály literatury a pramenů. Jelikož se čeští historikové doposud s výjimkou několika článků působení německé Bezpečnostní služby na území Čech a Moravy důkladněji nevěnovali,⁴ museli se autoři opřít především o rozsáhlou odbornou literaturu německých kolegů. Díky archivnímu výzkumu a studiu dobového tisku se jim nakonec podařilo shromáždit dostatek materiálů k tomu, aby zrekonstruovali činnost Bezpečnostní služby v rozsahu královéhradecké služebny. Metoda sondy se přitom ukázala jako velice vhodná pro uchopení její organizační struktury a činnosti. Kniha tak svým pojetím přesahuje meze regionální historie a lze ji považovat za významný příspěvek k výzkumu činnosti nacistických bezpečnostních orgánů v okupovaných českých zemích.

Kniha je rozdělena do šesti kapitol, které pojednávají o vzniku a počátcích Bezpečnostní služby, o její podvrtné činnosti proti Československu, o působení v Protektorátu Čechy a Morava a jejím podílu na perzekuci prováděné gestapem. Regionálněji zaměřené jsou poslední dvě kapitoly, týkající se situačních zpráv Bezpečnostní služby, činnosti jejích důvěrníků a informátorů v oblasti působnosti královéhradecké úřadovny a takzvaných vlivových osob. Přílohy vesměs tvoří přehledy organizační struktury bezpečnostních úřadů.

-
- 2 Viz TÍŽ: Období let 1918–1945. In: NEKUDA, Vladimír (ed.): *Moravskotřebovsko; Svitavsko*. (Vlastivěda moravská, sv. 67.) Brno – Moravská Třebová – Svitavy, Muzejní a vlastivědná společnost v Brně – Město Moravská Třebová – Město Svitavy 2002, s. 185–255; TÍŽ: *Obyvatelé východních Čech a Svatobořice*. In: KUX, Jan a kol. (ed.): *Internální tábor Svatobořice a jeho postavení v Protektorátu Čechy a Morava v plánech nacistické válečné mašinérie v letech 1942–1945: Sborník Mezinárodní kolokvium Kyjov 2007*. Brno, Onufrius 2008, s. 89–93; TÍŽ: *Vlakové transporty vězňů z koncentračního tábora Osvětim v lednu 1945 přes východní Čechy*. In: *Pomezí Čech a Moravy: Sborník prací ze společenských a přírodních věd pro okres Svitavy*, roč. 4. Litomyšl, Státní okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli 2000, s. 179–198; TÍŽ: *Tragédie výsadku Gustava Schneidera*. Březová nad Svitavou, Augusta 2000.
- 3 VAŠEK, František: *Bezpečnostní služba říšského vedoucího SS (Der Sicherheitsdienst des Reichsführers SS)*. Rukopis, soutěž SPB, roč. 1981, č. 70. Uloženo v Národním archivu v Praze.
- 4 Viz BIMAN, Stanislav: *Nacistická bezpečnostní služba v Protektorátě Čechy a Morava*. In: *Sborník archivních prací*, roč. 22. Praha, Panorama 1972, s. 296–355; KLAPAL, Čeněk: *Několik poznámek k působení SD v okupovaném Československu*. In: *Odboj a revoluce*, roč. 5, č. 5 (1967), s. 82–96; ŽIŽKA, Jaroslav: *SD v českých zemích: Ovlivňování protektorátní politiky*. In: *Hlas revoluce*, roč. 27, č. 32 (16.8.1974).

Pro nacistickou stranu v Německu byla kvalitní zpravodajská služba nezbytným předpokladem úspěšného uchopení a udržení moci. Hitler od počátku třicátých let využíval všech možností, aby pronikl do řad svých protivníků. Nacisté potřebovali znát jejich záměry a metody, aby jim mohli přizpůsobit vlastní opatření. Provizorní zpravodajské metody od roku 1931 nahrazovala nová zpravodajská služba zřízená v rámci nacistické strany, jejímž budováním byl na příkaz vůdce SS Heinricha Himmlera pověřen Reinhard Heydrich. Ten novou špionážní službu vytvářel po vzoru vojenské rozvědky a její organizační strukturu dokončil v roce 1933.

Heydrich prosazoval totální špionáž uvnitř německého národa. Členy Bezpečnostní služby se stávali inteligentní a vzdělaní nacisté, sítě jejich důvěrníků pokryly celé Německo i německá zájmová území včetně československého pohraničí. Bezpečnostní služba během třicátých let získala výsadní postavení v rámci nacistické strany i německého státu. Na jejím objektivním zpravodajství do značné míry závisel úspěch a účinnost nacistické politiky. Situační zprávy, které vypracovávala, jsou věcné, často kritické, bez ideologického zkreslení. Z tohoto důvodu tvoří dnes jedinečný pramen pro poznání života na území spravovaném nacisty.⁵

Bezpečnostní služba pronikala do všech oblastí života v předválečném Československu, zejména se ale soustředila na sledování členů Sudetoněmecké strany (SdP) Konrada Henleina. Mnozí Henleinovi spolupracovníci byli jejími agenty a dodávali do Berlína informace o vnitřních sporech ve straně. Kromě toho sledovala německé emigranty uprchlé do Československa. Výsadní úlohu pak sehrávala při plánování a stanovení úkolů bezpečnostních složek v době napadení a obsazování československého území.

Po 15. březnu 1939 stál před Bezpečnostní službou náročný úkol – vybudovat svou síť na území Protektorátu Čechy a Morava. Byl zde zřízen vedoucí úsek v Praze, pod který spadaly služebny a venkovské úřadovny. Pro oblast východních Čech náleželo pod služebnu v Hradci Králové pět úřadoven: v Pardubicích, Kolíně, Mladé Boleslavi, Jičíně a v Hradci Králové. Pro úředníky Bezpečnostní služby přišlé z říše byla zejména v prvních měsících budování zpravodajské sítě nepostradatelná spolupráce se sudetskými Němci, kteří jako dobří znalci místních poměrů sami vytvářeli své informátorské sítě. Bezpečnostní služba na území protektorátu setrvala až do konce války v samostatném postavení a řízena byla přímo z Hlavního úřadu říšské bezpečnosti (*Reichssicherheitshauptamt* – RSHA). Státní tajemník říšského protektora a od roku 1943 státní ministr pro Čechy a Moravu Karl Hermann Frank se zejména v posledních dvou letech dostával do sporu s vedoucím pražské úřadovny Bezpečnostní služby Walterem Jacobim. Na jedné straně Frank využíval jejích poznatků při plánování a realizaci nacistické politiky v protektorátu, na druhé stra-

---

5 Jako pramen byly situační zprávy SD využity např. v edici: KREJČOVÁ, Helena – HYNDRÁKOVÁ, Anna (ed.): Postoj Čechů k židům: Z politického zpravodajství okupační správy a protektorátního tisku v letech 1939–1941. In: *Soudobé dějiny*, roč. 2, č. 4 (1995), s. 578–605.

ně však někdy nesl nelibě kritické poznámky v situačních zprávách, které Jacobi zasílal do Berlína. Navíc se Frankovi nepodařilo zahrnout Bezpečnostní službu pod pravomoc velitele Bezpečnostní policie (*Sicherheitspolizei* – SiPo) v protektorátu, pod kterou spadalo gestapo a kriminální policie. Až do konce války mu zůstala jen kontrolní a koordinační funkce.

Autoři už v názvu knihy předjímají, že chtějí popsat zločinnou roli Bezpečnostní služby ve východních Čechách. Bezpečnostní služba odhalovala protivníky a shromážděné informace předávala gestapu, jež provádělo trestněprocesní úkony – zatýkání, prohlídky, deportace zatčených do koncentračních táborů nebo jejich předání do soudní vazby. I když mezi příslušníky gestapa a Bezpečnostní služby byla častým jevem rivalita a napjaté vztahy byly na denním pořádku, vzájemná spolupráce těchto složek při potlačování českého hnutí odporu byla nezbytnou součástí nacistické okupační politiky.

Záměr zrekonstruovat celkový podíl Bezpečnostní služby na nacistické perzekuci naráží na důkazní nouzi – většinu spisů a materiálů nacisté před koncem války zničili. Autoři proto čerpali zejména z poválečných výslechových protokolů před mimořádnými lidovými soudy. Na jejich základě dospěli k názoru, že v důsledku činnosti Bezpečnostní služby bylo mnoho občanů východních Čech posláno na popraviště a do koncentračních táborů. Bezpečnostní služba se podílela na přípravě seznamů pro preventivní zatýkací akce, jako například „Albrecht I“. Její agenturní síť soustavně sledovala významné představitele českého kulturního a politického života. Spolupráce Bezpečnostní služby s gestapem byla velmi těsná zvláště v období prvního a druhého stanného práva. První stanné právo bylo vyhlášeno i pro obvod vrchního zemského rady v Hradci Králové. Rozbor situačních zpráv totiž jasně ukazoval, že ve východních Čechách začalo po vstupu Sovětského svazu do války docházet k četným projevům odporu. Zneklidňující zprávy docházely přes Heydricha k Hitlerovi, který se v září 1941 rozhodl přistoupit ke změně okupační politiky a zastupujícím říšského protektora jmenoval právě šéfa Hlavního úřadu říšské bezpečnosti.

Bezpečnostní služba pečlivě sledovala reakce českého a německého obyvatelstva na poměry, které nastolil Heydrich. Někteří její agenti navíc seděli přímo v senátech stanných soudů. Po atentátu na Heydricha za druhého stanného práva Bezpečnostní služba předávala gestapu seznamy českých vlastenců a příslušníků inteligence, kteří byli pak likvidováni „za schvalování atentátu“. Důvěrníci SD přitom provokovali předem vytipované osoby, aby se k atentátu vyjádřily. Autoři ve čtvrté kapitole celkem přesvědčivě dokládají podíl Bezpečnostní služby na nacistických zločinech během prvního a druhého stanného práva.

Za nejpovedenější část knihy považují poslední dvě kapitoly, pojednávající o zpravodajské činnosti Bezpečnostní služby ve východních Čechách. Autoři prostřednictvím úryvků z denních a měsíčních zpráv dokládají, jakým způsobem sledovala postoje, mínění a nálady obyvatel protektorátu. Zachyceny jsou zde například reakce na vypálení osady Ležáky u Chrudimi. Badatelům mohou zveřejněné zprávy sloužit jako odrazový můstek ke zkoumání regionálních dějin druhé světové války. Zprávy jsou o to cennější, že Bezpečnostní služba musela informovat

objektivně, bez přikrašlování. Byla jedinou institucí v nacistickém Německu, která mohla projevovat kritiku, dokonce se to od ní vyžadovalo.

Zprávy byly sestavovány na základě hlášení důvěrníků a agentů Bezpečnostní služby. O nich pojednává poslední kapitola knihy. Autorům se podařilo vypracovat poměrně ucelenou a přehlednou typologii spolupracovníků SD, u řady z nich se dokonce dopátrali i motivů agenturní spolupráce. Přehled jmen však dnes už nevyvolává žádné emoce. Většina spolupracovníků po válce buď uprchla do Německa nebo nebyla odhalena, pouze menší část jich byla za svou činnost v období okupace stíhána a odsouzena. Jestliže autoři v závěru připomínají konstatování Bohuslava Ečera z knihy *Norimberský soud*,⁶ že gestapo a Bezpečnostní služba byly prohlášeny za zločinné organizace kvůli jejich účasti na válečných zločinech a zločinech proti lidskosti, lze dodat, že svým vlastním výzkumem dodatečně přispěli k potvrzení oprávněnosti takového rozhodnutí.

Z hlediska odborného zpracování není knize Jitky Gruntové a Františka Vaška co vytknout. Ve většině kapitol přinášejí dosud nepublikované údaje. Zabývají se nejen organizačními strukturami, ale i činnostmi a osudy konkrétních lidí, díky nimž není kniha odosobněná. Zkoumání obecnějších problémů doplňuje regionální faktografická základna. Když pomineme úvodní věnování památce českých vlastenců a obětí z Ležáků a jednu krátkou zmínku v závěru knihy, není text interpretačně nijak zatížen snahou vyvozovat z činnosti Bezpečnostní služby jakékoli důsledky pro poválečné řešení sudetoněmecké otázky.

Proto mě na knize zaráží předmluva Jiřího Frajdla. O vlastním tématu se v ní mnoho nedočteme, anotace samotné knihy zabírá jen zlomek textu. Naproti tomu se zde silně tematizuje německý problém vyrovnávání s vlastní nacistickou minulostí. Není cílem recenze posuzovat Frajdlovo kolektivní hodnocení aktérů a schematická tvrzení, jež s obsahem knihy vůbec nesouvisí. Napadá mě však otázka na závěr, totiž zda je podobně laděné předmluvy v roce 2008 stále nutné psát? Mladším generacím slouží knihy jako tato k hlubšímu poznání mechanismů nacistické okupační politiky. Aktualizování tématu pro účel česko-sudetoněmeckých sporů o výklad minulosti považuji s přihlédnutím k současné české historiografii za dávno překonané.

---

6 EČER, Bohuslav: *Norimberský soud*. Praha, Orbis 1946.

Recenze

Dědictví (nejen) studené války na české a rakouské periferii

David Kovařík

BLAIVE, Muriel – MOLDEN, Berthold: *Hranice probíhají vodním tokem: Odrazy historie ve vnímání obyvatel Gmündu a Českých Velenic*. Z němčiny přeložila Jana Ogrocká. Brno, Společnost pro odbornou literaturu – Barrister & Principal 2009, 211 stran.

Vztahy mezi Čechy a Rakušany jsou dlouhodobě zatíženy skutečnými nebo jen uměle vyvolanými problémy a nedorozuměními.¹ Přesto, anebo možná právě proto, se stále více objevují v různých oblastech výzkumu společné česko-rakouské bilaterální projekty, kterých se účastní badatelé z obou zemí. V posledních dvaceti letech se tak uskutečnila řada odborných výzkumů, které se snažily o dokumentaci, přiblížení nebo případné srovnání historického, hospodářského, kulturního a společenského vývoje v obou zemích. Nejčastěji takové výzkumy probíhaly ve vybraných příhraničních regionech. Jak roste počet projektů a výzkumů, přibývá i k tomuto účelu vydávaná literatura.²

-
- 1 Shrnutí historického vývoje česko-rakouských vztahů a jejich analýzu provedl rakouský historik Arnold Suppan ve svém vystoupení na recepci u příležitosti II. česko-rakouských dnů historiků v roce 2006 (viz SUPPAN, Arnold: Rakušané a Češi: Nepřející sousedé? In: *Listy: Dvuměsíčník pro politickou kulturu a občanský dialog*, roč. 37, č. 1 (2007), s. 55–60.
  - 2 Z řady dosavadních česko-rakouských projektů a jejich publikačních výsledků srv. např. WINKELBAUER, Thomas (ed.): *Kontakte und Konflikte: Böhmen, Mähren und Österreich. Aspekte eines Jahrtausends gemeinsamer Geschichte. Referate des Symposiums „Verbindendes und Tren-*

Další příspěvek k problematice česko-rakouských vztahů a k přiblížení osudů obyvatel na obou stranách hranice přináší publikace *Hranice probíhají vodním tokem*, jejímiž autory jsou francouzská historička Muriel Blaive a její rakouský kolega Berthold Molden. Narozdíl od většiny dosavadních česko-rakouských komparací není v tomto výzkumném a autorském tandemu zastoupen český badatel, což může mnohého čtenáře překvapit a snad i zaskočit. Místo toho se nám ovšem nabízí jedinečná příležitost zakusit „jiný pohled“, vržený očima zahraničních badatelů; Muriel Blaive navíc v Česku delší dobu působila a ovládá český jazyk, což jí umožňuje bez problémů studovat prameny i aktivně hovořit se zdejšími lidmi.³ Přestože v tomto výzkumu absentují čeští badatelé a na jeho realizaci se nepodílela žádná česká instituce, byly jeho výsledky zveřejněny vedle německé verze⁴ také v českém překladu, který je zároveň první v Česku vydanou publikací rakouského Ústavu Ludwiga Boltzmannova pro evropské dějiny a veřejnou sféru (*Ludwig Boltzmann Institut für Europäische Geschichte und Öffentlichkeit*) a jeho projektu zaměřeného na osudy obyvatel žijících na hranicích států dvou znesvářených mocenských bloků v čase studené války.

Jednou z lokalit, kde se protínal demokratický Západ a komunistický Východ, bylo pomezí rakouského Waldviertelu a jižních Čech; přímo na státní hranici mezi Rakouskem a Českou republikou se zde nachází dolnorakouské město Gmünd a české město České Velenice. Zdejší hranice nepředstavovala pouze pomyslnou čáru rozdělující rakouskou a českou část města, ale také místo, kde se v minulosti na pozadí velkých událostí odehrávaly důležité a dramatické změny, jež významně ovlivňovaly osudy obyvatel obou měst. Významnými milníky v moderní historii tohoto regionu jsou pak především tři letopočty. Prvním byl rok 1920, kdy se rozhodnutím mírové konference v St.-Germain rozdělilo město Gmünd mezi Rakousko a Československo. Většina města včetně jeho historického centra zůstala

---

nendes an der Grenze, 3“, 24.–27. Oktober 1992 in Zwettl. Waidhofen an der Thaya, Waldviertel Heimatbund 1993; KOMLOSY, Andrea – BUZEK, Václav – SVÁTEK, František: *Kultury na hranici / Kulturen an der Grenze: Jižní Čechy, jižní Morava – Waldviertel – Weinviertel. Mezioborový rakousko-český výzkumný projekt a výstava*. Wien, Promedia 1995; PETRÁŠ, Jiří (ed.): *Společná hranice: Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané 15.3.2007 ve spolupráci Jihočeského muzea v Českých Budějovicích a Waldviertel Akademie ve Waidhofen an der Thaya*. České Budějovice, Jihočeské muzeum 2007; LAUSSEGGER, Armin – LINKE, Reinhard – PERZI, Niklas: *Österreich. Tschechien: Unser 20. Jahrhundert. Begleitband zum wissenschaftlichen Rahmenprogramm der Niederösterreichischen Landesausstellung 2009*. Wien, Lit-Verlag 2009.

3 Muriel Blaive vstoupila do povědomí českých čtenářů jako autorka prací, ve kterých se zabývala málo známými nebo konfliktními tématy poválečných československých dějin (srv. BLAIVE, Muriel: *Promarněná příležitost: Československo a rok 1956*. Praha, Prostor 2001; BLAIVE, Muriel – MINK, Georges (ed.): *Benešovy dekrety: Budoucnost Evropy a vyrovnání se s minulostí*. Praha, CeFRes 2003).

4 MOLDEN, Berthold – BLAIVE, Muriel: *Grenzfälle: Österreichische und tschechische Erfahrungen am Eisernen Vorhang*. Weitra, Bibliothek der Provinz 2009, 271 s.

v Rakousku, avšak zdejší důležitá železniční stanice se strojními dílnami připadla československému státu. V nedalekém okolí o dva roky později vzniklo samostatné město České Velenice. Druhým mezníkem byl rok 1938, kdy byly České Velenice na základě Mnichovské dohody připojeny k Německé říši a znovu tak spojeny s rakouským Gmündem v jedno město. Konečně v roce 1945 se rakouská a česká část města znovu oddělily a o několik let později navzájem izolovaly neprostupnou „železnou oponou“, která ještě více přetrhala společné vazby a téměř utlumila kontakty mezi obyvateli obou lokalit.⁵

Bouřlivé proměny tohoto regionu v průběhu celého dvacátého století významně ovlivnily životní osudy zdejších obyvatel, které se také zásadně promítly do místní „kolektivní paměti“ nejen přímých účastníků výše uvedených historických událostí, ale i dalších generací vyrůstajících v tomto prostředí. Obyvatelé rakouského Gmündu a Českých Velenic proto představují ideální soubor nejen pro výzkum a dokumentaci složitého vývoje česko-rakouských vztahů, ale i pro přiblížení vývoje a životních podmínek obyvatel v blízkosti státní hranice v moderních českých dějinách. Provedený výzkum je postaven především na svědectvích a vzpomínkách vybraných obyvatel obou měst zachycených metodou *oral history*. Výběr respondentů přitom nebyl omezen na příslušníky generace, která aktivně prožívala výše uvedené historické události, ale zahrnoval také zástupce mladší generace, která zná historický vývoj jen zprostředkovaně ze školy, z vyprávění svých rodičů nebo z jiných zdrojů. Realizátoři výzkumu se zajímali nejen o líčení a hodnocení historických událostí očima svých narátorů, ale zjišťovali také názory obyvatel obou měst na současný vývoj a vzájemné vnímání sousedů z druhé strany hranice.

Oba autoři nejprve ve společné kapitole „Sousedské vztahy a politika v česko-rakouském pohraničí“ popisují samotný výzkumný projekt, přibližují metody rozhovorů, výběr otázek a rozebírají také důvody, proč si vybrali právě města Gmünd a České Velenice. V následujících kapitolách pak již samostatně představují své výzkumy v obou městech, přičemž Muriel Blaive prováděla výzkum na české straně hranic v Českých Velenicích a Berthold Molden zaměřil svůj badatelský zájem na rakouský Gmünd. Oba samostatně vedené výzkumy umožňují jednak srovnání obou lokalit z hlediska stanovených cílů, nabízejí ale rovněž porovnání práce obou badatelů, neboť Blaive a Molden zvolili částečně odlišnou metodologii při sběru a interpretaci dosažených výsledků. Společná je však oběma autorům snaha o hlubší analýzu sebraných rozhovorů a jejich metodologické zdůvodnění. Tento postup umožňuje nejen představit pozoruhodné individuální osudy, ale také

---

5 Před recenzovanou publikací vyšla pouze jedna kniha popisující společný vývoj obou měst s přesahem po roce 1945. Jednalo se o doprovodnou publikaci k expozici a vycházkovému okruhu, který vznikl v rámci projektu „Hledání společné minulosti k nalezení společné budoucnosti“ (projekt Phare CBC): viz OESTERREICHER, Jiří – KOTRBOVÁ, Irena – WINCKLER, Harald: *Společná minulost: Gmünd a České Velenice*. České Velenice, Obecní úřad České Velenice 2005.

mapovat obrysy společně sdílené kolektivní paměti a odhalovat zažitě stereotypy v myšlení českých i rakouských obyvatel, zvláště pak ve vztahu ke svým sousedům na druhé straně hranice.⁶

Zdá se, že o poznání těžší úlohu na sebe vzala Muriel Blaive. Autorka se pohybovala v prostředí, ve kterém se nemohla opřít o žádný dosavadní výzkum, vyjma popularizační regionální literatury, která by jí usnadnila lepší orientaci v terénu a místních reáliích.⁷ Blaive využila pro svou práci teoretické modely a metodologické inspirace zahraničních badatelů (cituje především německé historiky Thomase Lindenbergera a Alfreda Lüdtkeho), občas se ale potýkala s problémem, jak sebráný materiál přesvědčivě interpretovat. Na některých místech svého textu až příliš nekriticky přejala argumenty pamětníků, z nichž pak odvodila své analýzy, a občas také sklouzla k banalizujícím hodnocením a povrchně zkratkovitým závěrům typu: „A na základě dnešních rozhovorů můžeme s jistotou prohlásit, že obyvatelé Českých Velenic nebyli ve své většině sami o sobě špatní lidé, ale že je znečitlivěly těžké podmínky, ve kterých žili.“ (s. 78) Nebo: „Ukazuje se, že i když byl komunismus špatný systém a demokracie je systém lepší, ne všichni někdejší komunisté jsou špatní a ne všichni noví demokraté dobří lidé.“ (s. 100)

Muriel Blaive se bohužel nevyvarovala v textu ani historických nepřesností, faktografických chyb nebo sporných termínů typu „historická etnická hranice“ (s. 26). Spíše nepodstatné a méně závažné jsou omyly, které patrně převzala z vyprávění pamětníků, aniž by si jejich údaje ověřila. Například tvrzení, že rakouská měna se po otevření hranic koncem roku 1989 několik týdnů směňovala v kurzu jeden šilink za padesát haléřů (s. 102), je nepravdivé; ve skutečnosti Československá státní banka umožnila po otevření rakouských hranic vyměnit „na hlavu“ pět set korun za tři sta šilinků. V textu se ale objevují i závažnější přehmaty, jako je věta: „Prezident Beneš, který uprchl v říjnu 1938, však stál od roku 1940 do podzimu 1945 v čele prozatímní vlády...“ (s. 85). Edvard Beneš ovšem nebyl členem vlády ani během válečných let v exilu, ani po válce na území osvobozeného Československa, kde navíc žádná „prozatímní vláda“ nefungovala, protože výkonnou moc zde měla první československá vláda Národní fronty. Na jiném místě autorka zase uvádí: „Těch dvě stě tisíc Němců, kteří směli zůstat v Československu, získalo v padesátých letech opět plnoprávné občanství, volební právo i práva menšiny.“ (s. 130) Pone-

6 Není bez zajímavosti, že podobně jako Muriel Blaive se v české historiografii prosadila jiná francouzská historička, jejíž badatelský záměr se soustředil také na výzkum a popsání české „kolektivní paměti“ v době komunistické diktatury (srv. MAYER, Françoise: *Češi a jejich komunismus: Paměť a politická identita*. Praha, Argo 2009).

7 K historii Českých Velenic dosud vyšly tyto regionální práce: PECHOVÁ, Marie: *České Velenice 1945*. Jindřichův Hradec, Okresní muzeum Jindřichův Hradec 1985; POLÁK, Jiří: *Historický vývoj města České Velenice*. České Velenice, Městský národní výbor České Velenice 1989; JINDROVI, Eliška a Jaromír: *Město, odkud pocházím: České Velenice*. České Budějovice, Prosperita 2002.

cháme-li stranou „volební právo“, které v komunistickém režimu nebylo žádným skutečně svobodným hlasováním, nýbrž jen bezvýznamným povinným aktem, tak „plnoprávné občanství“ zůstávalo v případě českých Němců ještě dlouho po přijetí zákona č. 34/1953 Sb., „kterým některé osoby nabývají československé státní občanství“, diskutabilní záležitostí a konečně „menšinové právo“ (přesněji menšinový status) získali Němci na území Československa teprve v roce 1968 díky nové zákonné úpravě. Pochybné je také autorčino tvrzení, že rumunští Slováci přicházející do Českých Velenic byli „Slováci, kteří žili na druhé straně hranice v době, kdy ještě mělo Československo společnou hranici s Rumunskem“ (s. 29).

S některými závěry v textu lze spíše polemizovat a diskutovat. Sporná je například představa o „posledních československých svobodných volbách“ v roce 1938 (s. 86 a 128), v nichž Sudetoněmecká strana získala podle tvrzení Muriel Blaive dvaadevadesát procent německých hlasů (přesné číslo ovšem není známé, odhady kolísají mezi osmdesáti pěti a devadesáti procenty). Autorka by zde měla ovšem uvést, že tyto volby se uskutečnily v situaci, kdy v řadě německých obcí sestavila Sudetoněmecká strana jedinou kandidátku, jinde zase měla alternativu pouze v levicových (sociálnědemokratických a komunistických) nebo ryze českých kandidátkách. Navíc v době konání těchto „svobodných“ voleb pohraničí ovládala henleinovská propaganda, k jejímuž arzenálu patřilo zastrašování politických oponentů. Uvedené faktory pak významně ovlivnily konečný výsledek voleb. Svěrázně si autorka poradila také s výsledkem prvních poválečných voleb v roce 1946, když napsala: „Spolehlivé údaje pro České Velenice se mi bohužel nepodařilo najít, i když se zdá, že volby zde vyhráli národní socialisté prezidenta Beneše“. (s. 87) Jak došla Muriel Blaive k tomuto mylnému závěru? Není nijak nesnadné zjistit, že v Českých Velenicích zvítězili s velkým náskokem komunisté, kteří obdrželi skoro polovinu všech hlasů (čtyřicet šest procent).⁸ Navíc Beneš byl nadstranický prezident, i když jeho vzájemné sympatie s národními socialisty nebyly tajemstvím.

Zatímco francouzská autorka si občas neví s historickými reáliemi rady nebo se pouští do jejich sporného výkladu, v rakouské části knihy tyto nešvary téměř nenajdeme. Berthold Molden se totiž historickými výklady příliš nezatežuje nebo je omezuje na nezbytně nutná fakta, důležitá pro analýzu výsledků jeho výzkumů a sebraných rozhovorů s rakouskými respondenty. Možná i proto působí Moldenův text koncepčněji a uceleněji. Rakouský historik dokázal přesvědčivěji analyzovat a interpretovat sebraný materiál, přičemž vhodně používal vymezené výkladové vzorce, v nichž přiblížil chování, nálady a myšlenkové pochody i životní zkušenosti obyvatel rakouského pohraničního města. Zvláště výrazně přitom zachytil proces

---

8 Výsledky voleb v květnu 1946 v Českých Velenicích jsou zaznamenány v regionálním tisku, který je dostupný v Jihočeské vědecké knihovně v Českých Budějovicích (např. Volební výsledky v československém volebním kraji podle obcí. In: *Jihočeská pravda*, č. 23 (28.5.1946), s. 1).

„viktimizace“ (tedy snahu přiřknout sobě samým statut oběti a vyprávět vlastní příběh jako příběh utrpení, často za účelem dosáhnout ospravedlnění nebo vyvinění; s. 166), který je ovšem podobný oběma komunitám na české i rakouské straně hranice.

V Moldenově textu se dozvídáme také o zakořeněném rakouském stereotypu o „falešném Čechovi“, nicméně autor nachází mezi svými respondenty i „pochopení pro sousedy“. Na jiném místě autor demonstruje, jak rakouská společnost neochotně vzpomíná na dobu nacismu, vytváří mýtus o Rakousku jako oběti hitlerovského Německa a ve vzpomínkách rakouských obyvatel nechybí ani téma poválečného odsunu Němců (Rakušanů), z nichž někteří se usadili přímo v Gmündu. Nejhodnotnější jsou ovšem kapitoly, ve kterých Molden na základě vzpomínek pamětníků charakterizuje město Gmünd v období studené války a přibližuje fenomén státní hranice a její vliv na život místních obyvatel. Zde ovšem čtenář narazí na určitý rozpor a nejasné hodnocení. Na jednom místě totiž autor dokládá, že většina odpovědí odkazovala k hranici „jako k děsivé, hrůzu nahánějící věci“ (s. 200); na jiném místě však připouští, že oproti nejisté době předcházející uzavření hranice na konci čtyřicátých let připadala nová situace mnoha obyvatelům Gmündu spíše příznivá, neboť „se cítili být ostnatým drátem jaksi chráněni“ (s. 194), a také naznačuje, že uzavřená hranice mohla být pro občany města „ochrannou bariérou antikomunistickou, nebo dokonce antičeskou“ (s. 194 n.).

Molden také konstatuje, že studená válka nehrála v životě obyvatel Rakouska důležitou roli, ani pokud se nacházeli v nejtěsnější blízkosti železné opony. Autor dospěl k závěru, že „velká většina našich respondentů jak v Gmündu, tak na všech ostatních výzkumných místech vnímala studenou válku nikoliv jako období krize a nebezpečí, nýbrž jako dobu míru nebo monotónního života“ (s. 189). V této souvislosti byl významným mezníkem rok 1955, kdy z Rakouska odešla okupační vojska, konkrétně z Gmündu pak sovětská armáda, která zde vytvářela určité napětí a neklid. Jak dokládá Molden, byl-li pro české obyvatele klíčovým mezníkem rok 1989, pro Rakušany, zvláště v sovětské okupační zóně, skončila studená válka již v roce 1955 přijetím státní neutrality a odchodem okupačních vojsk. Jestliže pociťovali obyvatelé Gmündu ve sledovaném období nějaké problémy nebo nedostatky v souvislosti s blízkostí československé hranice, byly to problémy spíše ekonomického rázu a absence spádové oblasti. Lidé zde měli pocit života na konci světa, na periferii, která centrální vídeňské úřady již nezajímá a přispívá k hospodářské zaostalosti oblasti.

Autoři již v podtitulu publikace naznačují, že jim nejde o sepsání dějin obou měst, ale o vnímání historických událostí z pohledu místních obyvatel. Přesto je škoda, že pro interpretaci realizovaných rozhovorů a jejich analýzu, stejně jako pro přiblížení sledovaného regionu v širších historických souvislostech, nepoužili více dostupných dobových pramenů včetně regionálního tisku. Molden například provedl rešerši místního periodika *Gmünder Zeitung* pouze z jediného ročníku, a to z roku 1961 (s. 157 a 189), který si vybral z důvodu zvýšeného politického napětí a většího novinářského zájmu o „železnou oponu“ po postavení Berlínské zdi. Proč se ale autor omezil na jediný, byť významný rok v dějinách studené války

a neprovedl rešerši tohoto periodika za širší časové období nebo se nezaměřil na ročníky z jiných „klíčových“ let, která přinášela ještě důležitější události v českých a rakouských dějinách: 1948, 1955, 1968 nebo 1989? Ani Muriel Blaive neodkazuje ve své studii na příliš bohatou pramenovou základnu a omezuje se většinou na citace literatury. Na několika místech se zmiňuje o svém výzkumu v Archivu bezpečnostních složek, neuvádí ale žádný konkrétní odkaz ani citaci studovaného archivního materiálu. O archivních dokumentech správních úřadů v Českých Velenicích, uložených v Okresním archivu v Jindřichově Hradci, se pouze vyjádřila, že jsou nedostupné (s. 83), a kroniku města pominula úplně.

Knihy má působivou předmluvu od bývalého českého velvyslance v Rakousku Jiřího Gruši, který v ní připomněl setkání Franze Kafky s Milenou Jesenskou ve Velenicích a Gmündu, kam oba přijeli – Kafka z Prahy, Jesenská z Vídně – aby se symbolicky na půli cesty setkali v těchto pohraničních městech. Svérázná, ba provokativní obálka, na níž jsou v dlouhé řadě uprostřed pole umístěné busty někdejšího československého prezidenta Beneše, má patrně znázorňovat onu hranici oddělující Čechy a Rakušany. Na můj vkus působí spíše jako laciná karikatura, což ale není podstatné. Co však této publikaci citelně schází, je souhrnný seznam pramenů a použité literatury. Knize by také slušel přílohový materiál v podobě obrazových a textových dokumentů nebo dobové fotografie z obou měst, jež by text doplnily a jeho četbu zpříjemnily.

Uvedené výtky a některá kritická hodnocení ovšem neznamenají, že bych tuto knihu zatratil. Naopak, považuji ji za celkově přínosnou a také v mnohém inspirativní. Studie Bertholda Moldena a Muriel Blaive i přes některá klišé, sporné závěry a faktografické chyby obohacují dosavadní poznání česko-rakouských vztahů a života v pohraničních regionech obou států. Předložené výsledky bádání naznačují také nové nebo dosud málo využívané možnosti v metodách výzkumu a ve výsledku přinášejí zajímavé srovnání, jak se vytvářela a měnila národní, respektive kolektivní paměť obyvatel příhraničního regionu, který byl oddělen na více než čtyřicet let železnou oponou. Publikace však nenabízí jen vzpomínání místních obyvatel na hranici a studenou válku, ale ukazuje také zažitě stereotypy Čechů a Rakušanů, jak uvnitř vlastní národní komunity, tak ve vztahu k sousedům na druhé straně hranice. Není příliš překvapivé, že v tomto ohledu nejsou zveřejněné výsledky výzkumu obou badatelů příliš povzbudivé. Je také zřejmé, že vzájemná nedůvěra a vytváření těchto stereotypních obrazů nesouvisí jen s obdobím nepřátelské atmosféry studené války a s ní spojené propagandy, ale že do značné míry zůstává dědictvím habsburské monarchie, ve které Češi a Rakušané do roku 1918 společně žili.

Důležitá a přínosná budou jistě srovnání s podobnými výzkumy prováděnými jak v českém pohraničí ve vztahu k sousedním státům, tak v zahraničí, ať již v nich budou pokračovat autoři této publikace v rámci svého výzkumného projektu nebo jiní badatelé. Lokalit s obdobným osudem jako Gmünd a České Velenice je v Evropě více. Jak naznačují již některé v Česku zveřejněné studie z takovýchto výzkumů, bariéry mezi sousedy a pěstování národních stereotypů nejsou jen problémem českých a rakouských občanů a netýkají se jen míst rozdělených kdysi železnou opo-

nou.⁹ Hranice, ač byly mezi mnoha státy fyzicky odstraněny, jak je tomu v případě Česka a Rakouska, mnohdy přetrvávají v hlavách lidí. Kniha o Českých Velenicích a Gmündu k tomu ostatně snáší dost důkazů.

---

9 Srv. WEGER, Tobias: Görlitz-Zgorzelec: Paměť dvou sousedních měst na německo-polské hranici. In: NOSKOVÁ, Jana – FERENČÍKOVÁ, Michaela (ed.): *Paměť města: Obraz města, veřejné komemorace a historické zlomy v 19. a 20. století*. Brno – Bratislava, Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., pracoviště Brno – Statutární město Brno – Archiv města Brna – Ústav etnologie SAV 2010, s. 151–176.

Recenze

Zdařilá výprava na planetu Eden

Sci-fi, vesmír a utopie v komunistickém Československu

Martin Franc

ADAMOVIČ, Ivan – POSPISZYL, Tomáš: *Planeta Eden: Svět zítřka v socialistickém Československu 1948–1978*. Řevnice, Arbor vitae 2010, 246 stran.

Nakladatelství Arbor Vitae vydalo po *Bruselském snu* další luxusně graficky vypravenou publikaci, která doprovodila divácky atraktivní výstavu. Opět platí, že ilustrace v publikaci (často zobrazující exponáty výstavy) zde mají téměř rovnocennou vypovídací hodnotu jako samotné texty. Tentokrát však zvolené téma představovalo podstatně obtížnější problém. Zatímco československá účast na Světové výstavě v Bruselu v roce 1958 a její vlivy na životní styl české a slovenské společnosti koncem padesátých let a v letech šedesátých se bez větších potíží daly interpretovat jako výtvarná záležitost, v případě sci-fi či společenské utopie nutně výtvarná složka tvoří jen doplňkový projev literárních počínů.

Za velmi sympatickou považuji snahu zasadit celou problematiku do širších společenských souvislostí. I to asi určilo časové vymezení, kde jednu z hranic tvoří rok 1948 a druhou rok 1978, kdy se do vesmíru vypravil první (a dosud i jediný) český kosmonaut Vladimír Remek. Již na přebalu je téma „světa zítřka“ vymezeno třemi okruhy – Sci-fi, Vesmír, Utopie. Zdaleka největší pozornost soustředila většina příspěvků na prvně jmenovaný úsek, zatímco další dvě subtémata zde figurují jen jako doplněk. Zejména problematika utopie a její pozice v české společnosti v padesátých, šedesátých a sedmdesátých letech je zpracována dost povrchně a opět pouze v souvislosti se samotnou sci-fi.

Ve větším rozsahu tuto problematiku reflektuje vlastně jen úvodní esej jednoho z editorů, Tomáše Pospiszyla. Ten se zde zamýšlí nad celkovým významem utopie a utopického myšlení v dobovém kontextu a jejich přítomnost ve společnosti identifikuje jako významné specifikum tehdejší epochy. Zároveň načrtává komplikovaný dobový vztah k budoucnosti a k vizím života v ní, který měl mít podobu komunistického ráje. V mnoha ohledech klíčovým prvkem vztahu moci a *science fiction* byl limitující požadavek „nejzazší hranice“, formulovaný po roce 1945 v Sovětském svazu – na jeho základě se měli autoři věnovat pouze technickým problémům nejbližších let a vycházet striktně ze současného stavu. Obrazy budoucnosti vznikající v padesátých letech tak podle Pospiszyla byly v podstatě krotké a obsahovaly minimum originálních, smělých nápadů. Poněkud překvapivě bez větších rozpaků Pospiszyl přijímá fukuyamovskou vizi konce dějin, věčně nudného, liberálního a demokratického bezčasí, které nastalo po rozpadu bipolárního světa. Vizionářské vidění podle něj definitivně patří minulosti. Zejména v zemi, která prošla „komunistickým experimentem“, již prý nikdy nebude možné utopismus znovu oživit. Současný nedostatek velkorysého myšlení o budoucnosti zdánlivě Pospiszylův závěr potvrzuje, domnívám se však, že v delším výhledu je existence společnosti bez utopistické komponenty těžko představitelná.

Fenoménu *science fiction* v Československu padesátých až sedmdesátých let se věnuje v další kapitole Ivan Adamovič. Zaměřil se především na otázku akceptace žánru oficiálními místy a také na strategie používané při jeho obhajobě. Autor nepomenul ani pronikání vědeckofantastické tematiky do tvorby pro děti a mládež, tedy do oblasti, kde se rozvinula v mimořádném rozsahu.

Adamovič společně s Pospiszylem jsou také autory kapitoly, která se pokouší o zpracování nesmírně důležitého a atraktivního tématu – ozvuků výzkumu vesmíru a zpráv o něm v české populární kultuře. Rozdělili je do několika podtémat. Jedno se zabývá ohlasy vesmíru ve světě dětí, dětských hraček a knih (včetně dodnes populární neznámkovské série, v níž podle autorů obrazový doprovod Jaromíra Zápaly převýšil literární kvality sovětské předlohy); dalšímu podtématu vévodí kosmické rakety jako „ústřední symbol kosmického věku“; a konečně dojde i na roboty, které se proslavily především v dětském světě, v podobě populární figurky robota Emila, jedné z televizních hvězd, a částečně i prostřednictvím robota Mikiho, hrdiny komiksového seriálu z populárního dětského časopisu *Ohníček*. Jednotlivé oddíly studie jsou poměrně krátké a spíše jen letmo načrtnuté. Na jednu stranu sice je vidět snaha autorů posbírat co nejvíce zpráv o různých artefaktech reflektujících dobový zájem o vesmír, na straně druhé však důkladné empirické zmapování bylo jednoznačně nad jejich síly i nad možnosti rozsahu textu. Proto se autoři spíše snažili zmínit alespoň ve stručnosti ta nejzajímavější nebo nejdůležitější díla či projekty, často jen v jedné větě. Pospiszyl s Adamovičem zápolí v této kapitole, ale i na jiných místech, s problémem, s nímž se badatelé v oblasti kulturních a konzumních dějin po roce 1948 potkávají prakticky neustále – s nepřehledností jednotlivých projevů (dokonce i v zemích východního bloku, v oblasti hmotné kultury značně sešňorovaných státním plánovacím dirigismem), z nichž musí obtížně vybírat nejtypičtější nebo nejvíce vypovídající příklady. Při nezbytné redukci přitom

může často dojít k určitým nežádoucím posunům a k vytržení z kontextu. Zdařilá věta popisu společně s úspěšným výběrem zmiňované věci však může naopak nahradit svou výpovědní hodnotou mnoho stránek textu a přinést mimořádně zajímavý vhled do atmosféry doby. Ne vždy se oběma autorům podobné formulace vydařily, ale rozhodně jejich texty (nebo spíš konvolut textíků) poskytují řadu zajímavých, inspirativních podnětů. Naopak některé pozoruhodné prvky zůstaly jen velmi letmo zmíněny – třeba pojetí Sputniku jako nové betlémské hvězdy z Východu (srv. humorný obrázek převzatý z *Dikobrazu* na straně 59) a vůbec propojení dobývání vesmíru s ateistickou propagací.

Jádro knihy v dalších kapitolách se věnuje již přímo výtvarným doprovodům vědeckofantastické a futurologické¹ literatury, připomíná nejvýznamnější české malíře a ilustrátory spojené s tematikou vesmíru a sci-fi – slavného Zdeňka Buriana a spíše v okruhu ctitelů sci-fi známého Teodora Rotrekla² – zamýšlí se nad pojetím budoucnosti v českém vědeckofantastickém filmu a nezapomíná ani na komiksy a na ohlasy volání vesmíru, budoucnosti a utopií ve volné tvorbě různých českých výtvarníků. Autoři jednotlivých statí se mohli opřít o rozvětvenou komunitu ctitelů *science fiction* a o jejich velmi bohatou sběratelskou činnost. Jistě i díky tomu mohli o ilustracích vědeckofantastických knih pojednat v širokém záběru zahrnujícím všechny země východního bloku, a dokonce zmínit i vlivy „kosmického socrealismu“ v zemích takzvaného třetího světa, jako například ve Vietnamu nebo Egyptě. Spojení se sci-fi komunitou je však zároveň i jedním z úskalí celé publikace. Přínejmenším v některých pasážích se totiž zdá, že autoři počítají s hlubší znalostí celé problematiky. Pro méně zasvěcené by asi byla vhodná nějaká doprovodná antologie některých klíčových literárních textů příslušného žánru, nebo alespoň stručné obsahy jednotlivých děl. To ovšem souvisí s tím, že výtvarné artefakty tohoto druhu byly spíše „druhotnou“ záležitostí vzhledem k literárnímu ztvárnění sci-fi.

Nicméně i přes určitou vázanost na okruh fanoušků – s ní možná souvisí i sklon vyhledávat a zdůrazňovat různé speciality a kuriozity vztahující se ke sci-fi s láskou, pro nezúčastněného laika až nepochopitelnou – nalezneme i v těchto statích řadu podnětných myšlenek a poznámek. K zajímavým závěrům dospívá mimo jiné kapitola o českém vědeckofantastickém filmu. Ta si všímá mimo jiné klíčové otázky vztahu k budoucí existenci komunismu jako celosvětového společenského systému, jak o tom snila zejména chruščovovská propaganda na konci padesátých a na počátku šedesátých let. Autor textu Ivan Adamovič upozorňuje na problematičnost a fantasknost vznosných vizí, která vedla k tomu, že i jedna z nejproslulejších vědeckofantastických komedií z počátku šedesátých let, *Muž z prvního*

---

1 Ivan Adamovič ve čtvrté kapitole používá místo termínu „futureslogický“ výraz „futuristický“. To se mi však zdá vzhledem k existenci futurismu jako uměleckého směru poněkud zavádějící.

2 Teodor Rotrekl je zajímavým příkladem osobnosti úzce spjaté s komunistickou myšlenkou, od níž ho neodvrátil ani vývoj po srpnu 1968, přestože jemu osobně přinesl perzekuci.

století, obsahuje jemné náznaky parodií oficiálních snů. Specifickou formou, v níž česká kinematografie dosáhla pozoruhodného mistrovství, se stal žánr *crazy sci-fi* (například *Pane, vy jste vdova; Zítřka vstanu a opařím se čajem; Zabil jsem Einsteina, pánové*). V něm obvykle je otázka společenského zřízení rozmlžena a většinou se počítá s přetrvávající existencí rozděleného světa. Rozpad dřívějších velkolepých klišé podle Adamoviče ilustruje televizní seriál *Návštěvníci* z první poloviny osmdesátých let, kde je podle něj budoucí svět vyličen jako nepokrytá parodie. Dokládá to nejenom soužití s delfíny,³ ale především jeho řízení popleteným CML – Centrálním mozkiem lidstva. Jak autor tvrdí, „normalizační“ kultuře jako kdyby došly argumenty, historická perspektiva a vize budoucnosti. Sám však připomíná, že určitou roli zde mohlo hrát propojení se západním koproducentem, které znemožňovalo ideologicky průraznější formulace. Nicméně i u dalších filmových či televizních děl autor pozoruje zásadní změnu metanarace. Sám identifikuje jako jeden ze základních příběhů českých sci-fi filmů sedmdesátých a osmdesátých let trauma z nevydařeného kontaktu s mimozemšťany, nebo obecněji s tvory odjinud. Podle Adamoviče toto trauma živily historické souvislosti a pocit marginality v rámci celosvětového dění.

Inspirativně působí i text Tomáše Pospiszyla o ohlasech utopií, vesmírné tematiky a sci-fi v dílech českých a slovenských výtvarníků. Významnou roli zde hrají různé vize architektů, kteří se snažili vyprojektovat města zítřka. Realizace se však dočkal jen zlomek jejich projektů. Za nejvýznamnější futuristické (nebo opět spíše futurologické?) realizované architektonické dílo pokládá autor hotel a retranslační věž na Ještědu od Karla Hubáčka z první poloviny sedmdesátých let. Musím však přiznat, že na mne nejvíce zapůsobila malířská tvorba současného výtvarníka Pavla Karouse, jeho cyklus *Sluneční stát* z roku 2002 (viz s. 228), parafrázující již zmíněné ilustrace Jaromíra Zápaly k cyklu o Neznámkovi, zejména ke knize *Neználek ve Slunečním městě*. Jasně barevná dílka ovšem naplňuje novým, děsivým obsahem, trochu ve stylu některých současných japonských výtvarníků (například Takešiho Murakamiho), kteří takto pracují s estetikou dětských hraček či ilustrací z dětských knížek. Silný náboj mají podle mého názoru i další díla využívající odkazy na populární sci-fi.

V závěrečné kapitole celého díla se Ondrej Herec pokouší o analýzu utopického myšlení „socialistické“ *science fiction*. Jeho text představuje zajímavý pandán k úvodnímu Pospiszylu eseji i k navazující stati Ivana Adamoviče analyzující českou a slovenskou *science fiction* v dobovém kulturním kontextu. I on konstatuje

3 Ivan Adamovič hovoří o všelidové demokracii, v níž lidé roku 2484 žijí společně s dětmi a delfíny, nezdá se mi však, že by v seriálu byly děti nějak inkorporovány do řízení světa, žádný přesun společenské hierarchie mezi generacemi jsem zde nepozoroval.

4 Jako „socialistická“ se zde označuje vědeckofantastická literatura, která vycházela v zemích sovětského bloku.

některé rysy, jichž si povšimli oba editoři. Zmiňuje požadavek „nejzazší hranice“, používá však odlišnou formulaci „blízká hranice“, což může čtenáře poněkud mást. Herec pozoruje jako oni i počáteční optimismus, spojovaný s vírou v úspěchy technického racionalismu. Zároveň zajímavě rozebírá specifika sci-fi a jejich prolínání s požadavky socialistického realismu. Společná je podle něj jakási insitní romantika s černobílými postavami, sváří se však onen požadavek typičnosti se snahou o dobrodružnost a akčnost. „Socialistická“ vědeckofantastická literatura měla ještě jiná specifika – například klasický hrdina býval často nahrazen návštěvníkem a průvodci, protože v budoucím komunistickém světě nevybyl dostatek prostoru pro skutečný dramatický konflikt. Požadavek řádu a podřízení jednotlivce vyšším cílům pak vedl podle Herce i k velkému omezení erotických motivů. Tvůrce poslední kapitoly si však všímá i jiných proudů ve vědeckofantastické literatuře od šedesátých let, než byl ten oficiálně optimistický. Připomíná alternativní pohledy nejvýznamnějších českých tvůrců žánru, mezi něž patřili například Josef Nesvadba, Ludvík Souček nebo ještě žijící Ondřej Neff, jakož i existující antiutopie, které podle něj reflektovaly realitu života v „totalitě“. V samotném závěru Herec jako by trochu polemizuje s Pospiszylvovým akceptováním představ Francise Fukuyamy. Narozdíl od jednoho z editorů se autor závěrečné kapitoly nedomnívá, že by bylo utopické myšlení zcela mrtvé. Sám se ovšem od utopie jednoznačně distancuje – tvrdí, že sen o utopii prozrazuje touhu zbavit se odpovědnosti za svůj život a svěřit ho jiným lidem. Místo něj staví jako směr otevřené společnosti úsilí o neustálé zdokonalování. Zároveň ale připouští, že zdroje utopického myšlení, za něž považuje sociální konflikty a touhu ovládnout přírodu, nezanikly ani v současném světě.

Nevím, které z nabídnutých vyústění se bude jevit čtenáři po prostudování celého svazku jako věrohodnější. Nicméně lze doufat, že ho jednotlivé texty či bohatý, zajímavý a atraktivní obrazový doprovod (byť někdy s trochu zmatenými popiskami – viz s. 90) přivedou minimálně k zamyšlení nad různými otázkami spojenými s problematikou budoucnosti, utopie a jejího vztahu k životu společnosti v socialistickém Československu nebo v kontextu ideologie marxismu-leninismu. V knize *Planeta Eden* nenalezne žádné definitivní odpovědi ani dokonale zpracovaný empirický materiál, jen různé podněty, které se občas mihnou v podobě smělych, trochu provokativních a zároveň pozoruhodných formulací. A přesně to asi můžeme očekávat od děl na pomezí mezi dějinami umění a kulturními dějinami, k nimž se řadí i publikace *Planeta Eden*.

Recenze

Jaderná a biologická horečka

Závody ve zbrojení podle nových amerických publikací

Petr Luňák

RHODES, Richard: *Arsenals of Folly: The Making of the Nuclear Arms Race*. New York, Alfred A. Knopf 2007, 386 stran;

HOFFMAN, David E.: *The Dead Hand: The Untold Story of the Cold War Arms Race and Its Dangerous Legacy*. New York, Doubleday 2009, 577 stran.

Dědictví studenoválečných závodů ve zbrojení je s námi dodnes. Na světě existuje přes dvacet tisíc jaderných zbraní, jejichž účel se vymyká zdravému rozumu. I přes odzbrojovací dohody, vyjednávané a uzavírané mezi oběma supervelmocemi od sedmdesátých let minulého století, je pětadevadesát procent těchto zbraní v rukou Spojených států a Ruska, nástupnického státu po Sovětském svazu. Na odstrašení severokorejských šílenců či íránských imámů by přitom stačil pouhý zlomek.

Současný stav nahrává chronickým revizionistům, kteří z něj viní Spojené státy, především údajné ultrakonzervativní bratrstvo v republikánských i demokratických administrativách. Tito čarodějovi učni prý během studené války i po ní roztáčeli kola jaderného zbrojení a systematicky torpédovali hlubší snahu o jaderné odzbrojení záměrným nafukováním sovětské hrozby. Při nestranném pohledu tak údajně nebylo podstatnějšího rozdílu mezi sovětským a americkým přístupem ke zbraním hromadného ničení.

Obraz zbrojních závodů, který se před námi rýsuje na základě nových publikací, především z produkce Národního bezpečnostního archivu (*The National Security*

Archive) ve Washingtonu,¹ se ale vzpírá zjednodušeným revizionistickým schémátům. A to, co dnes víme především o sovětských biologických zbraních, neposkytuje sebemenší důvod stavět morální rovnítko mezi Spojené státy a Sovětský svaz.

Příkladem vzkríšeného revizionismu je kniha *Arzenály šílenství: Vznik závodů v jaderném zbrojení* amerického novináře a historika Richarda Rhodese, nositele Pulitzerovy literární ceny za knihu o vývoji americké atomové bomby.² Rhodes ostře kritizuje americkou bezpečnostní politiku od konce druhé světové války jako dílo manipulátorů, vůbec se přitom ale nezabývá dnes už dobře zdokumentovanými kroky a pohnutkami sovětských vůdců. Sám Stalin se například několikrát vyslovil v tom duchu, že třetí světová válka nevypukla jenom proto, že ani jedna strana není dost silná na to, aby v ní zvítězila. V posledních letech života bylo ve Stalinově mysli bezpochyby dostatek šílenství, aby podrobil zkoušce to, co považoval za domnělou americkou slabost.

Je pravda, že část amerického establishmentu se při vyhodnocování sovětských záměrů a schopností skutečně klonila k extrémním a často nepodloženým závěrům. Příkladem byla diskuse o takzvané raketové propasti v neprospěch Spojených států na konci padesátých let. Když prezidentský kandidát John Fitzgerald Kennedy obvinil Eisenhowerovu administrativu ze zanedbávání amerických národních zájmů, opíral se o údaje, které nadsazovaly skutečný počet sovětských raket asi tisíckrát.

Bylo by však neadekvátní tvrdit, že od předvolebního špičkování vedla přímá cesta ke zbrojním programům. Vítězný Kennedy svá dřívější tvrzení o raketové propasti potichu opustil. Za jeho nástupce Lyndona Johnsona se americké jaderné plánování inovovalo. Spojené státy měly napříště usilovat o to, aby byly schopné jaderně zničit nikoli celý Sovětský svaz, ale „pouze“ dvacet až pětadvacet procent jeho populace a polovinu průmyslové základny. K tomu mělo stačit zhruba tisíc mezikontinentálních raket, jednačtyřicet jaderných ponorek Polaris a pět set strategických bombardérů. Po dosažení těchto počtů na obou stranách se měly jaderné závody údajně zpomalit, neboť hromadění dalších jaderných zbraní by prý nemělo smysl.

Tento racionální záměr se ale minul účinkem na obou stranách. V polovině osmdesátých let, kdy Ronald Reagan a Michail Gorbačov zahájili závody v odzbrojování, byly obě strany schopny zničit protivníka několikanásobně: dohromady měly k dispozici zhruba šedesát tisíc jaderných hlavic.

Příčin bylo několik. Sovětské zbrojní programy byly od poloviny šedesátých let hnány primárně zájmy sovětského vojensko-průmyslového komplexu. Nikita Chruščov se alespoň pokoušel demilitarizovat studenou válku a tyto programy přiškrtil, jeho nástupce Leonid Brežněv ale štedrou rukou hřnul peníze na pořízování

---

1 Viz www.gwu.edu/~nsarchiv.

2 RHODES, Richard: *The Making of the Atomic Bomb*. New York, Simon & Schuster 1986 (2. vydání 1995).

nových a nových zbraňových systémů. Když měl Brežněv na sklonku šedesátých let rozhodnout o tom, zda modernizovat existující mezikontinentální rakety SS-11 nebo zahájit nový program výroby raket SS-17 pro opevněná síla či ještě nákladnější projekt vyzbrojování megaraketami SS-19, začalo se nakonec se všemi třemi typy raket.

Podobně padlo v sedmdesátých letech rozhodnutí rozmístit ve střední Evropě novou generaci raket středního doletu, vysoce přesných SS-20. Nekompetentní Brežněvovo vedení se vůbec nezabývalo myšlenkou, že rozmístění zbraní, proti kterým neměl Západ adekvátní protiváhu a které nebyly pokryty v žádném probíhajícím odzbrojovacím procesu, jen povede k dalšímu kolu zbrojení, jemuž se ve skutečnosti sovětské vedení chtělo vyhnout. V dlouhodobé perspektivě tento řetěz nekompetentních rozhodnutí přispěl ke zruinování Sovětského svazu.

Ale i americké rozhodnutí zavést novou generaci raket s několika hlavicemi (MIRV), které mohly být zaměřeny na různé cíle, mělo nakonec nezamýšlené důsledky. Jak ukazují dokumenty zpřístupněné Národním bezpečnostním archivem, bylo původním záměrem zbrzdít závody ve zbrojení. V situaci, kdy mnozí věřili, že vyvinutí systémů protiraketové obrany je jen otázkou několika let, bylo větší množství hlavic pokusem zvýšit pravděpodobnost, že se takový systém podaří překonat. Na počátku sedmdesátých let ale obě supervelmoci uzavřely smlouvu, která jim v podstatě zakazovala protiraketové systémy vybudovat. Projekt vybavení raket novým typem hlavic přesto pokračoval. Během několika let pak přišel Sovětský svaz se svou, ještě dokonalejší verzí mnohočetných jaderných hlavic. Jak sami Američané uznávali v nedávno zveřejněných dokumentech, přispěla tato technologická inovace k dalšímu kolu jaderného zbrojení.³

Obě strany tedy měly dostatek zbraní k tomu, aby několikanásobně zničily protivníka. Nebylo ale zdaleka jisté, zda by v hodině pravdy jadernou spoušť skutečně zahájily. Bledý Brežněv s třesoucím se rukama se při jaderných cvičeních opakovaně nechával ujistit, že jde skutečně jen a pouze o cvičení. A podobně nesví byli i američtí prezidenti.

Vedle ochoty podstoupit konflikt vstupovala do hry také schopnost jaderné odvety. Pro případ, že by nejvyšší představitelé padli za oběť překvapivému jadernému výbuchu, vyvíjely proto obě strany náhradní řešení. Jak dokazují dokumenty zveřejněné Národním bezpečnostním archivem, přinejmenším od roku 1957 platilo ve Spojených státech rozhodnutí převést jaderné pravomoci na vojenské velitele, pokud by došlo k přerušení kontaktu s prezidentem či k jeho likvidaci.⁴

Se stejným dilematem se Moskva vypořádala po svém. Od šedesátých let se sovětské velení zabývalo myšlenkou vybudovat automatizovaný systém pod názvem

---

3 Viz BUCHONNET, Daniel: MIRV: A Brief History of Minuteman and Multiple Reentry Vehicles. (Lawrence Livermore Laboratory, February 1976.) In: www.gwu.edu/~nsarchiv/nsa/NC/mirv/mirv.html.

4 Viz www.gwu.edu/~nsarchiv/nukevault/ebb332/index.htm.

Mrtvá ruka. Jak dokumentuje ve své poslední, Pulitzerem oceněné knize *Mrtvá ruka: Nevyslovený příběh studenovělečných závodů ve zbrojení a jejich nebezpečné dědictví* americký novinář David E. Hoffman, takovýto automatizovaný systém sice nikdy vytvořen nebyl, Moskva však nakonec zavedla alespoň systém, v němž byla úloha lidského faktoru omezena na minimum. Zatímco v americkém případě bylo v poslední instanci vždy na delegovaném veliteli posoudit, zda druhá strana skutečně spustila jadernou válku, v sovětském systému byl velitel povinen zahájit jadernou odvetu, pokud byly naplněny technické symptomy jaderného napadení, jakými byly třeba otrěsy půdy.

Skutečnými i domnělými technologickými vymoženostmi se ale nechávaly unášet obě strany, což platilo ještě i pro Reaganovo zaujetí pro systém protiraketové obrany. Oproti tomu Gorbačov podobnému klamu nepropadl, přestože ho sovětské tajné služby ujistňovaly o reálné hrozbě představované americkými hvězdnými válkami. Když mu sovětsští maršálové a exponenti sovětského vojensko-průmyslového komplexu v létě 1985 předložili nákladný projekt obdoby hvězdných válek, Gorbačov smetl se stolu nejen tento plán, ale i skromnější návrhy na zdokonalení falešných raket, které měly případný americký systém zmást. Naopak, nabídkou kompletního jaderného odzbrojení chtěl přesvědčit Reagana, aby od hvězdných válek upustil. Odmítnutím omezit hvězdné války na laboratorní výzkum tak promarnil Reagan na setkání v Reykjavíku na podzim 1986 možnost zbavit se sovětských jaderných zbraní, jež se svým celkovým charakterem hodily pro první úder. Dohody o snížení stavu strategických jaderných zbraní z konce osmdesátých let byly nakonec mnohem méně ambiciózní než možnosti diskutované na Islandě. Pochybný význam hvězdných válek spočíval v tom, že ještě několik let musel svět žít s jadernými zbraněmi v počtech vysoko přesahujících požadavky logiky i bezpečnosti. A navzdory tomu, co se občas píše a mluví, Reaganův sen o protiraketovém štítu nijak nepřispěl k uzbrojení Sovětského svazu, neboť jej nakonec nevybudovala ani jedna strana.

I tak se díky sovětsko-americkým dohodám strategické jaderné zbraně postupně dostávaly pod kontrolu. Jedním z převratných zjištění po skončení studené války je, že nic takového neplatilo pro zbraně biologické. Ve Spojených státech proti nim sílil odpor od šedesátých let, především pod dojmem hrůzných obrazů následků použití chemických zbraní ve Vietnamu. V důsledku technického defektu se navíc v březnu 1968 uvolnilo množství bojového nervového plynu VX do ovzduší a zkrátka několik údolí v Utahu pokryla těla mrtvých ovcí. Prezident Richard Nixon pak v roce 1969 ukončil biologický a chemický vojenský výzkum. „Když proti nám někdo použije bacily, hodíme na něho atomovky,“ vysvětloval lapidárně Nixon.⁵ V roce 1972 potom Spojené státy a Sovětský svaz dospěly k dohodě o zákazu biologických zbraní.

---

5 HOFFMAN, D. E.: *Mrtvá ruka*, s. 124.

Jak dnes již víme díky výpovědím účastníků sovětského výzkumu, Moskva v té době svůj biologický program naopak zintenzivnila.⁶ Neblahou úlohu v tom sehráli nejen paranoidní maršálové, ale i věhlasní sovětští biologové, kteří se chopili příležitosti využít obrovské finanční prostředky pro sovětskou vědu. Brežněv údajně u vytržení naslouchal výkladům akademiků o možnostech využít nejen bakterie moru, tularémie či viry neštovic, ale i vytvořit nové superbakterie či superviry, proti nimž by neexistovala žádná účinná léčba. Výzkumem a produkcí biologických zbraní se od sedmdesátých let zabývalo několik vysoce utajených pracovišť po celém Sovětském svazu.

Sovětský biologický výzkum provázely lidské oběti. V roce 1979 zemřela více než stovka lidí v uralském Sverdlovsku (dnešní Jekatěrinburg), když z místní továrny unikly bakterie sněti slezinné (antraxu). Až do konce osmdesátých let sovětští představitelé tvrdili, že tragédii způsobila konzumace nakaženého masa z černého trhu. Sám jsem měl nedávno možnost vyslechnout tuto lež z úst penzionovaných sovětských důstojníků.

Zatímco svět ohlásil v roce 1980 vymýcení neštovic, metly lidstva po staletí, sovětským vědcům se zanedlouho podařilo vylepšit matku přírodu vytvořením superviru, který kombinoval neštovice s mechanismem aktivujícím imunitní systém proti sobě samému. Sami sovětští výzkumníci byli zděšeni, když viděli výsledky svého úsilí na utrpení laboratorních zvířat.

Program vývoje a výroby biologických zbraní zůstal mimo Gorbačovovy odzbrojovací iniciativy. Nabízí se otázka, zda a jak mnoho o celé záležitosti věděl. Podle některých svědectví prý Gorbačovův podpis figuruje na pětiletém plánu produkce biologických zbraní. Naopak jeho tehdejší poradci tvrdí, že se sovětský vůdce o výzkumu a produkci biologických zbraní dlouho nedověděl a poté měl snahu je ukončit.

Z dokumentů použitých v Hoffmanově knize a dostupných na webové stránce Národního bezpečnostního archivu je zřejmé, jak sovětský vojensko-průmyslový establishment biologický program zuby nehty bránil. Sovětské vedení od jeho kapitánů systematicky dostávalo pouze polovičaté informace. Zároveň je ale třeba přiznat, že perestrojkové vedení plulo s proudem. Když byl sovětský program v roce 1989 vyzrazen díky přeběhlíkovi, vojáci si vynutili rozhodnutí, u něž asistoval ministr zahraničí Eduard Ševardnadze, že je nutno program lépe zakamuflovat.⁷

---

6 Potvrzení o existenci sovětských biologických zbraní poskytovali především emigranti z řad vědců a manažerů, kteří se na jejich výzkumu podíleli. Nejvýznamnější jsou v tomto ohledu memoáry Kanaťana Alibekova, někdejšího vysokého manažera kombinátu Biopreparat, který plnil roli civilní zástěrky pro sovětský vojenský výzkum biologických zbraní. (Viz ALIBEK, Ken: *Biohazard: The Chilling True Story of the Largest Covert Biological Weapons Programme in the World. Told from the Inside by the Man Who Ran It*. New York, Random House 1999.)

7 Viz www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB315/index.htm.

Podobně postupoval až do svého politického konce i Gorbačov. Produkce i výzkum biologických zbraní pokračovaly nadále i díky tomu, že Západ se z ohledu na Gorbačova rozhodl o celé věci pomlčet. Zatímco studená válka pomalu končila, na vrcholu perestrojky tak byly hlavice sovětských mezikontinentálních raket vesele plněny triliony spór antraxu.

Až prezident Boris Jelcin, který byl v době sverdlovské tragédie tamním komunistickým tajemníkem, v lednu 1992 plně přiznal barvu. Přes jeho bezpochyby vážně míněný slib, že s tím Rusko do měsíce skončí, ovšem produkce biologických zbraní minimálně dalších několik let pokračovala a výzkum se soustředil na vývoj morových bakterií rezistentních vůči známým antibiotikům.

Nebezpečí, že se tyto smrtící substance dostanou do nepovolaných rukou, na sebe nenechalo dlouho čekat. Jeden z generálů jmenovaných Jelcinem, aby sovětský bioprogram ukončil, byl posléze obviněn z pokusu prodat sedmnáct tun nervového plynu VX Sýrii. Úsilí Spojených států zabránit šíření zbraní hromadného ničení se soustředilo především na jaderné suroviny, zatímco biologické látky zůstaly mimo jejich pozornost. Ruské experty na biologický výzkum začali oslovovat různí iránské emisaři s lukrativními nabídkami, aby přijeli přednášet na teheránské univerzity. Těžko říci, kolik z nich se nechalo zlákat.

Recenze

Škola Annales ve francouzsko-polské spolupráci

Jaroslav Bouček

PLESKOT, Patryk: *Intelektualni sąsiedzi: Kontakty historyków polskich ze środowiskiem „Annales“ 1945–1989*. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej 2010, 845 stran.

Skromný sborník kolektivu českých autorů *Francouzská inspirace pro společenské vědy v Čechách*¹ našel svůj objemný protějšek v nové práci polského historika Patryka Pleskota nazvané *Intelektualní sousedé*, s podtitulem *Kontakty polských historiků se střediskem Annales 1945–1989*. Články českých autorů sborníku vycházejí více méně z vlastních vzpomínek a literatury – s výjimkou příspěvku Pavly Horské, obsahujícího údaje z francouzského archivu, které využil i Pleskot. Sborník věnovaný především vlivu revue *Annales* (založené roku 1929) ukazuje, jak francouzský vliv v dějepisectví přes politické spojení Francie a Československa se uplatňoval v meziválečném období jen málo. Zájem československých historiků, zahleděných do národních dějin, o Francii byl totiž ještě menší než zájem francouzských historiků o nás.² Gollova škola, reprezentovaná mezi válkami především Josefem

---

1 *Francouzská inspirace pro společenské vědy v Čechách*. (Cahiers du CeFReS, č. 29.) Praha, CeFReS 2003, 238 stran (česká a francouzská mutace).

2 Ve vyjádření Josefa Šusty: „Proti nečetným monografiím českým ... stojí především mnohem rozsáhlejší práce francouzské, v plné šíři se dotýkající vrcholných údobí našich dějin.“ (TAPIÉ, Victor L.: *Bílá hora a francouzská politika*. Praha, Melantrich 1936, s. 7.)

Pekařem, vycházela neochvějně z pozitivismu německé historické školy (výjimku představují některé práce Šustovy a Mendlovy).

Francouzská „historická revoluce“ reprezentovaná školou Annales, kritika událostní historiografie spojená s požadavkem srovnávacího a mezioborového přístupu, s důrazem na hospodářské a sociální dějiny a orientace historického bádání nikoli k úzkým badatelským zájmům, ale k otázkám současnosti, nacházela u nás ohlas spíše mimo univerzitní vědu, zejména u Jana Slavíka. Ten nezávisle na Annales, ale s podobným metodologickým východiskem, vydal roku 1934 svou *Husitskou revoluci* s podtitulem *Studie historicko-sociologická*, kde v novém historickém pojetí srovnával husitství s analogickými společenskými hnutími v Evropě. Na Slavíka mohla jen krátce navázat Historická skupina se svým časopisem *Dějiny a přítomnost*, vycházejícím v letech 1937 a 1938. Za okupace se Slavík pokusil o zcela nově pojatou syntézu českých dějin, avšak z plánovaného šestidílného *Vzniku českého národa* mohl – kvůli známým politickým okolnostem – připravit k vydání jen první dva díly. Také nedávno vydaný Slavíkův válečný deník³ ve svém rozboru projevů nacistické ideologie v kultuře a propagandě ukazuje zájem o dějiny mentalit, tak blízký Annales, zatímco v analýze slovníku nacismu se blíží nedávno přeloženému *Jazyku Třetí říše* Victora Klemperera.

V meziválečném Polsku byly pro přijetí takovýchto „nových dějin“ lepší podmínky. Projevoval se tam větší zájem o metodologické problémy historiografie, francouzští historikové znali Handelsmanovu *Historyku*⁴ a vznikla střediska sociálních a hospodářských dějin, především kolem Franciszka Bujaka ve Lvově a Jana Rutkowského v Poznani (právě Rutkowského hospodářské dějiny Polska⁵ byly recenzovány v prvním čísle revue *Annales*). Od roku 1931 pak vycházely *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. Na tuto tradici po válce pod vedením Tadeusze Manteuffla (1902–1970) navázala celá plejáda polských historiků: Aleksander Gieysztor (1916–1999), Witold Kula (1916–1988), Marian Małowist (1909–1988), později například Maria Bogucka, Bronisław Geremek nebo Henryk Samsonowicz.

V Československu po válce převládl pod taktovkou Zdeňka Nejedlého jakýsi faktografický pozitivismus s „marx-leninskou“ polevou, jež doplňoval ostrý boj proti „buržoazní“ komparatistice a neméně „buržoazní“ sociologii; před nebezpečím sociologických metod v historii varoval například František Graus.⁶ Sociologie byla

---

3 SLAVÍK, Jan: *Válečný deník historika*. Ed. Jaroslav Bouček. Praha, Academia 2008.

4 HANDELSMAN, Marcell: *Historyka: Zasady metodologii historii*. Zamość, Pomarański i sp. 1921.

5 RUTKOWSKI, Jan: *Histoire économique de la Pologne avant les partages*. Paris, H. Champion 1927.

6 GRAUS, František: K otázkám metodiky středověkých dějin. In: *Československý časopis historický*, roč. 4, č. 1 (1956), s. 99–115. Když se autor této recenze kdysi ptal historika Antonína Klimka, jací historikové byli kladeni studentům dějepisu v druhé polovině 50. let za vzor, uvedl výhradně sovětského historika Jevgenije V. Tarleho. Ten ovšem navazoval na tradiční politické dějepisectví 19. století. Díky čtivému stylu a nacionalistické tendenci se zalíbil Stalinovi, a tak se stal jedním z jeho dvorních historiků, i když s marxismem neměl nic společného.

u nás až do začátku šedesátých let vysloveně kriminalizována – nahlédnutím do katalogu Národní knihovny zjistíme, že první samostatná publikace, která po roce 1945 (!) měla v titulu slovo „sociologie“, byla vydána až roku 1963; byl to ovšem slovenský překlad sovětské práce,⁷ zatímco v Polsku Jan Szczepański vydal svou respektovanou *Sociologii* již roku 1960.⁸

Není tedy divu, že se nepoměr v kontaktech československo-francouzských a polsko-francouzských ještě více prohloubil. Jestliže v desetiletí 1929 až 1939 byl poměr československých a polských příspěvků v *Annales* osmnáct ku dvačtyřiceti, pak v desetiletí 1958 až 1968 poklesl v československý neprospěch na čtrnáct ku devadesáti. A poměr recenzí československých a polských publikací v *Annales*, který v letech 1929 až 1939 činil jedenáct ku třiadvaceti, se v letech 1958 až 1968 snížil dokonce na šest ku padesáti!⁹

Širší kontakty s francouzskou historiografií či společenskými vědami se v Československu projeví až během uvolňování šedesátých let. Sborník *Francouzská inspirace pro společenské vědy v Čechách* ovšem – vzhledem k tematickému zaměření zastoupených autorů – zužuje svůj záběr víceméně jen na oblasti mediivistických studií a raného novověku. Chybí v něm mimo jiné zmínka o historikovi francouzské revoluce Albertu Soboulovi, který byl v Československu překládán, o překladu *Dějin ekonomického myšlení 20. století* Émila Jamese, o zdejších recenzích prací Raymonda Arona, o velmi plodné spolupráci československých a francouzských historiků druhé světové války a protifašistického odboje. Například Gustav Bareš – v časech stalinismu jako vysoký funkcionář v kulturním aparátu strany patřil k vyhlášeným dogmatikům – v prosinci 1965, kdy působil v Ústavu dějin KSČ, na semináři k připravovaným dějinám odboje zdůraznil nutnost strukturálně-genetického přístupu.¹⁰ V následné diskusi jeho kolegové a kolegyně plédovali za to, aby se dokumentace okupace a odboje vytvářela podle francouzského vzoru, neboť ve Francii regionální historici vytvářeli faktografií a chronologii k období okupace již od roku 1945.¹¹ V tomto směru francouzská inspirace v Čechách teprve čeká na své zpracování.¹²

7 ROŽIN, V. P.: *Úvod do marxistickej sociológie*. Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry 1963.

8 SZCZEPAŃSKI, Jan: *Socjologia: Rozwój problematyki i metod*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1960. Slovenský překlad se objevil v roce 1967.

9 Viz PLESKOT, P.: *Intelektualni sāsiedzi*, s. 490, tabulka 8.

10 Viz HÁJKOVÁ, Alena (ed.): Mají školy v marxistické historiografii smysl? In: *Odboj a revoluce*, roč. 4, č. 1 (1966), s. 23–40, diskusní vystoupení Gustava Bareše s. 31–33.

11 Viz DOLEŽAL, J. – HÁJKOVÁ, A. – KURAL, V. – MUŽÍKOVÁ, L.: Úvahy o chronologii. In: *Tamtéž*, s. 40–61, zde s. 42.

12 Okrajově v mém příspěvku „Mezi ortodoxií a revizionismem“ na konferenci „Věda a technika v českých zemích v šedesátých letech 20. století“, která se konala v Národním technickém muzeu ve dnech 7.–8.12.2010 (sborník je v tisku).

Pleskotova monumentální monografie zachycuje poválečné kontakty nejen polských historiků, ale i představitelů jiných společenských věd (jako byl již zmíněný sociolog Jan Szczepański, ekonomové Włodzimierz Brus a Oskar Lange, filozofové Leszek Kołakowski a Adam Schaff), s francouzskou vědou, reprezentovanou interdisciplinární revue *Annales*, a především šestou sekcí Vysoké školy praktické (*École Pratique des Hautes Études* – EPHE) pod vedením Fernanda Braudela (přezdívánéh „papež francouzských historiků“), od roku 1975 přejmenované na Vysokou školu sociálních věd (*École des Hautes Études en Science Sociales* – EHESS). Jak pro polskou, tak pro francouzskou historiografii byl charakteristický právě interdisciplinární přístup, spojující historiky, ekonomy, sociology, antropology, demografy, geografy a archeology v kolektivních historických výzkumech realizovaných ve spolupráci EPHE s prvním odborem Polské akademie věd. Tato spolupráce byla zahájena roku 1956 na základě polooficiálních dohod Fernanda Braudela s ředitelem Historického ústavu Polské akademie věd Tadeuszem Manteuffelem a pokračovala až do roku 1991.

Autor knihy vychází z dlouholetého archivního studia dokumentů řady polských státních úřadů, akademických institucí i oddělení a komisí ústředního výboru Polské sjednocené dělnické strany, mnoha francouzských státních a vědeckých institucí, z historických článků a monografií, využitých jako pramen k dějinám historiografie, i z osobních rozhovorů se čtyřmi francouzskými a osmi polskými historiky v roli pamětníků (Maurice Aymard, Rose-Marie Lagrave, Jacques Le Goff, Jacques Revel, Maria Bogucka, Jerzy Borejsza, Marcin Kula, Henryk Samsonowicz, Tomasz Szarota, Janusz Tazbir, Michał Tymowski, Andrzej Wyrobisz). Velmi rozsáhlý soupis použité literatury je pro přehlednost rozdělen nejen na články a samostatné publikace, ale i na práce polských, francouzských a jiných autorů.

Význam francouzsko-polské spolupráce autor ukazuje na statistikách polských stipendistů v šesté sekci Vysoké školy praktické, kde byli Poláci daleko nejpočetnější národnostní menšinou, dvakrát převyšující počty všech ostatních stipendistů z východní Evropy dohromady. Probírá přitom mechanismy a překážky akademických výměn mezi Polskem a Francií i jinými západními zeměmi. Důležité bylo, že neformální kontakty mezi Vysokou školou praktickou a Polskou akademií věd vytvářely možnost rozvíjet akademickou výměnu, byť se tak dělo v diplomatické hře se stranickým a státním aparátem a manévrováním vůči požadavkům oficiální ideologie.

Velmi podrobně Pleskot popisuje různé formy spolupráce, jako byla organizace historických seminářů a společných výzkumných projektů, vydavatelské počiny, pobyty francouzských vědců v Polsku a polských ve Francii, publikace článků polských autorů v *Annales*. Tuto spolupráci umožňovala souhra několika příznivých vědeckých a politických okolností: bohaté finanční zázemí školy Annales ve druhé polovině padesátých let a snaha francouzských analistů otevřít se světu, nadšené polonofilství Fernanda Braudela, politické uvolnění v Polsku roku 1956 i zahraniční politika „všech azimutů“ prezidenta Charlese de Gaulla. Důležité přitom bylo, že polská historiografie – přes oficiálně deklarovanou, avšak široce interpretovanou marxistickou metodologii – si dokázala uhájit určitou autonomii vůči státně-strá-

nické doktríně marxismu-leninismu. Tento přístup, navazující na tradici sociálního a hospodářského dějepisectví meziválečného Polska, zaujal francouzské marxistické či marxismem ovlivněné historiky. Na prospěch věci byl i pocit intelektuální sounáležitosti s francouzskou kulturou u polských historiků vychovaných před válkou, který v Čechách chyběl. Francouzský diskurz ekonomických a sociálních dějin druhé generace školy Annales snadno nacházel společnou řeč s polským širou pojatým historickým materialismem v zájmu o dlouhodobé ekonomické cykly, hromadné společenské jevy a kritice tradiční pozitivistické historiografie.

Tato vědecká spolupráce měla ovšem i svá omezení daná finančními prostředky a byrokratickými překážkami státní politiky. Jen malý počet francouzských a polských vědců byl v přímém osobním kontaktu. Tematicky se francouzsko-polská kooperace soustředila především na oblast středověkých a novověkých dějin, nejvýznamnější dlouhodobé společné výzkumné projekty se odehrály na poli středověké archeologie. Autor si nemyslí, že by polská historiografie byla metodologicky jednostranně ovlivněna školou Annales, spíše docházelo ke koincidenci, kdy společná kulturní východiska a podobná úroveň intelektuálního rozvoje vedly ke společným postupům a závěrům.

Úzké vzájemné vztahy se také omezovaly na období od roku 1956 do poloviny sedmdesátých let, později docházelo ke snižování počtu akademických výměn. Bylo to způsobeno odchodem Fernanda Braudela a nástupem třetí generace Annales, která se již o Polsko v takové míře nezajímala. Také zde ovšem nastala generační směna, mladší historikové již tolik neovládali francouzštinu a na studijní akademické pobyty na Západě, které narozdíl od Československa Gierkovo Polsko umožňovalo, vyjížděli více do anglosaských zemí a do Spolkové republiky Německo.

V samotné Francii došlo k odklonu od sociálních a ekonomických dějin v pojetí zakladatelů Annales. Nová generace historiků přišla s kritikou jejich metodologických východisek v přesvědčení, že pouhé zpracování hromadných jevů ve statistických tabulkách a grafech nemůže být „totálním“ uchopením dějin, a obracela se spíše ke kulturní antropologii. V Polsku takový výrazný obrat nenastal, a tak se dřívější akademičtí „sousedé“ od sebe vzdalovali. V osmdesátých letech byly vzájemné vědecké výměny omezeny v důsledku výjimečného stavu v Polsku a finanční krize polské vědy. Pád komunistického režimu v roce 1989 již nemohl tuto vědeckou spolupráci výrazně oživit, protože polským vědcům se nabízely možnosti spolupráce po celém světě, a Paříž tak ztratila své poněkud výsadní postavení.

Vzhledem k objemu tohoto monumentálního díla těžko předpokládat, že někdo u nás kromě recenzenta celou knihu přečte. Ve svém vnitřním uspořádání je trochu nepřehledná, někdy se autor vrací k věcem, o kterých již dříve psal v jiné souvislosti, utápí se v podrobnostech technického rázu. Kdo se však chce zabývat poválečnými dějinami společenských věd v Československu ve srovnání s poměry v sousedních zemích, najde v práci Patryka Pleskota, vyznačující se částečně pramenným charakterem, mnohá fakta umožňující vzájemnou komparaci. Kniha obsahuje jmenný rejstřík, je vybavena devatenácti tabulkami a grafy a předkládá seznamy institucí, které se podílely na francouzsko-polské historické spolupráci, jakož i seznam stipendistů.

Kronika

Hlasy svobody, nebo západní provokace?

Mnichovská konference k 60. výročí Rádia Svobodná Evropa

Pavla Šimková

„Zbraně železnou oponu neprolomily; západní invaze probíhala prostřednictvím rozhlasu, který se ukázal být tou nejmocnější zbraní,“ píše Michael Nelson ve své knize *Válka černých nebes*, pojednávající o západním rozhlasovém vysílání do východního bloku.¹ Podobně by bylo mohlo znít i motto mezinárodní konference „Hlasy svobody – západní provokace?“, uspořádané v Mnichově Collegiem Carolinem a Českým centrem v Mnichově ve spolupráci s Ústavem pro studium totalitních režimů ve dnech 28. až 30. dubna 2011 u příležitosti šedesátého výročí zahájení vysílání Rádia Svobodná Evropa (*Radio Free Europe*). V pěti přednáškových panelech a četných doprovodných akcích byly postupně představeny nejrůznější aspekty činnosti této rozhlasové stanice, její recepce a vlivu na posluchače i na situaci v zemích, do kterých vysílala, a v neposlední řadě i jejího postavení v rámci širšího dobového politického a společenského kontextu. Již sám název konference naznačil základní nejednoznačnost pozice Svobodné Evropy, která mohla být – a také byla – z různých úhlů pohledu vnímána jako hlas svobodného světa i jako nástroj americké propagandy.

---

1 NELSON, Michael: *War of the Black Heavens: The Battle of Western Broadcasting in the Cold War*. Syracuse (New York), Syracuse University Press 1997, s. 201.

Po úvodních projevech vedoucího Bavorského státního kancléřství Marcela Hubera, velvyslance České republiky v Německu Rudolfa Jindráka a ředitelů pořádajících institucí – Zuzany Jürgensově (České centrum v Mnichově), Martina Schulzeho Wessela (Collegium Carolinum) a Daniela Hermana (Ústav pro studium totalitních režimů) – načal vlastní program konference svou přednáškou Igor Lukeš z Bostonské univerzity. Jeho příspěvek zároveň otevřel první panel přednášek, který zasazoval činnost Svobodné Evropy do širšího rámce studenoválečného konfliktu, a to nejen v úzkém smyslu politickém, ale rovněž v méně tradičním pojetí geografickém, právním či kulturněhistorickém. Igor Lukeš nastínil na pozadí utváření mocenských bloků v rané fázi studené války zásadní problém, s nímž se musel potýkat jak exil ze zemí východního bloku, tak samotná Svobodná Evropa: zatímco exulanti neviděli jinou možnost zvrácení politických poměrů ve svých zemích než vojenské vítězství Západu, ani jedna ze supervelmocí naproti tomu podle Lukeše neusilovala o vítězství, ale spíše o zachování *statu quo*, neboť v případě skutečného „horkého“ konfliktu by ztráty výrazně převyšovaly případné zisky. Tato teze se zdá být v příkrém rozporu s cíli Svobodné Evropy, avšak pouze pokud nevezmeme v úvahu, že náplní její činnosti nebyla primárně podpora násilného převratu s vojenskou účastí Západu, ale spíše podněcení vnitřních změn v komunistických režimech střední a východní Evropy. Podle Lukeše byla tato mise úspěšná – a ukázala se také jako jedna z mála, ne-li jediná efektivní operace, na které se politická emigrace z Východu podílela.

Studená válka se ovšem neodehrávala výhradně na kolbišti světové politiky a v říši ideologií, ale projevovala se i v mnoha jiných oblastech, jak ve svých příspěvcích přesvědčivě doložili další přednášející. Alexander Badenoch z Utrechtské univerzity se ve svém referátu zabýval novou rolí rozhlasového vysílání v poválečné Evropě, zejména pak způsobem, jakým vysílání vytváří prostor do značné míry nezávislý na fixních hranicích států. Badenoch v této souvislosti zpochybnil obecně přijímaný pohled na mezinárodní rozhlasové vysílání v období studené války jako na prostorově pevně zakotvený proces, ve kterém Západ figuruje jako „odesílatel“ zpráv pro posluchače na Východě, neprostupně odděleném železnou oponou. Ve své přednášce naopak vykreslil (i s pomocí technologických aspektů vysílání a příjmu, jako například dosahu vysílačů či technických parametrů a mobility radiopřijímačů) výrazně složitější obraz vysílání jako mnoha navzájem se překrývajících prostorů na zemi i v éteru a s tím spojeného vytváření, střežení a překračování nejrůznějších druhů takto vzniklých hranic.

Po aspektech prostorových a technologických došlo i na právní stránku věci: Christian Henrich-Franke z univerzity ve vestfálském Siegenu se věnoval problematice legality rozhlasového vysílání skrze železnou oponu z hlediska mezinárodního práva. Položil si otázku, proč nebyla Svobodná Evropa za svou činnost během studené války usvědčena z porušování mezinárodního práva, a na jejím základě rozvinul debatu o mezinárodním právním rámci, v němž se tato stanice pohybovala. Henrich-Franke uvedl, že z právního pohledu se rozhlasové vysílání dělilo na dvě složky, a to vysílání ve smyslu informačním (samotný obsah vysílání) a vysílání ve smyslu technologickém (přenos elektromagnetických vln). Jelikož pak vysílání

určité frekvence nebylo samo o sobě porušením mezinárodního práva a vysílání určitého obsahu nebylo jeho ustanoveními ošetřeno, nemohla být Svobodná Evropa právními prostředky ze strany komunistických států úspěšně napadena.

První panel uzavřela Ioana Macrea-Tomová z Centra pro pokročilá studia (*Center for Advanced Studies*) v Sofii, která se ve svém příspěvku soustředila na složitý systém interakcí mezi jednotlivými aktéry zapojenými v procesu vysílání a poslechu, tedy primárně posluchačů a redaktorů, ale také státních úředníků či tajné policie, a na jejich role v procesu vytváření konceptů vnímání studené války.

I druhý panel nazíral činnost Svobodné Evropy optikou studenoválečného konfliktu, tentokrát v americkém a západoněmeckém kontextu. Simo Mikkonen z univerzity ve finském Jyväskylä pojednal ve své přednášce o roli Svobodné Evropy a Rádia Svoboda (*Radio Liberty*) v rámci amerického strategického plánování v době studené války. Zmínil přitom podstatnou skutečnost, že historické bádání o Svobodné Evropě se až doposud většinou zaměřovalo především na institucionální rovinu fungování rádia a zabývalo se jí převážně z amerického úhlu pohledu. Ačkoli rozhodující úloha amerického elementu při provozu obou rozhlasových stanic je nepopiratelná, byla to právě účast exulantů, díky které se jejich činnost odlišovala od jiných rádií podobného zaměření; jejich roli při samotném provozu stanic a jejich podílu na konečném úspěchu této mise v éteru bylo přitom podle Mikkonena věnováno méně pozornosti, než by si tato důležitá – a pro podobu obou stanic do značné míry určující – skutečnost zasloužila.

I další dva příspěvky, tentokrát přednesené přímo bývalými zaměstnanci rádia, zasazovaly příběh Svobodné Evropy do disciplinárního rámce politických dějin. A. Ross Johnson, bývalý ředitel Výzkumného ústavu RFE/RL (*Research Institute RFE/RL*), který nyní působí v Mezinárodním centru Woodrowa Wilsona (*Woodrow Wilson International Center for Scholars*) ve Washingtonu a v Hooverově institutu na Stanfordově univerzitě v Kalifornii, se ve svém příspěvku zabýval specifickým postavením Svobodné Evropy jakožto americké stanice sídlící ve Spolkové republice Německo a postojem jak tamních politických elit, tak společnosti vůči této stanici. Ve svém referátu postupně rozvinul historii odlišných přístupů západoněmeckých vlád k působení Svobodné Evropy, tak jak se měnily zejména v závislosti na aktuální politické linii: od Konrada Adenauera, za jehož vlády byla stanice vnímána jako užitečný nástroj v boji proti komunismu, přes výrazně chladnější postoj Willyho Brandta v období *Ostpolitik* až po vládu Helmuta Schmidta, za níž docházelo ve Spolkové republice k protestům proti činnosti Svobodné Evropy, které vyprovokovaly jednak komunistické režimy, jednak vysídlení ze Sudet usazení v Bavorsku. I přes tento často bouřlivý vývoj pokračovala stanice ve vysílání ze Západního Německa až do roku 1995.

V posledním příspěvku druhého panelu si dal bývalý bezpečnostní ředitel Svobodné Evropy Richard H. Cummings za cíl rozplést před posluchači složitou síť vazeb mezi Ústřední zpravodajskou službou (CIA), Svobodnou Evropou a těmi, kdo se podíleli na takzvané Křížové výpravě za svobodu („*Crusade for Freedom*“), akci pořádané Výborem Svobodné Evropy (*Free Europe Committee*), jejímž účelem bylo zvýšit podporu americké veřejnosti pro Svobodnou Evropu a zároveň jí přinést fi-

nanční prostředky. Dá se říci, že zmíněná akce byla velmi úspěšná a vedla ke vzniku dynamicky se rozvíjejícího hnutí takřkajíc napříč společenským spektrem: účastnily se jej nejen vládní agentury, ale také soukromé podniky, média, akademická obec a v neposlední řadě tisíce prostých občanů, kteří ve své valné většině neměli ani tušení o účasti CIA na celém projektu.

Se třetím panelem se pozornost přesunula od politického kontextu k vlastní náplni činnosti Svobodné Evropy: žurnalistické praxi a programovému obsahu. Jako první promluvila Anna Bischofová z Univerzity Ludvíka a Maxmiliána v Mnichově, která se na příkladu československé redakce zabývala jak organizační strukturou, skladbou programu a všeobecnými směrnicemi vysílání, tak rekonstrukcí vztahu amerického vedení rádia a československého redakčního týmu. Podle Anny Bischofové nebylo v organizační struktuře Svobodné Evropy nic náhodného, naopak poměrně přesně odrážela principy a koncepce vedení rádia. Československé vedení redakce mělo podle jejích zjištění v zásadě volnou ruku co do výběru personálu a skladby programu, nicméně poslední slovo patřilo vždy Američanům, kteří tak do jisté míry kontrolovali a ovlivňovali vysílání. Jejich vliv však na druhou stranu nelze ani přeceňovat, o čemž svědčí to, že kontrola neprobíhala před vysíláním, ale zpravidla až po něm, a týkala se spíše obecného směřování a celkové kvality vysílání než obsahu konkrétních příspěvků. V celkovém plánu lze říci, že ačkoli směřování rádia a podobu jeho vysílání určovaly společné zájmy Američanů a exulantů, není vždy možné jasně určit, kudy vedla dělicí čára mezi pravomocemi vedení československé redakce a vlivem amerického vedení.

Že Svobodná Evropa nepůsobila jen jako nástroj studené války a neběželo v ní pouze o ideologii, ale že byla v prvé řadě rozhlasovou stanicí produkující profesionální žurnalistiku, připomněla ve svém příspěvku Susan Haasová z Pensylvánské univerzity ve Filadelfii: představila v něm svůj projekt zabývající se analýzou činnosti hlavní zpravodajské místnosti (*Central Newsroom – CN*) z pohledu novinářů, kteří v ní působili. Její výzkum je založen především na rozhovorech s bývalými zaměstnanci rádia, jakož i na zkoumání jejich memoárů a materiálů z archivů Rádia Svobodná Evropa a Rádia Svoboda. Susan Haasová nahlíží na Svobodnou Evropu jako na místo, kde se střetávala různá – a často zásadně odlišná – pojetí novinářské práce, a představuje hlavní zpravodajskou místnost jako jedinečný a do značné míry hybridní produkt spolupráce novinářů z mnoha různých zemí. Její fungování pak líčí jako dynamický proces, v jehož průběhu se vytvářely, a také postupně měnily, postupy a zásady práce rozhlasové stanice.

Po analýze organizačních struktur a pracovních postupů se dočkal pozornosti i samotný obsah vysílání a jeho vliv na posluchače: Petru Weber z univerzity v maďarském Szegedu se ve své přednášce věnoval zkoumání role rumunského a maďarského vysílání Svobodné Evropy při zvyšování povědomí rumunské veřejnosti o politice režimu Nicolae Ceaușeska vůči etnickým menšinám, zejména maďarské. Weber došel ve svém výzkumu k závěru, že ačkoli v rumunském vysílání Svobodné Evropy byla politika vůči menšinám poměrně citlivým tématem – jedním z cílů vysílání byla totiž snaha stát se jednotícím prvkem opozice proti režimu, ať už ji tvořili etničtí Rumuni nebo rumunští Maďaři – přesto zvýšila kampaň proti Ceaușeskovu

režimu a jeho asimilační politice jak povědomí veřejnosti o represivní menšinové politice, tak odpor vůči ní.

Rumunským vysíláním Svobodné Evropy se zabývala i poslední přednášející ve třetím panelu, Anamaria Neagová z univerzity ve švédském Lundu, a to v souvislosti s jeho podáním revolučních událostí v Rumunsku ve dnech 18. až 31. prosince 1989. Ve svém výzkumu pracovala jak s analýzou vysílání, tak s informacemi získanými z rozhovorů s bývalými redaktory Svobodné Evropy. Výsledkem jejího bádání bylo zjištění, že ačkoli v tehdejších vysílání Svobodné Evropy lze vysledovat snahu o vyvážené zpravodajství a využívání co možná nejspolehlivějších dostupných informací, byl obsah vysílání zároveň určován jasným záměrem přispět k pádu Ceaușeskova režimu. Tomuto cíli sloužilo zdůrazňování krutosti režimu, ujišťování posluchačů, že Západ se o události v Rumunsku zajímá a podporuje změnu režimu, nebo propagace politického programu rady Fronty národní spásy. V obecnější rovině je projekt Anamarie Neagové veden snahou o lepší porozumění tomu, jakými způsoby mohou média ovlivňovat proces společenských změn.

Vysílání samo by ovšem postrádalo smysl bez posluchačů: právě jim a jejich reakcím na vysílání Svobodné Evropy byl věnován čtvrtý konferenční panel. Jak ukázala ve své přednášce Jane L. Curryová z kalifornské Univerzity Santa Clara, pozornými posluchači této rozhlasové stanice byli i lidé, od kterých by něco takového očekával málokdo: pro polské komunistické elity představovala „štvavá vysílačka“ jeden z mála spolehlivých zdrojů informací o společenských i politických problémech v jejich vlastní zemi, a dokonce její vysílání využívali jako nástroj vnitrostranických politických bitev i jako ukazatel veřejného mínění. Kromě těchto funkcí, které poněkud zavánějí dějinnou ironií, měla však Svobodná Evropa vliv na politiku polských komunistických představitelů i v jiném směru: rádio sice nemělo potenciál zastavit represe tím, že o nich vysílalo, jak ale prokazuje výzkum Jane Curryové, vytvářením dojmu, že vnější svět události v Polsku pozorně sleduje, přispělo v některých případech alespoň k omezení represí.

I když odhlédneme od těchto poněkud atypických posluchačů, byla pozice Svobodné Evropy vůči lidem za železnou oponou, kteří ji pravidelně ladili, v mnoha směrech unikátní. Rüdiger Ritter z univerzity v Brémách se soustředil na jeden z hlavních problémů, s nimiž se západní stanice vysílající do východního bloku musely vyrovnat a který lze stručně shrnout slovy „neznámý posluchač“: tato rádia ze zjevných důvodů neměla možnost navázat přímý kontakt se svým publikem. To by představovalo zásadní problém pro každou rozhlasovou stanici, neboť od její obliby u posluchačů se do značné míry odvíjí její osud, a nejenak tomu bylo i v případě Svobodné Evropy. Stejně tak, ovšem z opačné „strany barikády“, se o zvyky a preference posluchačů zajímal i komunistický státní aparát. I pro něj šlo o otázky spojené s vlastním přežitím, ani on však z podobně zjevných důvodů nemohl provádět přímý průzkum mezi posluchači. Obě strany se nicméně různými nepřímými prostředky snažily udělat si jasnější představu o chování a preferencích posluchačů. Na základě srovnání a kritické analýzy jejich závěrů můžeme dnes dospět k lepšímu pochopení jednoho z důležitých aspektů každodenního života v socialistických státech.

Jaký ohlas nacházelo zpravodajství Svobodné Evropy ve společnosti a jak si vedlo v porovnání s oficiální komunistickou propagandou – a v neposlední řadě i to, jakým způsobem probíhá konstrukce určitých narativních obrazů a jak tyto obrazy posléze rezonují ve společnosti – zkoumala ve svém příspěvku Melissa Feinbergová z Rutgersovy univerzity v New Jersey na příkladu politického procesu s Rudolfem Slánským (byť byl tento z hlediska celkového zhodnocení ohlasů vysílání Svobodné Evropy možná poněkud netypický). Podle oficiálního výkladu se při procesu přirozeně nejednalo o nic jiného než o pravdivé odhalení zrádců lidovědemokratické republiky. Naproti tomu Svobodná Evropa označovala celou událost za vykonstruovaný proces, za divadlo, na kterém jak přednesená obvinění, tak jejich jazyk působily zcela uměle a nepřesvědčivě. Zajímavé přitom je, že Svobodná Evropa neprezentovala obviněné jako oběti; z jejího pohledu byli obžalovaní vinni, třebaže jinými zločiny, než jaké jim byly přičítány. Kromě analýzy způsobů, jakými se vytváří percepce toho, co je pravdivé a co ne, věnovala Melissa Feinbergová pozornost i tomu, jakou propagandistickou úlohu sehrála skutečnost, že Slánský a někteří další obžalovaní byli židovského původu. Dospěla přitom k závěru, že právě nota sionistického spiknutí rezonovala v tehdejší společnosti nejvíce.

I pohled dalších dvou přednášejících zůstal upřen na Československo, v obou případech byla však tentokrát pozornost soustředěna na státní moc a její pokusy narušit či přímo znemožnit činnost Svobodné Evropy coby symbolu „zrádné emigrace“ a „propagandistického štvání“. Touto problematikou se ve svém referátu zabýval Prokop Tomek z Vojenského historického ústavu v Praze, který postupně rozebral tři hlavní způsoby, jimiž se československý režim pokoušel zabraňovat jak posluchu Svobodné Evropy, tak přímo narušovat její vysílání: rušení pomocí rušiček, kriminalizaci poštovních či telefonických kontaktů se Svobodnou Evropou a snahu infiltrovat její mnichovskou redakci, přičemž nejznámějším takovým pokusem byl případ agenta Státní bezpečnosti Pavla Minaříka. Tomek ovšem dospěl k závěru, že i přes vynaložené úsilí nepřinesl boj proti Svobodné Evropě kýžené výsledky.

Rušením vysílání Svobodné Evropy do Československa se zabýval i poslední příspěvek čtvrtého panelu, který za nepřítomného Milana Bárta z Ústavu pro studium totalitních režimů přednesl jeho kolega Jan Kalous. Dočasně zastavení rušení mnichovské stanice v roce 1968 – k jehož praktické implementaci došlo paradoxně až den po invazi vojsk Varšavské smlouvy – osvětlil především z institucionálního hlediska a implicitně tak poukázal na fakt, že i na příkladu zdánlivě tak marginální záležitosti, jako je provoz rušiček, lze sledovat historii politického tání či naopak přituhování.

I když spojení „Svobodná Evropa“ je v myslích většiny z nás nerozlučně spjata pouze se slavnou „štvavou vysílačkou“, pátý a poslední panel konference ukázal, že se v takovém případě jedná o poněkud omezený pohled na aktivity zastřešené touto institucí. Už název příspěvku Yulije Komské z Dartmouth College, sídlící v Hanoveru v americkém státě New Hampshire, „Poslouchejte a uděláte si obrázek“ upozorňoval na další oblasti činnosti Výboru Svobodné Evropy vedle provozování rozhlasové stanice. Yuliya Komská se věnovala především zajímavému rozporu mezi vnímáním Svobodné Evropy v zemích, pro které bylo určeno její vy-

sílání, a ve Spojených státech: zatímco posluchači ve státech východně od železné opony znali důvěrně hlasy redaktorů, aniž by kdy spatřili osoby, kterým tyto hlasy patřily, a zvuk pro ně byl jediným prostředkem přenášení informací, pro obyvatele západních zemí byl poměr zvuku a obrazu zcela opačný. Většina Američanů vysílání Svobodné Evropy nikdy neslyšela a se stanicí se seznamovala prostřednictvím propagačních filmů, přičemž docházelo k poměrně paradoxní situaci, že byla televize využívána k propagaci rádia. Yuliya Komská zároveň poukázala na fakt, že tyto propagační filmy jsou v podstatě tím jediným, co po Svobodné Evropě v paměti Američanů zbylo.

Druhý a závěrečný příspěvek pátého panelu přednesl Alfred Reisch z Maďarské atlantické rady. Pojednal v něm o další „nerozhlasové“ složce činnosti Svobodné Evropy, totiž o tajné knižní distribuční síti. Reisch těžil ve své přednášce z archivních materiálů Hooverova institutu a na jejich základě popsal, jak program tajné distribuce knih do východního bloku postupně nabýval na rozsahu, pokud šlo o počet distribuovaných knih i množství osob do něj zapojených. Dospěl přitom k závěru, že tento program byl ve výsledku stejně efektivní jako rozhlasové vysílání Svobodné Evropy, pokud šlo o překonávání kulturní izolace obyvatel stredoevropských socialistických států.

Jakkoli by se mohlo zdát, že snad nebylo aspektu existence a činnosti Rádia Svobodná Evropa, který by nebyl zmíněn v některém z příspěvků, zaznělo přesto v nesmírně plodné a inspirativní závěrečné diskusi množství potenciálně perspektivních námětů na možné další směry výzkumu. Zajímavé byly například otázky, jakou roli hrála skutečnost, že Svobodná Evropa sídlila právě v Mnichově, jak se projeví rozdíly mezi generacemi v jejím vysílání či jaká byla skladba zaměstnanců rádia ze sociologického hlediska. Hodné pozornosti byly zcela jistě i další návrhy, které se zaměřily na samotné vysílání mnichovské stanice: jak podotkl Alexander Badenoch, u rozhlasu nejde pouze o slova, ale do značné míry o hlasy a o celkový tón a styl užívaného jazyka; v této souvislosti byla zmíněna též zajímavá možnost zkoumat vysílání Svobodné Evropy z hlediska analýzy diskurzu. Příběh Svobodné Evropy tak zůstává – navzdory poměrně značnému množství projektů, které se mu věnují – velmi slibným a atraktivním výzkumným tématem.

Ačkoli v závěru konference zazněla – a lze chovat důvodné podezření, že pouze napůl v žertu – myšlenka, že nejhoršími nepřáteli historiků jsou pamětníci, kteří „přece byli u toho“, a tudíž zákonitě vědí všechno lépe, projeví organizátoři konference v tomto směru nevšední odvahu a zakomponovali do programu hned dva diskusní panely s přímými účastníky zkoumaných událostí: v jednom vystupovali bývalí redaktoři Svobodné Evropy, ve druhém její posluchači z doby před rokem 1989. Příběh, který se obě skupiny diskutujících zdály vyprávět, byl jednoznačně příběhem úspěchu, i přes množství nesnází, jimž byli ti i oni nuceni čelit. Důležitou a v jistém smyslu dokonce překvapivou součástí konference byla i panelová diskuse (mimo jiné se jí zúčastnil i současný estonský prezident Toomas Hendrik Ilves, jinak bývalý redaktor Svobodné Evropy) o současnosti Rádia Svobodná Evropa a mezinárodního rozhlasového vysílání vůbec, při které byla zmíněna podstatná skutečnost, že ačkoli během konference byla Svobodná Evropa pojímána do značné

míry jako součást uzavřené historie a takřkajíc „muzeální kousek“, její příběh pokračuje dál – pouze s tím rozdílem, že dnes je seznam zemí, do kterých vysílá (tedy zemí, ve kterých trvá nesvoboda), podstatně jiný než před rokem 1989. Jak bylo řečeno i při panelové diskusi, vzniká otázka, do jaké míry je rozhlas jako médium schopen ještě dnes, v době internetu, ovlivňovat světové události. Už v zájmu budoucnosti Rádia Svobodná Evropa lze však doufat, že jeho potenciál v tomto směru zdaleka nebyl vyčerpán.

Kronika

Konference ke 150. výročí moderního parlamentarismu ve střední Evropě

David Hubený – Miroslav Šepták

Ve dnech 7. a 8. dubna 2011 se konala v prostorách Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky a v budově bývalého Federálního shromáždění v Praze mezinárodní vědecká konference „150 let moderního parlamentarismu ve střední Evropě“, kterou uspořádal Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v. v. i., ve spolupráci s Centrem pro výzkum novověkých a soudobých dějin (*Zentrum für Neuzeit- und Zeitgeschichtsforschung*) a Komisí pro dějiny habsburské monarchie (*Kommission für die Geschichte der Habsburgermonarchie*) Rakouské Akademie věd ve Vídni, Filozofickou fakultou Univerzity Karlovy v Praze a Národním muzeem.

Cíl konference spočíval v podrobnější sondě do století a půl trvajících vývoje parlamentarismu ve střední Evropě. Impulzem k vědeckému setkání se stalo stopadesáté výročí od prvního zasedání obnovených zemských sněmů v habsburské monarchii. Organizátoři však narozdíl od mnoha podobných konferencí nechtěli sledovat vývoj parlamentarismu pouze v rámci habsburské říše a rovnoměrně rozprostřeli svou pozornost na celou dobu trvání tohoto fenoménu. Dostalo se tak na jeho proměny v konfrontaci s autoritářskými a totalitními režimy ve dvacátém století i v kontextu přechodu komunistických zemí střední Evropy k demokracii po roce 1989.

Setkání zahájila předsedkyně Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky Miroslava Němcová. Základní cíle a teze konference poté shrnul předseda Akademie věd České republiky Jiří Drahoš a generální ředitel Národního muzea Michal Lukeš. Vědeckou část symposia otevřel předseda Centra pro výzkum novověkých

a soudobých dějin Rakouské akademie věd ve Vídni a autor mnoha průlomových studií o dějinách parlamentarismu v habsburské monarchii Helmut Rumpler zamyslením nad povahou a významem předlitavské Říšské rady. Ředitel Masarykova ústavu a Archivu Akademie věd ČR, v. v. i., a hlavní organizátor konference Luboš Velek poté nastínil historiografický přehled a perspektivy dalšího výzkumu parlamentarismu 19. a počátku 20. století u nás i v zahraničí. Ocenil rovněž roli českého Zemského sněmu v oblasti vzdělání a kulturního mecenátu.

Konferenční jednání bylo rozděleno do pěti tematických bloků. První den byl věnován dvěma z nich – vzniku a vývoji moderního parlamentarismu a konstitucionalismu ve střední Evropě do roku 1918 a národním reprezentacím v zastupitelských sborech mnohonárodnostních států. Z množství příspěvků bychom chtěli upozornit zejména na dva referáty. Peter Urbanitsch z Univerzity Vídeň přiblížil v komparativní perspektivě některé aspekty voleb do Říšské rady na základě vybraných volebních obvodů v Dolních a Horních Rakousích a ve Štýrsku. V budoucnu by dějepisceví jistě obohatily analogické studie i z ostatních částí Předlitavska. Tomáš Pavlíček z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy se zamyslel nad – dosud v historiografii opomíjeným – působením českých členů Panské sněmovny. Exemp-lárně přitom pojednal o kritériích a důvodech výběru, jakož i sociálním původu příslušníků horní komory předlitavského parlamentu. Po tomto i dalších příspěvcích se často rozvinula svižná debata, která přinesla několik pozoruhodných glos, jež by samy vydaly na samostatný a podnětný referát. V diskusích se například opakovaně prosadil Jan Galandauer, který narozdíl od některých přednášejících dokázal posluchače zaujmout svým přednesem. Vedle mnoha faktických poznámek měl i vícero zajímavých postřehů, okořeněných historkami ze života zemského sněmu; kupříkladu zmínil oblíbenou činnost agrárnických poslanců, kteří si dlouhé parlamentní projevy zpestřovali tím, že nabízeli kostku cukru německému nacionálnímu poslanci Karlu H. Wolfovi, čímž ho obvykle vyprovokovali k potyčce.

Druhý den setkání probíhalo v prostorách bývalého Federálního shromáždění. V pořadí třetí blok konferenčního jednání se nesl ve znamení kritického pohledu na prvorepublikovou československou demokracii. Z této sekce zasluží zmínit zejména dva referáty. Eva Broklová z Masarykova ústavu a Archivu Akademie věd ČR, v. v. i., označila ve svém vystoupení meziválečný československý parlamentarismus za nerozvinutý a nemoderní, neboť se jednalo *de facto* o diktaturu stran. Přednášející zastávala tezi, že předpokladem k existenci a rozvoji demokratického politického systému je demokratická politická kultura. Michal Pehr z téže instituce pohovořil o dobových úvahách, jak reformovat parlament, přičemž neopomněl zmínit například návrh na zrušení senátu či na jeho přetvoření v zákonodárné těleso složené z odborníků, případně ze zástupců jednotlivých socioekonomických skupin společnosti.

Čtvrtý blok konference pojednával o parlamentarismu v konfrontaci s totalitními a autoritativními režimy. Jeho první část byla věnována rakouskému vývoji ve třicátých letech minulého století. Referáty se mnohdy chronologicky překrývaly, přesto jejich metodologické přístupy byly odlišné, díky čemuž auditorium obohatily o zajímavé komparativní prvky. Koncepty politické kultury a „linií štěpení“ (*cleavages*)

využil ve svém referátu Miroslav Šepták z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, který přitom poukázal na antidemokratismus meziválečných rakouských politických stran. Jeho referát doplnil z pohledu politických dějin Richard Lein z Ústavu dějin východní Evropy Univerzity Vídeň.

Za jeden z nejpřínosnějších příspěvků na konferenci lze označit vystoupení Kamily Staudigl-Ciechowiczové z Právnické fakulty Univerzity Vídeň. Nejdříve nabídla precizní historicko-právní analýzu rakouské ústavy z roku 1934 a potom načrtla v historiografii málo známou percepci ústavy z pohledu významných rakouských státovědců. Ti zřetelně poukazovali na to, že ústava znamená odstranění politické plurality a přebudování politického života na stavovské bázi s větší či menší preferencí vybraných skupin. Christoph Schmetterer z téže instituce pak navázal na předchozí příspěvky zamyšlením nad strukturou a (ne)fungováním zákonodárných orgánů v období rakouského korporativního státu.

Druhá část čtvrté sekce se po obědě vrátila plně k problémům Československa. O zmocňovacím zákonu a zákazu Komunistické strany Československa za druhé republiky promluvil David Hubený z Národního archivu. Po něm Jan Dobeš z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy uvedl posluchače do problematiky zákonodárných orgánů třetí republiky a Petr Karlíček ze Státního okresního archivu Děčín představil předvolební boj z roku 1946 v pracích angažovaných karikaturistů. Stanislav Konečný ze Společenskovedního ústavu Slovenské akademie věd v Košicích pak obrátil pohled k bývalé nejvýchodnější části Československa, když s vyjimečným nadhledem a přednesl zajímavý a novými fakty nasycený referát o Národní radě Zakarpatské Ukrajiny po druhé světové válce. Upozornil přitom, že mnozí z členů tohoto orgánu vůbec o secesi Podkarpatska od Československa neusilovali a že celá akce měla místy tragikomický charakter. Na peripetie československého parlamentarismu v roce 1968 upřel pozornost Jiří Hoppe z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Referent kriticky zhodnotil roli tehdejšího Národního shromáždění, když nekompromisně upozornil na jeho tvárnost v konfrontaci s nastupující „normalizací“.

Závěrečná, pátá sekce pojednávala o instituci parlamentu v posttotalitní transformaci. Z přednesených referátů je nutné vyzdvihnout zejména dva příspěvky. Prvním z nich byla přednáška Jana Rychlíka z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy o zákazu majorizace ve Federálním shromáždění spojená se sondou do vývoje česko-slovenského vztahu v letech 1968 až 1992. Druhým poučným příspěvkem byla prezentace projektu Bettiny Tüffersové z Komise pro historii parlamentarismu a politických stran v Bonnu, která chce zpracovat vývoj desáté Lidové komory Německé demokratické republiky, fungující jen v roce 1990. Přednášející upozornila na unikát v dějinách parlamentarismu; tento orgán byl zvolen proto, aby připravil cestu ke své vlastní likvidaci. Německá historička dále podtrhla neortodoxní, ba svérázné způsoby jeho zákonodárců, kteří si například vybírali oddechový čas či stávkovali.

Konferenční jednání upozornilo na některé opomíjené aktéry dějin a na významné hráče při utváření politické, hospodářské i sociální reality, totiž na parlamentní orgány. Slabší stránkou setkání, deklarovaného jako fórum o středoevropském

parlamentarismu, byla absence příspěvků o parlamentarismu v Polsku. Rovněž vývoj uherského a maďarského parlamentarismu byl dotčen jen okrajově, většinou ve vztahu ke slovenským dějinám. Organizačním nedostatkem byla nedisciplinovanost některých vystupujících, kteří nedokázali rozlišit mezi mluveným slovem a rozvitějším písemným příspěvkem. Jinak akce vynikala profesionální organizací a zajištěním vhodných, ba symbolicky příhodných prostor pro symposium s takovýmto tématem.

Konference ukázala, že vedle stále nezbytného a nezastupitelného mapování historie parlamentarismu z pohledu politických dějin je pro vědecké poznání obohacující zkoumat například způsoby chování jednotlivých aktérů nebo sociální *milieu* politiků. Přednesené příspěvky mají být v budoucnu publikovány ve sborníku ve dvojím provedení – českém a anglicko-německém. Kvalitativní úroveň většiny prezentovaných referátů, jejich tematická a metodologická šíře spolu s (doufejme) pečlivou editorskou přípravou sborníku by mohly napomoci k odstranění jednoho z nejmarkantnějších deficitů našeho dějepisectví. Česká republika totiž jako jedna z mála demokratických zemí dodnes postrádá syntetické zpracování dějin parlamentarismu na svém území. Zároveň by připravovaný sborník mohl být inspirací pro další studium jak v oblasti tematické, tak metodologické.

Kronika

Hledání cesty ke smíření

Mezinárodní historická konference v Pekingu

Antonie Doležalová

Byla jsem při tom. Tak by mohl znít výstižný název zprávy plné dojmů z konference „Historické reflexe a proces smíření ve východní Asii a Evropě po druhé světové válce“ (*Historical Reflections and the Process of Reconciliation in East Asia and Europe after WWII.*), která se konala začátkem září 2010 v čínském Pekingu a zabývala se problematikou vyrovnávání s druhou světovou válkou v Evropě a východní Asii. Shodou okolností jenom několik dní po skončení konference i českými médii proběhla zpráva tiskové agentury Nová Čína, že stovky Číňanů deportovaných za války do Japonska budou vymáhat odškodnění od společnosti Mitsubishi Motor Corporation, ve které byli nuceně nasazeni. Nešlo samozřejmě o první pokus čínských občanů dosáhnout od Japonska omluvy a odškodnění, přesto v tomto případě nastal zásadní posun. Dosud vždy se totiž postižení či jejich rodinní příslušníci domáhali odškodnění od japonské vlády, ta je však s odvoláním na výnosy soudu odmítala s tím, že otázku kompenzací už dříve vyřešily bilaterální dohody mezi vládami Číny a Japonska a že odškodnění na základě individuálních žalob se z tohoto důvodu vylučuje. Nyní poprvé se postižení obrátili na soukromý sektor a vznesli svou žalobu přímo proti firmě, v níž museli za války pracovat. Dobře jsem v té chvíli věděla, odkud pramení inspirace pro takový postup. Podobnost s procesem odškodnění německých válečných obětí není náhodná.

Konferenci, k níž se vrací tato zpráva, svolala Čínská akademie sociálních věd v souvislosti s pětadesátým výročím ukončení druhé světové války a čínským vítězstvím nad Japonskem. Cílem čínských pořadatelů bylo poučit se ze zkušeností

s procesem poválečného smiřování mezi zneprátelenými evropskými zeměmi. Bylo zjevné, že se inspirovali srovnáním mezi procesem hluboké historické reflexe, který po válce podstoupilo Německo, a pouze omezeným zpytováním svědomí v říši vycházejícího slunce. Odtud jim pak vyplynul na jedné straně obraz smiřené Evropy a fungujícího evropského společenství (zjednodušeně tematizovaného jako Evropská unie) – a na straně druhé obraz zatím nedokonalého smiření a odtud plynoucí nedostatečné spolupráce států východní Asie.

Mezi osmdesáti účastníky konference jich bylo nejvíce (osmačtyřicet) z pořadatelské Čínské akademie sociálních věd. Zastoupeny byly také katedry historie největších čínských univerzit, své historiky vyslala akademická pracoviště ve Vietnamu, Korejské republice i Korejské lidově demokratické republice. K nim je třeba přičíst čtyři permanentně verbálně atakované japonské účastníky. Pohled „odjinud“ reprezentovalo sedm Evropanů a jeden Američan. Seznam účastníků doplnili čtyři akreditovaní čínští novináři, sbírající informace pro pekingské deníky i televizi.

V jednání konference bylo možné rozlišit tři zřetelné pozice, dané přístupy jednotlivých účastníků k ústřednímu tématu: čínsko-korejsko-vietnamskou, japonskou a neasijskou. První (a zdaleka nejpočetnější) skupina historiků se soustředila na otázky, proč státy jako Německo a Japonsko zaujímaly a dosud zaujímají tak rozdílné postoje ke své minulosti, respektive do jaké míry se na této skutečnosti podílejí různé sociální, politické a kulturní podmínky obou kontinentů. Stranou nezůstal samozřejmě ani „americký faktor“, tedy role, jakou v této věci sehrály Spojené státy. Klíčová však jistě byla otázka, jak se asijské státy, které byly obětmi japonské agrese, mohou poučit z úspěšné snahy evropských obětí Německa přimět agresora k sebereflexi. Jinak řečeno, jak přimět Japonsko k následování německého příkladu na cestě ke smiření s vlastní minulostí, aby vztahy zemí ve východní Asii konečně vystoupily ze stínu druhé světové války. V rámci této pozice lze vyzvednout následující hlavní motivy:

1. Neustálý apel na používání *historické zkušenosti* k hledání vlastních odpovědí; s tím úzce souvisí důraz kladený na propojení výzkumu v rámci mezinárodních výzkumných sítí (Cha Ha-son) a aplikace jeho výsledků do školních osnov a učebnic (Bu Ping). Historici opakovali doporučení pro vlády Japonska a Spojených států, co by měly dělat, aby se situace změnila, a jak by v tomto procesu měla Čína hrát patřičnou roli. Úkolem politiků by podle nich mělo být odstraňování stereotypních výkladů minulosti, což by v dalším kroku mělo umožnit opustit nacionalistické předsudky a otevřít prostor racionálnímu zkoumání.

2. Problém *japonského militarismu* (Li Wei) a tlak na Japonsko, aby uznalo koloniální charakter války, kterou vedlo s cílem exploatovat okupovaná území. Jednotlivé příspěvky hledaly důvody rozdílného přístupu k vyrovnání s válkou na straně Německa a Japonska. V této souvislosti byla řeč především o rozdílných kulturních tradicích obou zemí před vypuknutím války: zatímco v Německu byly veřejný prostor a politika ovlivněny jak pruským militarismem, tak výmarskou demokratickou tradicí, Japonsko bylo vybudováno výhradně na principech feudálního militarismu (Li Ši-an). Jiní referenti hledali základ rozdílného přístupu

obou zemí v poválečném politickém systému – zatímco v Německu v šedesátých letech zvítězila levicová orientace, v Japonsku od konce války vládli pravicově orientovaní liberálové.

3. Problém *historické reality* a „křivd, které nesmí být zapomenuty“ (Jin Čeng-ka) spolu s požadavkem japonské omluvy a odškodnění obětí války. Mnozí historikové ve svých vystoupeních označovali za své „poslání“ permanentně odsuzovat japonský kolonialismus, a tak přimět Japonsko, aby se vydalo cestou omluvy a kompenzací pro válečné oběti (Ho Jong-ho). V některých referátech zazněly i apely k zemím západní Evropy a Spojeným státům, aby nepodporovaly Japonsko v jeho „zapomínání“ na způsobená bezpráví (Jang Čun-čol).

4. Mezinárodní řád a *vztah Spojených států k Japonsku* (Li Wei). Výklad tohoto tématu byl často postaven na myšlence, že Washington vzhledem ke svým strategickým zájmům zaujal vůči Tokiu dvojsečnou politiku, zahrnující represe i spolupráci. Mnozí řečníci z toho vyvozovali, že vztahy mezi Čínou a Spojenými státy nemohou být v současné době urovnány právě proto, že Američané od skončení války podporují Japonsko, které dosud neodškodnilo své čínské oběti (obraz USA jako „přítele mého nepřítele“).

5. *Idealizace evropské situace*, především institucí Evropské unie. Moderní evropskou historii vykládali referenti jednostranně jako dějiny evropského sjednocování a německo-francouzské vztahy jako příklad „dobré praxe“ pro budování mezistátních vztahů také ve východní Asii.

Pozice japonských historiků se dá charakterizovat *smířlivostí a hledáním konsenzu*, se zdůrazněním potřeby zasadit vztahy mezi Japonskem a Čínou do širšího kontextu světových dějin. Japonští účastníci upozorňovali, že ač se v posledních letech vztahy mezi Japonskem a Čínou dostaly na kvalitativně novou úroveň, ve vztazích mezi obyvateli obou zemí zůstávají mnohá nedorozumění. Na straně Japonska je přitom vyvolává i jistá ostražitost vůči Číně jako nastupující světové mocnosti (Joda Jošije). Jak zdůraznil profesor Taniguchi Makoto, dřívější velvyslanec Japonska při Organizaci spojených národů, rozdílný výklad totožných historických událostí a neuzavřený pohled do minulosti nejenže vyvolávají frustraci na obou stranách, ale také brání rozvoji ekonomických vztahů – naopak utilitaristická poválečná politika Spolkové republiky a Francie umožnila evropské sjednocení. Profesor Takenaka Toru srovnával německou *Ostpolitik* Willyho Brandta a její vliv na vyrovnání mezi Spolkovou republikou a jejími východními sousedy s neúspěšnou diplomatickou iniciativou japonských premiérů Kakuei Tanaky a Jasuo Fukudy.

I když se někteří z asijských historiků také dotkli vztahu mezi evropskými zeměmi, přeci jen *otázka smíření v Evropě* byla převažující náplní referátů evropských historiků, z nichž se každý soustředil na předvídatelný aspekt poválečné obnovy v Evropě – na vztahy své země a Německa. Alexej Filitov z Ruské akademie věd v Moskvě tak analyzoval vztahy mezi Sovětským svazem a Německem, které komplikovala nejen poválečná existence dvou německých států, ale i Chruščovova „dobrodružná“ politika. Známý polský historik Włodzimierz Borodziej z Historického ústavu Varšavské univerzity opřel svůj výklad o periodizaci polsko-německých vztahů, počínaje druhou světovou válkou přes separaci tří států v letech

1949 až 1955 až po *Ostpolitik* a normalizaci vztahů v letech sedmdesátých a osmdesátých. Attila Pók, zástupce ředitele Historického ústavu Maďarské akademie věd, rozvinul ve svém příspěvku úvahu, která z cest ke smíření může být jednodušší – zda zapomínání nebo vzpomínání. Rozlišil přitom politickou a společenskou rovinu a pokusil se také tematizovat proces vyrovnávání s důsledky války pomocí termínů „válečné zločiny“ a „zločiny proti lidskosti“. Francouzský historik Olivier Wieviorka, šéfredaktor reprezentativní revue *Vingtième siècle*, zdůraznil, že i když oficiální komemorace druhé světové války přispívají k posílení mírových vztahů, problém zůstává: propast mezi historií a vzpomínkami se rozšiřuje a ukazuje, že jak Berlín, tak Paříž dávají přednost vytváření nových historických mýtů před historickou pravdou. Inspirativně se zaměřil na vztahy Německa a jeho evropských sousedů Arnd Bauerkämper z Ústavu Friedricha Meineckeho při Svobodné univerzitě Berlín (*Friedrich-Meinecke-Institut, Freie Universität Berlin*). Upozornil totiž, že vyrovnání mezi Německem a jeho sousedy má dvojsečný dopad na „státní paměť“. Tu definoval jako nikoli ideologický nástroj, ale jako flexibilní politiku, která využívá historickou paměť pro současné politické záměry. Zároveň konstatoval, že na jedné straně není možné se v otázce vyrovnávání s druhou světovou válkou omezit na dvoustranná vyjednávání, na druhé straně je pak třeba si uvědomit, že studená válka způsobila, že tento proces vyrovnávání se dal do pohybu teprve v posledních dvaceti letech. Simone Lässigová z Ústavu Georga Eckerta pro mezinárodní výzkum učebnic (*Georg-Eckert-Institut für internationale Schulbuchforschung*) v Braunschweigu ve svém příspěvku ilustrovala, jakou roli při utváření kolektivní paměti a konstrukci historických příběhů hraje vzdělání, a zvláště výuka historie. Já jsem si ve svém příspěvku kladla otázku, kdo byli a jsou aktéři procesu vyrovnání na české i německé straně, co všechno se za tímto slovem skrývá a do jaké míry můžeme vůbec v českých podmínkách o vyrovnání s druhou světovou válkou hovořit.

Pomineme-li shodu v tom, že jak někteří asijsí, tak evropští historici zařadili do své powerpointové prezentace fotografii objímajícího se Helmuta Kohla a Françoise Mitterranda, hlubší vhled ukazuje kromě výše naznačených odlišných přístupů zásadní rozdíl v tom, že v Asii se v souvislosti s druhou světovou válkou nehovoří o nacismu, ale o Německu. To z jiného úhlu pohledu umožňuje „použít“ příklad Německa jako státu, který se s válkou dokázal vyrovnat. Lze však konstatovat i principiální shodu v tom, že na obou kontinentech se mluví o stejném konfliktu, ale jiných zkušenostech v jednotlivých zemích. A především, že příběh druhé světové války dosud nebyl dovyprávěn do konce...

Mimořádnost zážitku z celé konference dobře doloží zkušenost z jejího formálního průběhu. Byla velice dobře zajištěna, organizátoři byli velmi milí a vstřícní a během celého pobytu jsem se nesetkala s žádným problémem. Ale přece jen přišly i šokující okamžiky – pro Evropana, uvyklého na většinou opatrné diskuse na vědeckých fórech – když na sebe přes stůl jednotliví řečníci křičeli. Ovšem ještě více šokující zážitek nastal, když se v závěru konference všichni účastníci navzájem omlouvali, že spolu během jednání nesouhlasili a že si třeba i řekli nějaké to křivé slovo. Katarze a očištění. Při závěrečném společenském večeru následovalo druhé

kolo omluv a potom – zpěv. Nejprve zpíval bývalý japonský ambasador při OSN italskou árii, potom předseda čínské akademie věd čínskou lidovou píseň, a mezi tím neustálé přípitky – do dna, *gan bei!*

Kronika

Výzkumy veřejného mínění v socialistickém Československu na webu

Johana Chylíková

Datový archiv Sociologického ústavu Akademie věd ČR, v. v. i., zpřístupnil na svých webových stránkách agregovaná data ze sociologických výzkumů z let 1967 až 1988. Publikovaná data byla sebrána Ústavem pro výzkum veřejného mínění (ÚVVM) v rámci několika desítek výzkumných šetření a obsahují cenné informace o veřejném mínění a životě občanů socialistického Československa.

Český sociálněvědní datový archiv je výzkumným oddělením Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i., které se zabývá především shromažďováním a zveřejňováním dat ze sociálněvědních výzkumů. V uplynulých měsících se část jeho týmu zaměřila na zveřejnění desítek výzkumných zpráv a stovek tabulek s agregovanými daty, které pocházejí z výzkumů ÚVVM z období 1967 až 1988. V současné době jsou v publikačním systému Nesstar na webových stránkách archivu k dispozici všechna data z těchto, dnes již historických, výzkumů.

Z dokumentace starých výzkumů ÚVVM se do současnosti dochovaly pouze závěrečné zprávy. Děrné štítky, používané v šedesátých letech, a magnetické pásky, které sloužily k přenosu dat v sedmdesátých a osmdesátých letech, se ztratily nebo podlehly zkáze, takže data pro jednotlivé respondenty neexistují. Archiv tak může zájemcům nabídnout pouze tabulky s agregovanými daty, které pracují s tříděním nejvýše třetího stupně – to znamená, že znázorněn je vztah nejvýše tří proměnných (například vztah určitého postoje a věku respondentů, a to zvláště pro Českou a Slovenskou republiku).

Přístup k datům je možné realizovat následujícím způsobem: nejdříve je po-

třeba vstoupit do systému Nesstar přes stránky Českého sociálněvědního archivu (*archiv.soc.cas.cz*), zde je pak potřeba kliknout na odkaz „Volný vstup do systému NESSTAR“). V levé horní části se nachází box označený zkratkou SDA. Postupným otevíráním boxů (v pořadí SDA – Česky – IVVM – Starší výzkumy IVVM) uživatelé dojdou k seznamu jednotlivých let od roku 1967 do roku 1988. Po otevření boxu udávajícího konkrétní rok se objeví názvy všech výzkumů, které v daném roce vznikly. Pod úrovní jednotlivých výzkumů jsou dotazníkové otázky, z nichž každé jedné přísluší tabulka s agregovanými daty. Součástí souboru ke každé otázce je i výzkumná zpráva, která přináší kompletní informace, jež jsou k výzkumu dostupné. Tyto výzkumné zprávy si mohou uživatelé prohlížet bez registrace, naopak tabulky s četnostmi pro jednotlivé otázky jsou zpřístupněny pouze registrovaným uživatelům systému NESSTAR.

Vzhledem k tomu, že činnost Ústavu pro výzkum veřejného mínění obsáhla období více než dvaceti let, je škála témat, kterými se jeho výzkumníci zabývali, poměrně široká. Různorodost témat může i překvapit, a to především proto, že většinu z oněch dvaceti let prožil ÚVVM pod důkladným dozorem orgánů komunistické strany, které jeho činnost důkladně kontrolovaly.

Pro ilustraci výzkumné činnosti ústavu autorka textu vytvořila tematické okruhy, pod něž je možné začlenit všech sto padesát výzkumů, které v ÚVVM v letech 1967 až 1988 vznikly. Jedná se o následující okruhy: aktuální veřejné mínění; veřejné mínění o politice a ekonomice; rodina, sňatečnost, mládež; postavení žen ve společnosti; výzkumy spotřeby a životní úrovně; výzkumy vzdělanosti obyvatelstva; výzkumy médií; zaměstnanost, práce a volný čas; staří; zdraví; kriminalita; náboženství.

V oblasti aktuálního veřejného mínění zjišťovali tazatelé názory obyvatelstva na domácí a zahraniční společenské dění nebo se zajímali o pohled občanů na mimořádné události, u nichž se očekávalo, že budou mít výrazný vliv na veřejné mínění. Názorným příkladem takové události byl požár v jaderné elektrárně Černobyl v dubnu 1986. Výzkum „Havárie v černobylské jaderné elektrárně“ byl realizován v červnu 1986 a zjišťoval informační zdroje, z nichž se občané o havárii dozvěděli. Předmětem zájmu bylo i veřejné mínění o důsledcích katastrofy na život lidí v Československu a názory na jadernou energetiku obecně.

Veřejné mínění o politice a ekonomice bylo nejčastějším tématem výzkumů ÚVVM a v závěrečných zprávách k těmto šetřením můžeme nejzřetelněji pozorovat dobový styl přípravy tématu výzkumu a interpretace dat. Politika, zejména ideologické tření mezi Západem a Východem, a domácí hospodářství byly pro socialistické zřízení důležitá témata, a právě proto se výzkumníci často dotazovali obyvatelstva na politické a hospodářské problémy Československa, na názory na emigraci, cizinecký ruch, ideologii, propagandu, socialismus, demokracii, válku a mír nebo politickou agitaci.

Výzkumy mládeže ÚVVM často zaměřoval na témata plánování rodičovství, sňatečnosti a postojů k rodinnému životu. V této oblasti byla realizována skoro dvacítko šetření. Tazatelé se vyptávali na to, kdy mají podle mínění veřejnosti lidé

vstupovat do manželství, jak má být vychovávána mládež, jaké mají mladí lidé životní perspektivy, jaký je jejich světový názor nebo zda a jak plánují rodičovství.

Důležitým tématem socialistické ideologie byla rovnoprávnost mezi muži a ženami. Výzkumníci ústavu byli několikrát pověřeni realizací šetření týkajících se právě názorů na rovnoprávnost pohlaví. V dobách relativní svobody v roce 1968 vznikl výzkum „Postavení žen ve společnosti“. Respondenti se zde vyjadřovali poměrně kriticky k tomu, jakých úspěchů se při zrovnoprávnění pohlaví podařilo dosáhnout. Zároveň mezi nimi převládaly tradiční názory na životní aktivity žen. Jelikož do roku 1988 bylo realizováno ještě dalších šest výzkumů s tímto zaměřením, lze z jejich výsledných zpráv vysledovat posuny ve vnímání těchto problémů československou společností.

Na doporučení státních orgánů, které se potýkaly s velkým problémem nedostačujícího zásobování, se výzkumníci zajímali i o veřejné mínění v oblasti spotřeby. Tazatelé se lidí ptali na obstarávání běžných nákupů, na jejich stravovací návyky nebo na jejich názory na kvalitu služeb.

V oblasti vzdělanosti obyvatelstva provedl ÚVVM osm výzkumů, které se zajímaly buď čistě o vzdělání obyvatelstva (výzkumy „Český pravopis“ a „Vztah k dějinám“, oba z roku 1968) nebo o praktické znalosti občanů (výzkumy „Zdravotnická příprava obyvatelstva“ z roku 1972 a „Bezpečnost silniční dopravy, tělovýchova“ z roku 1973). Z dnešního pohledu se jako zajímavý jeví i výzkum z roku 1984 „Názory lektorů a posluchačů na úroveň přípravy ve VUML“.

Masová média byla důležitým kanálem socialistické propagandy a informace o tom, jak občané vnímají vysílání rádia a televize a denní tisk, byly pro režim cenné. Čtenáři deníku *Rudé právo* se stali objektem zkoumání hned třikrát: v letech 1968 (Čtenáři Rudého práva), 1982 (Rudé právo) a 1988 (Hromadné sdělovací prostředky a Rudé právo). Kromě těchto výzkumů byla realizována další šetření názorů na denní tisk obecně a vzniklo také několik výzkumů o vysílání televize a rádia. Pozornosti neušla ani zahraniční média – výzkumy „Ideologické působení západních rozhlasových a televizních stanic“ z roku 1982 a „Ideologické působení západní televize a rozhlasu“ z roku 1985 se zaměřily na poslech a sledování zpravodla německých a rakouských rozhlasových stanic a televizních kanálů.

Pracovní morálka, prostředí na pracovištích, názory na řízení, ale třeba i četnost výskytu takzvaného melouchaření byly častými náměty výzkumů z oblasti zaměstnanosti, práce a volného času. Sociologové zjišťovali, jak jsou lidé spokojeni ve směnném provozu, zda vystačí s penězi, které si vydělají, jaké mají názory na sociální spravedlnost a diferencovanost platů, za jakých okolností by byli ochotni zvýšit své pracovní nasazení nebo v čem vidí dílčí neúspěchy svých pracovišť. Respondenti odpovídali i na dotazy ohledně trávení volného času a dovolené – tazatelé chtěli vědět, jak často si lidé dopřávají dovolenou a kam jezdí. Není překvapením, že nejobvyklejší zájezdní destinací průměrného obyvatele socialistického Československa byla ČSSR. Ani výlety do Jugoslávie nebyly tak časté, jak by se z dnešního pohledu mohlo zdát.

Tématem stáří se sociální vědci před rokem 1989 často nezabývali. V celé historii ÚVVM vznikl pouze jeden výzkum zabývající se tímto fenoménem – šetření „Soci-

ální problémy stáří“ z roku 1974. Výzkum přinesl stručný vývoj střední délky dožití v Československu a zabýval se ekonomickou aktivitou důchodců, a to jak v ČSSR, tak v ostatních socialistických i kapitalistických zemích. Dále sledoval možnosti sociální péče o důchodce, hmotné a finanční zabezpečení starších občanů nebo jejich sociální kontakty.

Rovněž téma zdraví nebylo ve výzkumných aktivitách Ústavu pro výzkum veřejného mínění příliš akcentováno. Ústav sice podnikl pouze čtyři výzkumy, které můžeme zařadit do tematické oblasti zdraví, všechny však určitě stojí za pozornost. První bylo šetření „Veřejné mínění a otylost“ z roku 1967, které se zároveň řadí k nejstarším výzkumům realizovaným v ÚVVM. Sociologové si k této studii přizvali odborníky na obezitologii a zjišťovali postoje občanů k obezitě a jejich povědomí o tom, jak otylosti předcházet. Druhým výzkumem bylo šetření „Léky a zdraví“ z roku 1973, které sledovalo vědomosti občanů o účincích léků a rovněž jejich vědomé i nevědomé zneužívání a lékovou závislost. Zjišťovaly se i postoje k drogovým závislostem a rozšíření alkoholismu v populaci. Výzkum „Zdravotní péče a populační politika“ realizoval ÚVVM v roce 1981 a zjišťoval v něm názory občanů na československé zdravotnictví a poskytování zdravotní péče. Šetření z roku 1988 „Mínění občanů o chorobě AIDS“ reagovalo na šířící se informace o hrozbě této nemoci a zjišťovalo, jaké mají občané o ní a její prevenci informace.

Kriminalitou obecně se Ústav pro výzkum veřejného mínění zabýval v letech 1970, 1973 a 1979. Tyto výzkumy se zaměřily především na názory obyvatelstva na kriminalitu a jejich povědomí o trestněprávní legislativě. Další dvě šetření z roku 1986 – „Sociální prevence kriminality mládeže a její další rozvoj“ a „Vybrané problémy kriminality mládeže (občané Prahy)“ – se zajímala o kriminalitu mládeže a její prevenci.

Výzkumy religiozity provedl ÚVVM dva, v letech 1979 a 1985. Oba jsou si co do výzkumného záměru a způsobu realizace podobné. Sociologové sledovali, jak je religiozita v Československu silná, jak se náboženská víra (respektive ateismus) odráží v postojích a názorech obyvatelstva a jak se liší morální a hodnotová orientace věřících a ateistů. Dále se zjišťovaly názory na vznik světa a vývoj přírody a lidské společnosti nebo na rozšířenost víry v nadpřirozené bytosti.

Agregovaná data z výzkumů z let 1967 až 1988 mohou svým způsobem ilustrovat život lidí v československé socialistické společnosti. Zveřejnění zpráv z výzkumů ÚVVM má proto význam nejen pro sociology a historiky, ale i pro neodbornou veřejnost, která má prostřednictvím internetu k informacím ze všech výzkumů přístup na webových stránkách Sociologického datového archivu. Přestože můžeme mít k validitě některých položek v dotaznících a k reliabilitě odpovědí na ně určité výhrady, nejsou výstupy z těchto výzkumů v žádném případě zbytečné. Všechny, i když v rozdílné míře, přinášejí důležité informace o životě a mínění obyvatel Československa v nedávné minulosti.

Kronika

Psychohistorie podle Rudolpha Biniona

Milan Hauner

History is what people did, and why people do what they do is called „psychology“.
Rudolph Binion (1927–2011)

Nedávná publikace předního „psychohistorika“ Rudolpha Biniona *Traumatické znovuprožívání v historii, literatuře a filmu*¹ obsahuje řadu brilantních portrétů, které spojuje psychoanalytická metoda autorova, neustále zdokonalovaná během dobrého půlstoletí jeho publikační činnosti. „Znovuprožívání minulosti“ demonstruje autor na galerii protichůdných osobností: Lou Andreas-Salomé, Bismarck, Leopold III., Hitler, De Gaulle v konfrontaci s Pétainem a další.

Binionovy publikace demonstrují nad veškeré pochyby podstatu jeho interpretace, jíž je spojení psychologie s historií. Roku 1960 vyšla jeho první monografie *Poražení vůdci*, ve které srovnával na základě své, tehdy ještě zpola rozvinuté, psychohistorické metody tři neúspěšné francouzské politiky.² Následovaly další, celkem deset knih, konče výše zmíněným *Traumatickým znovuprožíváním v historii, literatuře a filmu*. Za jedinečnou studii je považován životopis rusko-německé spisovatelky Louise Andreas-Salomé (1861–1937), která hluboce ovlivnila Friedri-

1 BINION, Rudolph: *Traumatic Reliving in History, Literature and Film*. London, Karnac Books 2011.

2 TÝŽ: *Defeated Leaders: The Political Fate of Caillaux, Jouvenel, and Tardieu*. New York, Columbia University Press 1960.

cha Nietzscheho, Rainera Mariu Rilkeho a Sigmunda Freuda: *Paní Lou: Nietzscheho vzdorovitá žačka*.³

Bohužel více už nenapíše. Nedávno jsem se dozvěděl, že 19. května zemřel po delší nemoci. Rudolph Binion se narodil v roce 1927 v New Yorku. Jeho otec byl maďarský šlechtic a matka Američanka, která pocházela z Oděsy. Takováto genetická pestrost je předpokladem pro stvoření génia, což v případě Biniona se potvrdilo. Ačkoliv prožil své dětství do vypuknutí světové války v Rakousku, svá středoškolská a vysokoškolská studia absolvoval ve Spojených státech a částečně ve Francii. Po získání doktorátu na Kolumbijské univerzitě v roce 1958 vyučoval na několika amerických vysokých školách, než roku 1967 definitivně zakotvil na Brandeisově univerzitě nedaleko Bostonu, kde přednášel až do své smrti.

Na Binionově *Úvodu do psychohistorie*⁴ se dá nejlépe demonstrovat autorovo pojetí psychohistorie skupin i jednotlivců. Její metodologie je postavena na kombinaci empatie a toho, čemu Henri Bergson říkal intuice. Podle Biniona psychohistorie nechce nahradit tradiční historiografii, ale usiluje zaujmout svou legitimní doménu na základě vlastní jedinečné metody. Klade si stejnou otázku („Proč?“) jako tradiční historiografie a své specifické nástroje – intuici a empatii – nasazuje až v závěru výzkumu, po vyčerpávajícím seznámení s fakty. Rozhodujícím faktorem pro Biniona je „znovuprožívání“ traumatické příhody z dětství, která se během života opakuje v určitém historickém kontextu. Hitler například podle Binionova výkladu absolvoval traumatický zážitek, když jeho matka umírala na prsní rakovinu, vystavena odpuzujícímu způsobu léčby jodoformem, kterou prováděl židovský lékař Eduard Bloch (1872–1945).⁵ Zápisky z této procedury Binion našel a vyhodnotil. Přírozeň přitom nenašel přímé důkazy o Hitlerově mateřském traumatu a jeho hypotéza vyvolala mezi historiky nesouhlas. S větším respektem reagovali historici na Binionovu druhou hypotézu, postavenou na kolektivním traumatu německé kapitulace v listopadu 1918, která dolehla drtivě na vojáka Hitlera, toho času v lazaretu po oslepnutí otravným plynem. Binion nejenže odhalil jméno psychiatra, který Hitlera v závěrečném stadiu vyšetřoval, nýbrž se pustil i do rekonstrukce zmizelého Hitlerova chorobopisu (*Krankenblatt*), v němž psychiatr Edmund Forster označil závěrečné stadium Hitlerova přechodného oslepení jako psychopatickou hysterii. S takovou diagnózou, která nemohla zůstat utajena, mohl Hitler sotva usilovat o to, aby se stal führerem velkoněmecké říše. Když jsem Biniona navštívil v roce 2009, ukazoval mi dokumenty, které směl kopírovat na univerzitě v Greifswaldu, kde profesor Forster naposled působil jako přednosta neurologické kliniky a kde byl též vyslýchán gestapem a dohnán k sebevraždě brzy po Hitlerově uchopení moci.⁶

3 TÝŽ: *Frau Lou: Nietzsche's Wayward Disciple*. Princeton, Princeton University Press 1968.

4 TÝŽ: *Introduction à la psychohistoire*. Paris, Presses universitaires de France 1982.

5 Viz HAMANN, Brigitte: *Hitlers Edeljude: Das Leben des Armeniarztes Eduard Bloch*. München, Piper 2008.

6 Edmundu Forsterovi je zasvěcena monografie z pera proslulého psychiatra Davida Lewise *The Man Who Invented Hitler: The Making of the Führer*. London, Headline 2003.

Binionova originální interpretace Hitlerových traumat a jejich důsledků pro jeho ideologii a politiku je obsažena ve dvou zásadních časopiseckých pojednáních.⁷ Spolu s dalšími texty je Binion shrnul v publikaci nazvané *Hitler mezi Němci*.⁸ V roce 1972 věnoval kongres Americké historické asociace zvláštní panel psychohistorické interpretaci Hitlera v dílech Norberta Bromberga, Waltera Langera, Roberta Payna a Roberta Waita. Ti se v popisu Hitlerových psychických abnormalit soustředili na jeho údajnou sexuální perverzi, třebaže nebyla nikdy spolehlivě doložena. Zato Binionova koherentní psychohistorická interpretace obohatila jak mikro-, tak i makroanalytický přístup ke kořenům Hitlerova antisemitismu. Binionovy jedinečné objevy v oblasti archivního výzkumu a spolu s nimi i badatelský věhlas si však přisvojili jiní, například John Toland, jehož Hitlerova monografie v roce 1976 získala Pulitzerovu cenu a stala se bestsellerem.⁹ Dosavadní standardní portréty Hitlera od historiků, jako je Alan Bullock, Hugh R. Trevor-Roper, Alan J. P. Taylor, Ernst Nolte, Joachim Fest, Bradley F. Smith, Richard Overy, Ian Kershaw, Richard Evans a další, dávaly přednost koherentnímu zachycení racionální podstaty německého diktátora, a to i v jeho iracionálních projevech. Psychologizace by je zavedla na nebezpečný terén, a proto se osobním traumatům většina z nich vyhnula velkým obloukem. Binionovi se zatím podařilo pozitivně zapůsobit na dva čelné představitele německých historiků, specialistů na třetí říši a Hitlera – Andraase Hillgrubera a Eberharda Jäckela – a přesvědčit je, že jeho psychohistorická metoda má hodně do sebe a že je třeba brát životní traumata vážně při výkladu jednání jednotlivců v dějinách.¹⁰ Jak to jednou sám napsal: Historie je, co lidé dělali, ale proč lidé dělají to, co dělají, se nazývá „psychologii“...

7 BINION, Rudolph: Hitler's Concept of *Lebensraum*: The Psychological Basis. In: *History of Childhood Quarterly*, roč. 1, č. 2 (1973), s. 187–258; TÝŽ: Hitler Looks East. In: *Tamtéž*, roč. 3, č. 1 (1975), s. 75–102.

8 TÝŽ: *Hitler Among the Germans*. New York, Elsevier 1976 a 1984.

9 TOLAND, John: *Adolf Hitler: The Definitive Biography*. New York, Doubleday 1976.

10 První je autorem dosud nepřekonané práce *Hitlers Strategie: Politik und Kriegsführung 1940–1941* (Frankfurt/M., Bernard & Graefe 1965) a druhý standardní monografie *Hitlers Weltanschauung* (Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt 1981).

Anotace

BARTLOVÁ, Alena: *Túžby, projekty a realita: Slovensko v medzivojnovom období*. Bratislava, Historický ústav SAV 2010, 262 s.

Autorka v této knize shromáždila své studie věnované různým aspektům slovenského vývoje v letech mezi dvěma světovými válkami, které v posledních dvaceti letech publikovala v odborných časopisech. Rozdělila je do tří tematických oddílů: Politický vývoj na Slovensku a místo slovenské politické reprezentace v něm; Ekonomika – realita života; Osoby, města a venkov. První polovina knihy (s. 11–126) rozebírá politické poměry s důrazem na osobnost Milana Hodži, další části pak nabízejí pohledy na ekonomiku (s. 127–191) a společnost (s. 193–253) Slovenska v době první republiky. Publikace obsahuje anglické resumé a jmenný rejstřík, postrádá však soupis pramenů a literatury.

Český čtenář zajisté ocení množství faktů a informací o meziválečném Slovensku, zajímavé vykreslení zdejších politicko-ekonomických poměrů, jednotlivých proudů a koncepcí slovenské politiky (autonomisté versus centralisté) i osobnostních rivalit mezi slovenskými politiky (například Vavro Šrobárem a Milanem Hodžou). Alena Bartlová přesvědčivě ukazuje, že boj za autonomii Slovenska v letech 1918–1938 nebyl jen záležitostí Hlinkovy slovenské lidové strany, jejíž politický vzestup předvádí, ale problémem celoslovenským, k jehož řešení se vyslovovali i slovenští sociální demokraté, ag-

rárníci, komunisté a jiné významné politické subjekty v zemi. Výborné jsou zejména analýzy přesahující hranice Slovenska, které přibližují přátelské vazby mezi Milanem Hodžou a Antonínem Švehlou či Janem Masarykem, příchod Čechů na Slovensko po roce 1918 a vůbec česko-slovenské vztahy v době první republiky, jež autorka citlivě a pečlivě rozebírá. Alena Bartlová má zcela jistě dar jazyka a dokáže čtenáře vtáhnout do složitých, avšak zajímavých a dramatických okamžiků meziválečného dvacetiletí.

Nedostatkem knihy nejsou nepřesné informace nebo tendenční výklad slovenských dějin, ale neaktuálnost využitých pramenů a literatury, na niž i sama autorka v úvodu monografie upozorňuje. Třebaže v posledních dvaceti letech vznikly k tématu meziválečného Slovenska desítky kvalitních monografií a studií, ať už slovenských, českých nebo zahraničních, Bartlová je bohužel až na výjimky nezohlednila a ve svých citacích odkazuje většinou na práce vydané ještě před rokem 1989 (pro dobu první republiky cituje z klíčových českých autorů jen Antonína Klimka dvakrát a Jana Rychlíka jednou, zato Zdeňka Kárníka a Roberta Kvačka vůbec), totéž pak platí i pro absenci novější pramenné základny. Je také škoda, že svá tvrzení autorka ne vždy dostatečně dokládá odkazy na primární či sekundární zdroje. Některé události a osobnosti slovenských dějin by si myslím zasloužily kritičtější zhodnocení; mám na mysli Vojtecha Tuku, Milana Hodžu nebo Jo-

zefa Tisa, třebaže např. vztah Andreje Hlinky k Tukovi je vykreslen přesvědčivě.

Nejširší prostor v knize patří Milanu Hodžovi, podle autorky „jednej z největších postav slovenských dějin na konci 19. a v prvních desátročiach 20. storočia“ (s. 31), který tak výrazně zastihuje další tehdejší slovenské politiky (Ivana Dérera, Andreje Hlinku, Vavro Šrobára, Emila Stodolu a další); českému čtenáři, zvyklému na trvalou převahu politika a kněze Andreje Hlinky ve slovenské historiografii, to může být sympatické. Bohužel však schází rozbor Hodžova vztahu k T. G. Masarykovi a Edvardu Benešovi.

Předkládaná publikace rozšiřuje pohled na meziválečné Slovensko, na jeho touhy a ambice, hendikey a zklamání, a zrcadlí autorčino padesátileté bádání v oblasti moderních slovenských dějin. Některé závěry Aleny Bartlové mohou inspirovat další badatele či je nasměrovat k pokračujícímu výzkumu. Moderní a všestrannou monografii o slovenských dějinách mezi válkami však splovat nemůže.

Marek Šmíd

BAUER, Michal (ed.): *II. sjezd Svazu československých spisovatelů: 22.–29. 4. 1956. Sv. 1: Protokol; sv. 2: Přílohy.* Praha, Akropolis 2011, 865 s.

Je to podivné, ale vlastně celkem pochopitelné a svým způsobem logické: materiály druhého sjezdu Svazu československých spisovatelů se dočkaly úplného a kritického vydání až po dlouhých pětapadesáti letech, naplněných dramatickými společenskými zvraty i vleklými se údobími zatuhlé a mrtvolné stagnace. Oproti tomu materiály prvního sjezdu (ustavujícího v roce 1949 nový spisovatelství, třetího sjezdu (z roku 1963) i legendárního čtvrtého sjezdu, symbolicky v roce 1967 uvozujícího pokus o obrodu socialismu, se již knižních vydání dočkaly, většinou krátce po jejich konání. Vše špatné je pro něco dobré. Dokumenty z druhého sjezdu spisovatelů si po letech našly editora nad jiné povolání. Michal Bauer se soustavně a systematicky zabývá dějinami české litera-

tury po roce 1945, jejich obecně společenskými, a zejména mocenskými souvislostmi (naposled tak učinil v publikaci *Souvislosti labyrintu: Kodifikace ideologicko-estetické normy v české literatuře 50. let 20. století.* Praha, Akropolis 2009).

Dlužno říci, že rozsáhlá heuristická základna vždy patřila k přednostem prací tohoto talentovaného literárního historika. Je možné dokonce poznamenat, že snaha zprostředkovat v maximální míře čtenáři historickou faktografii v předchozích Bauerových dílech dominovala a snad i poněkud potlačovala hodnotící a syntetizující stránku procesu historikovy tvorby. Tato inklinace je ovšem ideální výchozí pozicí pro editora. Suverénní znalost dobových reálií je patrná v úvodní studii, v níž si Michal Bauer všímá vývoje organizací spisovatelů po roce 1918 a hodnotí přípravu a průběh druhého sjezdu Svazu československých spisovatelů.

Michal Bauer především vykonal zásluhou práci, když si za základ své edice vybral autentické stenografické zápisy z jednání druhého sjezdu Svazu československých spisovatelů, uložené v archivním fondu této organizace v Literárním archivu Památníku národního písemnictví v Praze, a zvukové záznamy některých vystoupení, dochované bohužel jen v neúplnosti v Archivu Českého rozhlasu. Srovnání s dobovými časopisečnými a jinými vydáními prokázalo, že jednotlivé referáty a diskusní příspěvky byly uveřejňovány v upravené, cenzurované podobě. Mnozí současní literární historikové, vycházející dosud ve svých pracích např. ze znění vystoupení účastníků sjezdu, jak je publikovaly *Literární noviny* či jiná dobová periodika, si budou muset ve svých výpiscích opravit citace a mnohdy i korigovat svá hodnocení. V tomto směru je tedy Bauerova edice nesporně objevná a přínosná.

Cesta Michala Bauera k archivním pramenům a k jejich kritickému hodnocení, jakkoli musela být dlouhá a vyčerpávající, přinesla své ovoce. Vedle úplných protokolů ze všech osmi dnů sjezdového jednání mohl editor přikročit k vydání dalších souvisejících dokumentů: nepřednesených referátů a diskusních příspěvků, rezoluce a usnese-

ní druhého sjezdu Svazu československých spisovatelů, jeho prezenční listiny a seznamu členů ústředního výboru svazu zvolených na sjezdu. Ediční úpravy textů Michal Bauer podrobně vysvětluje v poznámkách, v nichž současně nalezneme věcné vysvětlivky a komentáře k dokumentům. Kniha je doplněna obrazovou přílohou (ne vždy vyvedenou v optimální kvalitě, což se týká především reprodukcí z dobového tisku – to je ovšem dáno podobou předloh) a velmi užitečným jmenným rejstříkem.

O tom, že jednání druhého sjezdu Svazu československých spisovatelů mělo velký význam pro dějiny naší vlasti, není pochyb. Sjezd proběhl pod bezprostředním vlivem jednání dvacátého sjezdu Komunistické strany SSSR, na němž Nikita Sergejevič Chruščov přistoupil k dalekosáhlé (a povrchní) kritice stalinismu. „Hlas dítěte je hlasem básníka: řekne, musí říci, co opravdu vidí a cítí. Neotvírá lidem oči, lidé i bez něho vidí dobře, ale otvírá jim srdce a ústa, je jejich prvním hlasem,“ prohlásil na sjezdu František Hrubín (s. 249). Zápas za právo být „dítětem“, moci říkat pravdu pocítovanou a bolestnou, to byl jeden z nejdůležitějších motivů znějících při sněmování českých a slovenských spisovatelů v roce 1956. Edice sjezdových protokolů a dalších souvisejících materiálů nám otevírá možná až překvapivě pestrý kaleidoskop hledání a bloudění, jež podstupovali intelektuálové v Československu i jejich političtí mentoři v polovině 50. let minulého století. Je nutno zdůraznit, že hledání nebylo vyhrazeno jen několika nejohlasnějším spisovatelům, kteří se již proto dostali do učebnic (vedle již zmíněného diskusního vystoupení Františka Hrubína se zpravidla zmiňuje jen kritické vystoupení Jaroslava Seiferta). V tomto smyslu poskytuje jednání druhého sjezdu Svazu československých spisovatelů velmi zajímavý studijní materiál. Je třeba nesporně ocenit, že renomované nakladatelství Akropolis se ujal vydání této záslužné edice Michala Bauera. Publikace se stane neodmyslitelnou pomůckou literárním historikům i všem zájemcům o politické a kulturní dějiny 50. let minulého století.

Jiří Křestán

HOLUBEC, Stanislav: *Lidé periferie: Sociální postavení a každodennost pražského dělnictva v meziválečné době*. Plzeň, Západočeská univerzita 2009, 329 s.

Dělnictvo tvořilo v meziválečném období kolem třetiny obyvatelstva hlavního města Prahy, které bylo významným průmyslovým centrem s vysokou koncentrací dělníků ve velkých podnicích. Narozdíl od jiných regionů s převahou jednoho odvětví existoval v Praze i velký počet malých provozoven ve sféře služeb.

Kniha Stanislava Holubce poskytuje bohatý obraz o sociálním postavení a každodennosti pražských dělníků: o jejich rodinném životě, počtu a výchově dětí, bydlení, trávení volného času, kulturních a politických aktivitách, podmínkách vzdělání dětí z dělnického prostředí. Ve všech šesti kapitolách se autor opírá o dobové archivní prameny, sociologická šetření, dobová periodika a rozsáhlou literaturu; sám navíc vedl rozhovory s šestnácti respondenty.

V kapitole o životě a fungování dělnických rodin jsou uvedena statistická a další data doplněna citacemi z dobového tisku ilustrujícími postavení mužů a žen či výchovu dětí v dělnickém prostředí. Zakládání rodin, sňatky, zdraví a způsob života dělníků, to vše bylo sociálně podmíněno. Zvláště v době hospodářské krize se v dělnických rodinách snižovala porodnost. V roce 1920 připadalo na jednu ženu v průměru 2,8 dětí, v první polovině 30. let dvě až tři děti. V dělnických rodinách, v nichž ženy měly placené zaměstnání, byla emancipace žen větší než v rodinách středních vrstev. Ve výchově dětí se prosazovala přísnost, často s odůvodněním, že „dětí musejí být připraveny na těžký život“ (s. 54). V dělnických čtvrtích byla vysoká dětská úmrtnost (např. v roce 1935 zemřelo na Proseku 231 dětí z tisíce novorozenců) a také nemocnost žáků obecných škol byla značná.

O velké sociální diferenciaci, a tím i o způsobu života dělnických rodin v Praze, vypovídají mnohá fakta a autentické výpovědi o bydlení a vybavenosti domácností. Úroveň bydlení poznamenávala způsob života,

soužití rodin, výchovu a prospěch dětí, a tím i jejich budoucí sociální začlenění. Podle soupisu bytů v roce 1930 žilo 54,4 procent dělnických rodin v bytech o jedné místnosti, v bytech s jedním pokojem a kuchyní bydlelo 41 procent dělníků. V téže době měla jen dvě procenta bytů sociálně slabých koupelnu a jen polovina bytů byla vybavena vodovodem. Elektrina k osvětlení byla zavedena ve 30. letech. Vybavenost i umístění bytů byly diferencovány podle územních celků. K periferiím, které obývaly nejchudší vrstvy dělnictva, patřily Vysočany, Hloubětín, Prosek a Košíře (viz tabulky na s. 99). Bytová situace v Praze byla podobná jako v ostatních městech na území Čech a Moravy, horší byla na venkově. Z provedeného mezinárodního srovnání vyplývá, že v německých městech byla podstatně vyšší kultura bydlení dělnictva, převažovaly dvou- až třípokojové byty s lepším vybavením.

Autor věnuje zvláštní pozornost snahám správy hlavního města o řešení bytové situace, avšak i v nových domech v dělnických čtvrtích převažovaly jednopokojové byty s kuchyní. Město budovalo tzv. barákové kolonie pro většinou svobodné mladé dělníky a dělnice. Nejznámější se nacházely ve Vysočanech a v Hrdlořezech. Ve 30. letech se městská výstavba zaměřovala hlavně na pomoc nejchudším lidem bez domova. V době krize vznikly kolem Prahy na místech zahrádkářských budek nouzové kolonie, v nichž přebývali hlavně mladí lidé z venkova nebo ze Slovenska.

Kulturní prostředí pražského dělnictva bylo ovlivněno jeho všeobecným vzděláním, prodloužením volného času, prací dělníků ve velkých kolektivech, které poznamenaly i trávení jejich volného času. Společně se účastnili spolkových, kulturních a politických aktivit v odborech a závodních radách, které byly poradním orgánem vedení podniků. Hojně účasti se těšily i dělnické divadelní a pěvecké kroužky, na nichž se podílely i děti z dělnických rodin. Na mnoha příkladech autor charakterizuje zvláštnosti dělnického prostředí, v němž vládla „egalitářská atmosféra“ a „plebejský ráz způsobu života“ (s 153). O volebním chování pražských

dělníků vypovídá jejich vysoká účast ve volbách, v nichž sociálnědemokratická strana získávala v dělnickém prostředí třetinu až polovinu hlasů.

V poslední kapitole, pojednávající o pražském školství, autor dokládá velkou nerovnost v postavení dětí z dělnických rodin. Část žáků neukončila základní školu, mnozí z těch ostatních nastupovali po škole rovnou do zaměstnání. Většina dívek se uplatnila jako služky nebo jako pomocné síly v továrnách, zatímco větší část chlapců nastupovala do učení. Ve velkých podnicích bylo několik stovek učňů, u řemeslníků jeden nebo dva učni, kteří povinně docházeli do pokračovací školy.

Stanislav Holubec s pomocí více než dvaceti tabulek v textu a v příloze, několika mapek a citací z dobových periodik systematicky srovnává sociální, kulturní a politické postavení pražského dělnictva. Bohatá dokumentace přispívá k tomu, že kniha může být zajímavá nejen pro historiky a sociology, ale i pro širší veřejnost. Bohužel má však i své slabé stránky. Za nejproblematičtější považuji, že pominula rozhodující oblast sociálního postavení dělnictva, kterou tvořil – tím spíše v meziválečné době – svět práce a pracovní příjem. Od uplatnění dělníků v zaměstnání se odvíjelo jejich postavení, aktivity v mimopracovním čase i politické postoje. Přes tuto výhradu bych knihu o životě dělnictva v často idealizované době první republiky ráda doporučila všem zájemcům o nedávnou historii.

Lenka Kalinová

JUNEK, Marek a kol.: *Svobodně! Rádio Svobodná Evropa 1951–2011*. Praha, Radioservis 2011, 251 s. + CD příloha.

Pri príležitosti šesťdesiateho výročia vzniku Rádía Slobodná Európa sa na pulty dostáva publikácia, ktorá sa snaží podať ucelený obraz o pôsobení jeho československého vysielania. Špeciálna pozornosť je venovaná programovej štruktúre RFE a jej vplyvu na obyvateľov Československa, ale prirodzene neopomína ani politické pôsobenie rozhlasu.

Zborník obsahuje úvodníky viceprezidenta Rádia Slobodná Európa a Rádia Sloboda Johna O'Sullivanu a súčasného riaditeľa Českého rozhlasu Petra Duhana a päť štúdií venovaných jednotlivým aspektom československého vysielania RFE z pera českých historikov. V snahe o komplexnosť a objektivitu autori siahli po záznamoch vysielania, z ktorého najzaujímavejšie a najilustratívnejšie úseky zaradili na priložené CD, tak aj po archívnych materiáloch a domácich aj zahraničných publikáciách. Kniha je však v prvom rade určená bežnému čitateľovi, preto sú informácie zasadené do širšieho kontextu československého alebo európskeho, poznámkový aparát je nahradený zoznamom použitej literatúry za každou kapitolou a všetky príspevky sa snažia udržať si zrozumiteľný štýl.

Úvodná štúdia Prokopa Tomka súhrnne mapuje celú chronológiu pôsobenia Rádia Slobodná Európa od jeho vzniku a vytvorenia československej redakcie, cez úlohu rádia pri dôležitých medzníkoch existencie východného bloku (ako bola revolúcia v Maďarsku v roku 1956, pražská jar 1968 alebo pád komunistických režimov v roku 1989) až po zánik väčšej časti redakcií pre strednú a východnú Európu a vytvorenie súčasných vysielaní pre krajiny Blízkeho a Stredného Východu. Pre nezainteresovaného čitateľa je práve táto kapitola kľúčová pre pochopenie významu RFE. Svojou formou aj obsahom túto úlohu celkovo spĺňa aj napriek tomu, že autor občas sklzáne k bagatelizácii negatívnych momentov v činnosti rádia, ako boli jeho neuvážené bojové výzvy počas revolúcie v Maďarsku. Slovenskej časti redakcie sa venuje Marek Junek, ktorý vo svojej stručnej, no obsahovo dostačujúcej stati vychádza predovšetkým z publikovaných spomienok jej bývalých členov. Ďalší príspevok tohto historika zahŕňa časť zborníka venovanú programovej štruktúre československého vysielania RFE. Prehľad jednotlivých programov vysielaných na vlnách rádia je čitateľsky nepochybne atraktívny, aj napriek tomu, že autor sám v stati priznáva, že mal k dispozícii len obmedzené zdroje. Podrobnejšie sa touto témou zaoberá nasledujúca štúdia Vladimíra

Justa o divadelných inscenáciách v éteri Slobodnej Európy, ktorá kladie dôraz na profily jednotlivých divadelníkov, ako aj štúdia Filipa Pospíšila o hudobnom vysielaní RFE, zameraná na veľký spoločenský vplyv programov prinášajúcich hudbu a profily populárnych interpretov, ktorí boli zväčša v nemilosti československého režimu. Posledné dve state, obe znovu od Prokopa Tomka, sa opäť vracajú k politickým aspektom pôsobenia Slobodnej Európy v Československu. Príspevok „Balony svobody nad Československem“ sa venuje akciám z 50. rokov, pri ktorých boli z balónov nad územím Československa a iných štátov za železnou oponou zhadzované protirežimné letáky. Aj napriek tomu, že to patrilo medzi najznámejšie aktivity mníchovskej rozhlasovej stanice, autor otvorene pripúšťa, že ich efekt na obyvateľstvo bol minimálny. Nakoniec sa Tomek súhrnne zaoberá reakciami komunistického režimu v Československu na činnosť „štvavej vysielateľky“. Pri príprave tejto state autor čerpal predovšetkým zo správ Zboru národnej bezpečnosti a archívov Štátnej bezpečnosti, no nezabúda ani také „pamätihodné“ prejavy odporu režimu, ako bola pieseň Josefa Laufera *Dopis Svobodné Evropě*. Zborník uzatvára prepis obsiahleho rozhovoru s Václavom Havlom vysielaného československou redakciou Slobodnej Európy 15. júla 1989, ktorý edične pripravil Vilém Prečan.

Aj napriek tomu, že zborník podáva skôr popularizačný a pomerne jednostranný pohľad na pôsobenie Rádia Slobodná Európa, jeho nezanedbateľný prínos spočíva v tom, že sa ako prvá publikácia snaží poskytnúť ucelený pohľad na tento dosiaľ nedostačivo zmapovaný fenomén a pútaovou formou ho predstaví širšej verejnosti. Cenným bonusom sú priložené nahrávky vybraných úsekov z československého vysielania Rádia Slobodná Európa.

Michaela Šmídová

Summaries

The Cold War, 1945–89, a Never-ending Story with a Sudden Ending: Many Impulses from a Prague Conference on the Cold War

Vít Smetana

In this introductory article, the author return to the history conference ‘Dropping, Maintaining and Breaking the Iron Curtain: The Cold War and East-Central Europe Twenty Years Later’, which took place in the Lichtenstein Palais, Prague, from 19 to 21 November 2009. He provides a detailed report on the conference proceedings and also acquaints the reader with the contents of this double-issue of *Soudobé dějiny*, the main section of which comprises six articles that were developed from the most interesting papers given by non-Czech participants in the Prague conference. The conference was organized to mark the twentieth anniversary of the collapse of the Communist régimes in central and eastern Europe, the Institute of Contemporary History, at the Academy of Sciences, Prague, together with the Office of the Czech Government and the Institute of International Studies, at the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. About thirty historians from eleven countries of the formerly divided Europe and the United States took part in this meeting of top historians of the Cold War to discuss the records that are gradually being made accessible to scholars and the public and also the changing interpretations of this history. During the conference a former premier of the Czech Republic, Jan Fischer, awarded seven historians – Vojtěch Mastný, Thomas Blanton, Alex Pravda, Mark Kramer, Vilém Prečan, William Taubman, and, *in memoriam*, Saki Dockrill – the Karel Kramář Medal for the important contributions they have made to our knowledge of modern Czech history.

In the introductory panel discussion, the historians, together with some of the actors in the events, discussed the forming of new world order, but mainly

in Europe, in the early years after the end of the Cold War. The key processes here were the reunification of Germany, the dismantling of the military-political institutions of the East bloc, and the eastward expansion of Western integrating institutions – NATO and the EU. The dynamically forming reality, at the same time, put an end to conceptions developed by some leading politicians (François Mitterrand's idea of a European confederation and Mikhail Gorbachev's 'common European home'). In a fruitful exchange of views it was repeated several times that the form of the European order which had developed after the Cold War was not something obvious and the eastward expansion of NATO was not something that any of the actors had expected. In the subsequent panels, the participants discussed the matter of whether competing for central Europe was the main cause of the Cold War, as well as considering the role of strategic planning and nuclear weapons and the counter-efforts to maintain or to overturn the Cold War status quo. The highpoint of the conference, according to this author, was the panel discussions devoted to Germany – the division of the country, the existence of two German states side by side, and then reunification – and particularly the end of the Cold War. The conference closed with more general reflections on Communism and the Cold War. In the last part of his article, the author considers some terminological questions in connection with the articles published in this issue of *Soudobé dějiny*.

Articles

Nuclear Weapons and the Cold War in Europe

David Holloway

The atomic bomb did not prevent the Iron Curtain from descending over Europe. And when it was in place, nuclear weapons strengthened rather than weakened it. They became an integral part of the balance of military power in Europe, reinforcing the division of the continent. Nor, finally, did nuclear weapons bring the Cold War to an end. Reduction of the nuclear danger was a crucial factor in ending the Cold War, making it possible to bring the Cold War to a peaceful end. But it was not nuclear weapons that caused the end of the Cold War.

What, then, was the role of nuclear weapons in the Cold War in Europe? This article suggests that nuclear weapons were important in several different ways. First, during the years of the American monopoly they served as a guarantee of Western security. They made it easier for the United States to commit itself to the defence of Western Europe. Second, nuclear weapons became an integral part of the balance of military power in Europe. The presence of thousands of such weapons on the continent helped to deter each side from using military force to seek advantage at the expense of the other. Third, political leaders on both sides understood that a nuclear war in Europe would be so destructive as to be incapable

of serving any conceivable political purpose, and they knew that the leaders on the other side understood that too. That served as a crucial restraint. But it did not prevent strenuous tests of political will. Fourth, each side drew up plans for using nuclear weapons in war, but the evolution of military strategy on both sides shows a movement away from reliance on nuclear weapons, though planning for nuclear war was never abandoned. Fifth, the dismantling of the Cold War security system in Europe and the construction of a new system was an extremely important task in a period when rapid transformations were taking place both within states and in the balance of power on the continent. It was done in a way that gives nuclear weapons a much smaller role in international security. In that respect, as in so many others, the post-Cold War Europe is far superior to the order that prevailed during the Cold War.

Cold War, Détente and the Soviet Bloc: The Evolution of Intra-bloc Foreign Policy Coordination, 1953–1975

Csaba Békés

The death of Joseph Stalin in March 1953 was a major turning point in the future development of the Soviet bloc. It was followed by a bitter struggle for power within the Soviet Union, which had important impacts both for the relationship between Moscow and the West and for Kremlin's policy toward Soviet 'allies' in East-Central Europe. In his article, Csaba Békés analyzes how the relations inside the Soviet bloc have changed following Stalin's death and how the position of East-Central European states has shifted over time.

The author asserts that *détente*, which is often associated with the late 1960s and 1970s, has in fact started already in 1953 and has influenced the bipolar world, to a varying degree, ever since. Part of this development was the tacit acknowledgment of spheres of influence of Moscow and Washington by both superpowers and their unwillingness to react to events outside of their own spheres (demonstrated, for example, by the American reaction to the Hungarian revolution in 1956 or the Prague Spring in 1968). Another important aspect of the transforming international environment after 1953, which, as Békés points out, was not readily apparent to the contemporary witnesses, was the establishment of foreign-policy-coordination mechanisms within the Soviet bloc.

The author argues convincingly that already during Khrushchev's and especially during Brezhnev's leadership, the countries of East-Central Europe began to play a more active role in foreign policy of the bloc, in some cases after being encouraged to do so by the Soviet Union. He illustrates this shift by the involvement of some of these countries in such issues as the mediation during the Vietnam War, or the negotiation process leading to the Helsinki Conference and the signing of the Helsinki Final Act in 1975. Despite the fact that the Soviet Union remained the ultimate 'decider', Moscow began to take into account the priorities of the Warsaw

Pact states and began to consult her foreign policy regularly with the governments in East-Central Europe.

Moscow and Eastern Europe 1988–1989: A Policy of Optimism and Caution

Alex Pravda

The article by Alex Pravda deals with the foreign policy of Kremlin toward the countries of East-Central Europe under Mikhail Gorbachev, primarily in the years 1988 and 1989. The author focuses on presenting the major concerns of the Soviet leadership in this particular time period, on identifying and analyzing the key trends shaping the approach of Moscow to its 'allies', and on explaining the practical impacts that Gorbachev's policies had in the region.

In the first part of the article, Pravda points out some of the main differences between the position and policy framework of Gorbachev's leadership in comparison with that of its predecessors. He mentions, for example, the deteriorating economy of the Soviet Union and the apparent need to stop subsidizing the East-Central European countries, which played an important role in some of the decisions taken by Moscow. He also pays attention to such significant shifts in the Soviet thinking as was the determination of Gorbachev and many of his colleagues to avoid, by all means possible, the use of force to support the crumbling communist regimes in the area.

Based on these observations, Pravda identifies several key trends in Soviet foreign policy, which could be observed in the late 1980s, and shows with what determination (and outcome) these were applied by Kremlin. The trends presented here are namely the promotion of perestroika; the reluctance to facilitate leadership change in other communist countries; the endorsement of centrist rather than reformist successors (in cases when the leadership change took place after all); the facilitation of neo-perestroika strategies and the focus on coalition-building; the easing of constraints (for example, the border regime of East-Central European countries) to avoid the build-up of tension; and finally, the changing perceptions of the Western policy toward the region and toward the Soviet Union as such.

Ronald Reagan, George H. W. Bush, and the Revolutions of 1989: American Myths versus the Primary Sources

Thomas Blanton

This essay assesses the increasingly U.S.-centric narratives about the revolutions of 1989 and weighs them against the cumulative record from documentary sources. The emphasis focuses on the Reagan myth since this is the narrative most

Americans credit. Proponents of the ‘victory school’ argue that the Soviets shifted to less confrontational policies in the late 1980s because the U.S. military build-up and political offensive in the early 1980s raised the costs of confrontation and forced the Soviets into a corner from which there was no escape save for surrender. Yet, a wide range of documentary and secondary sources undercut that myth. The data from both CIA and Soviet sources show that actual Soviet military spending remained generally flat from 1977 through 1984, went up slightly in the first year of Gorbachev and then down again. And Reagan himself sought a nuclear disarmament from the early years of his presidency. Another construction with particular salience in the U.S. credits President George H.W. Bush with a leading role in the actual revolutions of 1989. However, the documentary evidence suggests that U.S. policy stayed mostly on the sidelines during the actual events of 1989, either peripheral to the main events, or actually working to prevent the revolutionary change.

The Fall of the Wall, Eastern Europe, and Gorbachev’s Vision of Europe after the Cold War

Svetlana Savranskaya

This article focuses on Gorbachev’s policies towards Europe and his visions of overcoming the Cold War divide. The idea of a common European home played the pivotal role in his foreign policy plans. It was based to a large extent on Gorbachev’s desire to turn the CSCE framework into the main structure of European security, which would mean a gradual dissolution of both the Warsaw Treaty Organization and NATO and a growing role of the USSR as a great European power. With respect to Eastern Europe, the Soviets had only a vague strategy of transformation on the model of the Prague Spring – socialism with a human face minus the tanks – along with integration into Europe. However, the developments in the Soviet Union itself – economic crisis, elections and the rise of nationalism – kept pushing ‘socialist friends’ down the list of priorities.

For the European home to be built, the walls had to come down. At the same time, when the Berlin Wall came down, it launched a process of German unification, which became the central process in Europe and sidelined the building of a common home and made it irrelevant for European policymakers. Despite initial U.S. and German promises to the contrary, the united Germany became a member of NATO. The Warsaw Pact thus soon lost the last reasons for its existence and was disbanded by its members in March 1991. The Soviet Union followed suit soon thereafter. NATO actually became the entryway for East European countries to the new European home – the European Union. It gradually incorporated all the former Soviet East European allies, but the door remained closed to Russia.

Why Did the Cold War Last So Long?

Mark Kramer

The Cold War remains one of the most important phenomena in the post-World-War-II era. The conflict, which, according to Mark Kramer, is distinguished from other conflicts and other periods of modern history by a 'fundamental clash of ideologies' and a 'highly stratified global power structure', still raises many questions, which remain to be answered. One of these questions, addressed by Kramer in his article, is whether the Cold War could have ended earlier than in the late 1980s/early 1990s. It would have seemed that there were 'windows of opportunity' on several occasions before when both superpowers could have achieved a significant improvement in their mutual relationship and thus could help to ease the tensions on the global level.

The author's primary objective is not, however, to try to provide an answer to the question stated in the previous article. He instead focuses on examining how different theoretical concepts could be used to aid the Cold War research. As a model example, Kramer has chosen to compare the situation in the Soviet Union and the Eastern bloc in general in 1953, after Stalin's death, and in 1987–1989, under Gorbachev's leadership. He applies three different theoretical premises: 'internalization and the shaping of policy preferences'; 'double-edged diplomacy and highly unequal relationships'; and 'new ideas and the sources of policy changes'.

Kramer convincingly argues that none of these approaches, taken just by themselves, could satisfactorily explain the developments in the Soviet Union and the internal-external linkages in the relations between Moscow and the countries of East-Central Europe in the time periods studied. He shows, however, that in a slightly modified version, the concepts can be used to highlight particular aspects of the problem, which could otherwise be overlooked. For this reason, these theoretical frameworks should be taken into account when conducting research of the Cold War period.

Discussion

Memory and (Contemporary) History: Thoughts on Three Volumes of the Periodical *Paměť a dějiny* and More

Jan Randák

The author begins his assessment of the first three volumes (2007–09) of *Paměť a dějiny* (Memory and History), the quarterly of the Institute for the Study of Totalitarian Regimes, in Prague, by considering the terms in the title

of the periodical and their relationship to each other, particularly in the field of contemporary history and with regard to the Communist past. He discusses the composition of the periodical, the individual sections, and the changes they have undergone, and he points out articles that particularly merit attention. The overall level of the published articles, according to the author, is markedly uneven, with descriptive articles full of facts based on primary-source research and conceived positivistically. The periodical, according to the author, lacks articles with a theoretical basis, methodological focus, and comparative scope. In this assessment, the author argues, that a relatively narrow pool of contributors predominates, most of whom are employees of the Institute. Overall, the periodical is focused on oppression, its machinery, and its victims in the period under investigation. On the other hand, the periodical also focuses on varying degrees of expression of civil resistance to that oppression. The founders and editors of the periodical, however, have strikingly placed to the fore stories about specific people. The vast majority of contributions concern the period of the Communist régime in Czechoslovakia, whereas the years of the German occupation remain largely neglected. The greatest pitfalls of the periodical, according to the author, are in its narrow or one-sided conception, which leads to a black-and-white picture of the (Communist) past: put more simply, it is a picture of heroes or victims facing culprits. In addition, 'ordinary' society remains more or less ignored, and this makes it impossible credibly to explain either the operation of the régime or the limited extent of resistance to it. The author proposes a number of topics and topic areas, which the periodical could, or should, devote itself to in order to expand its scope and to provide more comprehensive knowledge of the recent past.

Reviews

Some Belated Thoughts on Brügel's Czechs and Germans

Robert Kvaček

Brügel, Johann Wolfgang, *Češi a Němci 1918–1938*, Prague: Academia, 2006, 846 pp;
Brügel, Johann Wolfgang, *Češi a Němci 1939–1946*, Prague: Academia, 2008, 416 pp.
Both volumes translated from the German by Petr Dvořáček.

The two important monographs under review, by the German historian, lawyer, and journalist from Hustopeče, Moravia, Johann Wolfgang Brügel (1905–1986), on the relations between the Czechs and the Germans of the Bohemian Lands from the creation of Czechoslovakia in late 1918 to the expulsion of most of the Germans after the Second World War, have been published in Czech translation many years after the original German editions published in Munich

by Nymphenburger in 1967 and 1974. The reviewer considers them fundamental works on the topic, which stand out for their unusually broad research and interpretations of problems, though some of their preliminary conclusions have become outdated after more recent research. They also engage the reader because of their polemical style, stemming from the author's actual participation in the events he describes and his post-war involvement in the Social Democratic Party of West Germany. The volumes are accompanied by useful afterwords by Václav Kural, and, particularly noteworthy, an introductory biographical essay about Brügel by Vilém Prečan.

Deportations to Nisko: Practice for the Shoah

Daniel Baránek

Borák, Mečislav, *První deportace evropských Židů: Transporty do Niska nad Sanem (1939–1940)*, Šenov u Ostravy: Tilia, 2009, 301 pp.

The book under review, about the first deportations of the Jews of Europe to Nisko, Poland, in autumn 1939, is intended for a general readership. According to the reviewer, however, that does not make the work any less valuable for the specialist. The author of the book, Mečislav Borák, has supported survivors' testimonies with facts from his thorough research and he illustrates the whole history with many pictures. A further strength of the book is the additional light it sheds on the essential context and also the plurality of views of the various actors.

Nazi Crimes in East Bohemia

Jaroslav Najbert

Gruntová, Jitka, and František Vašek, *Málo známé zločiny SD ve východních Čechách*. Prague: Naše vojsko, 2008, 271 pp.

The authors of the book under review, whose title translates as 'Little Known Crimes of the Sicherheitsdienst in East Bohemia', first present the creation, status, structure, tasks, and methods of the Sicherheitsdienst (SD), the intelligence service of the SS, in the Third Reich and particularly the Protectorate of Bohemia and Moravia. They then document the activity of the SD in east Bohemia. From the standpoint of how it handles the material, the book is largely faultless. In most of the chapters the authors provide hitherto unpublished information, acquaint us with the fates of specific people, and demonstrate how the work of the SD led to the incarceration of many people or to their execution.

The Legacy of the Cold War (and More) on an Edge of Austria and the Bohemian Lands

David Kovařík

Blaive, Muriel, and Berthold Molden, *Hranice probíhají vodním tokem: Odrazy historie ve vnímání obyvatel Gmündu a Českých Velenic*. Trans. from the German by Jana Ogrocká. Brno: Společnost pro odbornou literaturu and Barrister & Principal 2009, 211 pp.

This volume by the French historian Muriel Blaive and the Austrian historian Berthold Molden was originally published in German as *Grenzfälle: Österreichische und tschechische Erfahrungen am Eisernen Vorhang* (Weitra: Bibliothek der Provinz, 2009). It is an investigation into the historical memory of the inhabitants of two towns in a region on the Czech-Austrian border, which several times belonged to one or the other country in the course of the twentieth century. Blaive interviewed the inhabitants of various generations of České Velenice and Molden did the same with inhabitants of various generations of Gmünd, Austria. The two historians have discovered how the momentous transformations that took place in the region (different régimes, the post-war expulsion of the ethnic Germans from the Bohemian and Moravian border areas, the existence of the Iron Curtain and then its removal) affected the lives of local people, and how the perceptions of events which were held by those people changed and what that has meant for Czech-Austrian relations at the local level. Despite some clichés, some errors of fact, and some debatable conclusions, the publication is, according to the reviewer, on the whole a contribution to the field and in many respects offers ideas for further research.

A Successful Voyage to Planet Eden: Sci-Fi, Outer Space, and Utopia in Communist Czechoslovakia

Martin Franc

Adamovič, Ivan, and Tomáš Pospiszyl, *Planeta Eden: Svět zítřka v socialistickém Československu 1948–1978*. Řevnice: Arbor vitae, 2010, 246 pp.

In this luxuriously designed volume, published to accompany an exhibition, the authors have endeavoured to explain how the phenomenon of science fiction and space research in Socialist Czechoslovakia was manifested in belles-lettres, the fine arts, film, popular culture, and also in everyday life and the attitudes of the authorities. The authors draw on a broad range of different material, which, says the reviewer, they have considered in wide social contexts, raising provocative questions and coming to interesting conclusions. They also more generally consider

the place of science fiction in the thinking of the previous era, and weigh up the utopian future vision of Communist ideology and the régime.

Atomic and Biological Fever: The Arms Race in Recent American Publications

Petr Luňák

Rhodes, Richard, *Arsenals of Folly: The Making of the Nuclear Arms Race*. New York: Alfred A. Knopf, 2007, 386 pp;

Hoffman, David E., *The Dead Hand: The Untold Story of the Cold War Arms Race and Its Dangerous Legacy*. New York: Doubleday, 2009, 577 pp.

The reviewer, also considering archive records recently made public (particularly by the National Security Archive in Washington, D.C.), as well as the books under review, discusses the Soviet-American arms race in nuclear and biological weapons during the Cold War. He rejects 'revived revisionism', as represented by Richard Rhodes, who sharply criticizes US policy since the end of World War II as the work of manipulators while ignoring the well-documented confrontational steps taken by Moscow. Though the new political course of Mikhail Gorbachev played a very positive role in nuclear disarmament, biological weapons programmes were being intensively developed in the Soviet Union at the same time.

The Annales School in Collaboration between French and Polish Historians

Jaroslav Bouček

Pleskot, Patryk, *Intelektualni sąsiedzi: Kontakty historyków polskich ze środowiskiem Annales' 1945–1989*. Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej, 2010, 845 pp.

The book under review, a monumental work by a Polish author, comprehensively documents and analyzes the work between historians in France and Socialist Poland. The book traces the ups and downs, forms and mechanisms, personal contacts, and leading players in this collaboration. The book focuses on the Polish reception of the Annales School. French-Polish relations were most intensive from 1956 to the mid-1970s. The reviewer compares the Polish reception of Annales with the Czechoslovak reception of Annales in the same period. The latter was far weaker than the Polish, as were relations between the Czechoslovak and French historians.

Chronicle

Voices of Freedom or Western Provocation? A Conference in Munich to Mark the Sixtieth Anniversary of Radio Free Europe

Pavla Šimková

A conference was held in Munich from 28 to 30 April 2011 to mark the sixtieth anniversary of the beginning of broadcasting by Radio Free Europe (RFE). Called ‘Voices of Freedom or Western Provocation?’, the conference was organized by the Collegium Carolinum and the Czech Centre, both in Munich, together with the Institute for the Study of Totalitarian Régimes, Prague. The papers in the individual panels, given by participants from many countries, considered the work of RFE in the context of the Cold War from the political, cultural-historical, and legal points of view, and also through the lens of US and West German policy. It also discussed the organization, journalism, and programme content of the broadcasts. The panels, furthermore, focused on the RFE audience and audience reception of its broadcasts, and, lastly, discussed the perception of RFE in the United States and the arts and propaganda activity that is sponsored apart from its broadcasting work. The author reports in detail on all the papers and she concludes by judging the conference a great success.

A Conference to Mark the 150th Anniversary of Modern Parliamentary Government in Central Europe

David Hubený and Miroslav Šepták

This is a report on the international historical conference ‘150 Years of Modern Parliamentary Government in Central Europe’, which was organized by the Masaryk Institute and Archive (part of the Czech Academy of Sciences), in collaboration with the Commission for the History of the Habsburg Monarchy, at Centre for Modern and Contemporary History (part of the Austrian Academy of Sciences), Vienna, the Faculty of Arts of Charles University, Prague, and the National Museum, Prague. After two panels devoted to the emergence, development, and forms of modern parliamentary government in central Europe before 1918, the participants focused on democracy in the first Czechoslovak Republic, parliamentary government in confrontation with totalitarian and authoritarian régimes, and parliamentary government after the Changes beginning in late 1989. One weakness of the conference was, according to the authors of the report, the disproportionately high attention paid to Czechoslovakia and Austria and the relative neglect of parliamentary government in Poland and Hungary.

In Search of the Road to Reconciliation: An International Historical Conference in Beijing

Antonie Doležalová

This is report on 'Historical Reflections and the Process of Reconciliation in East Asia and Europe after World War II', an international conference held in Beijing in early September 2010 at the initiative of the Chinese Academy of Social Sciences. Three clear positions emerged in the conference proceedings, based on the approaches that the individual participants took to the central topic – namely, the majority approach of the Chinese, Koreans, and Vietnamese, the Japanese approach, and the non-Asian approach. Though the discussions sometimes entailed sharp clashes, the conference closed in a friendly atmosphere of reconciliation.

Public Opinion Research in Socialist Czechoslovakia on the Web

Johana Chylíková

This is a report on making accessible sociological research data that was gathered by the Czechoslovak Institute for Public Opinion Research in several dozen polls from 1967 to 1988. The data are now publicly accessible on the website of the Czech Social Science Data Archive (www.archiv.soc.cas.cz), which is part of the Institute of Sociology at the Czech Academy of Sciences. This data provides valuable insights into public opinion and life in Socialist Czechoslovakia on several topics: current public opinion, public opinion about politics and the economy, the family and the marriage rate, young people, the status of women in society, consumption and the standard of living, education, the mass media, employment, work and leisure, old age, health, crime, and religion.

Psychohistory according to Rudolph Binion

Milan Hauner

This is a sketch of the life and works of the American historian Rudolph Binion (1927–2011), who pioneered the use of psychohistory as a distinctive trend in historical thinking, and is the author of an acclaimed work about the *femme fatale*, psychoanalyst, and writer Lou Andreas-Salomé, as well as some remarkable essays about Adolf Hitler.

Contributors

Daniel Baránek (1986) is enrolled in the Hebrew Studies and History programmes at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. His chief research area is the history of the Jews of Moravia and Silesia in the nineteenth and twentieth centuries.

Csaba Békés is a Senior Research Fellow at the Institute of the History of the Hungarian Revolution, 1956, and at the same time, the founder and director of the Cold War History Research Center in Budapest. His chief research interest is the Cold War in Europe, particularly the détente period. Among his many publications are *The 1956 Hungarian Revolution and World Politics* (Cold War International History Project Working Paper, 1996), *Cold War, Détente and the 1956 Hungarian Revolution* (CWIHP Working Paper, 2002), and *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában: Tanulmány és válogatott dokumentumok* (Budapest, 1996). He is also a contributor to *The Cambridge History of the Cold War* (Cambridge, 2010) and a co-editor of *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents* (Budapest, 2002).

Thomas S. Blanton is Director of the National Security Archive at the George Washington University, Washington, D.C. In addition to his scholarly work, focusing mainly on the later stages of the Cold War and the role of the United States in it, he is among the leading American advocates of freedom of information. In 1996 he received the American Library Association James Madison Award Citation for 'defending the public's right to know'. He is the author of *White House E-Mail: The Top Secret Computer Messages the Reagan-Bush White House Tried to Destroy* (New York, 1995) and a co-author of *The Chronology: The Documented Day-by-Day Account of the Secret Military Assistance to Iran and the Contras* (New York 1987), as well as three editions of an authoritative legal guide, *Litigation Under the Federal Open Government Laws* and also *Atomic Audit: The Costs and Consequences*

of *U.S. Nuclear Weapons Since 1940* (Washington, 1998). Most recently he has, together with Svetlana Savranskaya and Vladislav Zubok, prepared for publication a fundamental edition of documents, *Masterpieces of History: The Peaceful End of the Cold War in Europe 1989* (Budapest and New York, 2010).

Jaroslav Bouček (1952) is in charge of the Administrative Archive of the Ministry of Health, Prague. The focus of his scholarly work is recent history and the history of historiography, in particular the historian Jan Slavík. Among his publications are *Jan Slavík: Příběh zakázaného historika* (Prague, 2002) and *27. 6. 1950: Poprava Závaše Kalandry. Česká kulturní avantgarda a KSČ* (Prague, 2006), and he has also compiled an anthology of Slavík's journalistic work, *Iluze a skutečnost* (Prague, 2000) and edited Slavík's *Válečný deník historika* (Prague, 2008).

Johana Chylíková (1985) is employed at the Czech Social Science Data Archive (ČSDA) of the Institute of Sociology (Academy of Sciences), Prague. Her principal academic interest is methodology in sociological research.

Antonie Doležalová (1966) is a docent in the Department of Institutional Economics at the Faculty of Economics and Public Administration, the University of Economics, Prague. Her chief research interest is the history of economic policy in the first half of the twentieth century, particularly Czech economic thinking, fiscal and monetary policy, nationalism and political partisanship in economic policy, altruism, and philanthropy. Her publications include *Rašín, Engliš a ti druzí: Československé státní rozpočty v letech 1918–1938* (Prague, 2007), *Ekonomie, filantropie, altruismus* (Prague, 2008), and *Politické stranictví a ekonomický zájem* (Prague, 2008).

Martin Franc (1973) is a senior research worker in the Masaryk Institute and Archive and in the Institute of Contemporary History (both of which are part of the Academy of Sciences, Prague). He is also Editor-in-Chief of *Kuděj*, a periodical of cultural history. The focus of his research is nineteenth and twentieth-century cultural history, in particular the history of dining and consuming and the history of 'life styles' since World War II. Apart from a number of articles, his publications include *Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století* (Prague, 2003) and *Ivan Málek a vědní politika 1952–1989 aneb Jediný opravdový komunista?* (Prague, 2010).

Milan Hauner (1940) is a graduate of Charles University and Cambridge University. He has lived outside his native land since 1968. He is an Honorary Fellow at the University of Wisconsin–Madison. His chief academic interests are the Second World War, modern German history, Czech-German relations, the power politics of Russia and the Soviet Union, and developments in Central Asia and India. He has published eight books, including *What Is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today* (Boston, 1990, and New York, 1992) and *Czechs*

and *Germans: Yesterday and Today* (Washington, 1991), and, in Czech, as the chief editor, *Formování československého zahraničního odboje v letech 1938–1939 ve světle svědectví Jana Opočenského* (Prague, 2000), and a three-volume edition of Edvard Beneš, *Paměti 1938–1945* (Prague, 2008).

David Holloway is a professor of international history and of political science at Stanford University, California, where he is also a senior fellow of the Freeman Spoglio Institute for International Studies, of which he was the director from 1998 to 2003. His research is focused mainly on the role of nuclear weapons in international relations, the development of science and technology in the Soviet Union, and the relationship between history and its theory. He is the author of *The Soviet Union and the Arms Race* (New Haven and London, 1983) and co-author of *The Reagan Strategic Defense Initiative: Technical, Political, and Arms Control Assessment* (Stanford, 1984). His book *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1956* (New Haven and London) was called by *The New York Times Book Review* one of the best books of 1994, and was published in Czech as *Stalin a bomba: Sovětský svaz a jaderná energie 1939–1956* (Prague, 2008).

David Hubený (1984) is an archivist at the National Archives, Prague. His main scholarly interest is the history of the first Czechoslovak Republic, the German occupation, and the resistance to it.

David Kovařík (1972) is a research worker at the Brno branch of the Institute of Contemporary History (Academy of Sciences, Prague), and a post-graduate student in the Institute of History at the Faculty of Arts, Masaryk University, Brno. He is concerned with Czech-German relations and regional history after the Second World War, particularly life in the border areas of Czechoslovakia. He is the author of *Proměny českého pohraničí v letech 1958–1960: Demoliční akce v českém pohraničí se zřetelem k vývoji od roku 1945* (Brno, 2006), and, together with Adrian von Arburg and Tomáš Dvořák, *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945* (Brno, 2010).

Mark Kramer is the Director of the Harvard Project for Cold War Studies, in Cambridge, Massachusetts, and a Senior Fellow of the Davis Center for Russian and Eurasian Studies. He is also Editor-in-Chief of the *Journal of Cold War Studies* and on the board of the Harvard Cold War Studies Book Series (Lanham, Maryland). He was a Rhodes Scholar at Oxford. In addition to lecturing at Harvard he has also lectured at Yale. He has written many articles, one of which, 'Ideology and the Cold War', won him the Prize of the British International Studies Association for the best article on international relations in 1999. He is the co-editor of *The Prague Spring: A National Security Archive Documents Reader* (Budapest, 1998) and the author of *Soviet Deliberations during the Polish Crisis, 1980–1981* (CWIHP Working Paper, 1999) and *Soldier and State in Poland: Civil-Military Relations and Institutional Change after Communism* (New York, 2000).

Robert Kvaček (1932) is a professor at the Institute of Czech History, the Faculty of Arts, Charles University, Prague, lecturing on topics of the nineteenth and twentieth century. He has published widely, mostly on interwar Czechoslovakia in the international context. With Dušan Tomášek, he is the co-author of the biographies *Causa Emil Hácha* (Prague, 1995) and *Generál Alois Eliáš: Jeden český osud* (Prague, 1996, and Třebíč, 2001), and also *Obžalována je vláda* (Prague, 1999), on the post-war trials of members of the Czech government in the German Protectorate of Bohemia and Moravia. His more recent publications include *První světová válka a česká otázka* (Prague, 2003) and *Dva diktátorovy pády* (Prague 2008), a biographical work about Benito Mussolini.

Petr Luňák (1966) is a diplomat and a historian. His main research interests are the history of the Cold War and European security. At present he works in the Public Diplomacy Division, International Staff at NATO, Brussels. His publications include *Západ: Spojené státy a Západní Evropa ve studené válce* (Prague, 1997) a *Plánování nemyslitelného: Československé válečné plány 1950–1990* (Prague, 2007), and, with Michal Reiman, edited *Studená válka 1954–1964: Sovětské dokumenty v českých archivech* (Brno, 2000).

Jaroslav Najbert (1987) is a secondary-school teacher and a doctoral student in the Institute of Czech History at the Faculty of Arts, Charles University, and works with the Institute for the Study of Totalitarian Regimes, Prague. His main academic interest is Czech-German relations in Czechoslovakia at the regional level and the use of oral history in the teaching of the history of Communist Czechoslovakia.

Alex Pravda is a historian of Czech origin. A foremost expert on politics and society in the Soviet Union and the post-Soviet area from the 1970s to the present, he is Director of Russian and Eurasian Studies Centre at St Antony's College, Oxford. From 1986 to 1989, he was a Senior Research Fellow and the head of the Soviet Foreign Policy Programme at the Royal Institute of International Affairs, London, and has been a Visiting Associate Professor at the University of Michigan (Ann Arbor) and Stanford (California). He was Specialist Adviser to the House of Commons Foreign Affairs Committee. Among his publications are *Reform and Change in the Czechoslovak Political System: January–August 1968* (Beverly Hills, 1973), *Ideology and Soviet Politics* (co-authored with Stephen White; Basingstoke and London, 1988), and *Moscow and the End of the Cold War* (Cambridge, Mass., 2007).

Jan Randák (1977) is a lecturer in the Institute of Czech History at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. His chief research interests include nineteenth and twentieth-century Czech history, with a focus on the years of revolution, 1848–49, as well as the construction of national legends, historical myths, and national heroes from the period of Communism.

Svetlana Savranskaya is a Senior Fellow of the National Security Archive at George Washington University, Washington, D.C., and the Archive's director of its projects with Russian archives and institutes and editor of the Russian and East Bloc Archival Documents Database. She has taken part in a number of joint projects of the National Security Archive and the Cold War International History Project. In addition to many scholarly articles she is contributor to *The Cambridge History of the Cold War* (Cambridge, 2010), a co-editor of the two-volume *Encyclopedia of the Cold War* (New York and London, 2008) and, together with Thomas Blanton and Vladislav Zubok, she edited *Masterpieces of History: The Peaceful End of the Cold War in Europe 1989* (Budapest and New York, 2010), an edition of documents.

Vít Smetana (1973) is a senior research worker in the Institute of Contemporary History, at the Academy of Sciences, Prague. His areas of expertise include the history of international politics and diplomacy during the Second World War and the first phase of the Cold War, particularly the role of Great Britain, and also British-Czechoslovak relations in this period. He is the author of *In the Shadow of Munich: British Policy towards Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938–1942)* (Prague, 2008), and, with Jaroslav Hrbek, he is the main co-author of the two-volume *Draze zaplacená svoboda: Osvobození Československa 1944–1945* (Prague, 2009).

Miroslav Šepták (1984) is a postdoctoral student in the Institute of World History at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. He is particularly interested in Czechoslovak foreign policy in the interwar years, the history of the German-speaking countries in the twentieth century, especially their political and party systems, and contemporary Czech-Austrian relations.

Pavla Šimková (1986) is reading American cultural history, political science, and English literature at LMU (Ludwig-Maximilians-Universität), Munich. Her chief research interest is Czechoslovak post-war retribution and environmental history.

Contents

A Never-ending Story with a Sudden Ending: The Cold War, 1945–89

Vít Smetana	The Cold War, 1945–89, a Never-ending Story with a Sudden Ending: Many Impulses from a Prague Conference on the Cold WarContents	11
-------------	--	----

Articles

David Holloway	Nuclear Weapons and the Cold War in Europe	32
----------------	--	----

Csaba Békés	Cold War, Détente and the Soviet Bloc: The Evolution of Intra-bloc Foreign Policy Coordination, 1953–1975	53
-------------	---	----

Alex Pravda	Moscow and Eastern Europe 1988–1989: A Policy of Optimism and Caution	86
-------------	---	----

Thomas Blanton	Moscow and Eastern Europe 1988–1989: A Policy of Optimism and Caution	120
----------------	---	-----

Svetlana Savranskaya	The Fall of the Wall, Eastern Europe, and Gorbachev's Vision of Europe after the Cold War	151
----------------------	---	-----

Mark Kramer	Why Did the Cold War Last So Long?	172
-------------	--	-----

Discussion

Jan Randák	Memory and (Contemporary) History: Thoughts on Three Volumes of the Periodical <i>Paměť a dějiny</i> and More	196
------------	---	-----

Reviews

Robert Kvaček	Some Belated Thoughts on Brügel's Czechs and Germans	210
---------------	--	-----

Jan Baránek	Deportations to Nisko: Practice for the Shoah	215
-------------	---	-----

Jaroslav Najbert	Nazi Crimes in East Bohemia	220
David Kovařík	The Legacy of the Cold War (and More) on an Edge of Austria and the Bohemian Lands . . .	225
Martin Franc	A Successful Voyage to Planet Eden: Sci-Fi, Outer Space, and Utopia in Communist Czechoslovakia	233
Petr Luňák	Atomic and Biological Fever: The Arms Race in Recent American Publications	238
Jaroslav Bouček	The Annales School in Collaboration between French and Polish Historians	244
 <i>Chronicle</i>		
Pavla Šimková	Voices of Freedom or Western Provocation? A Conference in Munich to Mark the Sixtieth Anniversary of Radio Free Europe	249
David Hubený – Miroslav Šepták	A Conference to Mark the 150th Anniversary of Modern Parliamentary Government in Central Europe	257
Antonie Doležalová	In Search of the Road to Reconciliation: An International Historical Conference in Beijing . . .	261
Johana Chylíková	Public Opinion Research in Socialist Czechoslovakia on the Web	266
Milan Hauner	Psychohistory according to Rudolph Binion	270
<i>Annotations . . . . .</i>		273
<i>Summaries . . . . .</i>		278